

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HARMADIK KÖTET.

(5. 6. SZÁM.)

BUDAPEST, 1873.

KIADJA RÁTH MÓR.

5h2/6

rossz beame

26ds

2175

1895h Gi

TARTALOM.

V. SZÁM.

	Lap
A GANZUL ROMÁNCZ-KÖR. — Győry Vilmostól	1
MARCO POLO ÉS KÖNYVE. — Sámi Lajostól	57
A CHOLERÁRÓL. — Imre Józseftől	91
A KISEBBSÉGEK KÉPVISELETE. — Schiller Zsigmondtól	126
BRET HARTE BESZÉLYEI. I. <i>Idyll Vörös Odvon.</i> II. <i>Az Ordító tanya szerencséje.</i> III. <i>A ferblühzi száműzöttek.</i> — Belényesi Gábortól	158
KÖLTEMÉNYEK. <i>Akkor és most.</i> Gyulai Páltól. <i>Milton Elvesztett paradicsomából.</i> Jánosi Gusztávtól	189
AZ 1626-IKI POZSONYI BÉKE UTÁN. — Garádytól	199
SARDOU ÉS FEUILLET. — Etienne után y.—t.	212
ÉRTESITŐ. — Dapsy L. <i>A geologia alapvonalai.</i> St. F. — Somogyi A. <i>Régi magyar énekek</i>	220

VI. SZÁM.

WALTER SCOTT. — Carlyle után Baráth Ferencztől	225
BISTICCI VESPASIANO JANUS PANNONIUSRÓL ÉS GYÖRGY KALOCSAI ÉRSEKRŐL. — Pulszky Ferencztől	277
AZ ANGOL MUNKÁS OSZTÁLY HELYZETE. — Szathmáry Györggytől	291
AZ ÁLTALÁNOS MECHANIKAI ALAPELVEKNEK FEJLŐDÉSI TÖRTÉNETE I. — König Gyulától	321
DARIEN. — <i>Egy lap Anglia történetéből.</i> Macaulay után Szász Károlytól	343
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Elmerülők.</i> Lévay Józseftől. <i>A halász.</i> Göthe baladája. Szász Károlytól	369
BÉCS ÉS A VILÁGTÁRLAT 1873-BAN. I. — Finály Henriktől	372
NEMZETI SZINHÁZ: <i>Szigligeti és újabb színművei.</i> Gyulai Páltól	381
THIERRY POSTHUMUS MŰVE. A <i>Revue des deux Mondes</i> után H. S.	407
A RÉGI ZSIDÓ VILÁG ÉS AZ EGYÉNI SZABADSÁG ESZMÉJE. — Freisinger Lajostól	415
ÉRTESITŐ. — Richter H. M: <i>Die leitenden Ideen und der Fortschritt in Deutschland von 1860 bis 1870.</i> B. Zs. — Matlekovics Sándor: <i>A keveskedelem története.</i> Gy. — E. Frischauf: <i>Absolute Raumlehre nach Joh. Bolyai bearbeitet.</i> — a. — <i>Családi olcsó könyvtár</i>	421

A GANZUL ROMÁNCZ-KÖR.¹⁾

Azok között, tekintetes akadémia, kik e diszes körben — mint a mostani alkalommal én is — első ízben jelentek meg a felolvasó asztalnál, bizonyára nem egy volt, ki szavait ne azal kezdte volna: hogy e szerencsét nem tekintheti már megszerzett érdemei jutalmának, hanem igen is a megválasztó testület részéről jövő gyámolító serkentésnek, még ezután elérendő érdemek megszerzésére. Végig tekintve valóban igen gyér eredményt felmutató eddigi irodalmi pályámon, lehetetlen, hogy ne ugyanezen gondolat támadjon az én lelkemben is, melynek kifejezésére hasonló szavakat kell alkalmaznom. Csakhogy, — bár a nyilatkozat egyenlő: magokban a nyilatkozókban mégis igen nagy a különbség; mert a míg ugyane szavakat tiszteletre méltó szerénység adá egyebek ajkaira, a mi már magában véve is érdem: addig e nyilatkozat az én részemről csakugyan semmi egyéb, mint a kellő érdem igen érzett hiányának őszinte és nyiltszívü bevallása. Így tehát — a mit mások bátran tehettek — én, az irányomban nyilvánult bizalomért még köszönetet is csak félve merek mondani, mert gyengeségem érzetében nem alaptalan azon aggodalom, vajon e megtiszteltetés nem sokkal nagyobb előlegezés-e, semmint azt még a jövő is képes lenne valaha beváltani.

S ezen aggodalmamnak nem eloszlatására sőt épen megerősítésére szolgál jelen legelső értekezésem is, mely nem dicsekedhetik az eredeti dolgozatok ajánlatos önállóságával, ha-

¹⁾ Műfordítások spanyolból, irodalomtörténeti és széptani jegyzetekkel kísérve; mint székfoglaló felolvasatott a m. tud. akadémia 1873. máj. 5-én tartott ülésében.

nem sokkal alantabb rangú munka, t. i. a spanyol szépirodalom, mint eddigi tanulmányaim egyik fő tárgyának köréből merített műfordítás.

A ki szépirodalmunkat az utóbbi években figyelemmel kísérte, kétségtelenül azon tapasztalást szerezheté, hogy — ki-vált a versköltés terén — a fordítások jóval gyakoribbak az eredeti s főleg a mértéket igazán megütő eredeti dolgozatoknál. Ez pedig mindenesetre megdöbbenő tapasztalat, mert egészen fölösleges csak egyetlen szóval is azt akarni fejtegetni, hogy a művészetben mily csekélyke kis dicsőség a másolásnak dicsősége.

Ezért sokan ferde szemmel is néznek ma már a műfordításokra s hogy valamely költemény olvasatlan maradjon, némely embernek elég azt megpillantania, hogy a kérdésben forgó munka ebből vagy amabból a nyelvből van fordítva. Távol legyen tőlünk, hogy itt és ez alkalommal talán hosszas védelmezésére keljünk a műfordítások jogosultságának. Röviden csak annyit akarunk megemlíteni, hogy mennél magasabb fokára emelkedett a műveltségnek valamely nép: annál inkább törekszik más népek irodalmának valóban jeles termékeit saját kertébe átültetni, tudván azt, hogy ezekben oly nemesítő erő rejlik, melynek jótékony hatása jóformán elmaradhatatlan. Még — az úgy szólván öntudatlan — népköltészet is átveszi s magába olvasztja a másnyelvű költés egyik-másik termékét; mennyivel természetesebb tehát, hogy az öntudatos műköltészet vizsgálódása s tanulmánya tárgyává tegye más népek azon költői műveit, melyekben a szép, a nálunk megszokottnál talán eltérőbb, de azért nem kevésbé tökéletes alakban nyilatkozik. Ezen ajánlott tanulmányozás alatt távolról sem a szolgai utánezést értjük, a mely pedig majdnem minden műköltészetben megvolt, s hozott is létre mindig idegeneknek maradt és meghonosulni soha nem tudó termékeket: hanem igenis értjük a szép nyilatkozási módjának azon megfigyelését, hogy úgy szóljunk, el-lesését, mely az egyes coneret esetekből olyan szabályokat von el, melyek általánosak s melyek követése aztán, okkal-móddal alkalmazva, lehetetlen hogy jótékony hatását eltéveszsze.

A műfordítás ezen tanulmányozhatást akarja megkönnyíteni; érdeme csak a közvetítés érdeme, azonban természetesen ez is csak akkor, ha olyan darabokat ültet át, melyekben

az igazi szép nyilatkozik s melyek ennél fogva igazán méltók a tanulmányozásra.

A spanyol románczokat, a déli égalj e ritka szépségü virágait, ilyen termékeknek ismeri a velök foglalkozó minden népek irodalma; s ez volt az a körülmény, mely e sorok íróját arra bátorítá fel, hogy jelen értekezését ezek köréből merítse, s nevezetesen a mór románczok egyik gyöngysorát, a *Ganzul románcz-kört* ismertesse, az egyes darabok lefordításában s a hozzájuk csatolt rövid, magyarázó megjegyzésekben.

A ki a spanyol románczok — mondhatnók egész rengetegének — csak egy ily kisded ágacs-kájával foglalkozván, amaz összes románczirodalom ismertetésével kezdené munkáját, hasonló lenne ahhoz, ki a góthstylben előforduló egyes rózsáról vagy csúcs-ivrről akarván szólni, előbb hosszában és szelvényben elmondaná, vázolná és magyarázná az egész góth-építészetet.

Ezen, a mily hosszúra terjedő, de itt ép oly felesleges kiterjeszkedéstől óvakodni fogunk, s magokat a románcz-kör egyes darabjait megelőzőleg mindössze is csak annyit akarunk elmondani, hogy a vizsgálódásunk tárgyává tett költemények, a dúsgazdag spanyol románcz-költés melyik osztályához tartoznak s melyik korban keletkeztek.

E méltán dúsgazdagnak mondott románcz-irodalmat kiváltképen kétféle módon osztályozzák, t. i. vagy a románczok tárgya, vagy pedig keltöknek kora szerint. Amaz a régibb osztályozás, a könnyebb és felületesebb, — emez az újabb, a sokkal nehezebb de annál alaposabb. A Depping-féle gyűjtemény, a *Romancero castellano*, melyet Don Antonio Alcalá-Galiano látott el igen értékes jegyzetekkel, s mely gyűjteményt a fordításnál mi is követtünk, első kötete előszavában a románczokat még tárgyak szerint osztályozza. Szerinte a románczok négy szakaszra oszolnak; az első: a *romances historicos* (történelmi románczok), melyek tárgya a történelemből van merítve; a második osztály: a *romances caballeros* (lovag-románczok), melyek a lovagkor hőstetteit dicsőítik; a harmadik: a *romances moriscos* (mór románczok), melyek tárgyát mindig a mórok viselt dolgai képezik; s végre a negyedik: a *romances sobre varios asuntos* (különféle tárgyú románczok), melyek igen is tág keretében, a főnebb elősoroltakon kívül minden más bent foglaltatik, egészen ismeretlen szerelmesek, pásztorok epedéseitől, incselkedéseitől

kezdve fel egész a szenttérténelem olyas tárgyaiig, milyen például az, melyet egy románcz szinte megénekel, mikor Krisztus urunk a felháborult tengert lecsillapítja.

Ez, a felületesebb, könnyebben vett, tárgyak szerint való osztályozás.

A másik, a sokkal alaposabb s lelkiismeretesebb kritikával létesített szakaszokra osztás, mely a románczok keletkezése korát s elvi sajátságait veszi kiindulási alap gyanánt, Huber, Wolf és a spanyol Duran, mint az e téren legkitünőbb s mondhatnók a munkát teljesen bevégzett tudósoknak köszöni lételét. ¹⁾

Ezen osztályozásról maga Wolf²⁾ azt mondja: „An dieser ganz unwissenschaftlichen Anordnung und Eintheilung trug die bis auf die neueste Zeit und selbst noch von unserem Verfasser (Ticknor) nicht gehörig berücksichtigte kritische Würdigung der *principiellen* und *formellen Charakterverschiedenheit* der Romanzen die Schuld; denn erst dann wird man eine pragmatische Geschichte der Romanzendichtung zugeben im Stande sein, wenn man die ganze chaotische Masse nicht mehr *bloss nach den Stoffen* ordnet und sondert, was etwa zureichen mag, wenn man nur ästhetischen Genuss beabsichtigt, sondern wenn man sie vor Allem nach den vorzugsweise in der *formel-*

¹⁾ Klein J. L. *Geschichte des Dramas*. VIII. Das spanische Drama. I. köt. 328. lap: „Sollen wir, behufs Aufhellung der „genetischen Geschichte der Romanzenpoesie“ worüber V. A. Huber, Ferd. Wolf und Ag. Duran Lichtströme verbreitet haben, etwa auch noch unser Pfenniglichtchen aufstecken? Oder Strohwisehe an jenen Leuchten anzünden, und dem Leser mit dampfigen Rauchwirbeln die Augen beizen, fumum ex fulgore? Müssten wir doch, schicklichermassen, den Wissbegierigen an die genannten drei Erleuchtungsquellen selbst dann verweisen, wenn eine Erörterung über Ursprung und Entwicklung der span. Romanzen unseres Amtes und Zweckes wäre; wir müssten es auf die Gefahr hin des lächerlichen Beginnens: den hellen Tag mit der Stalllaterne zu suchen oder, gleich den thörichten Jungfrauen, Oel auf das Lämpchen zu giessen, nachdem der Bräutigam längst eingetroffen.“

²⁾ *Geschichte der schönen Literatur in Spanien* von Georg Ticknor. Deutsch, mit Zusätzen herausgegeben von Nikolaus Heinrich Julius. II. köt. Dritte Beilage, 488—9.

len Bildung (worunter natürlich nicht bloss Sprache und Ver-
sification, sondern auch Ton, Färbung, Auffassungs- und
Behandlungsweise zu verstehen ist) sich manifestirenden Merk-
malen eines *wesentlich verschiedenen Charakters* kritisch zer-
legt, und nach den *daraus* sich ergebenden Bestimmungen *des*
Principis ihrer Entstehung und der *Zeit ihrer Abfassung* wissen-
schaftlich eintheilt und zusammenstellt.“ Huberé az érdem —
folytatja tovább Wolf — mint a legelső, ki e jellemző ismer-
tető jeleket beható tudományossággal kiemelte s az újabb osztá-
lyozás alapjául megveté. Ezek szerint ő három főszakaszra
osztja a románczokat, munkáját azonban csupán a Cid-román-
czokra terjeszti ki. A Huber által vert nyomon indult el aztán
a spanyol Duran is, ki a három főkorszakot szintén megtar-
totta, azonban vizsgálódásait az *összes* románcz-költészetre ter-
jesztvén ki, nagyobb világosság okáért a három főkorszakot
nyolcz al-szakaszra osztotta az általa kiadott *Romancero* függe-
lékében. ¹⁾ Duran osztályozásának vázлата tehát e következő:
I. *A szájról szájra fenmaradt románczok.* (Epoca tradicional ó
copias de su primitiva redaccion) a sajátképeni *nép-román-
czok*, melyek három csoportra oszlanak: a) A régi, tulajdon-
képeni *nép-románczok*, melyek az őseredetieket leginkább
megközelítik (romances viejos directamente populares, que
pueden considerarse como *primitivos*). b) A történeti népro-
mánczok, a mórokkal küzdött határharcok koráról és korából
(romances historicos fronterizos) és a novellaszerű mórias ro-
mánczok (moriscos novellescos), melyeket azonban nem sza-
bad összezavarni a második korszakban keletkezett — s utóbb
majd bővebben ismertetendő — mór-románczokkal. c) A ha-
gyományban fenmaradt, de már nem közvetlen a nép, hanem
a *juglarok* által népies alakban költött románczok (romances
viejos populares, tambien de tradicion oral, pero *compuestos*
por juglares.)

A II-ik korszak: *a néprománczok tanult utánzási kor-
szaka* (época erudita), mely Duran szerint ismét három sza-
kaszra oszlik: Az első (vagyis az előbbi korszak egymásután

¹⁾ Apendice sobre la clasificacion de los romances considerados
relativamente á las épocas á que se atribuye su composicion, y al
enlace que forman entre sí las diversas modificaciones que experi-
mentaron en la tradicional y en la artistica.

következő szakaszainak sorszámát tartva meg), a negyedik, azon románczokat foglalja magában, melyeket tudósok, tanult férfiak költöttek *didacticus* irányban, de a régi s általánosan kedvelt néprománczok hangján s alakjában, hogy ezen kedvelt forma nyisson utat a nép szívéhez az újabb tárgy, inkább tanítani mint csupán gyönyörködtetni akaró énekek számára, mikkel a régieket ki akarták szorítani; az ötödik szakasz szinté a régi románczokat utánozza, sőt másolja hangban, alakban, azonban tisztán költői s nem — mint a megelőző — didaktikus irányzattal; az alább közlendő románczok ezen szakaszba tartoznak; végre a hatodik osztályban azon románczok foglaltatnak, melyeket a spanyol közélet hanyatlásával s ezzel együtt a népköltésnek is satnyulásával, többé nem a közbeesülésben állt s hajdan gazdagon jutalmazott juglarok daloltak az előkelők s a népnek színe-java előtt, hanem a melyek költésével s élénklésével azok a bohócok, vak koldusok foglalkoztak, kik ezzel keresvén kenyeröket, a legalsóbb néposztály filléreire élőködtek. Ezen szakasz termékei a legsilányabbak, alaacsonyabbak, a hol a műérzék s a jó és nemesebb izlés egyre növekvő hiánya minden lépten-nyomon szembetűnő.

A III-dik korszak: *a tulajdonképi műköltés* románczait tartalmazza (época verdaderamente artistica y poetica), mely az alája tartozó hetedik és nyolczadik szakaszban, a műköltőtől származó azon románczos költeményeket foglalja magában, melyekben a régi románczok formája mintegy keretéül szolgál szerzőik subjectivitásának, a mely szerzők magokat itt már akár igazi nevékön, akár álnéven, de rendesen mindig meg is nevezik, mire a régiebbekben soha sincs eset. Így ezekben majdnem mindenütt a lyrai elem a túlnyomó, s tárgyük — még ha a régi románczoktól kölesönöznek is külsőt — mindig a költőnek *saját* érzelm- és gondolatvilága. ¹⁾

A mi kérdésünk most már az, hogy az általunk ismereteni szándékolt Ganzul-románczkör, ez előbb említett korszakok közül melyikbe tartozik? A mint a románczok osztályozását is kettősnek mutattuk be, t. i. tárgy és keletkezési kor sze-

¹⁾ Oft wählten sie aber nur eine passende Maske und Situation (disfrances) aus den bekannten volksthümlich gewordenen Romanzenstoffen, um ihre eigenen Erlebnisse und Gefühle darunter zu verhüllen.

rint: úgy feleletünknek is kettősnek kell lennie; nevezetesen annak, hogy a Ganzul románcz-kör tárgyára nézve a mór románczok egyik szakasza, keletkezésére nézve pedig kétségkívül a második korszak második szakaszába, a XVI. század második felébe esik.

A mint a főnebbi osztályozás alkalmával röviden említettük, magokat a mór románczokat is két főcsoportra kell osztanunk, mit azonban a régibb romancerok, sőt irodalomtörténetek is elmulasztanak megtenni. Az első a régiebbeket, az úgynevezett *határ-románczokat* (moriscos fronterizos) foglalja magában, melyek a keresztyén spanyolok és a mórok között évszázadokon keresztül majdnem szakadatlanul folytatott csatározások korából származnak s rendesen ezeknek eseményeikből merítik történeti alapon nyugvó tárgyokat. Ezeket, nagyobb világosság kedvéért, semmivel sem lehetne inkább összehasonlítani, mint az angoloknál is, kivált a Scott gyűjteményében felfalálható *Border-balladok*kal.

A Ganzulról szóló mór románcz-körnek azonban semmi köze ezekkel; az egészen más törzsnek a hajtása. A határrománczokban a mór mindig és mindenütt ellenség; míg ez utóbbi keltükben a mór lovag dicsőítés tárgya, kinek nemességéről a keresztyén spanyol költő mindig magasztalással emlékezik. A mór lovag, egy Ganzul, egy Abindarraez egy Reduan vagy Muza, úgy szintén a mór hölgy, mint például Zaida, Celinda, Lindaraja vagy Zoraida mind megannyi valóságos ideál, a kiknek dicsőítésébe, szerelmök, szenvedélyes lángolásuk ihlett megéneklésébe, ünnepélyeik pompájának festésébe, sőt öltözetök minden egyes darabjának újra meg újra előforduló leírásába, a románczok spanyol költője semmikép se tud belefáradni. A nagyság, nemesség, hősiség de a mellett a déli hevesség és szenvedélyesség minden vonásával felruhazza a spanyol költő a magasztalt mórt, a kiből egészen a saját lelke szerint való eszményképet alkot.

S honnan e nagy változás ama régibb, ellenséges hangu románczokhoz képest? A mórnak dicsőítése, spanyol költő ajkán s kivált épen ezen korszakban, melyben e románczok keletkeztek, valóban meglepő tünemény. Hiszen épen ezen kor, a XVI. század utolsó negyede volt az a szomorú idő, melyben a túlbuzgóság halált és pusztulást esküdött Spanyolországban mind annak, a mi a mór világra csak emlékeztetett is; ez volt az a szomorú idő, mely oly gyászos végeredményre

vezető törekvését nem sokára abban valósítá meg, hogy a régi mór-nép végmaradványát, Spanyolországnak legügyesebb iparosait, kézműveseit, szám szerint egy milliónál több hasznos polgárt azért üzött ki az országból, mert kételkedett hitök vallásának őszinteségében. S ime, midőn az ugynevezett morisko-k ellen ily támadás van keletkezőben, éppen azon korban zengenek föl a mór hősoket dicsőítő románczok. Ezek eredetének okát, kutforrását természetesen nem kereshetjük egyébben, mint egyrészt a közös, általános emberi érzelmekben, másrészt a spanyol helyi körülményekben.

A határ-románczok korában nép néppel ellenség gyanánt áll szemben egymással; még pedig a világi javakban szegény, keresztyén de nyers spanyol nép a dúsgazdag, finom műveltségű mahomedán arabokkal. A sorsnak különbsége csak irigységre tud kelteni s a fanatizmus csak gyűlöletet lehel. Azonban az évszázadokig tartó ellenségeskedésnek az az eredménye, hogy az egykor az egész iberiai félszigetet birt mórrok mind szűkebb és szűkebb körre szorítottatnak vissza, — régi fényök egyre homályosul, régi hatalmok egyre csorbul s utoljára már csak az egyetlen Granada az, mely még független mór királyságnak mondja magát. Ez a legszebb, a legérdekesebb darabja az egész egykori arab birodalomnak Spanyolországban, melynek csodás szépségeiről csak a hír regélt eddigelé a spanyol harczosnak, ez azonban szemtől szembe mindez érdekes helyeket sohasem láthatá. De ime, végre 1492-ben a szép, a csodás Granada is spanyol kézre jut, s a sanyarú békét kötni kényszerülő Boabdil király, az utolsó mór uralkodó is kénytelen elhagyni gyönyörű birodalmát. A mór nagyságnak vége van, a hatalom csillaga letűnt, lehullott hogy soha többé nem fog felragyogni! Az ilyen szerencsétlenség szemlélete száználra gerjeszt; az előbb még küzdő népnek ellenszenve, a most már diadalmassá lett népben rokonszenvvé változik, mit az idő olyan mértékben nevel, a mily mértékben a gyűlölség kora mindig hátrább és hátrább nyomul. Ehhez a közös emberi természetből származó okhoz még a helyi, spanyolországi körülmények is járulnak. Granada meghódolásával csakugyan minden eddigi kézrekerített mór birtoknál szebb, csodásabb, bámulatra méltóbb tárult fel a spanyolok előtt. Oly fényes, valóban tündéri világ, milyenről az éjszakibb tájak e hadviselő fiainak csakugyan fogalmuk sem volt. A mór építészetnek — kivált Granadában talált remekei előtt méltó csodálattal állt

meg a hasonlókkal nem dicsekedhető műveletlenebb, nyersebb spanyol; a történelem, a hagyomány, a regék és mondák mesés dolgokat beszéltek neki azokról, kik ez épületeket emelték, bennök éltek, örültek, küzdöttek és szenvedtek. A hatalmas, de egymás nagyságára féltékeny mór törzsek, az Abencerragok, a Zegrik küzdelmei mintegy megelevenülnek a diadalmas nép fiai előtt, kiknek különben is élénk képzelőtehetsége a legragyogóbb színekkel festi ki a már magokban is elég regényes eseményeket.

A mór világnak is megvoltak a maga hősei. A hagyomány ezeket azon magasztaló szavakkal jellemzé:

Fuertes cual acero entre amas,
Y cual cera entre las damas, — azaz:
Fegyverek közt vaskemények
És viaszpuhák a nők közt.

Kell-té több tényező, hogy a különben is élénk képzelőtehetségü s a költészetre természeténél fogva hajlandó spanyol, a ki maga is büszke, lovagias és nemes volt, a lemult idők e hőseire fordítsa figyelmét, s tegye könnyen fölzengő költészete tárgyaivá, a mely, mennél nagyobbnak festi a legyőzött mórok jelességét, annál teljesebbé teszi a győztes spanyolok dicsőségét. Így tehát, részint e csakugyan megvolt nemes tulajdonok elismeréséből, részint a spanyol dicsőség közvetett magasztalásának érdekéből, Granada elfoglalása után mintegy félszázaddal, mikor a politikai bölcsesség már-már elmulaszt-hatatlannak tartotta kiirtani az országból végkép mind azt a mi mór: a költészetnek melegebb részvéte még visszatekintett e fényes korba s majd abból merítette tárgyát, majd abba helyezte belé saját gazdag képzelőtehetségében fogamzott alakjait. Kétségtelen, hogy ezen alakoknak igen kevés közük van az igaz történet valóságával; sőt még az sem áll, a mit pedig e románczok spanyol ismertetői közül többen mintegy magasztalással emlitenek, hogy ezek a mór élet szokásait kiváló hűséggel festik. ¹⁾ Ellenkezőleg, az első olvasásra világossá lesz

¹⁾ Nézetem szerint Deppingnek nincs igaza, a mikor azt mondja: *A falta de poesia tienen los romances de que ahora hablamos otra clase de mérito, y es que pintan con exactitud las costumbres y diversiones y hasta los trages de los Moros.*

előttünk, hogy akárhány olyan vonás található e románczokban, melyekről sokkal inkább a spanyol költőnek korára lehet ismernünk, semmint azon költött eseményére, melyet művében megénekel. Nem késünk bevallani, hogy e darabok egyikében s másikában sok olyan van a mór vitéznek tulajdonítva, a mi pedig töről vágott spanyol jelleg, diszitmény a mór névhez csak kívülről hozzá csatolva. Azonban mind ez, a költemények mint olyanok becséből igen keveset fog elvonni, mert a mi a történeti hűséget illeti, hogy saját népköltésünkből hozunk fel rá példát: vajon Kádár Kata, Gyula Márton, Bátor Boldizsár csakugyan történeti személyek voltak-e vagy sem: ennek kutatása aligha fog gondot adni annak, ki a rólok szóló remekekben a költészet szerepte élvezetben akar gyönyörködni.

A Ganzul románcz-kör tehát egy ily eszményi hős teteteinek, szerelmének, szenvedésének s boldogságának megéneklése. Osztozik ez is a spanyol románczok azon közös sorában, hogy az egy és ugyanazon tárgyról szóló darabok nem tudtak önálló eposzszá vagy rövidebb összefüggő költői elbeszéléssé kikerekülni, hanem maradtak egyes, külön álló románczok, melyek a főtárgyhoz majd egy újabb vonást adnak, majd egy másik már meglevőt ismételnék, néha előbbre is viszik a cselekvényt, máskor meg épen egészen kivetik a rendes kerékvágásból, úgy hogy közbeszúrt episodjaik által az egészre nézve sokszor nem felvilágosítólag hanem inkább homályosítólag hatnak. Igen laza összefüggésben állnak egymással, rendszeren csak egy momentumot, egy helyzetet festenek, s az összekötő kapocs hiányában, az egész cselekvényt magának az olvasónak kell reconstrualnia. Hogy a Ganzul románcz-kör cselekvényének magvát megkaphassuk, itt is ugyanezen módhoz kell folyamodnunk. Mielőtt tehát magokra a költeményekre áttérnénk, néhány sorban meg is akarjuk ezt kíséreleni.

A románcz-kör hőse Ganzul vagy, a mint egy-két románcz nevezi: Gazul. Az első románcz szerint Medina Sidoniában lakik, egy másikban már Algava alcaideje azaz parancsnoka, az utolsóban pedig a Gazulok városának, Alcalának ura. A románczok hőseről meg kell jegyeznünk, hogy ő *hijo de sus obras*, vagy is olyan egyén, a ki sorsa emelkedését saját hősiségének s jeles tulajdonainak köszönheti. Igen előkelő, de elszegényedett család sarjadéka, kinek ősei fényéhez magá-

nak kell magát felküzdenie. Figyelemre méltó vonás, mely a rokonszenvet a hős iránt már egymaga is képes felgerjeszteni. Ganzul szive egyszerre két hölgynek is hódol, a szép Zegri Zaidának s a bájos Celindának, ki a nemes Abencerragok végsarjadéka. Ez a körülmény már maga is elég ok a szenvedélyes szerelmesek féltékenykedésére s e zöld szemű szörnyeteg leghevesebb kifakadásaira s ármánykodására; de a helyzetet még sokkal kinosabbá teszi az a körülmény, hogy épen Zaida családja, a Zegrik voltak azok, kik Celinda házanépét az Abencerragokat kiirtották. Celinda szívében tehát kétszeres halálos gyűlölség lángol Zaida ellen: a vetélytársé s a rokonait sirató ellenségé. E lángot a leghevesebb lobogásra az szítja, hogy Celinda nő, szerető nő s még pedig szerető mór hölgy. Szívében a forró délnek minden heve, indulata, szenvedélye bennlobog. Ganzul szive, — a mi a mahomedán hősnél még inkább megengedhető, — még majd egyikhez majd a másikhoz hajlik, minék az a szomorú következménye, hogy Celinda megátkozza, Zaida pedig egy alacsony származásu mórnak, épen Ganzul ellenségének Albenzaidenak lesz nejevé, kinek gazdagsága s fényes állása a nagyravágyó leányt egy pillanatra úgy elvakítja, hogy a sokkal nemesebb Ganzulról megfeledkezik. Ezt a szégyent, ezt a gyászt Ganzul nem tudja elszivelni s szenvedélyének legelső fellobbanásában hirtelen elhatározza magában, hogy vetélytársát megöli. A legelső románcz épen ezen sötét gondolatok ébredését vázolja. Ganzul végre is hajtja elhatározását, mi által Zaida szive — legalább egyidőre — elfordul a gyilkostól, ki most már reményteljesen közelit Celindához, azonban csalódik, mert a vágyva vágyott nyájas fogadtatás helyett még mindig a régi haragnak szenvedélyes elutasításával találkozik. Így megy aztán bújában Gelvesbe a harcjátékra, hol hősisége csodákat tesz, bámulatra kelti az egész mór világot, sőt még a jelenlévő Zaida szívében is újra lángra lobbantja a már hanvadásnak indult szerelmet. Ez a két sziv azonban sokkal messzebb szakadt egymástól semhogy újra egymásé lehetne; s kivált a midőn a legfőbb akadály, Celinda is közbelép, a ki maga jó el Gelvesbe, méltatlanul megsértett kedvese után, megkérleli, vele kibékül s utóbb nejevé lesz. A legutolsó románczban még egyszer fellobban a féltékenység lángja, mintegy annak jeléül, hogy a féltékeny szerelmesek még a házasság életbe is átviszik e gyöttrő szenvedélyt, — azonban Ganzul nemes, lovagias megnyugtató

felelete lecsendesíti a szerető hitvest, ki most kölcsönös boldogságukat nem csupán szerelmével, hanem az e mellett még nélkülözhetlen bizodalómmal biztosítja.

Röviden ez volna azon cselekvény vázlata, melyről a Ganzul románcz-körnek, a Depping-féle kiadásban egybegyűjtött — 14 románcza szól. Lefordítottam az egészet, egynek kivételével, mely nem egyéb mint a sorban előtte állónak halvány másolata, s így bizvást elhagyható. Magáról a fordításról kettőt legyen szabad megjegyezmem. Az első az, hogy e dolgozat részben egész, részben csak töredék. Egész annyiban, a mennyiben az előttem lévő szövegben talált teljes Ganzul románcz-kört adja, — töredék pedig annyiban, a mennyiben — ha Isten érnem engedi — elhatározott szándékom a germán és román nyelvek népköltésének eddig irodalmunkba még át nem ültetett kiválóbb darabjait nagyobbacska gyűjteményben egykor-valamikor közrebocsátani. A második pedig az, a mivel beszámolni tartozom, hogy az assonanceot e 13 románcz közül csupán egyben, nevezetesen a második darabban tartottam meg teljesen. A spanyol románcz-költészet e jellemző sajátjának mellőzése — őszintén bevallva — nem tudatlanságból vagy a dolog könnyebbsége végett történt, hanem igen is azon oknál fogva, mert véleményem szerint az assonanceok keresztülvitele száz meg száz soron keresztül, a mi nyelvünkben csak a széphangzás rovására történhetnék. A spanyol assonanceot épen az teszi oly zengzetessé, hogy a pársorok gyakran mély és magas hangzókon végződnek. Ilyen szavakat százával a mi nyelvünkben nem találhatni, úgy hogy jó formán egyedül arra volnánk utalva, hogy csupa á-t meg a-t, é-t meg e-t hangoztassunk, az egészen végig, a mi curiosum gyanánt megjárja talán Édes Gergelynél, vagy ama „Megtért embernek énekében, melyet nem régen szerzett, és egy megkeseredett, de reménységgel teljes lélek képében tett fel egy nevezetlen ember Debreczenben“ (Kazinczy: Magyar régiségek és ritkaságok I. k.), de a hol költészetről van szó, melynek épen a zengzetesség egyik legszükségesebb kelléke: ott ezen fülsértő egyhanguságnak helye nem lehet.

A románczoknak a spanyolban külön czimök nincsen; csupán a gyűjtő látta el mindegyiket külön tartalom-feljegyzéssel. E szerint az első így hangzik:

I.

A mór Ganzul vagy Gazul, hírét vevén, hogy kedvese, a szép mór leány nőül akar menni Albenzaidehoz: ültözik és fegyverkezik s ingerülten kél útra, hogy sérelmét megboszulja.

„Tisztogasd ki azt a pánczél,
Gyorsan, apród, mit se késsél;
Mert e lángnak, a mely éget,
Lassu bármi gyorsaság is.

„S füvegemről vedd le a zöld
Tollat mit Azarque nyujtott,
A mikor nászára mentem,
Más a tollnak színe most már.

„Tűzz fel a helyett sötétet,
S oly czimert mely azt jelentse:
Súlyos ólom nyomja szívem,
Ott fakadt ez a nehézség.

„Szedd le sárga marlotámról ¹⁾,
A mi gomb van rajta gyémánt,
Másokat rakass helyökbe
Szép setét színü agátból.

„Mert a sárga, feketével
A ruhámon azt jelenti:
Sorsom oly kétségbeejtő,
Hogy belőle nincs menekvés.

„S adj közönséges bakancsot,
Nem diszest, nem úriassat;
Hisz', kinek nincs földje, — ahhoz
A kevélykedés nem illik.

¹⁾ Bő mór köpeny.

„Adszi' azt a harczi lándzsát,
Egyet a két nagy vasasból,
Mely keresztyén vérben ázván
Vérmocsokba van keverve.

„Azt szeretném : a miénktől
Nyerjen újra tisztaságot,
Mert, — ha Isten úgy akarja —
Emberen megý az keresztül !

„Tégy a kardövembe kardot,
Tíz közül azt a mi legjobb,
Ennek is setét hüvely kell,
Légyen olyan mint a többi.

„S azt a mént, mit a jaeni
Gyaur adott váltság fejébe'
Apjaért, mivelhogy érte
Töle mást nem is kívántam.

„S hogyha nincsen megvasalva
Sebtiben jól megvasaltasd ;
Mert ha emberrel nem érek
Czélt, — had' érjek a barommal.

„És a csatló-szíz helyébe
Fűzz a sarkantyukba is mást,
Vagy ha nem, fessd bé a régít
Hogy zománcza meg ne lássék.“

Ily parancsot oszta Ganzul
Egy szomorú kedden-este,
Szomorú est ő neki,
S gyilkos egy harczi lett a vége.

Az nap este vette hírét,
Hogy jövő szerdára kelve
Kedvesével nászra készül
Ellensége Albenzaide,

Ki vagyokra nézve dús mór,
 Ámde származásra aljas,
 Csakhogy a vagyon legyőzte
 Három évig élt szerelmét.

Meg lón abb' a nyomba minden;
 Öltözik már; s kit szerelme
 Tönkre tett: csodálad-é ha
 Ölni készül a szerelmet?

Épen ekkor kél az égen
 Vénus első csillogása,
 A mikor Sidoniából
 Elrobog s Jerez felé ront.

A románcz-körnek most felolvasott ezen első darabjában sok olyan vonás van, melyek, vagy a melyekhez hasonlók a többiekben is tapasztalhatók. Ilyen mindjárt maga az egész conceptio. A mint láttuk, cselekvény dolgában, változatosságban, fejlődésben a spanyol románcz egészen más, sokkal szegényebb mint például a skót vagy ó-angol balladák, egy *Child of Elle* vagy *Edom o Gordon*. A helyzetnek vázolója egy monolog alakjában, melyhez, mintegy magyarázat gyanánt, nem annyira a cselekvény festése mint inkább az esemény elmondása lesz hozzáadva néhány rövid sorban. Hanem e monolog mélyen be hagy pillantani a szívbe, melynek természetes, igazi kifakadása. Ez a szív forrón érző, lángoló déli szív, mely az ilyen sérelmet nem tudja elviselni. A mór lovag nem szenvedő, hanem szenvedélyes természet s a legkeservebb csalódásra ébredvén, ő nem halni, hanem ölni készül. Ez a vonás hű rajza az arab heves szenvedélynek. A felhozottakon kívül még kettőt akarunk ez első románcz kapcsolatában felemlíteni. Az első az a szemmel látható nagy fontosság, melyet a románcz költője, a hős ajkaira adott szavakban ugyszólván minden egyes öltönydarab színének tulajdonit. A külsőségnek ezen symbolikus jelentősége igen sokszor előfordul különösen a mór románczokban, a hol a tollak, a marloták vagyis bő mór köpenyek, a fátyolok és egyéb ruhadarabok színével talán kelletinél többet is vesződnek, mint — a mi nézetünk szerint — szükséges

volna; ez azonban magyarázatát vagy csakugyan a mór vagy talán az akkori spanyol szokásokban találja, a mely korban e románczok keletkeztek. Azonban e látszólagos külsőségek felsorolásába is valódi mester-kézzel van beleszöve a mór lovag egész érzelem-világa. A bánat, mely szívét eltölti s mely semmit sem akar tudni a remény zöld színéről; a lángoló boszuvágy, mely célja eszközéül a lovag fegyverei legsúlyosabb darabját választja; a mór phanatikus elfogultsága, mely a dár-dára egykor tapadt keresztyén vért mocsoknak tekinti, mit csak az általa kiontandó arab vér lesz képes újra megtisztítani; az a kevélység, melylyel fölemlíti hogy ama jaeni keresztyén apjáért váltságdíj fejében más egyebet nem is kívánt egy lónál; a vagyontalan Ganzul keserősége a dúsgazdag Albenzaideval szemben, hogy közönséges bakancsot akar a lábára felhuzni, mert hiszen őt a szegényt, a kinek földje nincsen, az uraskodás úgy sem illeti meg: mind ezekben annyi a lélektani hűség, a jellemfestő igazság, oly drámai a szenvedélyesség fokozódása, mint például a földnélküliség említése után nyomban a gyilkolás eszközének, a harczi lándzsának követelése, hogy jobbat már kívánva sem lehetne kívánni. Igen figyelemre méltó végül az a finom vonás is, mely a legutolsó versszakban fordul elé. Azt már a mór lovag utra készülésénél is láttuk, hogy a külsőségekre mennyi figyelmet fordít, s azoknak — mint megannyi symbolumnak — mily fontosságot tulajdonít; az meg általánosan tudva lévő dolog, hogy a Spanyolországban élt arabok a csillagászattal mint tudományyal, de mint csillagjóslással is mennyire foglalkoztak. Előre bocsátva e megjegyzéseket, vessünk meg egy futó tekintetet amaz utolsó cuartetára, melyben az mondatik:

Épen akkor kél az égen
Vénus első csillogása,

mikor a szerelmében oly keservesen csalódott lovag Medina-Sidoniából boszút lihegve utra kél. Tehát a szerelem csillaga akkor ragyog fel az égen, midőn a földnek minden gyötrelme arra serkenti, arra ösztönzi a kedvesétől elhagyottat, hogy sérelmeért boszút álljon. Mintha az ég maga is szövetkeznék a földdel s a szerelemnek felhozott csillagával akarná folytonosan inteni az ég homályában előre rohanót és szítani a boszút

lángját, mely pusztulást szándékozik vinni arra az emberre, ki Ganzul szerelme csillagának ragyogását elhomályosította.

A második románcz az elsőnek annyira közvetlen folytatása, hogy ugyanazzal kezdődik a mi az előbbit befejezi, t. i. a Venus csillagának felragyogásával. Ebben a románczban is több a szó mint a cselekvés, csakhogy ezen monolognak ismét meg van a maga kitünő jelessége. Az elkeseredett szerető átka az, a mit a hűtelen kedvesre sujt; heves kifakadása a szenvedélynek, mely a maga könnyörületlenségében ép' mind azt a roszt kívánja a csalárd nőnek, a mi a női szívnek csakugyan a legfájdalmasabb lehet. Ez a románcz oly drága gyöngye a Ganzul románcz-körnek s az egész spanyol románcz-költésnek, hogy róla még a magasztalásban meglehetősen fukar Galiano is azt mondja: „es un lindo trozo de poesia“ a költészet szép műdarabja. E második románcz így hangzik:

II.

Gazul elrohan Sidoniából, hogy bosszút álljon a Zaidának Albenzaideval kötött házassága által rajta elkövetett sérelemért. A megbántott szerelmes panasza és átka a mint a nászünnepre megy, s miután lándzsájával a vőlegényt átütötte, bosszút állván visszatér Medinába.

Kél a Venus, esti csillag,
A leszálló nap nyomában,
És a nappal ellensége
Gyászruhában jő utána.

Mór lovag merül fel ezzel,
Mint egy Rodamonte, szálás,
Dühvel jő Sidoniából
És Jereznek tart irányra,

Hol Spanyolhon tengerébe
Ömlik Guadalete árja,
Mely öböl nagy hírűvé lett
Szent nevéről Máriának.

Megy, rohan kétségbeesve:
Mert habár nemes családja,

Hire jár, hogy ő szegény s így
Hölgye elhagyá csalárdan,

S még ma este ülli nászát
Egy rút aljas mórhoz állva,
Mert parancsnok ez Sevillán
A Torony- s az Alcazárban.

Bús panaszra nyílik ajka
Szívlesújtó bánatában,
S édes visszhanggal felel,
A kies táj, — szózatára.

„Zaida — így szól — szörnyüebb te,
Mint kegyetlen tenger árja,
Hajthatatlanabb s keményebb,
Mint a hegynek sziklaszála,

És te engeded, kegyetlen,
Annyi kegyjelnek utána,
Hogy magát más kéz diszítse
Én szerelmem zálogával?

És te kész vagy átkarolni
Durva kérgét tölgyfa-szálnak,
És gyülmölestül és virágtól
Fosztva állni hagyni fátat?

„Hagyni Ganzult, kedvesed, ki
Három éven át imáda;
S annak, a kit alig ismeresz,
Albenzaidnak lész arája?

„A gazdag szegényt felejtet,
Egy szegény gazdagra vágyva;
Testi kincsre nézsz inkább,
Mint a lélek birtokára.

„Allah úgy fordítsa, álnok,
Ő utáljon s te imádjád;

Féltve sóhajts, messzelétén
Sirva gyötrődj' könytül ázva.

„Nyugta ne legyen napodnak
És ne álma éjszakádnak,
Undorítsa őt szerelmed,
Asztalánál légy utálat!

„Semmi zambra ¹⁾), semmi ünnep
A te színeid ne lássa,
S nézni ablakodrul ezt, csak
Pillanatra se bocsássa.

„S hogy te gyötrődj', vesse ő meg
A harcjátékokra szállva,
Mit te varrtál, a terítőt,
S mit te himezél, a fátylat.

„S kedveseért tűzze fel, min
Ennek a jelvényi állnak,
És ha megjön a csatából,
Ennek adjon rabszolgákat!

„És ha rettegsz halva látni
Gyaurok ellen a csatában:
Allah adja, veszszén akkor
Mikor ráborulsz karára!

„Véle hosszú legyen élted,
Hogyha lesz miért utáljad;
Nincsen ennél — mit reád sujt —
Átká szörnyübb a világnak!“

Igy jut el Jerezbe épen
Közepén az éjszakának,
Telve a nagyuri csarnok
Fáklyafénnyel, szók zajával.

¹⁾ Mór ünnep.

Szolga-mórok sürgve-forgva
 Indulásra készen állnak,
 Égő fáklya van kezökben
 S mind a hány, egyenruhában.

Ő a vőlegény elé ront,
 Kengyelében ott felállta,
 Kopjaszálát rá lesujtja
 S át meg át üté vasával.

Mind a tábor összezörren :
 Ám a mór kardját kirántja,
 S az egész hadon keresztül,
 Visszatér Sidoniába.

A harmadik románcz semmikép sem illik, legalább e helyen nem, a cselekvény keretébe; annál kevésbbé, mert a negyedik és ötödik meg épen a másodikban elmondott boszúállás közvetlen folytatása. E harmadik románcznak sor szerint még az első előtt kellene állania, ha Ganzul történetét csak annyira a mennyire is ki akarnók kerekíteni, a mennyiben a románczok hőse e darabban oly szerelmi versenygések ellen fakad panaszra, melyek csak Zaida férjhezmenetele előtt történhettek. Mindazáltal a sorba illést nem tekintve, a költőiséget e harmadik románcztól sem tagadhatni meg, mely a maga sokszor igen erős vonásaival így hangzik:

III.

Gazulnak, ki egyszerre udvarol Celindának és Zaidának is, fájdalommal és elkeseredéssel a miatt, hogy ez utóbbi hűtelen lett hozzá.

Fél mérföldre hagyva Gelvest,
 Földbe sujtja kopjaszálát
 És fejében hányni-vetni
 Kezdi Ganzul a mi történt.

S mikor az átokra gondol,
 Mit Celinda s Zaida szórtak,

Igy kiált fel: „Oh szerencse,
Mindig ellenem valál te!“

És keserves sóhajok közt
Egy „jaj!“ a düh vad hevével
Ezt a szót szakasztja fel csak
A megedzett férfiszívből:

„Hogy Celinda elhagyott,
Nem gyötör s nem is busít az;
Esztelenség lenne tőlem
Még szeretni a ki átkoz!“

S erre büszkén és kevélyen
Felragadja kopjaszálát
S egy göcsörtös cserfa törzsén
Összezúzza négy darabbá.

Méne kantárát leoldja
És le hölgyének jel-ékét,
És akár csak egy oroszlán,
Összetépi a fogával.

A selyem s arany szalagnak,
A mit egykor a sisakra
Szép szerelme tett, Celinda:
Annak is csak így fizet be. ¹⁾

Kebliből kirántja képét
S a mint birja oly erővel
Repíti a levegőbe, —
Hadd repüljön csalfasága!

„Mért diszitne engem illyes,
A kinek méltatlan átok
Van szivére sujtva díszül
Hű szerelme béreképen.

¹⁾ Az eredetiben is: Tambien le da justa paga.

„Jobb nekem kifosztva mennem,
Ha kifosztva már reményből,
Bár nem úgy a bánatokból,
Mik gyötörnek és kinoznak.

„E gyalázatért e fákon
Nagy, kegyetlen bosszut állok!
. Mit beszélek? Esztelenség!
Fübe' fába' nincsen érzés!“

Méne zabláját levészi
És szabad kényére hagyja,
Szólva: „Menj, a merre tetszik
A mint Zaida mondta nékem!“

És a ló, mihelyt szabad lesz,
Abb' a nyomba tovaszáguld,
Ő pedig gyalog kel utra
Sisak nélkül, dárda nélkül.

A negyedik románcz ismét ott veszi fel a történet fonalát, hol ez a második végén megszakadt. E negyedik románcz visszhangja a másodiknak, a mennyiben ebben a völegénye holttestére boruló Zaida átkait küldi a vivásközben távozó Ganzul után, s most a nő is viszont mindazon fájdalokat sorolja fel rosztat kívánásában, a mik a férfinak s hősnek a legkeservesebbek lehetnek; ez a románcz így hangzik:

IV.

*Zaida, Albenzaidé özvegye, férje fölött siránkozik és átkozza
Gazult, hitvesének gyilkosát.*

A szép Zegri Zaida, a kit
Egy időben tett hitessé
És özvegygyé a kaján sors
A lesujtó dárda által,

Albenzaidra ráborulva
Gyöngyöző ezüstöt ont le,

Majd hajának esve, szórja
Arabia színaranyját.

Két kezét a sebre téve
Melybül a mór vére ömlik,
Ezt befogja, míg szemével
A vivó Gazult kíséri.

„Oh te még kegyetlenebb, mint
Féltékeny — kiált zavartan —
Kérem Allah, e bűnödnek
Csakhamar megadd az árát!

„A mikor Sidoniába
Visszatérsz, találjon utban
(És akár csak egymagában)
(Garcia Perez de Vargas. ¹⁾)

„S e tekintét megzavarjon,
És alélt erőd ne tudja
Zablaszáradat vezetni
S elfedésre vonni pajzsod’.

„Légy fogolylyá vagy halottá,
Kit csak a hír mond vitéznek,
Hős te szolga-öltönyek közt,
Vértek és pánczél között nem!

„Vagy ha még is kedvesedhez
Visszajutsz Sidoniába,
Szívedet féltés gyötörje
Bizonyossá lett gyanúval.

„Menj te, hadd el a szerelmet
Hütlén, álnok csalfasággal,
A kinek rút hitszegése
Tisztelet nekem s szerencse.

¹⁾ Akkori nagyhirű spanyol hős; a mórok nagy ellensége.

„Kardod, eb, dugd a hüvelybe,
 El szemembül, áruló te,
 A ki arra vagy teremtve,
 Hogy szavad szegd s nem hogy álljad.

„Nem is szeretted soha,
 Még a fajtád sem lehet jó,
 Mert nemes vérü szerelmes
 Sohasem tör a boszúra.

„Ujra mondom, Allah adja
 Sujtson úgy a balszerencse,
 Harczba, békén, szerelemben
 Mindig vesztes légy, ha nyersz is.

„Hölgyed, az a San lucari
 Legyen férjnél, mire megtérsz,
 S ott, — a honnan meg se láthatd,
 A mikor meglátogatnád.

„Vagy ha még nem volna férjnél,
 Sohse mondjon egy igaz szót;
 Hódolásod meggyülölje,
 Vesse meg nyájaskodásod!”

S a míg így szól, Ganzul addig
 Távozásra tág utat nyit,
 S a szelek szárnyára bizza
 Zaida átkait s keservét.

Az ötödik románcz egészen Zaidával foglalkozik. Ezen darabban nincs semmi fontosabb esemény sem, mely a cselekvényt talán elébbre vinné, mindössze is a hitvesétől megfosztott nő aggodalmát festi, a kivel valami magokat behízelegni akarók elhitették, hogy Ganzul az ő élete ellen is tör. Zaida még sokkal jobban csügg az életen, semhogy gondatlanul áldozatul vetné magát a boszúálló heveségének s nem tartja sem szégyenletesnek, sem feleslegesnek, hogy menekvés által térjen ki a fenyegetőnek mondott csapás elől. Bár sokat vesztett, de

azért életét még sem akarja veszteni, mert a mint a románcz-költő egészen refrain-szerűleg megjegyzi: „bárha könnyű halni, ki fogja még is a halált akarni?“ Ez románczben is, minden episodszerűsége mellett, szinte nem egy oly vonás van, mely az egész körnek becses darabjává teszi. Magának az éjnek leírása, melyben a költő, — az ember jóformán csak mosolyogva meri kimondani — még az alvóknak hortyogását is merészli festeni s oly ügyesen, hogy lehetetlen rajta megbotránkozni; továbbá a megrémült nőnek ijedt futása, igen érthető. visiója s végre az az egyszerű, naiv befejezés, mely minden keresettség nélkül a legteljesebb természetességgel téríti vissza Zaidát lakóhelyére, mind olyan vonások, melyek méltóvá teszik e darabot, hogy a többiek között helyet foglaljon. A románcz így szól:

V.

Zaida, mély bánatra gerjedve Albenzaide halála miatt, attól tart, hogy Ganzul — a mint vele elhitették — az ő élete ellen is tör: arra tökéli el magát, hogy Jerezből Sevillába menekszik; ezer aggodalom között jut el e városba. Itt azonban újra összeszedi magát s nem sok idő múlva, megnyugtatta tér vissza Jerezbe.

Már a lomha Morpheusnak
Tompá hangu sípja hallszik,
Melly azért szól mert a nap
Béke-kötni kelt az éjjel.

Már a zajgó néptömegnek
Jötte, mente, járta, megszünt;
Már kicsinyje, nagyja, mind
Édes álmódsznak örvend.

Még csupán az éj-madárnak
Hallható gyászos siralma,
S ember-ajkról, mint a visszhang,
Egy ru ru csap a fülekbe.

És e néma éji csendben
Jaj zokog fel Zaida ajkán,
A ki félve a haláltól
Virraszt, míg a többi alszik.

Mert bárha könnyü halni :
Ki fogja mégis a halált akarni ?

Mert — a minthogy a gonosz sok —
Hogy magok, behízelegjék :
Elhitették véle, Ganzul
Életére tör csalárdul.

Férfi mórruhát veszen fel,
Női öltönyét levetvén,
Titkon így osont el éjfélt
Jerez de la Frontesából.
Mert bárha könnyü halni :
Ki fogja még is a halált akarni ?

Könnyü ménen ül s kezében
Könnyü dárda; olyan éber,
Hogy aligha tudja Ganzul
Megrohanni észrevétlen.

S minden egyes léptinél
Hátranézni visszafordul,
Rettegése képzeldődik,
Hogy nyomába' jár az ellen.
Mert bárha könnyü halni :
Ki fogja még is a halált akarni ?

Majd az országútrul eltér,
Hogy nyugalma visszatérjen ;
S oldalösvény rejtek-utján
Tart Sevilla városának.

S bárha lóhalálba száguld
A tüzes mén, néki — mert fél —
Még is úgy rémlik, csak úgy megy
Mintha kőből volna vágva.
Mert bárha könnyü halni :
Ki fogja mégis a halált akarni ?

S bár remeg : ha észrevennék!
Sohaját elfojtani nincs mód ;

A mely úgy tör ajkain ki,
Mint a fegyverek dörejje.

Meg-meg áll egy pillanatra,
S hallgatódzik, nem kel-é zaj?
Semmi zaj se kél mögötte;
Indul újra hát rohanva.
Mert bárha könnyü halni:
Ki fogja mégis a halált akarni?

Képzeld, hogy a lég szól
S azt kiáltja: „Hitves, állj meg,
Teszlek olyan áldozattá,
Melynek Albenzaide örvend!”

S bár e rémlátástul inkább
Kész halott már, mintsem élő,
S bárha úgy fél, majd elájul:
Gyengesége most erőt ad.
Mert bárha könnyü halni:
Ki fogja még is a halált akarni?

Végre látja már Sevillát,
Ám bevárja míg setét lesz,
Este tízkor száll le aztán
Egy rokonnak hajlokában.

Itt időzik egynehány nap,
És midőn nyilvánvaló lesz,
A mitől félt, mind hazugság:
Visszatér Jerezbe nyugton.
Mert bárha könnyü halni:
Ki fogja még is a halált akarni?

A következő három románczban Zaida alakja egészen a háttérbe vonul, s a kiról eddig még csak egyszer-kétszer történt említés, Celinda — a másik kedves — lép előtérbe. Miután Ganzul Albenzaide halálával bosszút állt az elszenvedett sérelemért, végkép szakít a hűtlenné lett Zaidával, s most újra Celindát keseri fel San-Lucarban, hogy a Gelvesben tar-

tandó harcjátékra, hová indulni akar, hölgyének szerencse-kívánását vihesse győzödelme előleges biztosítása gyanánt magával. Igen szép e románczban a nemes mór lovagnak epedő várakozása kedvese hajléka előtt, s az a lovagias hódolat, melylyel az erkélyen végre megjelentét üdvözl.

Egyébiránt a románcz maga adjon számot tartalmáról.

VI.

Gazul a Gelvesben tartott lovagjátékra készül indulni, előbb azonban San-Lucarba megy, hogy kedvesétől, Celindától búcsút vegyen. De ez a féltékenység szemrehányásaival fogadja, mert azt hiszi, hogy újra Zaidához hajlik, s így átkokat szór rá. A mór mentegetődzik, majd elkeseredésében zöldszínű öltözékét vörössel cseréli fel, annak jeléül hogy reményei nem olyanok többé mint ezelőtt.

Diszruhát vevén magára
San Lucar terére nyargal
Hős Gazul, fehérbe, zöldbe
S violaszinbe' öltözött.

A lovagjátékra készül,
A melyet Gelvesbe rendez
A parancsnok, a királyok
Felvidítő ünnepül.

Egy szép mór leányt imád ő,
A nemes törzs sarjadékát,
Mit Granadában kiölték
A Gomélek és a Zegrik.

Arra léptet s vissza százszor
Szólni vágya, s elbúcsúzni;
Át akarna törni szemmel
A boldog falon keresztül.

Nyugtalan várása közben
Múl egy óra, évnyi hosszu;
Végre erkélyén van a hölgy,
S most az év is percnyi kurta.

S e kelő napot esodálni
A lovag megrántja ménét, —
Térdre hull az, — és nevében
Csókot ejt a föld porára.

Majd zavartan szól a hölgyhez :
„Semmi baj sem érhet immár
Engem a hová törekszem,
Mert derültnek láttalak.

„Nem szívem vonz oda engem,
Tartozás csupán s rokonság ;
Ám keserves lenne látnom,
Hogy te mást gyanítsz felőlem.

„Adj egy emléket, Celinda,
Oh nem a végett hogy intsen,
De hogy ékesítsen, óvjon,
Elkísérjen s bátorítson !“

Ámde féltékeny Celinda,
Mert, a mint szokás, irigyei
Azt beszélték : Ganzul újra
A jerezi Zaida híve.

Lángharaggal szól a mórnak :
„Ha az ér e bajvivásnál,
Mit az én szívem kíván s mit
Csalfa tied érdemel :

„Győztesen, mint mindig eddig,
Vissza nem térsz San-Lucarba,
Sem azokhoz, kik szeretnek
Sem azokhoz, kik gyűlölnék.

„Allah adja, ott a tornán
Rejtve tartott kopjaszálat
Szórjanak rád ellenid, hogy
Halj meg úgy a mint hazudtál.

„S a felső ruhák alatt
Mind vasing borítsa őket,
Hogy ha bosszút állni kelsz is,
Tedd, de bosszút még se állhass.

„Jó barátod ne segítsen,
Ellenséged rajtad üssön,
Vállra vetve jőjj ki holtan,
A hová nőt ölni bélépsz.

„S a helyett, hogy megsirasson
A kit ámítsz és szeretgetsz:
Mind a hány van szórjon átkot
Rád, s örüljön veszteden!“

Csak tréfának véli a mór
(Mint az ártatlan' szokása)
És felállva kengyelében
A kezét akarja fogni.

„Mind hazug — felel reá — ki
Engem ezzel vádol, oh hölgy,
S mind ez átok arra szálljon,
Hogy boszulva légyen érttem.

„Szívem meggyülölte Zaidát
S bánja, hogy szerette egykor,
Ő közönyje s te szerelmed
Azt a lángot jégre válták.

„Légyen átkozott az év mind,
Mit szolgálatába tölték,
Mert azért hagyott el, a ki
Gazdagabb szegény vagyonnal.“

Hallja mind e szót Celinda
És türelmit elveszíti,
Ablakát bezárja dühvel
S bé a mór előtt a mennyet.

Ekkor ott terem lovásza,
Harczi méneit vezetve,
Mind megannyi díszes, ékes
Leng a toll rajt s reng a csótár.

Nagy haraggal megragadja
Ganzul most a harczi dárdát
És kemény kövén a falnak
Osszezúzza száz darabbá.

Majd parancsot ad: a ló mind
Tollat és csótárt cseréljen,
Vérpirossá légyen a zöld;
S így rohan Gelvesbe dühvel.

A hetedik románcz ismét egy egészen önálló episod. Bajvivás van lefestve ebben is, csakhogy nem a gelvesi, hanem egy bikaviadal Almanzor, Granada királya udvarának jelenlétében. Ez a románcz, melynek úgy látszik az a czélzata, hogy Ganzult a lehető legelőnyösebben kiemelje, a hőst már úgy vezeti elénk, mint Algava parancsnokát, ki most eljött, hogy részt vegyen a bikaviadalban. Talán számot sem tarthatna az igazi hős nevezetére, ha e nemzeti játéokban dicsőséget nem aratna. Látszik, a románcz költője át is van hatva tárgyától, egész spanyol előszeretettel csügg azon, s lelkesedése csakugyan teremt is olyan rajzokat, melyek valóban méltók az elismerésre. Ilyen az a finom vonás, mikor a bajvivó Ganzul megjelen s egyszerre úrrá lesz az egész téren s talpra kelti az összes nézősereget; ilyen a bikának kitünő leírása, s végre az az igazi spanyol kép a három utolsó cuartetában, mely az embert mintegy odavarázsolja a diadalmas hőséért lelkesülők táborába, hogy érte velök együtt lelkesedjék. E románcz tökéletesen megérdemli Depping azon magasztaló megjegyzését: „Általában ez a románcz kitünő leírása a bikaviadalnak, s benne ama vadbikának festése a 15, 16 és 17-dik cuartetában igazi nemek.“¹⁾ Festi a jaramai bikát több más románcz is, mint pél-

¹⁾ En general el romance antecedente es una excelente descripción de una corrida de toros, sobresaliendo en él la pintura del

dául a Celinről szóló (Celin, señor de Escariche), de valamennyi messze mögötte marad a Ganzul viadalát dicsőítőnek. Ez így hangzik :

VII.

Gazul, a ki most Algava alcaideja, a legfényesebb jelét adja bátorságának s ügyességének egy Granadaban tartott bikaviadalon, mely alkalommal hölgyek és lovagok bámulatára s tiszteletére teszi magát érdemessé.

János napján, mint a mely nap
Szent a mórnak, — udvarával
Szép Granadának királya,
Almanzor, nagy ünnepet tart.

S íme nyolcz mór feketébe
És ezüstbe öltözötte
Jó, megannyi kopjaszállal,
Melybe mind ezer reményt hoz ;

A sükerről semmi kétség,
Régi próbák biztosítják,
S még a hős kar sokkal inkább,
Mely csodát tett számos izben.

Csakhogy a sors néha-néha
Ép a híreset ragadja
Üstökénél fogva arra,
Merre balszerencse áll.

S im berobban hős Gazul is,
S menten urrá lesz a téren ;
Puszta jötte az egész
Megragadja s talpra kelti.

Sorsát ő maga teremté
A dicsőség híre által

S a nemes szív érdeméből
Lett parancsnok Algavában.

A tömeg szemét a ménnek
Mozdulatja tartja fogva,
Míg a hölgyek szép szemét meg
A lovagnak szép alakja.

A király elé, a herczeg
És az infansnő elé megy,
S meghajolván hódolattal,
A roham- s vivásra készül.

Délczeg léptetése végén,
— Melybe' fényét megcsodálták —
A bikák a körbe törnek
S a hatalmas kar körébe.

Kopjaszált ragad fel a mór
És emelve tartja jobbját,
Nagy-hevesen támad és döf,
Eltalálja, félreszökken.

A bikának fagylehétől
A nemes ló összerezzen,
Míg a mén meg a bikának
Tajtékot csap a szemébe.

Egy csodálkozás az udvar:
Illy erővel ennyi kellem!
Lám csak egy dárdát se veszt el
És nyer annyi, annyi tetszést!

Ámde most a sors a harczost,
Nézd, a végtusára hívja:
A bikák közül jön egy még,
Melynek nincs erőre párja.

Ezt nem Bétis tája termé,
Nem Jenil, nem Guadiana,

Ott nyeré ez életét a
Nagyhirű Jarama partján.

Színe a vörösbe játszik,
Szeme mint az eleven szén;
Homloka s a tarja ránczos,
Széles agycsontján bozontos.

Szarva szélylyel csak kicsinyt áll,
Lába kurta, czombja izmos;
Széles a nyak és hatalmas
Melyhez álla kapcsolódik.

Mind setét színű a végtag,
Hosszu lenge farka fürtös,
Szirtje csontos, bodros a szegy,
Tarka pettyezett a bőre.

Harpadonak hívja őt mind
A jarama-menti csordás,
S messziről felismerik már
Büszkeségiről s fajáról.

Négy szökéssel odadobban
A vivótér közepére,
És a lágy fővényt hasított
Körme majd le sem tapodja.

Ganzul úgy megy szembe véle
Mint akár csak egy egész hegy;
Fel magasra tartja jobbját
S benn gerelyként perg a dárda.

Könyökét mellére nyomja,
Ökle megfeszül, a kar döf,
A kemény nyakat találja
S elszakaszt bőrt, izmot, éltet.

A kevély bikát ledönti,
Hogy a földet méri háta,

S lába, mely a port tapodta,
Most az égre fölfelé rug.

Majd természetes dühében
Oldalt fordul; kelni próbál,
Szórja a port, — ám a sebzett
Test akar csak, kelni nem tud.

Vére mind a sebbe tódul,
És a vérrel elfogy élte,
S hágy sok ollyat a ki Ganzul
E dicső tettét irigyli.

Most a mórt körül-özönlik,
Véle mennek, elkisérik
S csak dicséret hangozik fel
Hölgyek és vitézek ajkán.

Csarnokokban, ablakoknál
Más egyébről sem beszélnek,
Mint csak arról: mily jeles volt
Algavának e dicsője.

A még hátra lévő hat románcz közül az öt első a Gelves városában tartott lovagjátékon szerepelteti Ganzult, majd mint elkeseredettet még a Celindában tapasztalt hidegség miatt, majd mint boldog szerelmest, midőn a hölgy megbánván alaptalan haragjának indulatosságát; maga megy el Gelvesbe, hogy kedvesét megkérlelje. A hűtelessé lett Zaida két románczban fordul elé, részvétre gerjesztő bánattal s a Ganzul iránt most már későn, meg-meguújuló szerelmi fellobbanással. Végre az utolsó románcz a házastársak közt felmerülő utolsó féltékenykedés jelenetével végződik. A netalán szükséges felvilágosításokat a románczok fölé tett megjegyzések elegendő-kép megadják.

VIII.

Ganzul szomorúan, de egyszersmind a legingerültebben távozik San-Lucarból, hol Celinda oly sértő kifakadásokkal fogadta. A mór elcserélt öltözetben lép fel a harcjátékon, s kétségbeesett hűségéről tesz tanubizonyságot, a melyen mindenki bámul, ő pedig átkozza sorsát és megfogadja, hogy soha sem akarja többé kedvesét látni.

Mint ha a bikát legyőzték
Turja a véres porondot :
Kedvesétől sértve, Ganzul
Úgy kell utra San-Lucarból.

Egy sötét pej kancza hátán
Ront a mór előre dühvel,
Vállain bíbor köpeny leng,
Bús haragjának jeléül.

Mind setét- s narancs színüvel
Váltja fel mi zöld s fehér volt,
És kegyetlen bosszu-szinnel
A szerelmes violaszint.

Kék s fehér dísz ékesíti
Marlotáját párosával,
S a mi kék rajt, elboruló
Csillagokkal van behintve.

Bíbor- és setét selyemből
Van csikos szalagja szöve,
A füveg setét színű kék,
Búba, gyászba öltözött ég.

És csupán a kardöv a zöld,
Mely a kardot hordja, mert ez
Bosszut állni kész azon, ki
Vakmerő körébe lépni.

S a mi bús szín ott marad fen
 A kiszáradott fővényen,
 Ily színű fővegje, fátyla,
 Mely aláleng vaskarára.

Lábain setét bakancs van,
 Épen oly színű a kengyel,
 A harisnya és kötője,
 Sarkantyúja barna pettyes.

Nincs üszögszín dárda nála,
 Minthogy azt darabra törte
 A falon, midőn előtte
 Hölgye ajtaját bezárták.

Hord világos barna pajzsot
 S rajt' egészen új czimert,
 Mely a gyászba béborult ég
 A kerek holddal középen.

Teljes ez, de már fogyóban,
 És körülte e felírás:
*„Oly setét a mily világos,
 S oly kegyetlen a milyen szép.“*

S mert szárnyát szegé Celinda,
 Melylyel oly magasra szállott:
 A fővegre díszül, ékül
 Tollat immár nem tűz a mór.

Ganzul épen szerda délben
 Ér be Gelves városába,
 S rögtön a harcztérre nyargal
 Es beáll a küzdelembe.

Mert ruháját elcserélte,
 Nem ismernek rá a hölgyek,
 Sőt maga sem a parancsnok,
 Míg csak ott nem áll előtte.

És a mórnak kopja-szóró
 Gyors kezétül a paizs mind
 Mint a gyenge, lágy viaszlap,
 Úgy törik-zuzik darabbá.

Nincs ki néki elleuálljon,
 Tisztul a világ előle,
 Hogy bújának nincs határa,
 Megmutatja tette-vette.

Összezörren az egész tér,
 S Ganzul egymagában áll ott,
 És az égre nézve így szól
 Nagy kemény harag szavával:

„Oh miért nem teljesül hát
 A Celinda minden átka!
 Hadd látná, hogyan vérék át
 Szívem itt barna dárdák.

„S a helyett, hogy megsiratna,
 Szórjon átkot rám a nő mind,
 És csufos halállal esve
 Vállra vetve menjek innen.

„Senki engem ne segítsen,
 Hadd örüljön a halotton
 Az a böszült nőoroszlán
 A ki vesztemet kívánta!”

Ily szavak fakadnak ajkán,
 Fordul a gyors kancza s a mór
 Esküszik, hogy nem megy arra,
 Merre őt Celinda látná.

IX.

A midőn Gazul a gelvesi ünnepélyeken magát kitiönteti, Zaida meglátja s úgy érzi, hogy szívében a régi szerelem ismét megújul. Zaida párbeszéde Almindával és Zafirával. A küzdők egészen neki hevülnek a harcjátéknak, azonban a hadbírák parancsolatára az est beálltával véget vetnek az ünnepélynek.

A szerelmi győzelemnek
Jeldíszével koronázva
Nagy-vidáman tér be Ganzul
Gelvesbe a bajvivasra.

Gyors futásu pejlován ül,
Mely a szélnél is sebesebb,
S bárha nincs erőre párja,
Könnyü zabra tartja féken.

Minden apród diszruhája
Zöld, veres meg violaszín,
Már a szín is hűn mutatja,
Hogy mi van szívébe rejtve.

Barna dárdát hordanak mind,
Tombol a gyors mén alattok,
S mind a hány van, toll lobog rajt,
S csillog a sok drága szerszám.

Pajzsa a saját karán függ,
Erre phoenixkép van írva,
Melyet eleven tűz égget,
A mitől hamura válik.

És ha jól emlékezem
Ez van írva rá: „Nem illik
Eltagadni azt a lángot,
Mit szerelmiink szíta fel.“

Majd a nők sorához érve
A nyeregben felmagaslik,

Mind felállnak tudva jól,
Többre is méltó e bajnok.

Ott van Zaida is közöttök,
A ki egykoron Gazult
Szenvedélyesen szerette,
Míg ma csak gyűlölni tudja.

Balgatágság volt, milyennek
Rabja gyakran a szerelmes,
És a mit megbánni mindig
Az szokott, ki elkövette.

Véle együtt van Zafira
És Alminda, mert Granada
Trónon ülő törzsökével
Ő egész közel rokonság.

És a mint meglátja Ganzult
Ujra visszatér a szívbjaj,
S nézze mennél többet, annál
Jobban ég és lángol érte.

Lelke mintegy mérlegen áll,
Föl s alálebeg szünetlen;
Majd a féltés, majd a bánat
Kelt szívében gondra gondot.

És Alminda látja, hogy
Zaida újra oly busongó,
S hogy vigasztalást szerezzen
Kéri: mondja el mi bántja?

Ez zavartan válaszol:
„Izgatottság, képzelődés,
A mi ezt a bajt okozza
S a mi néha-néha meglep.

„Jobb lesz — így beszél Aminda —
Fékre kötni ezt az érzést,

Mert ha elfajul, nem egyszer
Nagy veszélyt szokott okozni.“

„Könnyü néked — így felel rá
A jerézi — a ki féltést
És kísértetet nem ismersz
S nem tudod, hogy a közöny mi.

„Mert ha tudnád, részvevésed
Mássa lenne én irántam,
Kit halálra kínoz e baj,
A melyet te még nem ismersz.“

Most Zafira nyúl kezéért,
Ámde a kezdett beszédet
A vivásra érkezettek
Sürgedelme megzavarja.

A vivók már sorban állnak
Benn a korlát közti körben,
Berberek sereg hada
Tarka, más-szín marlotában.

Már a ló mind türhetetlen,
Majd a harsonák szavára
Nagy nyerítve, horkolással
Törnek által a csoporton.

Egyik a másikra ráront,
Mind megannyi hős a bajnok,
És a könnyü kopjaszállal
Ottan árt a hol lehet.

S áll soká az ünnep, aztán
Minden úgy megy mint szokott,
Végre minden végít éri,
Minden elfárad s oszol.

Már a bölcös idő Apollót
Menni készte, minthogy ez

Visszatartóztatta futtát
Nyughatatlan késelemmel.

És a mint elér nyugatra,
Ellensége a ki sejti,
Épen olyan gyorsasággal
Szárnyra lebben és elétör.

Ennek a jöttére aztán
Mind a térközépre törnek,
Ott a díj kijár s a harcznak
Véget vetnek a bírák.

X.

Celinda megbánván, hogy Ganzulhoz oly keményszivű volt, maga megy el fölkeresésére s megpróbálja kibékíteni, az pedig kimentvén magát, hogy Zaidát többé nem szereti, a két szerelmes békesége s boldogsága visszatér.

Akkor, a midőn Celinda
Ablakát bezárta dühvel,
Hogy Ganzul magát előtte
Mind hiába mentegette :

Nyomba rá meghánta tettét,
Mert haragja színlelés volt,
S szíve most találkozásért
S békülésért ég epedve.

És e fordulat valóban
Meg van a szerelmi tánczban,
S ezt megis teszik gyakorta
A kik lelkesen szeretnek.

És megértvén, hogy lovagja
Összetörte azt a dárdát,
Melylyel a Gelvesbe tartott
Bajvivásra volt menendő,

És hogy a zöld színü öltönyt
 Eleserélte vérpirossal :
 Bíbor- és ezüsttel áttört
 Marlotát ölt nyomban ő is.

Rá köpenyt, arany szövésü
 Violaszínü selyemből,
 Melynek a szegélye, rojtja
 Drága gyönggyel van behintve.

Fővegét zafír diszíti
 És smaragdok, azt jelentők :
 Benne holtra vált a féltés,
 Míg reménye újra éled.

Hófehér fátyol borítja,
 Zöld, fehér toll rajt' s kezében
 Jól aczclozott vasával
 Könnyü lándzsa leng, narancsszín.

És derüt akar jelentni
 A zászlócska is színével,
 És világos zöld szalaggal
 Füzte fel karjára pajzsát,

Rajt' e jelszó: „*Híven őrizd
 Láng szerelmed, hő szerelmes.*“
 Most legelső gondja az :
 Merre, hol találja Ganzult.

S megtudván hogy a vivásnak
 Másnap is tart folytatása :
 Értte küld, hogy még ez estve
 Jőjjön el találkozóra.

Es a mint a hrvivótól
 Hallja, hogy Celinda várja,
 Háromszor megkérdi Ganzul :
 Tréfa-é ez vagy valóság?

Mert a legkivánatosb hír
 Nyer hitelt legnehezebben ;
 Legalább a szeretők közt
 Majdnem mindig így van ez.

S a mikor megérti végre
 Hogy valóság, — szót se szól, megy
 Belenézni kedvesének
 Üdvöt árasztó szemébe.

Ott találta őt a kertben,
 Épp' majoránnát szakasztott,
 Kék virágit elveté s csak
 A violaszint szedé meg. ¹⁾

Szefürözsa- s jázmin-ágot
 Illesztett egymással össze,
 A fehért mellére tűzte,
 A piros színűt szívére.

És a mint meglátja a mór,
 Fel se mer reá tekintni,
 Mert ki a sötétből lép ki
 Azt a napfény megzavarja.

Majd Celinda nyúl kezéért,
 Bár pirulva és zavartan,
 Végtelen panasz kel aztán
 Ajkaikról mint szokás.

„Hölgyem — így szól végre Ganzul —
 És te úgy fogadhatád azt,
 A ki istenemre eskuszem
 Meghálnék ha messze tőled
 Képedet szívembe vésvé
 Magammal nem hordanám !

¹⁾ Mert a kék a féltékenység s a violaszin az állandó hű szerelem színe.

„És ha Zaida még eszembe
Jut valaha, öljenek meg
Kopjaszállal úgy, a mint én
Zaida hitvesét megöltem.

„S lássalak karában annak,
A kitől leginkább féltlek,
És te, hogy kétségbeessem,
Ám öleld szerelmesen,

„Ha csak egy szó is való volt
A mit rám költöttek!“
És kibékült e szavakra
És megnyugodott Celinda.

És szerelmök még erősb lett
Hévre, lángra mint elébb volt;
Könnyü a szerelmeseknek
Szívök ilyen változása.

Majd az ékszert mind felölti,
Mit szerelmes hölgye nyujta,
Felkap aztán pejlovára,
Melyen mind ezüst a szerszám,
A kantár aranynyal ékes,
Toll s diszítmény violaszin.

S újra átölelve egymást,
Nyájas édes búcsuszók közt
Boldogan megy újra Ganzul
Gelvesbe a bajvívásra. ¹⁾

¹⁾ Ugyanez a románcz, más szöveg alapján, igen sükerült, szép fordításban meg van Greguss Ágost. *Külföldi Népdalok* című gyűjteményében is a 22. lapon. 1861. kiadás.

XI.

*Ganzul, hölgyének — a ki e románczban Lindaraja nevet visel
— kegyadományával ékesítve magát, Gelvesbe megy a harczzá-
tékra. Ott magát kitünteti, s Zaida újra beleszeret s egykori hűt-
lenségét keservesen megbánja.*

Szép szerelme Lindaraja
Ékszerével feldisztve
A hatalmas Ganzul indul
Gelvesbe, a bajvívásra.

Négy lovat visz s valamennyit
Fényes takaró borítja,
Színaranytal van kivarrva
Mely Abencerrag' nevet hord.

A lovagnak öltözéke
Kék, fehér s violaszínü,
A forgó is épen ilyen
S rajta bíbor színü toll leng.

Drága mivü fényes ékszer,
Színaranybul és ezüstből;
Amaz violába játszik,
Ennek piros a zománca.

Czímeréül egy vad ember
Van kerek pajzsára írva,
Véle szemben egy oroszlán
A nemes Abencerragok

Használt s tisztelt czímere,
Kik Granada színe voltak;
S e czímert isméri minden
És sok a ki tiszteli.

A hatalmas Ganzul ezt
Hölgye kedviért viselte,

A ki e törzs sarjadéka
S a kit végtelen szeret.

Ezt a jelszót hordja pajzsa :
„Senki sincs hozzá hasonló!”
A hatalmas hős Gazul
Igy robog Gelves terére.

Fegyveres van véle harmincz,
Épen ilyen öltözetben,
Ugy hogy e diszes csoportot
A ki látja mind csodálja.

Mindegyiknél egy a jelvény,
Nincs különbség semmi köztök,
És csupán az egy Gazul az
A ki más jeldíszet visel.

Majd a harsonák szavára
Kezdetét vevé a játék,
Annyi sürgés, oly zajongás
Mintha harcza kezdenének.

Ame a Gazul csapatja
Lesz a győztes mindenütt;
Nem vet a mór kopjaszált úgy,
Hogy paizst ne zuzna össze.

Erkelyekről, ablakokról
Annyi mór hölgy nézi a hőst!
S ott van a néző sereg közt
Ő is, a szép Zegri Zaida,

Kit jerézinek neveznek;
Ő is ott az ünnepélyen,
Barna-sárga a ruhája
Minthogy épen gyászt visel

Férjeért a hön kegyeltért
S a kit a hős Ganzul ölt meg.

Zaida jól ráismer erre
A kopják vetésiről.

Lelke vissza-vissza gondol
Arra a letűnt időre,
A mikor még néki hódolt
Ganzul, — és ő megvetette.

Hogy tudá úgy elfeledni
Azt, ki oly hiven szerette;
És ez úgy fáj most szívének
Hogy aléltan roskad össze.

Végre a mikor föleszmél
Megszólítja egy cseléde:
„Asszonyom, mi baj, mi lelt?
Mi okozta ájulásod?”

Zaida így felel szavára
Csak susogva és zavartan:
„Látod ottan azt a mór hőst,
A ki most hajíta kopját?”

„Ganzul annak a neve
A kit a hir úgy magasztal,
Ő hat évig volt imádóm
S kegyre én nem méltatám.

„Ő vevé el férjem éltét,
S ezt is, ezt is én okoztam,
S még így is tudom szeretni
Most is itt hordom szivemben.

„Oh ha engem még szeretne!
Ámde többé rá sem gondol;
Bencerrag' leányt imád ő
És azért vetett meg engem!”

Vége van már a vivásnak
 Vége már az ünnepélynek
 S Ganzul a sok nyert babérral
 Utnak indul San-Lucarba.

 XII.

*Ganzul diadalmi díszben tér meg Gelvesből San-Lucarba, a hol
 Celinda — ki éppen munkával foglalkozva várakozik rá — szerel-
 mesen fogadja.*

Élve térvén vissza Gelves
 Városából Ganzul, a hős,
 A hová a bánat üzte
 Szép Celindaért, vivásra,

San-Lucar terére nyargal
 Még az este s a kapúnál
 Édes üdve révhelyénél
 Vigán ugráltatja ménét.

Gazdagon kivarrt felöltöt
 Hord veresből s violaszínből,
 A füveg fején setét-zöld
 S rajta Tunis fátyla leng.

Színre nézve minden éke
 Éppen ilyen a lovának,
 Csak bakancsán látni mostan
 Csillogó arany kivarrást.

Mínt hogy eltapodta immár
 A gyanut, s Celinda is hisz
 És nem kétli, hogy a hűtlen
 Zaida el van már feledve.

S újra látni élte fényét,
 Olyan délczeg a menése,
 Hogy a merre méne tombol,
 Porzik arra még a kő is.

Épen egy nyeregborítót
Hímez ekkor szép Celinda
Ganzulának s egymagában
Elvonultan ül borongva.

Egy liliom-képet irt fel
A szövetre mit kihímez,
S im pirosló rózsaszált varr
Liliom helyett a rajzra.

Most a színről látja csak meg,
Hogy nem az akart virág ez,
Majd belé kap hogy kifejtse,
S im a kéz nem engedelmes.

Mert a szerelem dolgában
Össze van zavarva minden,
És az ember arra megy,
Merre szíve hajtja, vonja.

Es belátva hogy szeszélye
Nem talál el jól ma semmit,
Megharagszik önmagára,
A munkát ott hagyja s felkel.

Ganzul ekkor tün szemébe
A ki épen erre várt csak, —
Gyorsan elhagyá az erkélyt
S nyomban érte küld, s hivatja.

Elbeszéli most a tornát,
S a mivel járt a szerencsét,
Helyt nem adva új gyanuknak
Boldog életet cserélnek.

XIII.

Gazul fényes andaluciai mór kísérettel visszatér a Gazulok városába, Alcalába. Celinda, hitvese, a neheztelés kifakadásaiával fogadja, s szemére hányja, hogy távolléte alatt megfélekedzett róla; azonban midőn a mór kimentí magát, a szerető hitves társak melegen karolják át egymást.

Épen a midőn világát
A nap a tengerbe rejti
S még sugárral piros színt
Fest az égre s fellegekre :

Ganzul akkor érkezék meg
Városába, Alcalába,
És kíséretébe' négy száz
Andaluci mór nemes van.

S még egészen bé sem érnek :
Ágyu dördül, puska roppan,
Dob pereg, rivalg a kürtszó
S harsonák, sípok riadnak.

Most üzék el spanyol földről
Tunes főurat Zulemát,
A ki már elfoglalá
Marbellát s egész vidékét.

S bárha éjjel jő meg a mór
Fáklyafényt se kér, se rendel;
Azt ohajtja : hölgye fényes
Napja hozza fel világát.

És a mint beér a várba :
Ágyu dördül, puska roppan,
Dob pereg, rivalg a kürtszó
S harsonák, sípok riadnak.

S nézni, látni visszatértét,
Ablakára jő a nő mind,

És csupán neje Celinda
Az megy, az fut az övétől.

S ime, hogy Celinda nem jó,
Szíve elborul setéten
A kelő nehéz gyanútól
És a féltő gyötrelemtől;
S mint leszáll a palotánál:
Ágyu dördül, puska roppan,
Dob perereg, rivalg a kürtszó
S harsonák, sípok riadnak.

Ganzul a lóról leszállva,
Felsiet szerelmeséhez,
Ott találja egymagában
Ott busong az, oly kesergő!
Megy felé hogy átölelje,
Szökken az s kitér előle;
És a mór szól: „Hogy lehet, hogy
Engem így fogadjanak?”
Ám előbb, semmint felelne:
Ágyu dördül, puska roppan,
Dob perereg, rivalg a kürtszó
Harsonák, sípok riadnak.

Végre szól a nő haraggal:
„Csalfa! hát az türhető-e,
Hogy te négy havon keresztül
Irni nékem elmulasztál?”
Szól a mór mély hódolattal:
„Drága nőm, hibás a feddés:
Lásd, a toll a dárda nélkül
Győzelemre nem segethet!”
Átkarolja s abba' nyomban
Ágyu dördül, puska roppan
Dob perereg, rivalg a kürtszó,
Harsonák, sípok riadnak.

Mint hogy helylyel-közzel magasztalólag emlékeztünk meg a mór románczok Ganzulról szóló köréről, különben is hézagos ismertetésünk az egyoldalúság hibájába is bele esnek, ha végül legalább egy-két szóval föl nem említenők azon roszaló kritika fellépését is a spanyol irodalomban, mely a románczköltés ezen ágát határozottan elkárhoztatta. S pedig fellépett ez is s évtizedekig tartó heves irodalmi tusakodásokat gerjesztett s a spanyol szépirodalom művelőit és barátait két táborra, a maurianusok és antimaurianusokéra szakasztotta.

Mint oly sok egyéb téren, úgy az irodalmin is megvan sokszor a divatok. Majdnem minden irodalom szolgálhat példával, hogy egyik s másik kisebb vagy nagyobb értékű irodalmi termék, néha méltán, néha nem, a legnagyobb tetszésben részesül s szokatlan keletnek örvend: az ilyen aztán rendszeren megszüli a maga epigonjait; egy egész irány keletkezik, mely hosszabb vagy rövidebb ideig uralkodik a közönség izlésén, s azok a művek, melyek e chablon szerint készülnek, természetesen annyira egy húron pendülnek, hogy örökös ismétlődésük által végre mégis csak unalmasokká lesznek, a minek az az egy haszna megvan, hogy az enyészetnél egyébire nem méltók csakugyan lejárják magokat. Egyszer az emberi társaságnak söpredéke, tolvajok, rablók, koldusok és naplopók szolgáltatják a költészet legfelkapottabb tárgyait, máskor a hüvös kelet regeszzerű alakjai vagy a vadonnak romlatlan fiai a kitelhető legszebben eszményítve, — máskor megint a *títkok* és rémtörténetek regényeinek egész özöne árasztja el a világot, s így tovább.

Tagadhatatlan hogy a túlkapás e veszedelmétől a spanyol irodalomban a mór románczok sem tudtak menttek maradni. A költészet ezen ága csakhamar oly kedvelté, oly népszerűvé lett a románczok különben is buján termő szülőföldén Spanyolországban, hogy ápolta, szaporította ezt azután boldog boldogtalan. A féktele né fajuló árnyak gátra volt szüksége s csakugyan emelkedtek is hangok, majd a komoly intés majd a legmaróbb szatirának hangjai ez irány ellen, s a buzgolkodók egész irodalmat keltettek amaz izetlennek nyilvánított áramlat elenyésztetésére. Jól tették, ha a fattyuhajtásokat nyesegették, vagdalták, mert bizonyos, hogy ilyenek ezrivel termettek; kár csupán az, hogy hevőkben ők is túl mentek a határon s elfogultságokban készek lettek volna tőből kivágni még az igazán nemes törzsöt is. Így például egy ilyen nagyon is neki melege-

dett antimaurianus spanyol költő szórul szóra így fakad ki épen a Ganzul románczok ellen:

Menjen a patvarba Ganzul,
Vigye ördög Celindáját,
S adják vissza marlotáik'
Annak a ki kölesön adta!

S mikor így aztán öt-hat cuartetán keresztül jól meghurcolja a mór világ legelőkelőbb hőseit és hölgyeit, utoljára ezen ugyancsak kevésbé nyájás figyelmeztetéssel fordul az ilyes románczok költőihez:

S hogy világosan kimondjuk:
— Üssön a mennykő beljök! —
Nem hallották-e soha
Hogy spanyol hazánk keresztyén?

A másik ép' ily epésen fakad ki a móriás költők ellen, kiket valóságos renegatoknak nevez, akik megtagadták hitüket s tehetségökkel Mahomednek szolgálnak. Ebben még jobban felbuzdul a hazafias lelkesedés s elkeseredése így folytatja kifakadását:

Győződelmes szép hazájok
Hősi tetteit feledték,
S az idegentől koldulnak
Költeményeket s meséket.

Az Ordoñok, a Bermudok,
A Rasurák és Mudarrák,
Az Alfonsok és Henrikek
A Sanchok és mind a Lárák,

Hova lettek? És hová Cid?
Ily feledség ennyi hírről?!
Ezeket, nincs toll, emelni,
Múzsa nincs megénekelni!

Tégy igazságot Apollo,
Sujtsa boszud ezt a sok

Mór poetát a kik a te
Istenségid meggyalázzák!

.
Végre még e kegyre kérlek :
Tiltsd el e mór zámbratartást,
És e balga verselőknék
Adj babér helyébe nádat!

Spanyolul ugyanis a nád neve caña s minthogy a mór harcjátékokon használt kelevéz nádból volt, a románczokban magok ez ünnepélyek is mindig caña néven fordulnak elé.

Mások ismét a parodia s egyéb eltorzítás által akarták a mór románczokat nevetség tárgyaivá tenni s kiküszöbölni.

A megtámadóknak azonban védők is álltak eléjük s ezek egyike például ama hazafias vádakra így felel:

Ha Don Rodrigo spanyol volt :
A vitéz Adulla szint' az ;
S tudja a señor alcaide
Hogy Guadalará is az volt.

Nem bűn az, ha ők a mórok
Hősi tetteit dicsérik,
A miéink hősisége
Annál jobban tündököl.

Mind a védelem, mind főleg a vád idézett szavaiból világozó lesz előttünk, minő szempontból nézték s ítélték el az antimaurianusok a mór románczoknak még szépét s javát is. E szempontot a széptan nem teheti magáévá, mely a művészetek valamely ágának termékének méltatásánál nem fog ilyen dogmatikus vagy patriotikus nézetből kiindulhatni. A támadás, melynek egyébiránt a túlságok ellenében meg volt a maga haszna is, csakugyan nem tudta a mór románczokat végkép kiküszöbölni; fennmaradtak azok a népnél épen úgy, mint ápolásuk a műköltészetben is, s mind a legujabb időkig nem egy valóban szép nevű spanyol költő a mily előszeretettel ép oly sikerrel ápolá a költészet ezen ágát. ¹⁾

¹⁾ Góngorától van a *Famosos son en las armas*, Don Vicente Garcia de la Huerta-tól: *En africano olorido*, Don José Joaquin

S így az utóbbi századok ítélete csakugyan helyesebb volt a túlkapás által elfogultakká tett kortársakénál, mert elismerésben részesíték a mi ez elismerésre valóban érdemes. E románczok java — s pedig kétségtelen, hogy a Ganzul románczkör darabjainak nagyobb részét ezek közé lehet számítani — a maga élénk festéseivel, a szenvedélyeknek hű és természetes megszólaltatásával, költői gondolatokban gazdagságával sok helyütt igazi emelkedettségével mindig becsesek fognak maradni, s akár pusztán élvezet, akár széptani tanulmányozás végett az olvasásra mindig méltók lesznek, mint az igazi költészetnek valóban jeles termékei.

GYÖRY VILMOS.

de Mora-tól: *De Aliatar y de Zulema* az idősb Moratintól: *De la hermosa Belerifa* kezdetű románcz.

MARCO POLO ÉS KÖNYVE.¹⁾

I.

Mikor ezelőtt hatszáz évvel Marco Polo, a középkor Herodotusa, utazásainak csodás történetét Velenczében elbeszélte, a hogy azt egykor nagy előde tette Athénben: honfitársai e különösnél különösebb történeteket megannyi tréfás mesének vagy Münchhausen-féle hihetetlen kalandnak gondolván, őt *Messer Marco Millioni* gunynévvel tisztelték meg ama szokásáért, hogy beszédjében csak úgy dobálózott a sok millióval, bármiről volt is szó. Még több évvel halála után is, gyakran volt látható a velencei karneválokon egy-egy álarczos alak, mely Marco Millionit személyesíté s a körüle gyülekező népcsoportot bámulatos kalandjainak elbeszélésével mulattatá. S mégis, a mikor Marco Polo halálos ágyán feküdt s barátai kérték, hogy vagy vonja vissza könyvét, vagy pedig a valódi tényekkel megegyezőleg dolgozza vagy dolgoztassa át, a halálkó utazó azt felelte, hogy tulajdonképen a felét sem mondotta el mindannak, mit valóban látott és hallott.

S ime az ujkori kutatás és vizsgálódás fényében, a keleti utazások és irodalom által fölvilágosítva és megmagyarázva, mindazt, mit egykor egyszerűen valamely túltermékeny képzelőtehetség játszi szüleményeinek tartottak, kevés kivétellel apránként s fokozatosan tiszta földrajzi és történeti tényekké s

¹⁾ *The Book of Ser Marco Polo the Venetian*. Newly translated and edited, with notes, by Colonel Henry Yule, C. B. London: John Murray, 1871. Két kötet.

megdönthetetlen igazságokká jegeceült ¹⁾, melyeket csakis az itt-ott közbecsúszott időszámításbeli tévedések s pár eltorzított földrajzi elnevezés — az élő szóval történt tollba mondás és a későbbi többrendbeli lemásolások sajnos következményei, — továbbá a helyenként közbeszótt mesék, mikor hallomás után beszélt, s ama túlzott nagyítás, melyet saját élményeinek elbeszélésénél szokott használni — szóval csupán ilyen alsóbb rendű hibák vetköztettek ki némileg a teljes megbízhatóság mezéből. Még így is roppant ür tátong a velencei utazónak és angol nemzetiségű kortársának, Sir John Mandevillenek, szavahihetősége közt.

Ámbár Khinára és Közép-Ázsiára vonatkozó legrégebb tudomásainkat nem Marco Polonak köszönhetjük, a mennyiben — hogy a régiekről ne is beszéljünk — már a középkorban is megelőzte őt Carpini és Rubruquis, e két híres minorita szerzetes, mindamellett ő méltán foglalhat helyet a középkori nevezetesebb utazók élén, mert bizonyára bármelyik elődjénél többet tett a földrajzi tudomány előbbvitelére s keleti és Közép-Ázsia kimerítőbb megismertetésére. Majdnem hat évszázad tünt le azóta, világhírű utazónak tekintélyes sorozatával, de azok közül egyiknek sem jutott eszébe a hírneves velenceitől elvitatni azt a dicsőséget, hogy Ázsia szárazföldének ő volt legnagyobb és legmerészebb átkutatója.

Marco Polo könyve, lapjain annyi különböző irányú évszázad nyelvzatával, még maig sem sokat veszített érdekességéből avagy népszerűségéből. Változatos tartalmu szakaszaiiban, melyek majdnem az *Ezeregy éj* legtarkább regéihez hasonló érdekfeszítő olvasmányok, a földrajzi és történeti nevezetességű neveknek oly bámulatos halmazával áraszt el bennünket, a mely a legnagyobbavágóbb commentator tudomány-szomját is képes volna kielégíteni, s oly tárgyakat ismertet és oly kérdéseket igyekszik fejtegetni, melyek régiségbuvárra és tudósra, kereskedőre, politikusra és erkölcs-reformerre nézve egyaránt érdekesek. A könynek huszonkétszer, különböző nyelveken és időben történt kiadása ²⁾ nem volt képes a foly-

¹⁾ Ily értelemben nyilatkozik a „Times“ 1873. april 24-iki száma is, Abbothnak nem rég megjelent ázsiai utazását ismertette.

²⁾ Megjegyzendő, hogy itt csak a nevezetesebb kiadások vannak értve.

tonos keresletet kielégíteni s korántsem tette fölöslegessé Yule ezredes nagyszerű munkáját, melyben Marco Polo utazásainak leírása 1871 végén angol nyelven Londonban megjelent. Marco Polo könyvének összes régibb és újabb — noha szintén jeles kiadói és magyarázói közt — írja a „Times“, 1871. szeptember 23-iki számában, Yule kiadását ismertetve — Yule ezredesről méltán elmondhatjuk, a mit egykor Anaxagorasról mondtak, mikor őt a többi bölcsekhez hasonlították, t. i. hogy úgy kimagaslik a többiek közül, mint egy józan ember a részegesek közül.

E mű: Marco Polo könyvének a legértékesebb tudományos jegyzetekkel kísért angol kiadása, — miként az *Edinburgh Review* (1872. január, 275-ik füzet) e mű ismertetése alkalmával helyesen megjegyzi — korszakot alkotott az újabb földrajzi irodalom történetében. Két hatalmas kötet, — majdnem ezer lapra terjedve, — ritka és meglepő elbeszéléseinek és nagy tudományról tanuskodó észrevételeinek gazdag változatosságával, melyek földrajzra, történetre, irodalomra és nyelvészetre egyaránt vonatkoznak, helyes, bár néhol éles bírálatával, gyönyörű rajzaival s főleg az ismeretek majd minden ágát felölelő fejtegetéseivel, melyek az eredeti szöveget annyira elhalmozzák, mondhatnók háttérbe szoritják, hogy majd elvész közöttök — e két kötet, mondjuk, a mély tudományosságnak és fáradhatatlan vizsgálódásnak egész kimeríthetetlen tárházát képezi. Herkulesi nagy munkájának végrehajtásában nagyon elősegíté Yule ezredest főképen klasszikai finom érzéke és ízlése, nem közönséges tudományos készültsége, ritka kritikai tehetsége és egyszersmind a keleti szokások és erkölcsök ismeretében s a középkori földrajz terén szerzett nagy jártassága, és könyvének megjelenése épen azért okozott akkora feltűnést a keleti kutatások és földrajzi tudomány irodalmában, mert Ázsia középkori földrajzát oly gazdag ismeretkészlettel, oly fáradhatatlan szorgalommal és annyira kimerítőleg tárgyalja és magyarázza. Illő és szükséges, hogy irodalmunk is tudomást vegyen e nevezetes munkáról. Kisértsük meg tehát Marco Polo élete történetének és nevezetes könyve tartalmának rövid bár, de a mennyire a rendelkezésünkre álló tér megengedi, részletes ismertetését.

A nélkül, hogy némely régiségbuvár vagy történetíró szokása szerint, a Polo család eredetét a legenda korbeli Lucius Polusig, Antenor trójai fejdelem egyik utitársáig vagy pedig

Paolo első velencei dogeig igyekezni nyomozni, elégedjünk meg annak kijelentésével, hogy a Marco Polo kétségbevonhatatlan genealogiája nagyatyjával, Andrea Poloval, egy velencei nemes ural kezdődik, a ki a XIII-ik század első tizedeiben élt s kinek családja három fiugyermekből: Marco-, Nicolo- és Maffeoból állott. Ezek közül Nicolo volt Marconak, a híres utazónak édes atyja. A három fivér kereskedéssel foglalkozott és közös üzletben állt egymással többnyire s Konstantinápolyban és a Krimben tartózkodtak. 1260-ban Nicolót és Maffeót üzleti körutban találjuk, mely különböző okoknál fogva utoljára egészen Bokharáig kiterjedt, honnan később a híres Kublai nagy-khán felső (nyári) udvarába is eljutottak Shangtuban, a nagy khinai kőfáltól északra 50 mérföldnyire.

E hatalmas fejdelem az utazó kereskedőket nemcsak hogy kegyesen fogadta, hanem a legnagyobb kitüntetésekkel is elhalmozta s élénk figyelemmel hallgatá tőlök a nyugoti vagyis latin világ érdekes leírásait, az ott élő császárok- és királyokról s a mindnyájánál sokkal hatalmasabb szentséges pápáról vett híreket és tudósításokat. Marcoékat udvarának egyik tekintélyes főemberével csakhamar követségbe küldötte az utóbbi hatalmassághoz, kérvén őt, hogy küldjön hozzá vagy száz hittérítőt és tanítót, „értelmes és okos embereket, kik járatosak legyenek a hét mesterségben“¹⁾ — átlátva Buddhahitü létere is, hogy épen a keresztyén vallás lenne arra legalkalmasabb, hogy roppant birodalmának durva és barbár sivatag-lakóit szelidebbekké s műveltebbekké tegye.

A nagy-khán, miután küldötteit és ezeknek nagyszámu kíséretét az utra minden szükségessel bőven ellátta, egy arany táblát adott át nekik, melybe a fejdelem abbeli kemény rendelete volt vésve, hogy „minden tartományban, melyeken át fognak utazni, bocsássanak rendelkezésükre mindent, a mire csak szükségök lesz“ s nekik magoknak meg volt hagyva, hogy „annak a lámpának az olajából, mely Jeruzsálemben az Úr koporsóján ég a fejdelem számára hozzanak egy keveset.“ A követek tehát a tatár főurral együtt utnak indultak, de alig

¹⁾ A régieknél s a középkor elején is a tudományok összege, mely állt a) a *Trivium*ből: 1) rhetorica; 2) logica; 3) grammatica; és b) a *Quadrivium*ből; 4) arithmetica; 5) astronomia; 6) musica és 7) geometria.

haladtak néhány mérföldnyire, midőn az utóbbi megbetegedett és vissza kellett hagyniok. Mikor 1269-ben Acreig jutottak, itt arról értesültek, hogy IV-ik Kelemen pápa meghalt s utódot még nem választottak helyébe. Piacenzai Theobáldnak, a pápa acrei legatusának tanácsára, míg új pápa választatik, elhatározták szülővárosukat, Velenczét, meglátogatni s ott várni be az új választást. Nicolo itt hallotta meg, hogy neje meghalt, de ott találta helyette fiát Marcot, ki azalatt, míg ő odajárt, csinos tizenöt éves fiuvá nőtt, és ez a Marco az, kiről a könyv beszél.

Ez a pápai interregnum a leghosszabb volt, melyre a történelem a legrégebb idők óta emlékezik. Két hosszú év mult el s a pápai trón még mindig üresen állt. A Polo-testvérek, mikor látták, hogy „már sohasem lesz pápa“, nem akarván, hogy Kublai khán hűtlenséggel vádolja őket, elhatározták, hogy udvarába visszatérnek. Az ifju Marcot is magokhoz véve ismét elindultak tehát és Acret utjukba ejtve, ott sikerült nekik a szent sirról egy kevés olajat szerezni s már a skanderuni öbölben fekvő ayasi kikötőig jutottak, midőn hírül vették, hogy végre megválasztották az új pápát, sőt a mi több, a szent collegium választása épen öreg barátjokra Theobald archidia-konusra esett, ki most már X-ik Gergely nevet vett föl. Erre azonnal Acreba siettek, hogy alázatos hódolatukat az új főpápszornak bemutassák; de a száz hittérítő és tanító helyett csak két dominikánus barátot kaptak s hihetőleg kárpótlásul az elmaradt kilenczvenyoleczért, a pápa áldását. Ezekkel és a szent olajjal s egyszersmind a pápának a nagy-khánhoz intézett ajándékaival és leveleivel, ismét visszatértek Ayasba, hol nem csekély ijedelmökre azt kellett hallaniok, hogy Bibars Bundukdár, a hirhedett egyiptusi mameluk szultán, rengeteg szaraczén sereggel épen azon az uton táborozik, a mely őket Ázsia belsejébe vezetne volna. Az istenfélő dominikánusok, a kik, a mint látszik, nem nagyon vágyakoztak elnyerni a vértanuság dicső koronáját, úgy vélekedvén, hogy „a ki fél, az él“ megbízó leveleiket átadták Poloéknak és haladéktalanul visszafordultak Acre felé. A két fivér pedig, Marcoval együtt, a rendestől egészen más irányba térő uton haladt tovább s a Kublai khán udvarát, a roppant terjedelmű continensen jó nagy kerülőt kanyarítva, három és fél év alatt csakugyan elérte. Ez valószínűleg 1275-ben történt. A nagy-khán a kalandkedvelő velenceieket igen szívesen fogadta s külö-

nösen az ifju Marcot, ki akkor körülbelöl 21 éves *joenne bachel*er volt, miként a könyv eredeti szövege mondja, nagyon megkedvelte.

Az ifju baccalaureus villángyorsasággal emelkedett az udvar kegyében s bár azelőtt kevés, vagy hihetőbben épen semmi előleges oktatásban sem részesült, mégis, a mint látszik, nem mindennapi természétes észszel és felfogással volt megáldva, mert rövid idő alatt több nyelvet és nem kevesebb mint négy különböző írásmódot tanult meg, valószínűleg a mongolt, uigurt, persát és tibetit. A fejdelem, látván megbizhatóságát és ügyességét, csakhamar közhivatalokra kezdette őt alkalmazni, még pedig nem csupán a maga házi ügyeiben, például a titkos tanácsnál ügynökül vagy megbizottul, hanem fontosabb külföldi küldetéseknel is. Első kiküldetése, miként maga mondja, Yunnan khinai tartományba történt, Tibet keleti részének egyik távoleső vad zugába, mely akkor is, miként napjainkban, egy ismeretlen terjedelmű ethnographiai terra incognita volt. Az udvarnál Polonak lehetetlen volt észre nem vennie, hogy mily élénk figyelemmel hallgatja Kublai khán az idegen utazók elbeszéléseit, főleg a messze távolban fekvő birodalmak különös szokásainak, erköleseinek és saját-szerűségeinek leírását; úgy szintén az is csakhamar feltűnhetett neki, hogy mily el nem palástolt megvetést tanusított saját követeinek ostobasága iránt, kik, a mikor valahonnan visszatértek, „azon az ügyön kívül, melyért oda jártak, semmi mást nem tudtak neki elbeszélni.“ Eme tapasztalataiból okulva, legfőbb gondját mindig arra fordította, hogy emlékezetének tárházát a legfuresább dolgokkal és mulattató eseményekkel töltsse be és mikor az udvarhoz visszatért, első kötelességének tartá elbeszélni „ama különös dolgokat és ritka ujságokat, melyeket útjában látott és hallott“ — az őt figyelmesen hallgató császárnak nem csekély öröme és mulattatására. Tagadhatatlan, hogy a fiatal Polo környezetéhez és korához képest igen szép műveltségre tudott szert tenni, de könyvéből az is kétségsbe vonhatatlanul kitünik, hogy környezete és kora hiszékenységében és babonáiban ő is osztozott, s bár tudós commentatora, Yule ezredes minden habozás nélkül kijelenti, hogy „teljesen bizik az ő igazmondásában“, lehetetlen észre nem vennünk, hogy Marco Polo igen hajlandó volt túlságokba menni és leírásaiban mindenütt sokkal élénkebb színeket használt, mint a milyeneket használnia lehetett és kellett volna.

Állításunk bizonyításául csak néhány példát hozunk fel könyvéből „ama rendkívüli csodadolgokról, melyeket ő látott és hallott.“ Beszélték neki (s ő elhitte), hogy egy *Rukh-madár* ¹⁾ tolla, melyet Madagaskár szigetéről hoztak, 90 arasz hosszú és a tolluszár körfogata két arasznyi volt; s ugyanonnan két vaddisznó-agyar egyenként többet nyomott 14 fontnál s maguk a vadkanok akkorák voltak, mint egy-egy bika (II-ik k. 347. lap.) Tibetben a bambusz-nád három arasznyi vastag és 15 lépés hosszú, s mikor ég, oly pattogást visz véghez, hogy 10 mérföldnyire is elhallatszik (II. k. 26. l.) A tibeti házi kutyák akkorák mint egy-egy szamár (II. k. 32. l.) A carajani kigyók (itt alligatorok értendők) 10 lépés hosszúak s 10 arasznyi vastagok, szemeik nagyobbak egy jó nagy cselédkenyérnél s szájuk akkora, hogy egy embert könnyedén el tudnak nyelni (II. k. 45. l.) A birmai elefántok 12—15 jól fölfegyverzett katonát visznek hátukon (II. k. 63. l.); az ökrök ugyanott akkorák mint az elefánt (II. k. 78. l.) Münchhauseniádokul idézhetjük a szumátrai unicorn (szarvorrú, rhinoceros) históriáját, mely áldozatát szurós nyelvvel halálra nyaldossa (II. k. 227. l.); a Lambri-béli farkas embereket ugyanazon szigetről (II. k. 242. l.); az Audaman-szigetbeli kutyafejű embereket (II. k. 251. l.); a Ceyloni híres rubintot, mely arasznyi hosszúságú és ember-karvastagságú volt (II. k. 254.) stb.

Ilyen rémséges és hihetetlen dolgokkal igyekezett Marco Polo Kublai khán ő tatár felségének tudnivágyát kielégíteni. Később három éven át volt egy Yangcsen nevű nagy városnak főkormányzója, míg mások azt állítják, hogy ez idő alatt egyik császári tartomány alkirályságát viselte. Egyszer azt olvassuk róla, hogy Tangutban, máskor meg hogy Karakorumban, a khánok régi fővárosában van; most délen Kochin-Khinában kalandoz hivatalos megbizással, majd pedig még tovább dél felé az indiai oceán szigetei közé visz expeditiót. Mind e küldetésekben Polo, a mint látszik, a legnagyobb ügyességgel járt el s császári urának kegyét minden új alkalommal jobban-

¹⁾ A hinduk *Garudája*, a régi persák *Simurghja*, az arabok *Anghája*, a rabbinus legendák *Bar Yuchreja* és a görögök *Grypse*; hihetőleg a már kiveszett *Aepyornis*-faj, mely Afrika némely részében s főleg Madagaskár szigetén élt, mint beszélük, egészen 1861 és 1863-ig!

jobban meg tudta nyerni, ki végre oly kitüntetésekkel halmozta el őt, hogy „némely fő-főemberei szerfölött irigykednek vala reája.“

A velenceiek ily módon 17 évet töltöttek el a nagykhán szolgálatában, és Marco hirnévben, atyja és nagybátyja kincsekben és gazdagságban egyre gyarapodtak. Az utóbbiak aggódni kezdvén, hogy mi lesz „drágakövekben és aranyban fölhalmozott nagy kincseikből“, ha Kublai meg talál halni, ki már elmúlt 80 éves, „vagyonukat és őszbe csavarodott fürteiket épségben óhajtották haza szállítani“ a velencei lagunák közé. De Kublai khán annyira megszokta már az ügyes és barátságos idegeneket, hogy hallani sem akart eltávozásukról.

Történik azonban véletlenül, hogy Arghunnak, Persia khánjának és Kublai unokatestvérének mongol származásu neje meghal és halálos ágyán abbéli ohajtását fejezte ki, hogy helyét megint az ő nemzetségéből, a Bayant nevű tatár családból töltsék be. E czélból Arghun egy három főemberből álló követséget küldött ama távol fekvő tartományba mennyasszonyt keresni, egyszersmind fölkérve Kublait is, hogy válaszson ki egyet számára. A császár előzékeny szivességgel fogadá a követeket és menyasszonyul egy Kokacsin nevű 17 éves igen szép leányt szemelt ki, (*moult bele dame et avenant* miként az eredeti szövegben írva van) az elhalt Bolgana királyné családjából. A szárazföldi, különben is felette hosszan tartó út a folytonos belvillogások miatt bátorságtalanná levén, a persa küldöttek elhatározták, hogy kedves és drága terhökkel inkább vizen fognak visszautazni s nagyon kérték Kublait: engedné meg, hogy a velenceiek, a kik az indiai oceánt és az odáig utjukba eső tartományokat mindnyájoknál jobban ismerik, őket elkísérhessék. A császár nem igen volt hajlandó teljesíteni kérelmüket, de annak utoljára mégis engedve, őket minden szükségessel valóban fejedelmileg el látta nagy útjukra és a Polo testvéreket egyúttal megbizta, hogy a keresztyén világ különböző hatalmasságainak vigyék meg szives üdvözlését. Elindulásuk, tizenhárom négy árboczos hajóval, 1292. tavaszán történt. Hosszas és fáradságos utazás után, melyet az itt-ott rájuk mért föl — illetőleg letartóztatások még hosszabbá tettek, de a melyeknek a könyv néhány legérdekesebb szakaszát köszönhetjük, végre mégis csak eljutottak rendeltési helyökre. A három velencei, szép szállitmányával együtt, ki úgy látszik valóságos gyermeki szeretettel ragaszkodott

mindhármukhoz, szerencsésen túlesett az út fáradalmain és veszélyein, de a három persa követ közül kettő és a számos kíséret nagyobb része (a kíséret a tengerészeken kívül valami hat száz főre menvén) az utazás alatt elhalt. E közben Arg-hun is elhunyt, a szép Kokacsin jövődöbeli férje, úgy hogy a mongol királyleány kezét a trónnal együtt fia Ghazan örökölte. A velenceiek, mihelyt küldetésüket annak rendje és módja szerint bevégezték, elbucsúztak fejedelmi házigazdájuktól, ki valóban tekintélyes kísérettel bocsátotta el őket, míg a bájos Kokacsin, „a ki hármuk közül mindegyiküket atyjaként tisztelte és szerette, keservesen sirt bújában, mikor elindultak.“ Tebrizben hosszabb időig mulatván, végre haza felé fordultak és Polo állítása szerint „Urunk Jézus Krisztusnak születése után 1295-ik esztendőben“ Velenczébe érkeztek.

Ramusio, Marco Polo könyvének első kiadója és magyarázója, azt írja, hogy mikor a Polo testvérek szülővárosukba érkeztek, épen úgy jártak, mint hajdan Ulysses mikor húsz évi bolyongás után szülőföldre, Ithakába visszakerült: t. i. nem akart rájuk ismerni senki. Külsejökben majdnem egészen átváltozva „mind arcokban mind beszédmódjokban észrevehető volt bizonyos kifejezhetetlen tatár színezet“; öltözetök tatár szabásu, a hosszas utazás miatt kissé viseltes, kopottas és piszkos vala, minek következtében még saját lakásaikba sem akarták őket bebocsátni a rokonok, a kik őket holtaknak hívnék, házaikat elfoglalták. Hogy személyök azonosságát illetőleg minden kétséget eloszlassanak, rokonaikat és ismerőseiket meghívták fényes mulatságra, s mikor az asztalhoz ülés órája elérkezett, mindhárman biborszínű finom atlasz-ruhában jelentek meg és ezt a drága öltözetet a mulatság alatt időközönként először biborszínű damasz-k-szövetből, azután biborszínű bársonyból készült s végre épen olyan ruhákkal váltották föl, a milyeneket a társaság többi tagjai hordtak. E drága öltözetek közül mindeniket, a mint mással cserélték föl, először szétvagdalták s azután a szolgák közt kiosztották. De a vendégek váratlan meglepetése s méltó elálmélkodása még akkor jutott igazán tetőpontjára, mikor Marco vacsora után az asztal mellől felkelve a mellékszobából előszedte azokat a durva, kopottas és rongyos ruhákat, melyeket visszaérkezésök napján viseltek s a három Polo e sok ringy-rongy ruha szegélyeit és varrását éles késekkel kifejtgetve, azoknak minden zegezugából csak úgy ömlött elő mint a zápor a sok szebbnél szebb

gyémánt, smaragd, rubint, zafir és karbunkulus az asztalra.

Ilyen gyémánt és arany előzmények után a következtetés természetes vala; személyök azonosságát józan észszel többé senki sem vonhatta kétségbe. Az egész Velencez apraja és nagyja özönlött hozzájuk látni és megölelni őket. Messer Maffeo, az idősebbiket, igen tekintélyes hivatallal tisztelték meg, míg a fiatal emberek, a kik naponként eljöttek meglátogatni a *kedves és udvarias* Messer Marcot, soha sem unták meg a legnagyobb figyelemmel hallgatni a távol Kathay (Khina) csodáiról és a nagy-khán udvarának fényéről előadott elbeszéléseit. Miként már említettük, Marco Polo beszédjében gyakran élvén a „millió“ kifejezéssel, a velencei nép őt „Messer Marco Million-i“-nak, udvarát pedig, melyben akkor lakott, „Corte del Million-i“-nak nevezte el.

Ugyan e hagyománynak egy másik változata szerint egyikök felesége az ajtaján bekopogtató koldusnak a rongyos, piszkos és foltos uti ruhák közül oda dobott egyet ajándéknak. Az illető Polo kérdezi másnap feleségétől, hogy hova tette uti köpenyegét, mert ki akarta szedni a belevarrt drágaságokat; de a nő azt felelte, hogy oda adta egy szegény embernek, a kit ő nem ismer. A köpenyeg visszaszerzésére Polo a következő hadicselt találta ki. Elment a Rialto hidjához és ott elkezdett egy kocsikereket forgatni, nem valami látszólagos szándékból, hanem úgy, mint ha örült lett volna, s mindazoknak, kik körüle gyülekeztek, hogy őt megbámulják, ha kérdezték tőle, hogy miért tesz úgy, azt felelé: „Majd csak az is eljön, ha isten úgy akarja!“ Így aztán két-három nap múlva csakugyan fölismerte viselt köpenyét a körulte bámészkodó emberek közül egyiknek a hátán és azt ismét visszaváltotta.

Csakhamar Poloék hazaérkezése után a velenceiek Andrea Dandolo vezérlete alatt a genuaiak ellen, kiket Lamba Doria vezényelt, hajóhadat indítottak s ez alkalommal Marco Polo is egyik velencei gálya parancsnoka volt. Az ellenséges hajóhadak 1298-ban Curzola mellett, az újabb emlékezetű Lissa közelében, találkoztak és a velenceiek roppant vereséget szenvedtek, úgy hogy vezérok Dandolo, Marco Poloval s még vagy 7000 emberrel együtt fogságba esett és nehéz vasba verve Genuába vitték őket. Itt a fogságban mondta tollba Marco Polo utazásainak és kalandjainak történetét egy fogolytársá-

nak, a pisai Rustiliano- vagy Rustichellonak, kinek neve, mint francia regények ügyes compilátoráé, nem egészen ismeretlen az irodalomban. És így valószínűleg Polo fogságának köszönhetjük, hogy e nagy utazó kalandos története az utókorra nézve nem veszett el nyomtalanul.

Hogy ama negyedszázad alatt, melyet Polo a genuai fogságból 1299-ben történt kiszabadulása után még átélt, mik voltak életének főbb mozzanatai, arról aránylag kevés tudomásunk van. Végrendeletéből, mely 1324-ben hajtatott végre, annyit tudunk csak, hogy egy nőt, Donatát és három leánygyermeket hagyott maga után: Fansinát, Bellelát és Moretát. Utolsó akaratának egyik rendelkezése így szól: „Péter nevű tatár szolgámat minden szolgálati kötelezettsége alól oly igazán feloldom, a milyen igazán kérem az istent, hogy lelkemet is feloldozza minden büntől és hibától.“ Továbbá meghagyja, hogy „ha valaki az ő végrendeletét meg akarná sérteni, a mindenható isten átka érje, és száradjon reá a háromszáz és tizennyolcz szent atyának anathemája.“ Valószínűleg a végrendeletét követő évben hunyt el és saját kérelmére a San Lorenzo templomban temették el, mely 1592-ben ujjonnan épültvén, fájdalom, a híres utazó sirjának legcsekélyebb nyoma is elenyészett.

II.

Marco Polo *Utazásai* egy előbeszédből s négy könyvből állanak. Az előbbiben munkája olvasását „a nagy fejedelmeknek, császároknak és királyoknak, hercegeknek és marquisknak, grófoknak, lovagoknak és polgároknak, végre mindenféle rendű és rangu embereknek“ ajánlván, „kik az emberi nemzetség különböző fajairól, nem különben a világ sokféle idegen tájainak nevezetességeiről magoknak ismereteket ohajtának szerezni“, röviden, de érdekesen — miként már nagyjában mi is előadtuk — elbeszéli a Polok előbbi két utazásának történetét, hogy miként jutottak el azok a nagy-khán udvarába, mily hosszasan időztek Kathayban (Khina) s végre hogy utaztak vissza szülő városukba Persián és az indiai oceánon keresztül. Az utóbbiakban több fejezetet át az akkori Ázsia különböző tartományainak népei, ezeknek sajátságos erkölcesei és szokásai, a legnevezetesebb tájak és események, végre az ottani kereskedelmi helyek s a különböző tar-

tományok ipara és terményei vannak leírva, különösen kiemelve a Kublai nagy-khán udvarát, gazdagságát és hatalmát, harczeit és kormányzati rendszerét. A negyedik könyv legnagyobb részét, mely hosszadalmasan és unalmas egyhangúsággal írja le a Dsengéz uralkodó-család különböző ágai közt lefolyt háborukat, Yule ezredes igen okosan, kihagyandónak vélte kiadásából, számtalan ismétlései miatt, úgy hogy az ő kezéből Polo könyve csinos, élvezhető kerekdedségben került az olvasó világ elébe.

Nem csekély vitát ébresztett az irodalmi világban az a kérdés, hogy eredetileg a Polo könyve tulajdonképen minő nyelven volt írva? Némely szaktekintélyek azt állították, hogy a könyv eredetije latin volt; mások, több valószínűséggel, a mellett kardoskodtak, hogy velencei volt; de végre kétségbevonhatatlanul kiderült, hogy a munka eredetije francia nyelven volt írva, még pedig nem a mostani Páris francia nyelvén, hanem csak olyanon, a melyet a XIII-ik században egy toskánai famulustól várhatunk, a ki egy elkeletiesedett velenceinek tollba mondása után irt.

1271-ben Acreből elindulván, a Polokat utjok Armenián és Georgián vezette át, hol „hajdanában a királyok jobb vállokon egy saskeselyü alakjával jöttek világra“ és a hol a szent Lénártról nevezett apácza-zárdában „egy hegy aljában egy nagy tó terül el, és ebben a tóban se kicsiny, se nagyobb halak nem találhatók egész éven át, míg a szép tavasz meg nem érkezik, a mikor aztán a világ legszebb és legjobb halai uszkálnak ott nagy bőségben egészen husvét-estéig. — Ez már igazán ritka csoda“ — veti utána naiv utazónk. Azonban e nagy csodának a lehető legegyszerűbb magyarázata van, t. i. az, hogy a hó a környező hegyek csúcsán tavasszal elolvadván, a tó ágyát megtölti vízzel és természetesen — hallal is.

Ayason és Sivason, Mardinon és Moszulon keresztül menve s végre Bandásba vagyis Bagdádba érkezve, Polo elbeszéli, hogy Alan, a levantei tatárok ura, 1255-ben a várost bevévén, az ott élő keresztyéneket, ha hitöket el nem hagyják vagy pedig egy általa kijelölt nagy hegyet imáikkal ki nem tudnak mozditani helyéből, kard élére akarta hányni — s ezután elmondja, hogy hitfelei megmentésére „miként mozditá meg buzgó imádságával a hegyet egy félszemü csizmafoltzó;“ s miként zárta be a tatár fejedelem az ottani kalifát saját

kincses házába, semmit sem adva neki enni és inni, csupán aranyat és ezüstöt; vagy miként Longfellow éneklí:

„I said to the Khaliph: Thou art old;
 Thou hast no need of so much gold.
 Thou shouldst not have heaped and hidden it here
 Till the breath of Battle was hot and near,
 But have sown through the land these useless hoards,
 To spring into shining blades of swords,
 And keep thine honor sweet and clear.“

* * *

„Then into his dungeon I locked the drone,
 And left him there to feed all alone
 In the honey-cells of his golden hive:
 Never a prayer nor a cry nor a groan
 Was heard from those massive walls of stone,
 Nor again was the Khaliph seen alive.“

Persianak Saba nevü városáról beszélve, honnan a mágu-
 szok a gyermek üdvözítőnek szánt becses ajándékokkal Jeru-
 zsálembe indultak, igen sajátosságos szájhagyományt beszél el,
 mely a tűzimádók közt akkoriban mindenfelé el volt terjedve:
 „Beszélük, hogy réges-régen három király indult el e tarto-
 mányból az ujjonnan született profétát imádni s magokkal
 háromféle áldozatot (ajándékot) vittek: aranyat, tömjént meg
 myrrhát, biztosan kitudandók, hogy vajon ez a proféta isten,
 vagy földi király avagy orvos-e? Mert — miként mondották, —
 ha először is az arany után nyúl, akkor földi király; ha pedig
 a tömjént választja, úgy bizonyosan isten; s ha végre a myrrha
 tetszik neki legjobban, semmi más nem lehet, mint orvos. . . .
 Mikor ajándékaikkal eléjárultak, a gyermek mindháromat
 elfogadta s mikor ezt a bölcssek látták, mondák magokban:
 Bizonyára ez a valódi isten és a valódi király és a valódi
 orvos.“

Bandasból Kermanon át Hormuzba utazva, Polo egész
 elragadtatással írja le az ottani nagy, hófehér, púpos vállu
 ökröket, melyek „mikor terhet akarnak rájuk rakni, letérdel-

nek, mint a teve“, — továbbá a juhokat, „melyek akkorák, mint egy-egy szamar s oly nagy és kövér farkok van, hogy egy-egy fark nyomhat körülbelül harmincz fontot.“ Igen valószínű, hogy utazóink Hormuzból hajón akartak Indiába eljutni, de szándékuktól visszariasztá őket ama különböző alakú hajók gyarló kinézése, a melyek akkortáiban Hormuz kikötőjét látogatták, s melyek — miként Polo írja — minden bizonynyal „hitvány portékák“ lehettek. Mert az ottani lakóknak nem lévén vasok, melyből szeget csinálhattak volna, „a deszkákat szerecsendiófa héjából készült zsinórokkal toldozták össze.“ Visszatértek tehát Kermanba és onnan észak felé menő irányban Cobinanon keresztül Tonocain tartományba érkeztek, hol „az Arbre Sol található, melyet mi keresztyének Arbre Secnek nevezünk és a hol „az ország lakói mutatják, hol történt meg az ütközet Nagy Sándor és Dárius király között.“

Yule ezredes könyvének jó nagy része, a mint látszik, arra volt szánva, hogy a középkori, főleg Nagy Sándorra vonatkozó legendákat, melyekkel különben Marco Polo munkája is tele van, kinyomozza és kimagyarázza. Polo mindenütt, a hol csak egy tartományt leír, hűségesen elbeszéli a macedoniai hódítóról közszájon forgó hagyományokat és legendákat és a hol csak teheti, beszövi elbeszélésébe Nagy Sándor élete történetét is. De most az egyszer aligha messzire nem vitte buzgalma; itt ugyanis a Nagy Sándor-féle mondanakör Arbre Sol-ját kétségen kívül a keresztyén legenda Arbre Sec-jével tévesztette össze. Az előbbi nagy szerepet játszik a Sándorról fennmaradt mondáknak, mint „a Napnak jós tehetségű fája“, mely a nagy király halálát előre tudtúl adá a világnak. Az utóbbi valószínűleg az Abrahám hebroni legenda-szerű cserfájának felel meg, melyről Sir John Maudeville ezt írja: „Mondják, hogy e fa ott állt világ kezdetétől fogva és abban az időben, mikor urunk a kereszten haldokolt, néha zöld, néha meg lombtalan volt; és azután végképen kiszáradott.“ Yule ezredes úgy véli, hogy Marco Polo Arbre Sec-je a chinárnak, vagyis keleti platánfának lehetett valamelyik öreg példánya Bostan vagy Damghan környékén, s egy halmaz példát hoz fel arra, hogy az ilyen fákat, már akár koruk, akár helyzetük, akár valami más esemény miatt bizonyos szent jelleggel ruházták föl s a jámbor zarándokok, a kik azok iránt babonás tisztelettel viseltettek, mindenféle amuletteket, fogadalmi táblákat és ereklyéket aggattak rájuk.

A „hegyek vénjének“ (Sheikh-el-Dsebel, a hegyek főnöke; angolul „Old Man of the Mountains“, németül „der Alte vom Berge“), muleheti Alvadinnak, szintén több érdekes fejezetet szentel. Alvadin az assassinok főnöke, a monda szerint egy bizonyos völgyet földi paradicsommá változtatott (már a mint ezt a mohammedánok képzelik), melybe egy csapat 12—20 éves ifjút csalogatván, ott nekik csodás hatású altató italt (hashisht) nyújtott, úgy hogy mikor fölébredtek, úgy vélték, hogy csakugyan a valóságos paradicsomban voltak; s mikor az öreg úr valamely fejedelmet meg akart gyilkoltatni, vagy valamelyik ellenségét le akarta vágatni, a kertjében sétáló ifjak közül valamelyiknek adatott abból az italból, s azután kastélyába vitette. És mikor a fiatal ember fölébredt, így szólt hozzá: „Menj el és öld meg ezt vagy azt s mikor visszatérsz, angyalaim a paradicsomba fognak téged vinni.“ És így történt az, hogy ő nem adhatott volna oly parancsot, melynek teljesíthetése végett az ifjak bárminő veszélyvel meg nem küzdenek vala, mert igen-igen vágyakoztak bejutni az ő paradicsomába. De Sacy szerint, e fiatal embereket Hashishin-eknek nevezték, ama kenderből készült ital használatáért, melyet hashishnak neveznek. Borzasztó tetteik és gyilkolási rendszerek miatt a XII. és XIII-dik században oly nagy hirhedettségre vergődtek, hogy a gyilkosokat Európában is rólok nevezték el *assassinoknak*.

Mulehetből vagyis Alamutból (sas-fészek) utazónk Sapurganba vezeti az olvasót, s innen Balkhba (Balc) „egy nemes és nagy városba“, melynek lakói „azt beszélik, hogy itt vette nőül Nagy Sándor Dárius leányát.“ Bactria vagy Balkh „a városok anyja“, hihetleg a legrégebb fővárosa volt Közép-Ázsiának. Az egykori arya uralkodás idejében „zászlós“ névvel tisztelték meg azt; igen különös, hogy mikor a zoroastrianismus a buddhismusnak volt kénytelen helyet adni s az eredeti Pyraeumot buddhista templom váltotta föl, a „lobogó zászlók“ eszméje és elnevezése még mindig ott szerepelt a szent hely dicsőítő jelzői közt.

Balkból Taicanon (Talikan) Casemen (Kishm) Badakhsan tartományon keresztül, „hol a Balas-rubintok és asurok találtak“, Marco Polo a híres Pamír-fensíkra utazott, „melyről azt állítják, hogy a világ legmagasabb helye“ s középuton áll az ég és föld között; vagy pedig, hogy az ott lakó népek nyelvén fejezzük ki magunkat, ez a hely a Bám-i-Duniah,

azaz a „világ fedele“ s hihetőleg itt feküdt a régi anyanépek paradicsoma. Polo magasztaló szavakkal beszél itt a régi legekéről, „melyeken a legsoványabb állat is szived kívánsága szerint kövérre hizik legfeljebb tíz nap alatt“, és a „bámulatos nagyságú vad juhokról, melyeknek szarvai jó hat arasznyi hosszúságúak.“ E juhok egyikéről, melyeket a nagy utazó tiszteletére Blyth *Ovis Polinac* nevezett, pár szarv, melyet Wood a kir. ázsiai társaságnak (*Royal Asiatic Society*) küldött, négy láb és nyolcz hüvelyk szélességre állt egymástól a szétgörbülésnél, egy lábnyira két és egy negyed hüvelyknyire alant a fejnél, a hol ki voltak növe, s a két szarv hegyei közt a távolság 3 láb 9 hüvelyk vala.

A Pamir-fensikről aláereszkedve, a Polok Kashager felé tartottak s innen Yarkandon, Khotanon át a Lop tava mellé, honnan végre a nagy mongol sivatagba (*Gobi* vagy *Shamo* pusztaság) jutottak, hol az utazó, ha véletlenül hátramarad többi társaitól „szellemeket hall beszélni, a kikről azt képzeli, hogy az ő utitársai. A szellemek néha nevéen szólítják őt s így az utazó gyakran eltéved, úgy hogy társait többé sohasem találja meg. Ily módon már sokan elvesztek... Az is megtörténik, hogy az ember különböző zenehangszerek hangjait, legtöbbször pedig a dob pergését hallja.“ *Hwen-Thsang*, midőn ugyane sivatagon átutazott „csapatokat látott elvonulni és megállani, csillogó fegyverekkel és lengő zászlókkal, mind-egyre feltűnve, azután elhalványulva s ismét megjelenve.“

Marco Polo és Yule ezredes itt is oly hihetetlen tüneményekről és megfoghatatlan bűvészeti mutatványokról tesznek említést, melyek a modern spiritualismus egész encyklopaediáját magokban foglalják, ha ugyan fölül nem mulják. Mikor például a nagy-khán „egy emelvényen ülve, a mely a padozatnál 8--10 rőffel magasabb volt, inni kért, a terem közepén álló pohárszékről, tíz lépésnyi távolságból, borral telt billikomok ugrottak elébe, a nélkül, hogy bárki csak hozzájuk is nyúlt volna.“ Ama bűvészeti fogások, melyeket a régi legendák *Simon* mágusznak tulajdonítanak, mint például a poharak s más edények láthatatlan mozgatása, szobroknak sétáltatása, bezárt ajtóknak hirtelen és hozzányúlás nélkül való fölnyitása stb. teljességgel nem voltak ismeretlenek és szokatlanok a *bakhsik* vagy tibeti papok előtt, kiknek nagyszerű szemfényvesztési ügyessége, ha utazónk szavainak hitelt adhatunk, méltán felköltötte volna modern spiritualista mediumaink

irigységét. Üres térben isteni hatalmoknál fogva élő alakokat előidézni; egy tollal kérdésekre feleleteket iratni, a nélkül, hogy bárki csak érintette volna is azt; semmin ülni; a légben repülni és mindenüvé behatolni, mintha test nélküli szellemek volnának; ködöt, havat és esőt idézni elő, melyek következtében hadakozó felek csatákat nyertek és veszítettek el; megtiltani a felhőknek és viharoknak, hogy a császár palotája fölött elvonuljanak; kiolvasni az emberek legtitkosabb gondolatait, előre megjósolni a jövőendő eseményeket, sőt még a halottakat is föltámasztani — ilyen s még ezeknél is csodálatosabb dolgokat tudtak művelni a tibeti papok a *Dharani* vagyis titokszerű hindu bűvészet segítségével.

Ez alkalommal Yule ezredes, mintegy eszmetársítás útján a khinai szemfényvesztő műfogások közül is bemutat pár példányt, melyek valóban rendkívüliek, s nem állhatjuk meg, hogy legalább egy mutatványt meg ne ismertessünk belőlök.

Az arab Ibn Batuta, kinek csodákkal telt érdekes utleírását 1670 körül Melton Edvárd angol-németalföldi utazó mint szemtanu szintén igaznak ismerte el, a többek közt azt írja, hogy mikor a khansai (Polonál Kinsay vagy Hang-csen-fu) alkirály udvaránál egy nagy multságban részt vett, egy szemfényvesztő, ki a khánnak egyik rabszolgája volt, megjelent és az Emir következőleg szólt hozzá: Jöjj és mutass nekünk valamit csodatevő művészetedből! E parancsra egy összevissza lyukgatott fagolyót vett elő, melynek lyukain hosszú szíjak voltak keresztül huzva; e szíjak egyikénél fogva oly magasra dobta fel a golyót a levegőbe, hogy egészen eltűnt szemünk elől. (Ez az évnek legforróbb szakában történt s mi künn álltunk a palota udvarának közepén). Csupán a szíj végéből maradt egy kis darab a szemfényvesztő kezében, ki kérte a körüle foglalatoskodó fiúk egyikét, hogy ragadja meg azt és mászszék föl rajta. A fiú csakugyan mászni kezdett a szíjon fölfelé s addig-addig mászott mind fölebb és fölebb, míg ő is eltűnt szemünk elől. Ekkor a bűvész háromszor kiáltott utána, de feleletet egyszer sem kapván, mintha dűhbe jött volna, hirtelen kést ragadott kezébe s másik kezével a szíjban megkapaszzkodván, ő maga is csakhamar eltűnt! Nem sokára dobálni kezdé lefelé először a fiú egyik kezét, azután egyik lábát, később a másik kezét s a másik lábát, míg végre a fejét is lehajította! Ekkor maga is lejött lihegve és szuszogva, mint

a ki nagyon elfáradt; ruhái csak úgy csepegtek a vértől; illő alázatossággal az Emir elébe járulván, előtte a földet megcsókolá és khinai nyelven valamit motyogott neki. Az Emir feleletkép mintegy haragosan ráparancsolt s a mi bűvész barátunk összeszedte a fiú tagjait, oda illeszté illető helyeikre, egyet rugott rajtok, midőn, presto! a fiú ott szemeink előtt megrázkódott és talpra ugrott! Mindez annyira megdöbbsentett, hogy ismét a guta kezdett környékezni, épen mint azelőtt egyszer az indiai szultán udvarában, ki ottlétemkor szintén ilyes valamit produkált előttem. Azonban hirtelen valami jóféle sziverősítőt hoztak, mely visszaadta eszméletemet. A Kari Afkharuddin ott állt mellettem és így szólt: „*Wallah!* ’én azt hiszem, hogy azok a szemfényvesztők sem föl nem mentek, sem pedig le nem jöttek és nem történt ott sem fölnégyelés, sem fölelevenítés; — hókusz-pókusz, világcsalás az egész!”

Harmincz napi terhes és fáradságos utazás után a Gobi pusztaságon keresztül Poloék Tangut tartományon át végre Karakorumba Dsengiz-khán egykori székhelyére érkeztek, honnan Tenducba, János pap, e titokszerű pap-fejdedem országának híres fővárosába érkeztek, a kinek — utazónk állítása szerint — „roppant birodalmáról az egész világ beszél“ — de a kiről a világ voltaképen igen kevés, mondhatni épen semmi bizonyosat nem tud. Hogy egy ily nevű fejdedem csakugyan élt valahol Kelet-Ázsiában, és hogy ez a fejdedem egy hatalmas és gazdag keresztyénhódító vala: e hiedelem a XII-dik és XIII-dik századok alatt általánosan el volt terjedve Európában. Idők folytán a „királyi főpap“ tartózkodási helyét Ázsia keleti részéből Abyssiniába helyezte át a néphit. Annyi kétségtelen, hogy nem csupán egy ázsiai hatalmasság játszta e mythologikus alak titokszerűségbe burkolt szerepét. Az első, eredeti János pap, kit a latin világba először Gabalának szyr püspöke vezetett be, valószínűleg a kava-khitai Gurkhán vala, ki a XII-dik század körül Ázsiában roppant terjedelmű birodalmat alapított, de a kinek keresztyén hitüségéről megbízható adataink nincsenek. Dr. Oppert úgy vélekedik, hogy igen valószínű, miszerint Gurkhánnak Yur-khána idomított nevét a szyriai papok Juchanánnal vagyis Johannessel összetévesztvén, az egész monda innen vette eredetét. Egy másik János pap Kushluk, a Naiman fejdedem — Rubruquis János papja volt, míg Marco Polo János papja Unc- vagy Ung-khán, a keraitok főnöke vala, mindketten a híres Dsengiz-khán egy-

korú, a ki „a legnagyobb csatában, melyet valaha láttak“, János pap seregeit legyőzte, birodalmát elfoglalta és egy új dynastiának lón megalapítója.

Marco Polo könyvét olvasva, bizonyára meglepőnek fogjuk találni, hogy abban oly gyakran látjuk emlegetve a keresztyén hitnek az időbeli nagy elterjedését egész Közép- és Kelet-Ázsia minden részében. A nélkül, hogy valami nagy súlyt fektetnénk az apostolok persiai, indiai és khinai, oly gyakran emlegetett működésére, az evangéliumnak e tartományokban általok történt hirdetésére és az általok alapított egyházakra, noha elég okunk van hinni, hogy szent Tamás, kinek porai, Polo szerint, Madras közelében pihennek, csakugyan hirdette az evangéliumot a távol keleten, mégis teljesen bizonyosnak mondható, hogy a keresztyénség már az első századokban, általánosán el volt terjedve Ázsia legnagyobb részében és az indiai oceán szigetein. Időszámításunknak mindjárt az elején voltak már keresztyén püspökségek Susában és Persepolisban, Heratban, Samarkandban és Seistánban, míg a catalani föld-abrosz (Carta Catalana 1375-ből) tanúsága szerint az Issi-köl tö közelében, Kashgartól északra, egy örmény zárda is állt fenn. A keresztyénség Khinában a VII. század elején terjedt el, az idő tájban, mikor a mohammedanismus, vagyis közvetlenül a Hedsra után. Annyi tény, hogy a VII. és következő századok alatt virágzó keresztyén egyházak álltak fenn Közép-Ázsiának minden valamire való városában, sőt még a távol Yarkandban és Kashgárban is, „a püspököknek és metropolitáknak Jeruzsálemtől Pekingig érő egész hosszú lánczolatával.“

Polo idejében a keresztyéneket nem csupán az ő utja mentén egészen a nagy-khán udvaráig látjuk elterjedve, hanem visszavezető utjában is a Koromandel-parton, Abyssiniában s különösen Socotrán, az indiai oceán egyik jelentékenyebb szigetén. És ezek korántsem voltak pusztán csak hittérítési előőrsök. Kashgar egy metropolita püspökségnek volt székhelye, Socotra szintén, mely utóbbinak nyomai még a XVII. században is láthatók valának. Moszulban nesztorianus és jakobita keresztyénekre találunk, élükön egy patriarchával. Polo szerint „e patriarcha, kit ők jatoliknak (catholicus) neveznek, mindenféle rendü és rangu érsekeket, apátokat és praclatusokat nevez ki s elküldi őket a világ valamennyi tája felé, Indiába, Bandásba vagy Kasthayba, épen ugy, mint a hogy a római pápa szokta tenni a latin tartományokban.“

Bárha Polo feltűnő hallgatással mellőzi ama keresztyéneknek még csak említését is, a kikkel pedig a nagy-khán udvaránál okvetetlenül találkoznia kellett, mindazáltal más oldalról származott egykoru bizonyítékok teljesen s kétségtelesen meggyőzhetnek minket a felől, hogy Pekingben (Kambaluk vagy Khambalig), a mongolok e korbeli fővárosában igen sok keresztyén lakott. Az alánok, a kiket a khán hadseregében a legjobb katonáknak tartottak s kik közül néhányan a kambaluki udvar legmagasabb méltóságait tarták kezeik közt, legalább névlegesen mind keresztyének voltak és tudjuk, hogy 1336-ban sürgős kérelmet intéztek XII. Benedek pápához, hogy az elhalt pekingi érsek, Johannes de Monte Corvino helyébe mielőbb utódot jelöljön ki. Hogy a keresztyének helyzetéről a mongol udvarnál némi fogalmat nyujthassunk olvasóinknak, szükségesnek látjuk itt Rubruquis francia barát utleírását fölemlíteni. Rubruquist szent Lajos francia király küldötte Ázsiába 1253-ban oly megbizással, hogy Mangu khánt, Kublai idősebb fivérét a keresztes csapatok hanyatló félben levő hadi szerencsésének támogatása végett közös ellenségek a szaraczenok ellen támadó háborúra igyekezzenek birni. Alig lehet — mondja egy helyen az *Edinburg Rewiew* idézett füzetében Yule ezredes könyvének ismertetője — valami mulatságosabb dolgot képzelni, mint a hogy a jámbor szerzetes a sivatagon keresztül tett bolyongásait leírja. Társaival együtt az Ázsiában még ma is tatárnak nevezett módon (melyet az *E. R.* bírálója — mint mondja — személyes tapasztalásból ismer), azaz lóháton utazott, még pedig úgy, hogy a lovakat mindegyre ujakkal cserélték föl, tekintet nélkül arra, hogy vajon az utasok megbírják-e a folytonos utazás nem épen könnyű fáradalmait. A szegény barát kissé testes volt s a lovaglás nem igen volt kenyerere. Lovát néha alig tudta ügetésre birni, máskor meg az ármányos állat úgy neki ragaszkodott, hogy a lelkét is majd kirázta belőle; az is megesett néha, hogy maga mellé még egy utitársat volt kénytelen fölvenni.

Rubruquis a mongol udvarnál igen sok görögöt és örményt, jakobitát és nesztoriánust talált. Keservesen panaszkodik tudatlanságuk, romlottságuk, hamislelkűségök s mindenek fölött pedig a pogány babonákhoz való keresztyéntelen ragaszkodásuk miatt. Egy jeruzsalemi takács, ki magát örmény papnak mondotta s mint orvos nagy hírnévnek örvendett, különösen fölizgatá az istenfélő barát haragját, noha mikor ketten,

Rubruquis és Serguis confrater, miként az örmény papot neveztek, Mangu egyik nejét, Cotta hercegnőt gyógyították, a jeruzsálemi takács tagadhatatlanul sokkal több józanértelmet árult el, mint európai szent collegája; mert míg Rubruquis mindenképen azon volt, hogy szentelt vizet kell használni, mely a legcsalhatatlanabb szer mindenféle gonosz szellem ellen, addig az örmény pap célszerűbb gyógyszernek vélte a rhabarbara-decoctumot. Végre nagy nehezen abban állapotok meg, hogy mindkét szerből fognak egy vegyítéket készíteni, melyben még előbb egy crucifixet is megáztatnak és úgy itatják meg a beteggel. A hercegnő felgyógyult; de már akár a rhabarbarának, akár a szentelt viznek, akár szent János evangeliuma felolvasásának, akár végre a kereszttel közös megállapodás szerint véghezvitt hókusz-pókuszoknak tulajdonítandó is a szerencsés eredmény, annyi bizonyos, hogy Rubruquis nagyon megnehezelt az örmény papra.

Úgy látszik, hogy ez időtájt igen sok európai volt Karakorumban összegyűlve. Rubruquis egy párisi aranyművest említ, a kit Belgrádban fogtak el s ki nagy keresettségnek örvendett; említ továbbá egy norman püspököt és egy francia nőt Metzből, orosz férjével együtt és több másokat: magyarokat, görögöket, oroszokat, georgiaiakat és örményeket, kik a mongol udvarnak részint tolmácsai, részint más tekinteteből hívei valának s kiknek nagy részét Rubruquis kalandoroknak és világcsalóknak bélyegzi. A Jaxartes mellett egy csapat németre bukkant, kiket valószínűleg Magyarország elleni hadjáratokban ejthettek foglyul a tatárok és most bányászokul használják stb.

A tatár nagy-khánok udvara tehát tele volt keresztyénekkal, de azért nem valószínű, hogy a mongol császárok, legfeljebb két-három kivételen kívül, valaha nyíltan keresztyén hitet vallottak volna, noha számosan közülök keresztyén születésű nőket vettek feleségül s a legnagyobb hivatalokra többnyire benszülött keresztyén főembereket alkalmaztak. Sigatai (Csagatai), Kublainak egyik nagybátyja, miként Polo értesít bennünket, a keresztyén hitre tért át; míg Nayan, Kublai unokaöccse és vazallusa s egy roppant terület kormányzója, testestől-lelkestől keresztyén fejdelem volt, ki zászlójára, mint egykor Nagy Károly, a keresztet tűzte föl. Kublai, bárha névleg Buddha hitét vallotta, igen türelmes, mondhatni közönyös volt minden más vallás iránt, akár zsidó, akár keresz-

tyén, akár mohammedán volt az; egyformán megtűrte mind-egyiket, bár maga egyikben sem hitt, mert a vallást egyszerűen csak civilizáló tényezőnek tekintve, egy jól rendezett politikai államrendszer nélkülözhetlen segédeszközének tartá. Az ő hite, Ramusio szerint, körülbelül a következő lehetett: „Négy proféta van, kiket az egész világ tisztel. A keresztyének azt mondják, hogy az ő istenök Jézus Krisztus; a szaraczenok Mohammedet, a zsidók Mózeset és a bálványimádók Sogomom Borcant (Sakya-Muni Burkhan vagy Buddha) tartják istenöknek, ki bálványaik közt első helyen áll; én magam tisztelem és imádom mind a négyet s kérem, hogy az, a ki a négy között az égben igazán legnagyobb, segítsen meg engem.“ De ha Kublai abbeli kérelmének, hogy X. Gergely pápa száz hittérítőt küldjön birodalmába, bárha e kérelmére politikai okok bírták is, csakugyan lett volna sikere, — főleg ha méltánylatba vesszük az akkori latin barátok fölényét az elfajult nesztoriánus papság fölött mind a műveltség, mind a képesség, mind pedig a valódi vallásosság tekintetében — kétségtelen, hogy e körülmény nagyban elősegítette volna Krisztus tanának ottani elterjedését, s nem valószínűtlen, hogy ma már a keresztyénség lenne az uralkodó vallás az egész keleten.

Mindenesetre szomorú körülmény, hogy ma már alig találhatunk itt-ott némi nyomaira, sőt még csak emlékezetére is ama keresztyén egyházi életnek, a mely a középkor elején oly szépen virágzott egész Közép- és Kelet-Ázsiában mindenfelé. A singan-fui nevezetes fölirat e szép kornak figyelemre legméltóbb, ha nem egyetlen írott emléke. E híres emlék, melyet 1625-ben Singan-fu egyik külvárosában fedeztek föl s még most is látható egy templom nagyszerű romjai közt a város falain kívül, nem csekély izgalmat okozott a XV. század tudósai közt s elszomorító érdekességét napjainkban sem veszté el teljesen. A kölap, melyre a fölirat van bevésve khinai és syr betűkkel, a 781. évszámot tünteti elő, s a mint látszik, a keresztyénségnek Khinába 635-ben történt bevitelét akarták megörökíteni általa. Rövid összefoglalásban elbeszéli az új vallás fölvirágzását és elterjedését a legközelebbi száz év alatt s egyszersmind a keresztyén hit főbb tanait is előadja, de a melyek közt, sajátságos! — a keresztrefeszítés egyetlen szóval sincs megemlítve. Noha e fölirat hitelességét igen kitűnő régiségbuvárok mint az újabb korban Renan és Julien, sőt Neumann is kétségbe vonták és azt egyszerűen a jezsuiták „szem-

telen hamis lelküsködésének“ nyilváníták, úgy látszik, hogy Pauthier, Remusat és Yule ezredes korántsem osztoznak ama kételkedők felfogásában és e régi kőokmány valóságát minden kétségen fölül helyezték.

A mi ama főbb okokat illeti, melyek a keresztyén hitnek a távol keleten történt lassú hanyatlását s végképen megsemmisülését előidézhatték, első helyen azt a körülményt kell fölhoznunk, hogy a keresztyén hitelv és annak főleg gyakorlati alkalmazása itt ez idegen földön, távol születési helyétől, a bálványimádással való folytonos érintkezés miatt apránként teljesen átváltozott, elfajult s addig-addig küzdött annak hódító befolyása ellen, míg végre végkép elmerült a pogányságnak mindent magával ragadó áramlatában. Polo beszéli, hogy az ő idejében a keresztyén papok csillagvizsgálást is folytattak „egy sajátságos szerkezetű astrolabium segítségével“, úgyszintén a jövődömondáshoz is értettek mindenféle hókuszpókuszok mutatása mellett, épen mint a buddhista papok; míg Abyssiniában, beszéli tovább utazónk, a keresztelésnek mindkét módját követik és gyakorolják, t. i. nem csupán a vízzel, hanem a tűzzel való keresztelést is, ez utóbbit úgy, hogy a gyermek homlokára és mindkét arczára tüzes vassal bizonyos jegyet égetnek. Abulfeda, Socotra sziget lakóiról beszélve azt mondja, hogy „azok nesztoriánus keresztyének és tengeri rablók valának.“ Egészen a XVII. századig, a meddig t. i. a kereszt iránt valóságos vak bálványozással viseltettek, folytonosan szokásban volt náluk a körülmetélés szertartása és a mellett a holdnak is áldoztak; vallásuk sajátságos vegyülete, illetőleg zürzavara lévén a judaizmusnak, bálványimádásnak, és balúl felfogott keresztyén hitnek.

III.

Marco Polo könyvének néhány legérdekesebb fejezete a tatárok mindenféle szokásainak, erkölcsseinek és különös életmódjának stb. leírását foglalja magában. „Házaik — mondja — körded alakúak s bürrel vagy vászonnal bevont magas póznákból állanak.¹⁾ Ezeket magokkal viszik, akárhova men-

¹⁾ Marco Polonak a tatár lakásokról itt olvasható leírása tökéletesen megegyezik ama leírásokkal, melyeket ugyan e tárgyról Atkinson, Vámbéry, Burnes stb. műveiben találunk.

nek; mert a falak oly szilárdan össze vannak kötözve, valaminthogy oly ügyesen is vannak összeszerkesztve, hogy az egész házat igen könnyűvé lehet tenni. Bárhol állítják is föl e kunyhókat, nyílásuk mindig dél felé szolgál. Vannak roppant nagy szekereik is, melyeket úgy be tudnak fedni fekete bőrrrel, hogy az eső nem hatolhat beléjük. Ezeket ökrök és tevék vonják, s a nők és gyermekek azokban utaznak. Megesznek mindenféle húst, még a lovakét, kutyákét s a Pharao patkányaiét is¹⁾, kedvencz italuk a kanczatój. Herodotus elbeszélése, midőn a skythákat írja le, tökéletesen megegyezik Poleme tudósításával; míg Aeschylosz *Lelánczolt Prometheusz*ában szintén említést tesz a „vándorló skythákról, kik ketreczformájú sátrakban élnek, melyeket gyors kerekű szekérekre rakva szállítanak odább magokkal.“ Szekereik — mondja Polo — „néha borzasztó nagy formájúak.“ Rubruquis azt állítja, hogy ő megmért egyet s a két kerékvágás közt levő távolságot husz lábnyinak találta. „A tengely akkora volt, mint egy hajóárbocz és egy-egy ily szekér elébe huszonkét ökröt fogtak két sorjával, úgy hogy egymás mellé tizenegy esett.“

Es aztán milyen büszke és merész harcosok lehettek azok a tatár lovasok! Főlfegyverkezve ijjal és tegezzel, karddal és buzogánnyal, vadállatok bőrébe öltözve vagy pedig vastag bivalybőr-pánczélba burkolva, hozzászokva vészhez, viharhoz, nem nézve se fáradságra, se pihenésre, gyorsak lévén mint a szelek szárnyai és ellenállhatatlanok mint a zivatar, nem ismerve semmiféle hadbiztost avagy szállásmestert, kompokat, hidasokat és podgyász-vonatokat, s mikor tiz napig egymásután folytonosan lovagolni kell, éjt, napot nyeregben töltve, a nélkül, hogy tüzet raknának és főtt ételt ennének: e kitünő ijászok és pompás lovasok, épen mint a parthusok lovassága, sohasem voltak biztosabbak a győzelem felől, mint mikor visszavonulást, megveretést szinleltek. Ha előnyomulásukban egy széles mély folyón kellett átkelniök, czók-mókjaikat lovaik farkához kötötték, magok pedig a ló serényébe kapaszkodtak s így usztak át a vizen. Ha szükség esetén az élelmi szerekből kevés adag jutott egynek-egynek, lovaik

¹⁾ Pharao patkányai, Arabia és északi Afrika *gerbvái*. Ez állatoknak egy rokon faja él Sziberiában is, hol azt *alactaganak* nevezik; valószínűleg a németek *Zieselmausa* (cziczkány).

véréből táplálkoznak, „fölnyitva egy eret és a vért szájokba eresztve“ s miután éhöket és szomjukat lecsillapíták, a nyilást bedugva ¹⁾. „De miért csinálnánk“ — miként utazónk mondani szokta — „mindezekből hosszú históriát?“ Egy khinai menekült Bokharából, ki szemtanuja volt e város elfoglalásánál és feldulásánál Dsengiz khán tatár csordái szörnyü garázdálkodásának, midőn e nagy szerencsétlenség felől kérdezősködtek tőle, a következő igen találó s később annyira híressé lett persa verssel felelt: „*Amedend u kendend u szukhtend u kustend u burdend u reftend.*“ (Jöttek, romboltak, égettek, gyilkoltak, raboltak és eltávoztak.²⁾ E néhány szóban önkénytelenül egy egész kötetet mondott el a szerencsétlen menekült — teszi utána Dsuveini, a történetíró, ki először közölte művében e történetet és verset.

Megemlítve, hogy a tatárok elhalt rokonaik lelkének javára és használatára papírpénzeket, ruhát, fegyvereket, czimereket, sőt még sátrakat is égetnek el, rabszolgák, lovak és tevék lerajzolt képeivel együtt, Polo a következő, még különösebb szokást beszéli el, mint a mely a tatárok közt szintén divatban volt: „Ha valamelyiköknek volt egy leánya és egy másíknak volt egy fia, kik az előtt haltak el, hogy férjhez mehettek, illetőleg megnősülhettek volna, a szülők az elhalt leány és legény tiszteletére nagy nászszakomát csaptak és összeházasították őket ott a sirban rendes házassági szerződés kötése mellett! S mikor a szerződési okiratokat rendbe hozták, a tűzbe dobták azokat, hogy (miként hitték) a házas felek magok is megtudhassák a dolgok mibenlétét s a másik világban úgy tekintsék egymást, mint férj és feleség. Bármit ajánlottak is fel a szerződő felek nászajándékúl és hozományúl egymásnak, azok, a kik azt fizetni tartoztak, papirdarabokra festették az egyes tárgyakat és azután a tűzbe dobták, mondván, hogy ez uton az elhalt egyén mindent a maga valóságában fog kezéhez kapni a más világon.“ Ha egy császár hal meg, valamenynyi kedvencz paripáját leöldösik és mindenkit kard élére hánynak, a kikkal a gyászkiéret a temetkezési hely felé vivő utjában szembe találkozik, azt hívén, „hogy mindazok, a kiket

¹⁾ Polo e hihetetlennek hangzó állítását több más korábbi s későbbi utazó is megerősíti.

²⁾ Vámbéry Ármin: *Bokhara története*. I. kötet 153. l.

ily módon megölnek, a más világon az ő urokat fogják szolgálni. És tökéletes igazságképen mondhatom tinektek, hogy mikor Mongu-Kaan meghalt, több mint 20,000 embert gyilkoltak le az általam elbeszélt módon, kik szerencsétlenségökre a gyászkiséretnek utjába vették.

Elhagyva Tanducot és a híres nagy khinai falat megkekerülve — bár csodálatosképen Polo még csak meg sem említi azt, csupán mellesleg czélozva rá, midőn „Gogról és Magogról“ beszél — az utazók három és fél évi fáradságteljes utazás után végre eljutottak Kaiping-fu-ba, hol ez időtájt a nagy-khánnak nyári palotája állott.

És mit mondjunk Polo hősről, a nagy-khánról, mely czim azt jelenti: „uraknak nagy ura“? Ha nem volnánk erősen meggyőződve Marco Polo igazmondásáról s ebbeli meggyőződésünkben más akkori adatok is meg nem erősítenének, utazónk Kublai khánját különösebb egyéniségnek kellene tartanunk Harun-al-Rashidnál, ki hozzá hasonlítva szegény fejdelem vala. Solymok helyett sasokkal és vadászebek helyett hiuzokkal, párduczokkal és oroslánokkal vadászott s nagyszámu solymászaiból, kopászaiból és lovászaiból bármely időben 360,000-nyi hadsereget tudott rögtönözni. Polo, kinek erős hajlama volt e „nemes művészetre“, mondja, hogy mikor a császár madár-vadászatra indult, négy elefánt vitte egy szép faépületben, melynek falai belől vert arannyal voltak kirakva, kívül pedig oroslán-bőrrel bevonva s 20,000 vadászember és 10,000 kutya kísérte őt, egy végtében menve egymás mellett, úgy hogy az egész vadászvonal szélessége egy napi járó föld volt s egyetlen állat sem menekülhetett meg előlük. Polo részletesen és feltünő kedvteléssel írja le a nagy-khán vadászati multságait.

Az „Ég fiának“ négy felesége közül mindeniknek külön udvara volt, mely a szobaleányokkal, eunuchokkal, nemes apródokkal s más szolgaszemélyzettel együtt mintegy 10,000 emberből állt. Az udvarához hű 12,000 bárót minden évben tizenháromszor¹⁾ ajándékozta meg magán pénztárából egy

¹⁾ Minden hónapban egyszer; a tatároknál tehát, mint a khinaiaknál, 13 hónap volt egy évben, ha ugyan a 13 nem tévedésből van írva 3 helyett — mert Yule ezredes, illetőleg Pauthier, úgy vélekedik, hogy a ruhaosztogatás nem minden hónapban, hanem évenként csak háromszor történt.

aranyövvvel és saját fejedelmi öltönyéhez hasonló színű drága öltözettel, mely gyöngyökkel, drágakövekkel s más beces portékákkal volt kirakva, igen értékes és gazdag módon. Hófehér lovakból álló ménese, melyhez ujévi ajándék gyanánt minden évben 100,000 új ló járult, Európa valamennyi fejedeinek és hatalmasságainak összes méneseinél sokkal többet ért. A *Fehér ünnep* (uj-év, mely a tatároknál februárban, a „fehér hónapban“ kezdődött) alkalmával 5000 elefántot, valamennyi a legfinomabb szövetekkel bélelt gazdag, csinos házakat emelve hátain, és számtalan sok tevét, melyek közül mindenik két gyönyörű szekrényt hordott a császár arany és ezüst edényeivel és egyéb drága eszközeivel tele rakva — szoktak kiállítani a bámuló nép szórakoztatására. Kublai khán jótekonysága és bőkezősége megfelelő arányban állt határtalan gazdagságával. Az ötezer csillagvizsgálón kívül, kiket évenkénti étellemezzel és ruházattal szokott ellátni, 30,000 kenyeret osztatott ki a szegények közt naponként azon melegen, a hogy a sütökemenczéből kiszedték. Palotájának, „a legnagyobbnak, mely valaha e világon létezett“, — veti utána utazónk — roppant terjedelmű ebédlő termében 6000 vendég foglalt helyet naponként, míg azok, a kik öt evésközben szolgálták „orrukon, szájukon selyem és arany szövetű kendőkkel voltak beburkolva, úgy hogy se lehelletők, se kigőzölgésök nem érintheté az urnak nyujtandó tálat vagy billikomot. És mikor a császár inni szándékozik, valamennyi zenei hangszer, melyeknek mindenféle fajtát nagy számban szereti maga körül tartani, egyszerre megharsan. S mikor a kupát kezébe fogja, valamennyi báró és a társaságnak többi része térdre borul és a legalázatosabban hajlong előtte, míg a császár iszik. És valahányszor iszik, ez a szertartás mindannyiszor ismétlődik.“

Szóval, „ha összetennétek — mondja Polo — a világ összes keresztyénjeit, császárostól, királyostól, a keresztyéneknek e nagy összesége — sőt ráadásul hozzájuk vehetitek még a szaraczenokat is — nem volna oly hatalmas és nem tudna oly nagy dolgokat véghezvinni, mint Kublai egymaga“; míg Wassáf *Persia története* című munkájában, ha lehetséges, még a velencei utazót is fölülmulja Kublai khán magasztalásában, biztosítva bennünket, „hogy dicsőségének egyetlen sugara, szép tulajdonságainak egyetlen töredéke már elég arra, hogy elhomályosítsa mindazt, mit a történelem Roma Caesarjairól, Persia Khosroeséről, Khina Khagánjairól, Arabiának Himyarita

Kailjairól, Yemen Tobbairól, India Radsáiról, a Sassanidák és Buyidák uralkodó családjairól és a Szeldsukidák szultánjairól beszél.“

Polo szerint Kublai híres „financier“ is lehetett. „A mál-nafa héját olyas valamivé tudta átváltoztatni, a mi egy darab papirhoz hasonlított, ebből pedig olyan pénzt csináltatott, mely neki egy árva fityingjébe sem került, úgy hogy azt hinnétek, hogy bizonyosan fölfedezte az alchymia minden titkait. És ezeket a papirdarabokat ő forgalomba tudta hozni mindenféle valamennyi tartományaiban, országaiban és királyságaiban és más helyeken is, a hová csak roppant hatalma kiterjedett. És azoknak elfogadását halálbüntetés terhe alatt senkinek sem volt szabad megtagadnia, bármily sokat képzelt is máskülönben magáról.“ Polo nagyhangú elbeszéléséből azt hinné az ember, hogy Kublainak igazán sikerült császári rendelet által értéket létrehozni, vagyis a semmiből pénzt teremteni, ha későbbi szavaiból ki nem tűnnék, hogy a nagy-khán törvényes bankjegye névleges értékének csak felét képviselte ezüstben, úgy hogy a császár kénytelen volt értékcsökkentéshez (devaluatio) folyamodni, a midőn újabb pénztári jegyeket bocsátva ki, úgy vette észre, hogy minden újabb jegyet az előbbi seriesnek öt hasonértékű bankjegyével váltanak be. Hasonló árkelet-csökkentés történt 1309-ben is, a törvény abbeli rendelkezésének ellenére, hogy a bankjegyeknek *al pari* kell állniok a rajtok megjelölt készpénz-összeggel. A törvényes intézkedés mitsem használt s később még nem egy kormánynak volt alkalma meggyőződni afelől, hogy ilyesmit sem önhatalmu, sem törvényes rendelkezéssel a népek nyakára erőszakolni nem lehet. Egyébiránt a papirpénz föltalálásának dicsősége korántsem Kublait illeti, mert annak eredete legalább is a IX. század kezdetéig fölvihető, és nem valószínűtlen, hogy az értékjegyek használata Khinából származott át Persiába, Indiába, sőt talán még Európába is.

Feltűnő, hogy Polo, midőn a khinai bankjegyekről beszél, melyek szétszedhető betűalakokkal voltak nyomtatva, egy árva szóval sem emlékezik meg a könyvnyomtatás mesterségéről, noha kétségbevonhatatlan tekintélyek állítják, hogy az ő neve szoros kapcsolatban áll annak Európába történt behozatalával. Ugyanis Velenczében a nép ajkán egy szóhágyomány él, mely szerint a feltrei születésű Panfilo Castaldi több khinai könyvet látva, melyeket Polo hozott haza Ázsiából,

szétszedhető fabetükből összerakott fatáblák segítségével több hasábra terjedő nyomtatványokat készített, melyek közül néhány ma is őriztetik a feltrei levéltár iratai közt. A hagyomány itt még nem áll meg, hanem azt mondja, hogy Giovanni Fust (Faust) hosszabb időt töltvén Castaldival Italiában, megismerkedék ennek találmányával s visszatérve Németországba, ott azt a könyvnyomtatás mesterségévé tökéletesítette. Bár nem valószínűtlen, hogy a könyvnyomtatás eredetileg Khinából származott, mindazonáltal ezt a Castaldi-féle mondát, amaz emlékszóbor ellenére is, melyet Castaldinak, mint a könyvnyomtatás föltalálójának szülőföldjén emeltek, csak igen tartózkodva lehet fogadnunk.

Ha John Noyes tanítványainak tanítása szerint a millennium¹⁾ egyszerűen csak az ő hitelveiknek és azok gyakorlatának az egész föld kerekéségén leendő teljes megvalósulásában és elterjedésében áll, akkor Kublai khán és kortársai ahhoz jóval közelebb állottak, mint magunk. A császárnéknak nevezett négy urnőn kívül még számtalan sok ágyasa volt Kublainak. „Tudnotok kell — mondja Polo — hogy létezik egy Ungrat nevű tatár néptörzs, mely szépségéről nevezetes. E törzsből a legszebb leányok közül minden évben ezeret küldenek a nagy-khánnak, ki őket néhány idősebb nő felügyeletére bizza saját palotájában. És ezek az idősebb nők a leányokat magok mellett hálaltják, hogy meggyőződjenek: ha vajon tiszta lehelletök van és nem horkolnak-e s épek és egészségesek-e minden tagjaikban. Ekkor azokat, kik elismert szépségűeknek és minden tekintetben épeknek és jóknak találtnak, átadják a császárnak, hogy őt rendre kiszolgálják.“ Tatárör-

¹⁾ Millenniumnak (görögül chiliasmus) nevezik a Krisztusnak e földön leendő ezeréves uralkodásáról szóló tant, mikor is az üdvözítő a sátán hatalmát megtörvén, a kiválasztottak, első sorban a vértanúk, először fognak feltámadni, hogy Krisztussal együtt a földön ezer évig uralkodjanak. Azután a sátán ismét elszabadul, mire a másik föltámadás fog bekövetkezni, s az utolsó ítéletet isten akkor fogja megtartani az összes halottak fölött. Ezután a legboldogabb érzéki élvekkkel fűszerezett élet fog uralkodni az egész világon, mint a mohammedánok hetedik menyországában. Ez ábrándos hitet sok régi felekezet vallotta; jelenleg még az irvingiánusok- és mormonoknál van meg.

szágban, száz nőt is vehet az ember, ha neki tetszik s ha el tudja őket tartani. Malabárban pedig minél több felesége van egy férfinak, annál többet tartanak felőle.

„Turkesztánban — mondja utazónk — ha valamely nőnek férje elutazik és husz napnál tovább odamarad, mihelyt ez az idő eltelt, a nő más férjhez mehet s a férj is azt veheti nőül, a ki neki tetszik.“

Terünk nem engedi, hogy Marco Polo utazását a khinai határokon túl is nyomról-nyomra kövessük. Yule ezredes művének mindkét kötetében minden egyes könyv külön terjedelmes ismertetést érdemelne. De még sem lenne talán oly érdekes Marcot az ismeretlen khinai tartományokban tett bolyongásainak közepette, avagy magának Khinának sűrű népességű tartományain át, melyek csak épen akkor kerültek Kublai uralkodói pálczája alá, tovább kísérnünk, mint a mily érdekes volt vele Közép-Ázsia jobban ismert s ma holnap ismét világtörténelmi jelentőségűvé váló vidékeit beutaznunk. Nem követjük tehát őt „oly messze északra, hogy az *északi csillag* háta mögött maradt, sem pedig oly távol délre, hol az *északi csillag* sohasem látható“, nem írjuk le részletesen Sajánfu ostromát, roppant ostromgépeivel, melyek háromszáz fontos kődarabokat hajgáltak az ellenségre, sem „Kincay nemes városát“; csak futólag említjük meg a szalamandereket, a melyek aszbesztózsza (Kölen) és a pigmaeusokat (törpék), kik majmokká „valósultak“ — kiderülvén idővel, hogy tulajdonkép se szalamanderek, se törpék nem léteztek soha; továbbá a lisztet és bort termő fákat, a hallal „és semmi egyébbel nem élő“ szarvasmarhákat és lovakat; a kumiszt vagy erjedésbe ment kanczatejet „minden italoknak e drága gyöngyét“; a vizmentes lakosztályokból álló hajókat, a gyöngyhalászokat és czápabüvölőket stb. Telingana fehér sasait és hogy miként szoktatják meg őket arra, hogy a hozzáférhetetlen sziklavölgyekben gyémántot keressenek; a mesés griff- vagy Rukh-madarat, „mely oly erős, hogy egy elefántot karmai közé ragad és a levegőben magával visz“, és a melynek repülése hatalmas menydörgésnek hallszik; a Him- és Nő-szigeteket amazokon kizárólag férfiak — ezeken pedig csupán csak nők lakván; Maabart vagyis a Coromandelpartot, a hol „a szabó mind éhen halna“, mert mindenki a lehető legegyszerűbb, legtöbbször paradicsomi öltözetben jár, és a melynek lakói isteneiket feketéknek, ördögeiket fehéréknek festik és fekete gyermekeiket Szezain-

olajjal kenik be, mi által azok még feketébbekké válnak; s végre a hosszú életet biztosító elixirt, mely kénből, az ásványok atyjából és higanyból, az ásványok anyjából van össze-téve: mindezeket s még sok más egyebet is, bár sajnálattal, de kénytelenek vagyunk mellőzni.

Azonban még sem állhatjuk meg, hogy el ne beszéltes-sük utazónkkal Zar-dandân lakóinak (arany foguak, nevöket onnan nyerték, hogy a férfiak fogaikat meg szokták aranyoz-tatni —) egy nevetséges szokását, mely „Couvade“ (kotlás) név alatt legalább híreből Európában is eléggé ismeretes; e furcsa szokásról Marco Polo lelkiismeretes komolysággal kö-vetkezőleg emlékezik meg: „És ha feleségeik közül valamelyik gyermeket szült, a csecsemőt megmossák és pólyába gön-gyölik s ekkor az asszony felkél s házi dolgai után lát, a férj pedig elfoglalván helyét, oda veszi a gyermeket magához és negyven napig gyermekágyat fekszik; ezután sógorság, koma-ság és az egész atyafiság meglátogatja őt és nagy dinomdánu-mot csapnak. E szokás miként ők mondják, arra való, hogy mivel a nőnek már úgysis elég nagy kínja volt ezzel a dolog-gal, illő, hogy a férj is részt vegyen a szenvedésből.“ E szokás akárminő furcsának lássék is, nem csupán ezen a vidéken vala föltalálható; el volt az terjedve California és a nyugot-indiai szigetek őslakói közt, Diodor szerint a régi korszikaiak-nál és Strabo szerint Hispania iberusai közt; továbbá Dél-Amerika néhány indián törzsénél, Nyugat-Afrikában és az in-diai szigettengeren s némi csekély változtatással Borneóban, Kamcsatkában és Grönlandban is. Butler angol költő világosan czéloz e szokásaira híres *Hudibras*ában, míg rhodusi Apol-lonius Pontusnak Tibarensairól beszélve a többek közt ezt mondja: „A Tibarensok földjén, ha valamelyik jó feleség urának gyermeket ajándékoz, a férj az, ki sohajtva ágyba fek-szik, míg a nő felkél, fürdőt és pompás savót készít szalmán heverő férje számára.“ „E különös szokás — jegyzi meg Yule ezredes — ha egyedül állana, goromba tréfának, világbolondi-tásnak volna vehető, de miután, a mint látszik, a világ min-den részében a legkülönbözőbb népfajoknál föltalálható az, bizonyosan mélyebben kell annak gyökereznie a civilizálatlan emberiség pszichológiájában.“

Sajnálónok át nem venni a következő sorokat is, melyek-ben már a darwinismusnak bizonyos előize érezhető: „Tudno-tok kell, hogy a Lambriknak eme királyságában vannak embe-

rek, a kiknek farkok van; e farkok egy arasznyi hosszúak és egészen csupaszok. Ezek az emberek a hegyek közt élnek s valóságos vad életet folytatnak. Farkok körülbelül oly vastag, mint a kutyáé“. Úgy szintén eme sorok is Darwint juttatják eszünkbe: „Biztosítlak mindnyájatokat, hogy az Angamanain (Andamán) sziget lakói kutyafejű emberek, sőt szemek és fogaik is épen olyan, mint a kutyákéi; általán véve arcukban tökéletesen olyanok, mint megannyi nagy szelindek! Comariban (a Comorin-fok vidékén) a majmok „oly különös formájúak, hogy embereknek néznéd őket.“

A nélkül, hogy Ktesiasig vagy más „hiteles“ régi tekintélyig mennék vissza, csak annyit jegyzünk meg, hogy St. John találkozott egy kereskedővel Borneóban, ki egy ilyen farkas néptörzsnek, a mely az említett sziget északi partjain él, valóságos hátgerincznyulványait saját szemével látta és saját ujjával tapogatta. E különös nyulványok négy hüvelyk hosszúak és oly merevek voltak, hogy tulajdonosuk kénytelen volt kilyukasztott székeket használni, ha ülni akart. A mi a kutyafejű embereket illeti, a nélkül hogy más példákat idéznénk, csak épen a kubaiakat akarjuk olvasóink emlékezetébe hozni, a kik a karaibokat Columbus előtt emberevőknek és kutyaorruknak irták le, míg a régi dánok közt sokáig tartotta magát Finnland *cyno-kephalusairól* egy szájhagyomány. Különbömben mind a farkkal ellátott, mind a kutyafejű emberfajról majd minden korban (a legujabbat kivéve) s majd minden nemzet hagyományai közt találunk némi nyomokra. Mi magyarok is azt hittük, hogy tatár atyánkfiai, kik egykor hazánkat elpusztították, kutyafővel jönnek a világra.

Magáról Marco Polóról, mint emberről, édes keveset tudunk. *Utazásaiban* itt-ott elővillan futólag, és e pár pillantás, melyet ilyenkor reá vethetünk, fölébreszti ugyan érdekeltségünket iránta, de nem képes kielégíteni. A hírneves velencei utazóról nem maradt ránk hiteles arczkép bár több állítólagos képmása van, melyek mind hasonlitanak egymáshoz, és az eredetit egyik-másik kétségtelenül többé-kevesbbé meg is közelelti. Az utazónak homályos, árnyékszerűleg halvány képében, miként az könyvéből visszatükröződik, egy becsületes, gyakorlatias, életrevaló ember vonásai mosolyganak felénk, ki nem dicsekedhet ugyan tudományos képzettséggel, de nem közönséges józanésszel és ügyességgel van megáldva és a Nagy Sándor-féle mondané körben igen jártos; a kereskedelmi ügyele-

tekben saját hasznát szem elől soha sem tévesztő szemes üzlet-ember és ravasz szemlélő, furfangos politikus, szenvedélyes sportsman és vitéz katona. Korának hiszékenységén s babonáin ő sem tudott túl emelkedni „s a szentek önkinzó fajtája iránt határtalan tisztelettel és csodálattal viseltetett, még ha pogányok voltak is, de a maga részéről még sem tartá megveendőknék e világ pompáit és hiúságát“ — miként Yule jellemzi őt.

De bár önmagát illetőleg különösen tartózkodó, annál hőbeszédübbé lesz, mikor az általa látottakat és hallottakat kezdi előadni, s bár meglehetősen biznunk lehet igazmondásában, olykor-olykor mégis erőszakosan föltolakodik elménkben a gyanunak bizonyos halvány árnyalata, hogy hátha utazónk igen is „ore rotundo“ beszél s alkalmilag Suibadot a tengerészt vagy a híres Münchhausen bárót vette mintaképül, de csakhamar átlátjuk, hogy ő is csupán az „errare humanum est“-nek mindnyájunkkal közös gyengesége alatt szenvedett s az volt a főhibája, mit majd minden régi utazónak szemére vehetünk, hogy t. i. néha igen hiszékeny vala.

És most, Marco Poloról és nevezetes életpályájáról irt s a tárgy terjedelméhez és fontosságához mértten mindenesetre sok helyen hézagos ismertetésünk legméltóbb befejezéséül, legyen szabad ideigtatnunk Yule ezredes érdekes könyvének végsorait, melyekben a tudós commentator büszkén sorolja elő még egyszer hősenek nagy tetteit s részére a dicsőség krónikájában előkelő helyet követel:

„Ő volt az első utazó, ki Ázsiát egész hosszúságában keresztül járta, királyságot királyság után nevezvén meg és irván le, a melyeket ő saját szemeivel látott. Persia sivatagjait, Badákhsán viruló fensikjait és vad sziklazugait és Khotan gazdag fővenyü folyamait; a mongol pusztákat, ama roppant hatalom bölcsőjét, mely a keresztyénséget csak épen azelőtt fenyegeté elnyeléssel; az uj és ragyogó fejdelmi udvart, mely Kambalukban pompázott: ő volt az első utazó, ki Khinát a maga mérhetetlen terjedelmével és gazdagságával, hatalmas folyóival, roppant nagy városaival, gazdag iparával, nyüzsgő népességével, elképzeltetlenül nagy számu hajóhadaival, melyek tengereit és belvizeit élénkiték, föltárta, hogy elbeszélje nekünk az ott lakó népek sajátságos erkölceit, szokásait és vallását; ő irta le nekünk legelőször Tibetet rongyos és piszkos szenteskedőivel; Birmát arany ipagódaival s azoknak csilin-

gelő toronytetőivel; Laost, Siamot, Cochin-Khinát és Japánt, a keleti „ultima Thulet“ rózsaszínű gyöngyeivel és arany-fedelű palotáival; ő beszélt először a szépségnek és csodáknak még ma is csak tökéletlenül kizsákmányolt muzeumáról, az indiai szigettengerről, ama fűszerek hazájáról, melyek oly becsesek voltak, s melyeknek honnan-származását oly sokáig nem tudták; Javáról, a szigetek gyöngyéről; Sumatráról számtalan királyaival, különös drága terményeivel és emberevő lakóival; Ceylonról, a drágakövek szigetéről, szent hegyével és Ádám sirjával; Indiáról, a „nagy“-ról, — nem úgy mint a Nagy Sándor-féle mondákból ismert álomországról, hanem mint oly tartományról, melyet ő maga látott s részben be is utazott — erényes braminjaival, obscoen önkínzóival, gyémántjaival és ezek bányászatának bámulatos módjával, gyöngytermő tengereivel, és hatalmas erejű napjával; ő volt az első a középkor idejében, ki az elzárkózott abysyniai keresztyén császárságról biztosabb tudósításokat hozott Európába; ő beszélt először, habár csak homályosan is, Zanzibárról, négereivel és elefántcsontjaival és a távoleső roppant terjedelmű Madagaskárról a Dél sötét oceánjának véghatárain, Rukh-madarával s más efféle szörnyetegeivel s végre ő hozott hirt először a túlnan leg-távolabb fekvő tájakról, Sziberiáról és a sarki oceánról, a kutyák által vont szánakról, fehér medvékről és az irám-szarvasok hátán lovagló tunguzokról.“

SÁMI LAJOS.

A CHOLERÁRÓL.

A múlt év végén ismét megjelent nálunk az a rém, mely Európát régebben mint félszázad óta tartja folytonos rettegésben: a cholera. Nincs senki, ki e név szomorú jelentőségét ne ismerné; hazánk e századi történetében a gyászosabb emlékek kapcsolatában van az feljegyezve s a legutóbbi években is nem egyszer ejté lázas félelembe az ország egész lakosságát. Az egész éven át itt is ott is lappangó járvány a nyári meleg hónapokban elrémítő dühvel támadta meg az ország némely vidékeit s pusztítása által újra figyelmeztet bennünket, hogy tőle félni s vele sokat foglalkozni nekünk nem kevésbbé nagy okunk van, mint bármely más nemzetnek. Nagy szükség van rá, hogy a cholera s általában a járványos bajok, melyekkel szemben mind eddig oly kevés hatalma van az orvosi tudománynak és közegészségügyi intézkedéseknek, minél szorgalmasabb és behatóbb tanulmányok tárgyait képezzék. A külföld irodalma utóbbi időben valóban örvendetes mozgalmat mutat fel e tekintetben. A betegségek oktana (aetiologia), mely egyedül képes az orvosi tudományt végcéljának elérésére, a betegségek létre jöttének meggátolására segíteni, még most keletkezik; talán nem túlozunk, azt mondva, hogy még épületének alapkövei sincsenek lerakva s csak a terv készül még, mely szerint az építés megkezdése lehetséges lesz és ez a szerves természet és az ember, de kivált az egész emberi társadalom életviszonyainak vizsgálatához kötött nehézségek mellett könnyen megérthető. Ama roppant munkásság azonban, melyet kivált Németország tudósai kifejtének, alapos reményt ad a hangya szorgalommal folytatott kutatások jó eredményére nézve s oly nagy észlelési anyag van már összehalmozva és oly messze haladt már a magyarázatok láncolata épen a ránk nézve ez idő szerint is fontos cholerát illetőleg hogy bizonyára

nagyon helyén és idejében lesz az itt következendőkben röviden megemlékezni róla, a legújabb vizsgálatokhoz képest szólván a származását s kivált elterjedésének módját illető fontos kérdésekről.

I.

A cholera hazája India. Itt észlelték legelőbb s innen indult ki pusztító körutjára a jelen század második évtizedének vége felé, a biztosan kijelölhető irányban vonulva nyugatra, Európába, hol a legelső járvány pusztításait az ismeretlenség tette még borzasztóbbakká. Kiindulásának helyén azonban nem ekkor tünt fel legelőbb. Már egy Susruta nevű ind orvos, gyaníthatólag a Kr. e. harmadik században, leírta egy fenmaradt s Wise bengáli orvos által 1845-ben lefordított munkájában a cholerát; hasonló betegség leírása foglaltatik több egykorú szanszkrit iratban is. Legérdekesebb azonban egy Sanderson által Vizzianuggerben egy templom romjai közt felfedezett monolith, melyen a következő, valószínűleg az Alexandria alapítása előtti időkből származó felirat olvasható: „Kék ajkak, sovány arcz, beesett szemek, lapos has, összehúzódott tagok jellemzik a cholerát, mely a papok átkai miatt támadja meg a bátrakat. Arczára tapad a harczosnak sűrű lehellete, újjai összezsavarodnak s görcsökben hal meg, Siva haragjának áldozataként.“ Igen sok ind és persa irat tartalmaz hasonlókat. — Midőn 1498-ban a portugallok s később a hollandok és angolok India partjain kiszállottak, nem egyszer volt alkalmok a járványos cholera észlelésére s nem csoda, ha a tizenhetedik században már európai orvosok írataiban látjuk a cholera tárgyalását. 1564-ben Nimesben s később Sydenham és Frank J. munkái szerint (1669-ben és 1696-ban) más helyeken is feltűnt és szintén járványosan, egy a cholerahoz hasonló betegség, melyet ők annak is neveznek s Augustinini a Venczében 1747-ben uralkodott betegségekről s Malouin az 1750. júliusában Párisban dühöngött kólikáról irt műveikben, valamint Lentin *Memorabilia epidemicorum* című művében cholera-betegséget írnak le; e leírások azonban csaknem teljes bizonyossággal engedik állítani, hogy csalódtak. Indiában azonban időnként kisebb-nagyobb kiterjedésű cholera-járványok fordultak elő; így a tizennyolczadik század elején a keleti partvidéken (coromandel) s azon század második felében Mala-

baron, bár kisebb fokban. Chinában ugyanezen s Jávában már az előbbi század folyamában lépett fel erős cholerajárvány.

Európa figyelmét a már rég ismert bajra tulajdonkép az 1817-ben Bengáliában kitört cholera fordította. Ez évben ropant hevességgel tört ki a járvány Dsesszoréban, a Ganges deltájában, hova Macpherson vizsgálatai szerint a már előbb megtámadt felsőbb vidékekről terjedt el. Nagy gyorsasággal lepte meg a cholera egész Bengáliát, a Ganges kiömlésétől fel egész a Jumna beszakadásáig; 1819-ben alsó Indiában, Sumátrában, Isle-de-Franceban dühöngött s 1820-ban Chinát, a Philippini szigeteket s Jávát támadta meg. Ugyanazon időben a persa öböl partján elterjedt Persiába is s itt sokáig pusztított, mielőtt utját tovább folytatta. 1823-ban Rechtből indulva ki, végig haladt a Káspi tenger partján s átlépte az orosz határt. Ez év szeptember havának 22-dikén ért Astrakánba; itt azonban csak rövid ideig mutatkozott. Majd 1829-ben, mialatt Persiában és Afghanistanban folyvást uralkodott, Orenburgba, Tiflisbe, majd ismét Astrakánba jutott el s ekkor egész Oroszországra kiterjedt. 1830. szeptember hó 20-dikán tört ki Moszkvában, hol egy évig pusztított. Majd Kievet s az ország nyugati részén át a lengyel határt érte el. Az ott akkor táborban levő hadseregeknek nagy része volt a betegség terjedésében s ez volt az első alkalom, midőn a járvány áttételeire a seregek mozgásai által gyakorolt befolyást határozottan ki lehetett mutatni. Az 1831. év május és június havában Moldva és Galiczia, augustusban Poroszország területén lépett fel; ezután jöttek Magyarország és Erdély s a balti tenger partvidéket 1832. január 27-én Edinburgban jelent meg s február 10-kén Londonban jelezték kitérését. Az angol partokról jutott Franciaországba és Hollandiába; martius 15-dikén Calaisban, ugyanazon hónap 16-kán Párisban volt, hol hat hónapig tartott s 945,000 lakos közül 18,400 esett áldozatául. Párisból egész Franciaországra kiáradt s az angol kivándorlók viszont Amerikába Portugalliába és Spanyolországba szállították el. Olaszországba 1835-ben jutott; Schweizot és Görögországot megkimélte. Mint látjuk, ez első járvány elég lassan haladt; hűsz évre volt szüksége hogy az egész földre elterjedjen. A későbbiek már gyorsabbak, mit a közlekedési eszközök tökélyesbülése, mint látni fogjuk, eléggé megmagyaráz.

1837 és 1847 között Európa nem szenvedett semmit a cholerától s kezdte felejteni; csak az orvosok, kik folytonos

figyelemmel örködtek a járványos bajok terjedése felett, gyanakodtak az iránt hogy a baj még visszakerül. S valóban egy hasonló járvány, mely 1842-ben a birmán birodalmat, majd Afghanistanst és Tatórországot pusztította, 1845 végén Persiában is felütötte fejét. Innen két különböző irányban terjedt el; keletről nyugat felé Bagdad és Mekka irányában, északra Tauris és a kaukázusi tartományok felé. 1847 első napjaiban a Kaukázus nyugati részén tört ki a cholera, a Circassiában táborozó orosz hadseregben s innen gyorsan terjedt el egész Európára. 1848. október 5-dikén egy Hamburgból érkező hajó kötött ki Sunderlandban, melyen cholerában szenvedő tengerészek voltak; október 24-dikén nagy Britannia egy része meg volt már fertőzve. Ugyanazon hónap 20-dikán, közvetlenül egy angol hajónak Dünkirchenbe érkezése után, feltűnt a járvány Franciaország északi részében; Lille, Calais, Fecamp, Dieppe, Rouen, Douai, sorban szenvedték csapásait. 1849. január 29-dikén, egy csapat gyalog vadásznak Douaiból megérkezte után, Saint-Denisben is feltűnt s martius 7-dikén Párisban volt.

E két cholera-járvány tehát biztosan ázsiai eredetű. A harmadikról ezt nem lehet kimutatni; 1851 végén kezdődött gyengén Csehországban s a következő év májusában rendkívüli hevességgel lépett fel Posenben, honnan előbb keletre, Oroszországba, majd nyugatra, Poroszországra terjedt el. 1853-ban Dániában, Svédországban és Norvégiában, majd Angliában és Franciaországban pusztított, utóbbiban teljes erélyét 1854-ben érve el. Ez évben egész Európa megérezte a cholera dühöngését, melyet az ekkor folyt háboru, a seregek mozgásai nem kis mértékben segítettek elő, Törökországban s Krímben mintegy másodlagos góczot készítve a járványnak.

Az 1865—6-diki cholera-járvány nem mint az előbbieket, szárazon, hanem tengeren tette meg körútját. 1865-ben India és Java felől Hedjazba vitetett be, hol iszonyú pusztítást mivelt. A megrémült zarándokok nagy tömegben tódultak Dseddahba, (Mekkától két napi járó földre eső kikötő a veres tenger partján), honnan május 17-dikétől június 10-dikéig tíz gőzös mintegy 12—15,000 többé-kevésbé beteg utast szállított Suezbe, hogy innen egész Egyiptomban szétszóródjanak. Június 2-kán kitört a járvány Egyiptomban s kevesebb mint három hónap alatt 60,000-nél több áldozata lett. Az ekkor támadt iszonyú félelem miatt a lakosság egy része a földközi tenger partjának

nagyobb városaiba menekült s az így Beyrouth, Cyprus, Malta, Smyrna, Konstantinápoly, Triest és Marseille felé terjedő cholera e helyekről könnyen talált útat egész Európa megtámadására. Ez esetben alig néhány hónap alatt tette meg azon útat, melyre előbb évek voltak szükségesek.

Ezekben foglalható össze röviden a cholera általános története, melyet Papillon Fernand összeállítása után ¹⁾ előrebocsátunk szükséges volt. Már ebből is világossá lesz, hogy a cholera terjedékenységekben minden más fertőzési bajt túlhaladó s épen ezért mindenkinél veszélyesb járványos betegség s nagyon megérdemli azt a gondot, melyet már kezdettől fogva származási és terjedési viszonyainak kifürkészésére fordítottak. Igaz, hogy egyik kérdésre sem adtak még határozott feleletet, mert mindkettő oly általános fogalmak tisztába hozatalát kívánja, melyek a természetvizsgálat jelenlegi eszközei mellett sem állapíthatók meg egy könnyen; de mégis sok oly alapelv van már bizonyossá téve, melyek a további vizsgálatoknak s a védő intézkedéseknek a kiindulási pontot megadják és sok oly félig bebizonyított tétel kimondva, melyek a megismerést nagyon megérdemlik.

II.

A járványos és ragályos (miasmaticus és contagiosus) betegségek oka a különben sem nagyon világos aetiológiának legsötétebb fejezetei közé tartozik. Annyit teljes joggal állíthatunk, hogy ezen ok specificus és a mérég (virus) hatását gyakorolja a szervezetre; hozzá tehetjük még azt is, hogy bár e ható principiumot csak hatásából ismerjük, valamennyi ide sorozható betegségekre nézve külön-külön mérgező, vagy a szokásos kifejezés szerint fertőző inficiens anyagot kell felvennünk, mivel e betegségek csak már hasonlóan megbetegedett egyénekről, vagy csak bizonyos időben, vagy csak bizonyos helyeken terjednek el s az ugyanazon módon előállott, ugyanazon kategóriába tartozó esetek lefolyása minden tekintetben hasonló. Az ily fertőzési betegségek megkülönböztetésére, osztályozására az illető fertőző anyag származása legalkalmasabb,

¹⁾ *Revue des deux mondes*. Octobre 1872. 4. livraison.

mivel e tekintetben a leglényegesebb eltérés mutatkozik. Ha a méreg, melynek hatása által az egyén megbetegedett, egy már hasonló betegségben szenvedővel történt érintkezés által jutott szervezetébe, ha tehát a baj egyénről-egyévre feltétlenül átterjedhet, ragályosnak (contagiosus) nevezzük azt; ellenben akkor, ha az ismeretlen betegség-okozó tényező a talajban származik, a víz, levegő stb. által terjed s egyszerre több egyén inficiáltatik és lesz beteggé, anélkül, hogy egyik a másikkal érintkezett volna, sőt az egyesek nem is képesek a betegséget tovább terjeszteni, ez esetben miasmáról szólunk. Contagium és miasma már régiek által is ismert fogalmak s egyes betegségek terjedésére nézve határozottan elkülönözhetőek. Tudjuk, hogy a váltóláz tisztán miasmaticus betegség, mivel egyik emberről a másikra el nem ragad, pedig ugyanazon vidék lakosai néha rendkívül nagy számban szenvednek benne, tehát oka valószínűleg a helyhez, talajhoz, léghöz stb. kötött; tudjuk viszont, hogy a kanyaró, himlő, scarlatina stb. csakis a személyes érintkezés által terjednek, a kilehelt levegőben, a bőr és nyakhárttyák váladékában, vagy más a betegtől származó anyagokban foglalt fertőző „valaminek“ hatása következtében. Végre vannak oly betegségek alakok, melyek valószínűleg mindkét úton terjednek, mint a typhus s némelek szerint a cholera is; (utóbbira nézve azonban, mint később látni fogjuk, a contagiositás be nem bizonyítható.)

Ezek előrebocsátása után legfőlebb is azon önkénytelenül felöltő kérdéssel kell foglalkoznunk: milyen természetű lehet a fertőzés tényezője s mik az egyes betegség-alakok ilyen okozói közt a különbségek? Ha a contagiosus betegségeknel a test váladékainak vegyi vizsgálata semmi eredményt nem ad, a szerves vegytan mai fejlettségi fokához képest, ha a talaj, körlég, időjárás stb. viszonyát a betegségekhez nem ismerjük eléggé arra, hogy általánosságoknál egyebet kideríthessünk, igen természetes, mit a mai természettudomány a dologgal tesz: a mikroskupra bizza a fentebbi kérdések eldöntését, vagy legalább ezzel tesz kísérleteket. Azon sokféle elméletek közül, melyeket az orvosi világ magának a fertőző anyagok természete, physicalis sajátosságai s a fertőzési kóralakok lényege felől alkott, ma legáltalánosabban elfogadott s legvalószínűbb az, mely e betegségeket, egy erjedési folyamathoz hasonlítja. Bármily keveset tudunk is még ezen erjedési elméletnek a fertőzési bajok zymoticus voltának bizonyítására felhozni, az

erjedési folyamatokra vonatkozó újabb kutatások félreismertetlen analogiát mutattak ki ezek s a fertőzési bajok természete közt, főképp abban, hogy a szervezetbe jutott fertőző anyag ott épen úgy szaporodik, mint az erjesztő anyag az erjedő folyadékban. Miután pedig Pasteur vizsgálatai és állításai szerint (melyeket ugyan még folyvást tekintélyes tudósok ellenzésével szemben kell a francia Academie des Sciences előtt védenie) minden erjedési és rothadási folyamat alsó rendű, apró, élő organismusok által létesül, semmi sem volt természetesebb, mint az erjedési folyamatként tekintett fertőzési bajoknál is ilyen részvételére gyanakodni s minden kigondolható eszközzel, de kivált a górcsővel, keresésökre indulni. Így született aztán meg a *contagium és miasma animatum* tana, az u. n. gombaelmélet, melynek az orvosi tudomány, roppant hiányai s számtalan túlzásai mellett is igen sokat köszönhet.

Azon apró, élődi szervezetek, melyek az emberi szervezetben (s hasonlóan alsóbb állatokon és növényeken) a fertőzési bajok okozóiul szerepelnek, mint azt a górcső már igen sok esetben kétségtelenül kimutatta, kivétel nélkül a növényvilág legalsóbb rendű alakjaihoz tartoznak; tenyészesökre okvetlenül már kész szerves anyag szükséges, mivel a víz, levegő és ásványi anyagok alkatrészeiből a szénenynek organisálódni képes vegyületeit könny-, éleny- és légenyvel létrehozni nem képesek. Épen ezért vagy élő organismusokba telepednek s élődiék, paraziták lesznek, vagy elhaló szerves anyagon tenyésznek, mint saprophyták. Legnagyobb részben a gombák közé tartoznak s csak kevés foglaltatik össze Schizomycetes név alatt. Mindezen élődi növénysejtek a körlégből jutnak a légző és emésztő szervek által az ember belsejébe, hol bizonyos hosszaságú, az egyes betegségekben mindig egyenlő, idő lefolyása alatt rendkívül megszorodván, a jellemző betegségi tüneteményeket okozzák, részint abnorm vegyi folyamatok előidézése, részint valamely, a szervezetre káros hatású anyag képzése folytán. Ily növényi élődiéknek (penészgombáknak) alsóbb rendű állatokon valóságos járványszerű elhullásához való viszonyát már régebben ismerik; (Bassi, 1835) már Goethe is tudta, hogy a legyek késő ősszel tömegesen vesznek el ily élődiék miatt. A szőlő és burgonya hasonnemű betegségei szintén régen ismeretesek. Hogy azonban a fertőzési betegségek (s némely más bajok) emberen is ily gombák által létesülnek, hogy azon heves, nagy veszélyt okozó

megbetegedések, melyekhez régebben a legphantasztikusabb eszméket kötötték, szintén ily parányi növények milliói által okoztatnak, minek valószínűsége a legnagyobb, azt csak a legutóbbi idők kutatásai derítették ki.

Direct gócsövi vizsgálatok s azon kísérleteknek sok esetben sikerülte, melyek a beteg szervezetből vett s ily élődiéket tartalmazó anyagnak egy másik szervezetbe átültetése által ugyanazon betegség előidézését czélozták, sok kóralakra nézve határozottan bebizonyították, azok parasiták által származását. Így például hogy csak néhányat említsünk, az Indiában honos *madura-lábat*, az alsó végtagoknak néha iszonyú ronesolását okozó bántalmat a *chionyphe carteri* okozza, behatolva a bőr alá s ott nagy kiterjedésű telepei által genyedetést okozva; így a vesegyúladás bizonyos alakját (Traube) a nagy sebzések után fellépő genyvérüséget (Klebs) a szarvasmarhák lépfenéjének mérgező hatása által előidézett pokolvart (Brauell, Davaine, Delafond stb.) a nálunk is gyakori torokbántalmat, a diphtheritist (Oertel, Hueter, Nassiloff) és még sok más betegséget, mint ezt az említett szerzők kimutatták, növényi élődiéknek a szervezetbe behatolása s ott tenyészése okozza. Nagyon messze vinne már úgy is elhagyott tárgyunktól, a cholera származásától, ha mindazon roppant tömegű, de részben csak gyanításokra jogosító vizsgálati eredményeket csak megemlíteni is akarnók, melyek e téren az irodalomban közölve vannak, annyival inkább, mert épen a sajátlagos fertőzési bajokat okozó élődiékre vonatkozó ismereteink a leghiánynosabbak, mit a dolog természete különben eléggé megmagyaráz. Bármily nagy hirre és pártolásra tettek is szert a Hallier által terjesztett tanok újabb időben, a fontolóbbak kénytelenek azok túlzásait elítélni. Annyi bizonyos, hogy a leletek a fertőzési kórok zymoticus eredetét, erjedési folyamaton, behatolt élődiék által előidézett változásokon alapultát kétségtelenné tették s ez maga elég nagy nyereség.

Mindez kiválóan áll a cholera-ra nézve, mely igen sokszor képezte a vizsgálat tárgyát a legilletékesebbek kezében, de melyre nézve határozott eredmény még eddig szintén nem tűnik ki. Azok, kik elég hiszékenyek vagy tapasztalatlanok, kik nem sok bizonyítékot kívánnak következtetéseikhez, a cholera-nál is fedeztek fel sajátos gomba-fajokat, melyeknek oki viszonyán a cholera-hoz épen nem kételkednek. A cholerasók váladékaiban és ürülékében mindig találhatni nagy mennyi-

ségü gombákat, az igaz; de a legfontosabb annak eldöntése, vajon ezek nem egyszerűen a körlégből oda jutott s bárhova is eljutható, de a bajjal semmi oki összefüggésben nem levő ártatlan szervezetek-e? Arról, hogy a cholera, mint fertőzési betegség, szintén növényi élődiék által okoztatik, többé alig van kétség; csak az a kérdés, hogy az eddig föllelt alakok-e valóban a baj okozói. Erre nézve észleletekben nincs hiány, de annál nagyobb van döntő bizonyítékokban. Már a második európai cholerajárvány alatt leírták Angliában a betegség valódi okát, a choleraophysont; szakemberek pontos vizsgálata aztán kimutatta, hogy az ürülékben foglalt s gyanúba vett képletek egyszerű bélgiliszta-petéék voltak. A harmadik járvány alatt Németországban vádolták hasonlóan ugyanazon ártatlan dolgokat. Ujabb időben legelőször az *Augsb. Allgem. Zeitung* 1866. január 26-diki számában figyelmeztette egy (—g) jegyű író, Thomé gyanítása szerint Liebig, arra a közönséget, hogy a choleraát erjesztő gomba okozhatja; majd Klob a cholerasok belében és vérében roppant tömegű (zoogloea és leptothrix-szerű) gombákat talált, de maga sem meri állítani, hogy kétségtelenül ezek voltak a cholera okozói.¹⁾ Thomé *Cylindrotaenium cholerae asiaticae* névvel látott el egy gombát, melynek a cholera létrejöttét tulajdonította, de később kiderült, hogy az nem más, mint egyszerű *oidium lactis*, a savanyú tejen csaknem állandóan található penészgomba. Hallier, valamennyi parasitologus vezére, ki a mellett, hogy nem is orvos, a botanika ide vonatkozó részében folyvást új meg új felfedezéseket tesz, szintén sokat foglalkozott a choleraát okozó növénynyel s fel is talált egyet, melynek sporangiumából a roncsolásokat okozó *micrococeus*-sejtek származnak. Szerinte e sejtek minden állati szövetet elroncsolnak, oly rothadási folyamatot idézve elő, mely szag nélkül, de sokkal gyorsabban rombol, mint a közönséges rothadás; e gomba tropikus égöv alatt tenyész s csak bizonyos alakjai juthatnak északi vidékekre.²⁾ Nagy kár, hogy e szépen leírt növény kifejlődése után egyszerű *penicillium glaucum*-nak, a legközönségesebb penész-

1) *Pathol. anat. Untersuchungen üb. das Wesen des Cholera-processes*, 1867.

2) *Wiener med. Presse*, 1867. 27. sz. — *Das Choleracontagium*.

gombának bizonyúl.¹⁾ Épen Hallier leleteinek vizsgálatával foglalkoznak a keletindiai kormány megbízásából Cunningham és Lewis is, kiknek vizsgálati eredményeit Beale is megerősíti.²⁾ Állítja, hogy Hallier cholera gombját ép emberek ürülékében is feltalálta s általában cholerasókében semmi különös alkatrész nem lelhető. — Nedsvetzki, ki az 1871-ben Jaroslavban uralkodott cholera idejében tett a vérre és kiürített anyagokra nézve vizsgálatokat³⁾, viszont Klobnak és Thoménak fogja pártját, sajátságos s itt nem igen érdekes leletei közt a vérben nagy mennyiségben talált s általa cholera-bacteridisemoknak nevezett növényi élődiéket is irván le. Virchow és Hoffmann arsenikkal mérgezett állatok belében találtak teljesen hasonló növényi sejteket, mint minőket a cholerasókében mások leirtak volt. Brubergernek az 1866. Berlinben uralkodott járvány idejében tett hosszas vizsgálatai szintén negativ eredményt adtak; nem talált semmi sajátost a cholerasók váladékaiban, még közönséges vibriókat is ritkán.⁴⁾

Bármily hosszú sorát idéznők is még az e tárgyban közölt és sokban ellentmondó észleleteknek, csak azon eredményre jutnánk, hogy a choleraó okozó fertőző anyag még nem ismeretes, bár annyi bebizonyítottnak látszik, hogy az a növényi élődiék közt keresendő. Továbbá eldöntött dolog az, hogy e cholera-csira, a cholera-méreg, nálunk Európában önállóan (autochton) létre nem jó s a cholera-járványok eredete mindig azon vidékekre vihető vissza, hol azok otthonosak, alig szűnve meg valaha s legfeljebb rövid időre s honnan azok hozzánk áterjedtek. Hogy vajon a cholera-csira ott minő helybeli és időbeli tényezők hatása által fejlődik ki, mindaddig eldönthetetlen, míg magának e csirának természetét közelebről nem ismerjük s felesleges volna itt az erre nézve felállított elméleteket, melyek szintén nagyon sokban ellenkeznek egymással, elsorolni. A legfontosabb kérdések most, hogy minő úton terjed a cholera-csira Indiából Európába, s általában egyik helyről a

¹⁾ Steudener. *Ueber pflanzl. Organismen als Krankheitserreger.* Leipzig, 1872.

²⁾ *Vierteljahrsschrift für die prakt. Heilkunde.* 1871. 110. köt.

³⁾ *Vierteljahrsschrift f. die pr. Heilkunde.* 1872. 115. k.

⁴⁾ *Virchow Archivja.* 1867. 38. köt. Ugyanott, hol Thome „felfedezi“ a maga cylindrotaeniumát.

másikra, s melyek azon tényezők, melyek tenyésztésére, megsaporodására az emberben vagy azon kívül kedvező hatást gyakorolnak.

III.

A járványok s épen a cholera figyelmes vizsgálata után ma már általánosan elfogadott vélemény, hogy a cholera terjedésére a légáramlatok, vizek folyása, a régebben felvett miasmikus áramlatok stb. semmi befolyást nem gyakorolnak, miután az szél ellen és annak irányában épen úgy terjed, mint folyó viznél fel- vagy aláfelé, keletről nyugatra épen úgy, mint ellenkező irányban. A cholera geographiai terjedését tanulmányozók s kivált Pettenkofer, kimutatták, hogy a cholera rendszeren az országutakat és a közlekedés más vonalait kíséri s haladása a közlekedési eszközök tökélyesbülésével gyorsabbá lett. Számtalan észlelet által van ma már bebizonyítva, hogy a cholera az emberek magok terjesztik s a terjedésnek csakis ezen módja lehetséges. Így lehet csakis megmagyarázni, mint jelenik meg a betegség néha hirtelen oly helyeken, melyek a járvány székhelyétől távol esnek s mint követi például háborús időben a hadesapatok mozgásait.

Az emberi csoportosulások és a közlekedés befolyása a cholera elterjedésére (sőt talán kifejlődésére is) nagyon szembeötlő a baj hazájában, Ázsiában. Csaknem minden évben nagymérvű cholerajárvány tör ki azon vidékeken, hol a zarándokok össze szoktak gyülekezni. Az ily városok közül, melyek közt néhány kereskedelmi központ is van, különösen háromban szokott nagy tömeg összejönni; ezek: Hurdwar, Hindostan északi részében, a Ganges mellett, Dzsuggurnath, északnyugotra a bengáli öböltől és Condzseveran, Madrastól délre. A meleg évszakban temérdek zarándok gyűl össze e helyeken, hosszú gyalog utazás után kifáradva, fogalmainkat fölülhaladó nyomorban. A szent helyekre érkezett tömegben aztán, melynek beteggé tételére a tisztatlanság, nyomor, kicsapongás elég volna, kiűt a cholera s általok minden irányban szétterjed.

A cholera vándorlásának módját felismerve, nem volt természetesebb, mint rögtön ehhez alkalmazott védő, megelőző eszközöket keresni s ilyen gátló intézkedés volt, vagy akart lenni a vesztglő intézetek felállítása.

A cholera szárazon és tengeren érkezik Ázsiából Európába; az orosz-persa határon s a Káspitengeren. Átjuthat még a földközi tengeren is, Kis-Ázsiából vagy Egyiptomból, mihez képest a terjedést ezen tájaknak Persiával vagy Arábiával közös határszélein kell megakadályozni. Már ezen egyszerű földrajzi vázlat is mutatja, mily bonyolodottnak kell lenni az elővigyázati intézkedéseknek. Minden európai kormány nagy buzgalmat fordított az együttes védő intézkedéseknek s kivált az e tárgyban összehítt értekezlet által ajánlt rendszabálynak kivételére: a veszteglő intézeteknek felállítására. Korai volna még ez intézetek jó hatásáról döntő ítéletet mondani, de annyi igaz, hogy szakférfiak közül igen sokan határozottan tagadják azt s véleményüket a tények sajnosan igazolni látszanak.

Proust párisi orvos, kit a francia kormány 1869-ben Oroszországba és Persiába küldött a cholérának közegészségügyi tekintetben tanulmányozása végett, s ki az orosz-persa határszél nagy figyelemmel vizsgálta, azt állítja, hogy az itt felállított veszteglő intézetek és kozák-őrségek által meglehetősen lehet a cholera átvitele felett örködni, bár bevallja, hogy néhány ponton a csempészek közlekedését alig lehet megakadályozni. A Káspi-tenger partjain már más viszonyok vannak. A persa partról kiinduló hajók az orosz part számos kikötő helyére igyekeznek, melyek közt nevezetesebbek: Baku, Derbent és Astrakán. Némelyiknek ezek közül van kórháza, másokban, mint Astrakánban, semmi ilyes intézet nem létezik. E mellett nincs elegendő személyzet az utazók megvizsgálására s a hol van, sem teljesíti kötelességét pontosan. Proust pontosabb ellenőrzést kívánt az orosz kormánytól, első szükségletként jelölve ki a partvidéken való felügyeletet s az előirt szabályok szoros alkalmazását a hajókra, mi nem is lenne nehéz, miután a Káspi-tón csak orosz hajók közlekednek. Proust észleletei annál jobb hatásúak lehetnek, mivel a régi, dögvész elleni veszteglő házakat épen akkor szándékoztak átalakítani. E tárgyban több magas állású orosz tisztviselővel értekezett, véleményét a tífisi orvosi egyletben is előadta, s azon meggyőződésben tért vissza, hogy javaslatainak tekintetbe vétele után a cholérának Persiából Oroszországba átvitele legalább is nagyon meg leend nehezítve.

A Persia és ázsiai Törökország közötti egész határszálon, tehát az Ararat hegytől a persa öbölíig figyelő őrségeket állított

fel a török kormány, melyeket szükség esetén veszteglő-intézetekké alakíthat. Ezen örségek azonban, a mellet hogy a kincstárnak nagy költséget s a lakosságnak, kivált a persának, sok bosszúságot okoztak, eddig teljesen képtelenek voltak a choleraórnak Törökországba átvitelét megakadályozni. Ennek oka az, hogy e tájon számos nómád törzs tartózkodik, melyek nyáron Persia fensíkjaira vonulnak s télire visszatérnek Kis-Ázsiába. E két táj közt tehát folytonos költözködés folyik, melyet lehetetlen a veszteglő intézetek által szabályozni. Tholezan, a persa király francia udvari orvosa, már rég kifejezte azon meggyőződését, hogy e vonalon a nemzetközi értekezlet által ajánlott rendszabályok nem lesznek alkalmazhatók.

Hatályosabbnak bizonyult a veszteglési rendszer a veres tenger nyugati partján, hol 1871-ben a Hedzsazban dühöngött choleraórnak Egyiptomba átvitelét sikerült megakadályozni. A Medina és Mekka vidékén 1871 végén uralgó járvány alkalmával, figyelembe véve azon veszélyt, mely a zarándokoknak visszatértéből következhetett volna, elhatározta az egyiptomi kormány, hogy ha szükség, minden közlekedést megszakít Hedzsaz és Egyiptom közt; később azonban, nem látva oly fenyegetőnek a veszedelmet, azt határozta, hogy a Mekkából Egyiptom felé visszatérő zarándokok előbb vesztegelni fognak El-Wedzsben, aztán átmehetnek a csatornán, Egyiptom érintése nélkül, vagy még egy újabb vizsgálatot állanak ki az e célra felállított őrhelyen a Mózes forrásainál. Ideiglenes kórházat állítottak fel El-Wedzsben, két orvossal s Suezben egy bizottság örködött az érkezők felett, míg a hedzsazbeli viszonyokat észlelő orvosok értesítéseket küldtek az ottani állapotokról. Az ünnepélyességek végbe mentek, a nélkül hogy a cholera a szokott módon kiütött volna a nagy tömeg közt s már meg is engedték, hogy a hajók egyenesen Suezbe menjenek, midőn az elsőnek indulása előtt kevéssel a cholera kiütött Mekkában. Így az előbbi rendelet szerint, melyet csak nehezen tudtak keresztül vinni, a tömeg csakugyan a vesztegintézethez ment először s hogy ez és kivált a buzgó orvosok feladatukat teljesíték, bizonyítja az, hogy a járvány meg nem támadta Egyiptomot.

Hogy ma, a közlekedés roppant gyorsasága s a kereskedelemnek ezt illető igényei mellett mily sok vizsátság van a veszteglési rendszerben, legalább igen sok helyen, számtalan példával lehetne igazolni. Így például Odessában a mult évben

uralgó cholera miatt nagyszámu hivatalnok volt csupán az oda érkező vizi járművek utasainak letartóztatásával s több napon át a veszteglőben megfigyelésével elfoglalva. Hihető értesítések szerint azonban hajón alig érkezik naponként harmincz ember, míg vasuton több száz megy be idővesztés nélkül a városba. Törökország felől nem kevésbé könnyű a veszteglési szabályokat kijátszani. A török kormány, meg akarva óvni az országot az Oroszországban pusztító cholerától, veszteglőket állított fel Sulinában (teljes tiz napi letartóztatással) a Dunán utazókra nézve, a Bosphoruson a Konstantinápolyba menőket s Batounban a Kaukázusból jövőket vetve alá hasonló gyötrelmeknek; továbbá megszüntette a gőzhajók közlekedését Galatz és Odessa közt. És mi történt? Az, hogy az utasok az orosz-osztrák határon hagyták el Oroszországot s Bécsen át utaztak Konstantinápolyba, mikép maga Oroszország konstantinápolyi követe is cselekedett. Nem sokára készen lesz a vasut, mely Kissenefet Jassyval összeköti s akkor a veszteglés teljesen hasztalan lesz.¹⁾

Be kell tehát vallanunk, hogy a veszteglő intézetek rendszere, kivált mai időben, sokkal bonyolódottabb s nehezebben legyőzhető körülményekkel küzd, semhogy tőle minden esetben várhatnók a cholera terjedésének meggátlását.

Ha egyszer határozott dolog, hogy a cholera csupán az emberi közlekedés által terjed, ha az egyes járványok alkalmával sok esetben pontosan kimutathatjuk, miként tört ki a cholera valamely járványos helyről jövő utas megérkezése után előbb csak szállásában, majd annak környékén s végre az egész városban; ha látjuk, hogy valamely nagy városból mint halad a járvány tova az országutak, vasutak, hajózható folyók mentében s ezek által az ember maga tűnik fel a járvány terjesztőjeül: még mindig azon nagy fontosságú kérdés marad eldöntetlenül, mi módon terjeszti az ember a cholerát? Ugy-e, mint a himlős beteg bajját a vele érintkezőnek, vagy szobájában megfordulónak átadja, azaz ragályzás által, vagy csak egy oly miasmatikus betegség a cholera, melyet az ember átszállíthat egyik helyről a másikra, de ahhoz, hogy a másik hely lakóit is megtámadja az, még bizonyos, az egyénen kívül

¹⁾ *Revue des deux mondes. Octobre 1872. Papillon Fernand. Le choléra indien.*

álló feltételek is szükségesek. Bármily különösnek látszik is, e kérdés még eldöntetlen. Két határozottan ellentétes vélemény áll szemben egymással; egyik szerint a cholera „contagioso-miasmaticus“ betegség, tehát személyes érintkezés által, ragályzás útján is terjed, másik szerint oly miasmatikus baj, melynek növényi csiráit az ember valami módon magával szállítja. Valószínűnek tarthatjuk, hogy a kérdés az utóbbi értelemben fog megoldatni.

A mellett, hogy a cholera nem ragályos, igen sok észlelet hoznak fel. Már maga azon körülmény, hogy egészségesek a cholera bármely szakában szenvedő betegekkel a legszorosabb érintkezésbe jöhetnek, beteg anyák szoptathatják gyermekeiket stb., a nélkül, hogy ragályzás történék, erős bizonyíték a contagiositás ellen. Niemeyer említi, hogy ő egy cholerajárvány alkalmával a betegeket csupán egy gyapju takaróval borítva, gyakran huzamos ideig tartá karjai közt, mi őt a leghatározottabb anticontagionistává tette. Tudjuk továbbá azon nagy figyelemre méltó körülményt, hogy orvosok és betegápolók feltűnőleg csekély számmal betegszenek meg cholérában (Oppolzernek prágai cholera-osztályán egyetlen egy ily eset sem fordult elő), bár az orvosok általános betegségi százaléka nem csak eléri, de felülmulja néha a nem-orvosokét; így tudjuk Sedillotról, hogy ő a lengyelországi háborúban (1831.), igen gyakran aludt oly ágynemükön, melyeken előbb cholerasók haltak meg s semmi baja sem lett. Ugyanazon észleletek, melyek a ragályzás ellen bizonyítékul hozatnak fel, egyszersmind azon általános meggyőződést érlelték meg, hogy a cholera terjesztő közege az ürülékekben található. Be van bizonyítva, hogy némely addig megkímélt vidékeken úgy lépett fel pusztító cholerajárvány, hogy valamely oda utazott egyén, ki már cholera-csirával fertőzve volt, ott egy árnyékszékot használt. Niemeyer említi, hogy 1848-ban Magdeburgba érkezett egy csapat katona Stettinből, hol a cholera uralkodott; kettő közülök megbetegedett szállásán s bár azonnal a katonai kórházba vitettek, a nélkül hogy a háziakkal érintkeztek volna, azon házban hol az éjjelt töltötték s azon utczában néhány nap alatt kitört a cholera és csak hetek mulva terjedt el a város többi részére is. Kisebb, elszórtan épített s nem nagy lakosságú városokban pontosan lehet néha a járvány ilyen kifejlését követni s Niemeyer egy kisebb fokú járvány alkalmával Greifswaldban esetről-esetre ki tudta mu-

tatni, hogy a megbetegedett egyének már inficiált házak árnyékszékeit használták. — Az ürülékek ezen szerepének felfedezése sok tüneményt tesz világossá, mit másképp nem lehetne megérteni. Az, hogy a cholera néha, kivált újabb időben, nagy ugrásokat tesz,¹⁾ csak azt bizonyítja, hogy a choleraacsirák csak azon állomásokon hintetnek el, hol az illető már inficiált utas, kinek belsejében azonban még nincs annyira kifejlődve vagy megszorodva a choleraacsira, hogy a betegség teljes erejében kitörhessen, dejectióit hátrahagyja. (Azt, hogy egészen ép emberek elszállíthatják a fertőző anyagot, sokan állítják, de bizonyítani nem lehet. Érdekes, bár kevésbé látszik alaposnak Grimaud azon állítása, hogy egy esetben a marseillei postán küldött levelek voltak a betegség tova terjesztői.) Az ürülékben foglalt csirák aztán megszorodnak, s a legközelebbi környezetet levegőjét megfertőzik, úgy hogy azon levegőben tartózkodók beszívják orrukba s szájukba a csirákat, melyek így gyomrukban szaporodnak s a cholera-t okozzák. A dejectiók magok valószínűleg csak mint a csirák tényészésére szükséges anyag szerepelnek; nem elegendők azonban arra, hogy ezek által a járványok, ha csak egyes helyeken is kifejlődjenek, ha csak bizonyos más tényezők a talaj, körlég stb. részéről közre nem működnek, miről alább még szó leend. Itt még röviden azon kísérletekről emlékezünk meg, melyeket a fertőző anyag vívőjének megismerése végett cholerasók különböző váladékai-val tettek állatokon. Legtöbb kísérlettevő eredménytelenül fáralt, mert ebeken vagy más állatokon cholera-t előidézni nem sikerült (Goldbaum, Baginsky, Guttman, Stockwis).¹⁾ Ellenben Popoff hasonló kísérletei azon eredményt adták, hogy a) az állatok testébe juttatott különböző váladékok ragályzók b) e ragályzás kiválóan erős akkor, ha a kiürített anyag még friss, c) a régen ürített anyagokkal nem lehet állatoknál a betegséget előidézni, csak azon hatást, mit más rothadó anyag bevitele is tesz.²⁾

IV.

Hogy a cholera terjedésére, a járványnak egy ujonnan inficiált helyen kitörésére csupán az oda vitt fertőző anyag nem elegendő, hanem oly viszonyoknak jelenléte szükséges,

¹⁾ *Virchow Archivja*. 1867. 38. köt.

²⁾ *Centralblatt für die med. Wissenschaften*. 1872.

melyek ez anyagnak tényészését és terjedését lehetővé teszik, hogy ezen viszonyok a helyhez és időhöz kötvék, annak kifejtését Pettenkofernek, a közegézségügy e fáradhatlan munkásának köszönjük, ki nagy számu munkáiban nem csak az utat jelölte meg, mely a cholera-terjedés nagy fontosságu kérdésének megoldására vezet, de maga jár azon roppant tapasztalatainak s észlelési képességének szövéténekével legelő és legujabban ismét egy dolgozatban ¹⁾ fejt ki és védi nézeteit a cholera-terjedés tényezőit illetőleg. Nem mernők azt állítani, hogy azon sok oldalról történt megtámadások melyekben Pettenkofer épen a cholera-ügyben részesült, teljesen alaptalanok; ellenei közt nem egy elég tekintélyes ember van arra, hogy ellenvetéseik figyelmet s meggondolást érdemeljenek, de meg Pettenkofer sem lehet ment azon szenvedélytől mely minden buzgó szakembert túlvihet egy kissé az elfogulatlanság határain. Miután azonban az első szükség az, hogy bizonyos általános kérdések, a fentebb említett tényezők, hozassanak tisztába lehetőleg pontosan gyűjtött észleletek által s ezen észleletek adataiból vonjunk, ha lehet, következtetéseket arra nézve, hogy ez vagy amaz, minnek a cholera terjedésében fontosságot tulajdonítottak, valóban megérdemli-e azt, vagy általában mik látszanak arra hatással lenni, alig követhetnénk méltóbbat e kérdések megismertetésénél mint épen Pettenkofert, ki észleleteit legnagyobb térre terjeszté ki s kitől adatainak hitelességét senki sem vitatta el. Igaz ugyan, hogy az e tárgyban közzétett bizonyítékok tisztán a statistikából gyűjtettek és az orvosi statistika még, mint azt Claude Bernarddal mindnyájan bevallhatjuk, bármily szükséges és hasznos is, nem tudomány; épen ez az oka, hogy annyi észlelő munkálkodása s oly hosszú idő lefolyása mellett sem sikerült határozott eredményre jutni az itt következőket illetőleg. Látni fogjuk azonban, hogy a cholera terjedését illető vizsgálatok tere, s ez már maga nagy nyereség, mind e mellett is meglehetősen tisztázva van.²⁾

¹⁾ *Über den gegenwärtigen Stand der Cholera-Frage.* München, 1873.

²⁾ Pettenkofernek s a járványok okaira vonatkozó mostani elveknek ellenzői közül méltó lesz felemlitenünk épen a legtüzesebbet és egyik legtekintélyesebbet, ki valamennyinél messzebb megy, Oesterlent, kinek előbbi művei előkelő helyet szereztek az irodalom-

Ha miasmatikusnak nevezzük az oly betegséget, melynek oka az emberen kívül jő létre, contagiosusnak az olyat, melynek oka az emberben származik s minden más külső viszonyok behatása nélkül fejlesztheti a bajt és sokszorozhatja azt, akkor ez utóbbinak terjedése előtt soha semmiféle akadály nem lehet, valamint a contagioso-miasmaticus bajoknak is mindkét uton kell terjedni és se időhöz, se bizonyos helyhez kötve nem lehetnek.¹⁾ A cholera ügyében ezeknek ily meghatározása nagyon nevezetes, mert épen a cholérának terjedésében, de némely másikéban is, látunk oly sajátságos kivételeket, melyek azt bizonyítják, hogy bizonyos helyeknek egyáltalában, vagy némely helyeknek bizonyos időben nem volt és nincs fogékony-sága a cholera iránt, vagyis az oda bevitt cholera-csira a fertőzötten oda jutottakkal együtt kihalt, járványt okozó mennyiségben ki nem fejlődhetett, egy szóval cholera-járvány nem lépett fel. Így van ez a sárga lázzal s a typhoiddal is, melyeknek terjedési viszonyai a cholérához sokban hasonlítanak. Ha ugyanazon egy helyet kísérjük figyelemmel, fel fog tűnni, mily eltérő a ragályos és nem ragályos betegségek terjedés-módja; míg az utóbbiak például Thüringiában (a typhus és cholera) szabatosan határolt térre szorítottak, a ragályos himlő-epidémia egészen elszórtan mutatkozott (Pfeiffer).

Midőn München 1854-ben a cholera gócza volt, a beteg-

ban, de a *Járványok okairól* nem rég megjelent nagy műve s ujabban a cholera ragályossága és fajlagossága ellen irt czikk-sorozata (*Wiener med. Presse, 1873.*) épen nagyon is elkülönzött álláspontja miatt nem sok pártolóra talál. Az utóbbiban igen élesen kél ki az aetiologiai „visszaélések, elfogultság, czéhesség“ ellen, mint ő nevezi, tagadva hogy mint bármely betegség, úgy a cholera is fertőzés és kivált, hogy élődiék által keletkeznek. Véleménye szerint, miután ugy sem ismerjük még biztosan a fertőző anyagot, felvételére sincs okunk s természetesb azt hinnünk, hogy a cholera is olyan az ember saját testében és életmódjában rejlő változásoknak, oly közönséges okoknak következménye, mint bármely más betegség. Tagadja, hogy a cholera ázsiai eredetű; állítja, hogy bárhol kifejlődhetik, maga mellett bizonyítékul hozva fel azt, hogy az erre hajlamosító tényezők más betegségekkel is közösek. — Ezek elmondására sok tanulmány, sok merészség, de sok elfogultság is volt szükséges.

¹⁾ Mert ha idő és hely meggátolják is a miasmatikus terjedést még mindig nyitva marad az út a ragályzásra.

séget a folyam irányában fel- és lefele több helység lakosai szálították haza. A folyó irányában felfele azonban alig egy pár helyen fejlett ki epidemia, míg alul számos helységben lépett az fel. Nem mondhatjuk azt, hogy a felül lakóknak kevesebb egyéni dispositiójuk volt a megbetegedésre mint amazoknak; mert mindkét irányból jövök megkapták Münchenben a betegséget s a felfele lakók épen úgy betegedtek és haltak haza térve mint az alul lakók, de epidemia felül még sem fejlődött. Így van ez a typhussal is, (abdominal-typhus), mely Münchenben otthonos (endemikus) betegség s melyben a vidékiek, ha egyszer oda bementek, épen oly arányban betegszenek meg mint az ottaniak, tehát van egyéni dispositiójuk, de otthon köztük még sem tud e baj járványossá lenni. Hasonló észleleteket tettek 1870. augusztusában New-Yorkban a Governor's Islandon (Brooklyn és New-York közt fekvő erődített szigeten) endemice uralkodó sárgalázra nézve, mely sok ott megbetegedettnek New-Yorkba átvitele és meghalása után sem tudott itt másokra elragadni.

Azt lehetne mondani, hogy a hely és idő hatása nem a specifikus betegségek okkal, mely ragályos és a betegben származik, hanem az egyének alkalmasságával, a dispositióval van összefüggésben, mely épen úgy szükséges a himlőben, mint typhusban vagy choleraiban megbetegedéshez. E szerint az egyéni alkalmasság volna függésben a helytől és időtől, melyeknek befolyása aztán így is ugyanaz volna a járvány kitörésére, csak viszonya volna hozzá más. Ez által azonban nem nyernek semmit a contagionisták, mivel ez esetben is csak úgy fel kell keresnünk amaz ismeretlen tényezőket, melyek az idő és hely befolyását eszközlik s a fő feladat épen abban áll, hogy ezeket megtaláljuk; majd csak azután kombinálhatunk a hatásnak módját illetőleg.

Macpherson összeállította a himlőben meghaltak számarányait, a Calcuttában 29 év alatt feljegyzett eseteket havonként kimutatva. Az évszaktól függés e betegségnél még feltűnőbb, mint a choleraánál is; a huszonkilencz novemberi hónapban legkevesebb halt meg, összesen 132, legtöbb a márcziusi hónapokban, összesen 4934. Ugyanazon idő alatt a choleraiban meghaltak száma legkisebb az augusztus hónapokban, összesen: 3440, legnagyobb aprilisben: 19382. A himlőnél a hónapok minimuma és maximuma úgy áll egymáshoz mint 1 : 5 $\frac{1}{2}$. Ugyanezen nagy ingadozást találjuk, ha Macphersonnak hús-

évről (1841—1860), feljegyzett számadatait vetjük össze; a cholera egy évi eseteinek száma legkisebb 1848-ban, mikor az 2502 volt, legnagyobb 1860-ban, mikor az 6553-ra emelkedett. Ha ezen többévi összegekből nem vagyunk is képesek az egyes hónapok befolyását határozottan kimutatni, annyi bizonyos, hogy az időszak is fontos tényezőként szerepel a járványok terjedésében s ezen ingadozásokat nem lehet *egyedül* az egyéni dispositio változásaiból magyarázni nem csak a cholera, de még a himlőre nézve sem, mely pedig oltható s így az egyszer átszenvedés után egy időre mentessé teszi az illetőket. Pettenkofer épen a himlőnek ily ingadozásában vél okot találni arra, hogy ennek miasmatikus terjedési módot is tulajdonítson. Magában Calcuttában oly szaporodása van évenként a lakosságnak, hogy ha még felvesszük is hogy egy év alatt minden lakos kiállta a himlőt s elveszti jövőre fogékonyágát, nem érthetni, miért van egy más évben csak 20—30 halott (himlőben elhalt), ha csak az idővel változó befolyását nem vesszük fel a környezetnek.

A cholera Pettenkofer szerint nem ragályos, nem is ragályos és miasmatikus, hanem csak miasmatikus betegség, mely hurczolható. Ha közelebről vizsgáljuk a cholera terjedését, belátjuk, hogy ez az emberi közlekedés útján történik ugyan, de a ragályosság jellegét soha sem mutatja. A cholerától mentes helyek létele se a személyes érintkezésből, se egyéni alkalmasságból nem magyarázható; akár hányszor szállították már például Lyonba a cholera, de soha sem lett ott járványossá, nem terjedt el sok emberre. És a *helybeli mentesség* (örtliche Immunität) sokkal fontosabb az időszerinti mentességnél, mert ezt, mint a himlőnél teszik, az egyszeri átélés utáni fogékonytalanságból (Durchseuchung) lehetne szükségből magyarázni. Lyon lakosai soha sem voltak cholera-val beoltva, nem szenvedték azt át s ha egy cholera-járvány alkalmával Párisba vagy Marseillebe mennek, épen úgy megkapják a betegséget mint az ottaniak.

Azon vizsgálatok, melyeket Pettenkofer Bajorországban, Pfeiffer Thuringiában, Günther Szászországban stb. tettek a cholera terjedésére nézve, határozottan kimutatják, hogy valamely vidéknek cholera-járványos helységei a talaj alkatában hasonlítanak egymáshoz. Miután továbbá látjuk, hogy a cholera kitörésére alkalmas helyek, építkezési mód, építési anyag, házi viszonyok stb. tekintetében semmi eltérést nem mutatnak

azoktól, melyekben a cholera járványossá nem lehet, hogy se más néposztály, se más egyéni hajlamú emberek bennök nem laknak, miután emezeknek lakói is megbetegszenek egyenként, ha a járvány helyére utaznak, de otthon járványt okozni nem képesek, nem marad más hátra mint a helybeli tényezőt, mely a cholera kitörését s terjedését meggátolja vagy elősegíti, a *talajban* keresni, valami a talajban levő vagy onnan származó factornak tulajdonítani az eltéréseket. Egész sora szól a talaj hatása mellett a kétségtelen tényeknek, de legtanulságosabb azon eset, melyet Pettenkofer még 1861-ben közölt. A krími háborúban, Sebastopol ostromakor egy sátor-csoport, melyben egymásután több ezred tanyázott, az által vonta magára a figyelmet, hogy ott rendkívül nagy számban fordultak elő cholera-esetek. Miután látták, hogy a cholera e sátrakból ki nem pusztul, felszedték azokat s egy magasabban fekvő helyen ütötték fel. Ez új helyen ismét beleköltözött a legénység s azután előfordult még egy eset, de több nem.

A talajnak hatása általánosan elismert dolog, némelyek azonban nem hiszik, hogy ez lényeges és semmi más által nem pótolható volna; ezt a véleményt fejezi ki Sander is egy közelebb megjelent művében ¹⁾, mely Pettenkofernek a fent idézett irat közrebocsátására adott alkalmat. Oly tényeket véi ismerni, melyek bizonyos járványok létrejöttét kizárólag az emberi testben szaporodott cholera-csirák s az excrementumok fertőző hatása által engedik magyarázni. Pettenkofer azonban fentartja állítását, hogy a talaj befolyása mindig szükséges arra nézve, hogy járvány fejlődjék, hogy a cholera-csira kellő mennyiségben megszorodjék. Hiába mutatta ki a mai mezőgazdasági vegytan, hogy a kukoricza vagy más vetemény magja a vízben is kicsirázik, megnő és megéri, ha a vízhez hozzáadjuk mindazon tápanyagokat, melyeket a növény másként a termő földből vesz magához, (s ha e mellett a víz megsavanyodását naponként neutralizáljuk), ezen adatnak alapján bizonyosan senki sem fogja azt állítani, hogy a víz képes a termő földet helyettesíteni; a dolog hasonló a cholera viszonyaihoz. Vegyünk most árpa vagy rozs helyett cholera-csirát: *x*, termő föld helyett helybeli és időbeli tényezőket: *y*, a víz helyett pedig egy hajót, melyen a cholera járványként uralkodik, be fogjuk

¹⁾ *Unters. über die Cholera in ihren Beziehungen zu Boden und Grundwasser.* Köln, 1872.

látni, hogy csak egyetlen egy jogos és észszerű magyarázat marad számunkra, hogy t. i. mindazon körülmények, melyeket rendes viszonyok közt a talaj szab meg, minden részleteikben átvitettek vagy valamiképp eljutottak a hajóra. Ha csupán hajlamos emberek és choleras ürületek a szárazon nem képesek járványt előidézni, úgy bizonyára a hajón sem képesek; megfordítva: ha csak egy esetben vagyunk is kénytelenek a talaj behatását kihagyni a számításból, akkor nincsen rá többé szükségünk. Ugyanezen okból lehet a contagionisták azon elméletét elvetnünk, mely a cholera terjedését az ivóvíz megfertőztetéséből magyarázza s mely egy ideig Pettenkofernek sem látszott valószínűtlennek; miután igen heves helybeli járványokat talált, melyekben az ivó víznek semmi szerepet sem lehetett tulajdonítani, (még ha a többi esetekben pontosan ki lett volna is mutatva a viszony, melyben a járványhoz állott, a mi pedig korántsem történt) lehetetlen azt, mint általános értékű tényezőt tekintetbe venni, sőt ama befolyását határozottan kizáró esetek még a többiben felvételének is útját állják.

A hajókon fellépő cholera csak megerősíti a ragályosság elleneit a talaj befolyásának hitében, mivel épen hajókon rendkívüli ritkaság annak elterjedése, pedig ott volnának a viszonyok ragályzás által terjedésre legkedvezőbbek. Azt, hogy a nagy ritkán hajókon mutatkozó epidemiák miként származnak, magyarázni Pettenkofer sem tudja, de azért e látszólagos kivétel az általa érvényeseknek állított szabályok alúl még nem képes őt a ragályzás elfogadására bírni, ellenkezőleg újabb vizsgálatokra ösztönzi; nem akarja Sander és sok más példáját követni, kik a mentes helyek lételetét nem tagadják, de bizonyos eléggé nem vizsgált s így a többiekkel egyképp nem magyarázható járványokra nézve, szükségből, a ragályosságot hívják segítségül. Pettenkofer véleménye szerint a szárazon és hajókon létrejövő epidemiák közt nem lehet különbség. Az Indiából áthurczolt x (melynek áthozatalát illetőleg P. tagadja az excrementumok szerepének bizonyosságát) csak azon y hozzájárulta mellett képes járványt okozni, mely a talajban van, vagy abból származik, vagy vele összefüggésben van; hogy a kettőnek egymásra hatása, érintkezése hol és mily módon történik, azt egyelőre nem tudjuk, de annyi bizonyos, hogy oly tényezők, melyek járványos és mentes helyeken ugyanazok, az y szerepét át nem vehetik. A hajók e tekintetben a mentes helyekhez hasonlóak; a szárazon inficiáltak meghalnak, a nélkül

hogy a többiek megbetegednének. Az epidemia néhány constataált esetének magyarázatáról Pettenkofer lemond; a mi parányi tudományunkkal, úgy mond, mindent felderíteni lehetetlen s épen ezért felesleges ezekre nézve külön felvételekhez folyamodni.

Pettenkofernek sokszor tették azon szemrehányást, hogy túloz, hogy szerinte a cholera-csira csupán a talajban szaporodhatik. E vádat azonban eléggé megczáfolja saját nyilatkozata, melyet e tárgyról a *Cholera terjedése Indiában* című művében tesz. „Intek mindenkit, így szól, hogy most még ne igyekezzék magának határozott fogalmakat alkotni a cholera-csira viszonyáról a talajhoz, hogy p. o. e csira egy gomba, mely a felületről a talajba több lábnyira, talán még a talajvizbe is lehatol, ott megszorodik s aztán ismét felszáll, hogy az embereket meggyilkolja . . . y lehet valami szerves dolog, mint x maga is; meglehet hogy bizonyos fejlődési stádiumokon keresztül juthat csak a föld felszínére. Talán épen az emberi lakások képezik gyűjtő helyeit, hol több vagy kevesebb y szaporodván fel, az x több vagy kevesebb táplálékot talál, ha oda vitetik.“ Ebből belátható, hogy P. ha hibázik, épen ellenkezőjét teszi annak, mivel vádoltatik; ő bizonyára sokkal kevésbé túloz, sokkal visszatartóbb a következtetésekben mint ellenei, kik bizonyosan nem vonakodnak a gombaelméletnek meghódolni, mely pedig, bár a legnagyobb valószínűséggel bír, kétségtelenül bebizonyítottnak, P. finom mértéke szerint, még nem tekinthető. De ugyanebből vonták némelyek azon helytelen következtetést is, hogy ha a talaj befolyásának módját nem ismerjük, nem is kell az egészről gondolkozni, vizsgálgadni. Ez azonban, mint P. igen találóan megjegyzi, annyi volna, mint a fürdővízzel együtt a gyermeket is kiönteni, miután annyi legalább bizonyos, hogy e befolyás létezik. Ha a cholera Nürnbergben a Pegnitz két partján oly különbözőleg viseli magát, ha továbbá a két part lakóiban, házaik- és szokásaikban stb. semmi lényeges eltérés nem fedezhető fel, míg a talajnak alkata nagy mértékben különböző, a mennyiben a bal járványos oldal laza homokból, a jobb pedig sziklából áll, sokkal természetesebb arra gondolnunk, hogy a különböző talajnak van valami még ezután meghatározandó befolyása, mint azt állitnunk, hogy a bal parton ragályos a cholera, a jobbon pedig nem.

Egyik kiválóan érdekes példáját szolgáltatta a cholera-mentességnek Fürth város 1854-ben, midőn München és Nürn-

berg, melyek közül kivált az utóbbival folyvást élénkülő közlekedésben áll, a járvány dühöngését ugyancsak érezték. A közlekedés e két város és Fürth között 1854. július és augusztus havában sem volt csekélyebb mint egyébkor, s bár a sok gyárral és ezek által nagy proletariattal bíró, roszt ivóvizü és kedvezőtlen egészségi viszonyok közt levő városban a cholera nagy aratásra számíthatott volna, az odautazott s meghalt cholera-sok miatt járvány nem lépett fel. A Fürthbe vitt cholera-méreg tehát nem találta meg a sokszorozására szükséges feltételeket, s Pettenkofer ezt a város tömör talajának tulajdonítja, általában a likacsos és tömör alkat között levő különbségből (s ezek közül az utóbbi felel meg a mentes helyeknek), magyarázván a cholera iránti hajlam eltéréseit az egyes városokban. Még világosabban tüntette fel e város mentességét azon körülmény, hogy az épen akkor minden félelem daczára is megtartott búcsú miatt sem tört ki cholera.

A talaj befolyásának megismerésére csak pontos és rendszeres vizsgálatok vezethetnek, melyek az ezen gyűjtő névben foglalt egyes tényezőket külön-külön és egymásra hatásukban igyekeznek kideríteni. A talaj ásványi, szerves és körlégi alkatrészekből áll, sajátosságai viszont állandók- és változókra oszthatók; az állandókhoz tartoznak: geognostikus, vegyi és fizikai alkat, a felület magassága; változók a hőmérsék, szerves anyagok, a víz és levegő. Az állandók valószínűleg semmi befolyással sem bírnak magokban, hanem csak az által lesznek fontosak, hogy a változókhöz állanak viszonyban; így p. o. a mész- és kova-talaj különböző fokban (az előbbi kevésbé) segíti elő a szerves anyagok szétbomlását. Érdekes e tekintetben Fleck dresdai tanár lelete, ki úgy találta, hogy az ottani homok bizonyos mennyiségű élelyt gyűjt meg felületén. Mindenesetre legfontosabb azonban a változó víz- és lég-tartalom s a talaj fentebb említett alkat-eltérései közötti összefüggés.

A talajbéli változókon tényezők között kiváló fontossága van a *hőmérséknek*, mely újabban Delbrück és Pfeiffer megkezdése után többszörös vizsgálat tárgyát képezte. Münchenben és Dresdában a talaj-levegőt illető vizsgálatok kimutatták, hogy a legmagasb hőfok összeesik a legnagyobb szénsavtartalommal; ezenkívül azonban még más körülményeknek is kell rá befolyással lenni, mivel a szénsav mennyisége néha egyenlő hőmérsék mellett is különböző. Legtöbb szénsav van a földben augusztusban, legkevesebb (mintegy egy harmadrésznyi) a téli

hónapokban; a hőmérsék legmagasb augusztus- és szeptemberben s legalacsonyabb februárban. Hasonló eltéréseket mutatott ki Fleck a talajlég *éleny-tartalmára* nézve, mely néha 5—6 százalékkal kevesebb mint a körlégé. Mindezen vizsgálatok mintegy bepillantást engednek már a talajbeli vegyi folyamatokba s a szénsavtartalom változásai például épen úgy feljogosítanak a végbe menő bomlások, rothadási folyamatok intenzitásának megfelelő ingadozására következtetni, mint egy tereum levegűjének szénsavából megközelítőleg kitalálhatjuk, hogy többé vagy kevésbé volt telve emberekkel. Mint tudjuk, a cholera-járványok legerősebben ualkodnak azon hónapokban, melyekben a talaj hőmérséke legmagasabb s talán a hőfok, szénsav- és éleny-tartalom eltérései stb. nem sokára részletezni engedik már azon befolyást, melyet a cholera terjedésére az évszakok gyakorolnak.

V.

Azon helybeli tényezőt, mely a cholera iránti hajlamot vagy hajlamatlanságot kormányozza, a talajban ismertük fel; fontos azonban még felkeresnünk azon egyéb ható körülményeket is, melyek e hajlamnak időbeli változásait eszközlik. A legutóbbiakban a talajnak egy pár időnként változó sajátságát ismertük meg, de ezek viszonyáról a cholerahoz oly kevés észlelet történt még, hogy biztos ítéletet mondani róluk teljesen lehetetlen. Van azonban egy más körülmény, mely szintén a talajjal van összekötetésben s melyet Pettenkofer az időbeli dispositio szabályozójául ismert fel: ez a *talajvíz* ingadozása.

Igen nevezetesek e tekintetben azon vizsgálatok, melyeket a müncheni egyetem tanárai s mások az ottani typhus-epidemiáknak az időjáráshoz s kivált a talajvíz változásaihoz való viszonyára nézve folytattak. Már Buhl kimutatta három typhus-járvány alatt gyűjtött észleletei alapján, hogy a megbetegedések számának ingadozása a talajvizével összeesik; majd Seidel matematikus vizsgálta ezen észleleteket a valószínűségi számítás segélyével s jutott azon meggyőződésre, hogy Münchenben a talajvíz esése a járvány növekedtével s emelkedése a járvány alábbhagyásával áll kapcsolatban, hogy tehát a kettő közt oki összefüggés létezik.¹⁾ Ugyancsak Seidel tette fel azon kérdést, hogy vajon a talajnak víztartalma általában, tehát

¹⁾ Zeitschrift f. Biologie. I. k. 221. l.

földfeletti körülmények, p. o. esőzés által módosulva is, okozza-e ez eredményt? Kutatásai azon eredményt adták, hogy általában nagy esőzésre a typhus-betegek száma alább száll; megelőző hosszú szárazság természetesen módosítani fogja az esőzés hatását. Münchenben az esőzések (a „csapadék“ szaporodása) kedvezően hatnak az egészségi viszonyokra, legalább az ott uralkodó typhus tekintetében, mit Seidel következőleg formúláz: „A müncheni helyi viszonyok szerint a talajban levő víz, ha kellő mennyiségben van jelen, bizonyos, a talajban végbemenő s a typhus-esetek gyakoriságára nézve nagy jelentőségű folyamatokat képes korlátozni.“ — Ezen, csak nyolcz évre terjedő vizsgálatok szerint, melyeket Jessen Kielben és Thomas Lipsében megerősítettek, Wagus 17 évről (1850 – 67) állította össze a typhusban meghaltak számarányait, összevetve az esőmennyiséggel és a talajvíz állásával; az általa felhasznált anyag (4851 jól megállapított typhus-eset) szerint legtöbb halott esik (typhusban) deczembertől aprilig, márcziusban számuk apad s novemberben ismét emelkedik; a typhusban elhaltak számának emelkedése összeesik a talajvíz esésével és megfordítva, míg maga a légköri csapadék mennyisége nem mindig, bár legtöbbször, áll megfordított viszonyban a halottak számához. Pettenkofer, ki ez adatokat használta, épen ezért azt állítja, hogy e légköri változások csak a talajvízhez való viszonyuk által gyakorolnak a járványra befolyást. A talaj szárazsága és nedvességének váltakozása van a typhus és cholera járványainak gyarapodására (valamint a talajbeli rothadásokra) módosító hatással. Állandó nedvesség és állandó szárazság mellett nem jő létre cholera-járvány.

Tizenhat év folyvást nagy szorgalommal gyűjtött tapasztalatai teszik e viszonyokat a typhusra nézve kétségtelenné. A cholera-t illetőleg még nagyon sok ellenzője van a talajvíz hasonló fontos szerepének; mivel oly helyekről, melyeken, mint Münchenben az abdominal-typhus, a cholera endemikus, rendszeres vizsgálatokkal nem bírunk. A müncheni észleletekhez hasonlókat csak Indiában s ott is csak azon kerületekben tehetnénk, melyekben a cholera otthonos, megszokott betegség; miután azonban az ottani orvosoknak sem tulajdoníthatunk több elfogulatlanságot mint a mieinknek, várunk kell egy ideig, míg a talajvíz befolyásáról meggyőződven, figyelmüket rá fogják fordítani. Hogy a talajvíznek s az esőzésnek az által, mert amarra hat, valóban van befolyása a cholera-járvány kiter-

hetésére vagy az uralkodónak folyamára, az kétségtelen s talán lassanként azon helyeknek észlelése, hol a cholerajárvány különböző időben szokott megjelenni (mint Calcutta és Lahor), fel fogja deríteni azt is, mikor és hol nagyon száraz vagy nagyon nedves a föld a cholera nézve, továbbá hogy vajon mi lehet az oka annak, hogy Pandzsábban az esővel együtt lép fel a cholera s Bengáliában az esőzés bekövetkeztével az esőkenni kezd, vagy annak, hogy Madrasban két choleras időszak is van egy esztendőben.

Egyelőre meg kell elégednünk azon észleletekkel, melyek kimutatják, hogy a légköri csapadékok összegének változásai összeesnek a cholerajárvány intenzitásának ingadozásaival s ilyenekkel meglehetősen számban rendelkezünk Indiának némely helyeire, így például Calcuttára és Bombayra nézve Macpherson közlései után. Épen úgy, mint Münchenben typhustól mentes időszakok vannak, úgy vannak Bombayban és Calcuttában olyanok, mikor a cholera vagy épen szünetel vagy nagyon sokkal alább száll. Ilyen volt az 1871. év Calcuttára nézve s még az 1872. is. Ha ismerjük a több év összehasonlításából elvont középszámokat az egyes hónapokat illetőleg, az említett két évben nagy fokú csökkenést látunk a choleraiban meghaltak összegében; e csökkenés már 1870-ben is feltűnő, de kivált a következő évben van igen erősen kifejezve. Így például márczius hónapban (melyben a közép szám 566 s melyben 1870. 257 halott volt) a choleraiban elhaltak száma csak 67 s áprilben (melyben a középszám 745 s 1870-ben is 381) csak 76 volt, tehát tizedrésznyi mint a közép szám s ötödrésznyi mint a megelőző évben. Az 1870 és 1871. évek esőzési viszonyai rendetlenek voltak s több nedvességet juttattak a talajba mint rendesen; márcziusban például az esőmennyiség középszáma 1.13 angol hüvelyk s ez 1871-ben 5.41 volt, áprilben 2.4 a középszám s az 1871-diki esőmennyiség 5.65 angol hüvelyknyi volt. A cholera és esőmennyiség számviszonyai hasonlók a többi hónapokban is. 1870-ben az esőzési időszak nem mint rendesen márczius közepétől októberig, hanem ápril elejétől novemberig tartott; 1871-ben már márcziusnak máskor forró részében kezdődött az esőzés s rendkívül erős volt egész folyamában. Az esőmennyiség befolyása a cholera-esetek számára néha egyes napokra nézve is kimutatható; így 1869. június 9-dikén 11 hüvelyknyi eső esett huszonnégy óra alatt; nyolcz-tiz nappal ezen felhőszakadás után a cholera gyakorisága

rendkívül alá szállt s így maradt egész 1870. januárjáig. Az esőzés hatása azonban korántsem mindig ily gyors; a megelőző év szárazsága nagy mértékben képes azt módosítani s néha csak hosszú időnek nedv-cioszlási viszonyaiban lehetjük meg a cholerajárvány hevesességében egy következő időszak alatt mutatkozó változásnak magyarázatát. De az is bizonyos, hogy a járványnak gyors és rövid ideig tartó emelkedését (mint ez p. o. 1868. augusztus 12. után történt) nem mindig vihetjük vissza a specifikus betegségi oknak gyarapodására, melyhez, mint fentebb láttuk, a környezet s ebből épen a talaj és ennek víztartalma közeli viszonyban áll, hanem magyarázhatjuk azt az egyéni hajlam fokozódásából, vagy bevándorlások- és más változásokból. Valahányszor tehát a contagionisták a járvány emelkedését az esőzési, talajviz-állási viszonyok oly változásával látják összeesni, melynek Pettenkofer elvei szerint az ellenkező hatást kellett volna gyakorolni s triumphálva mutatják fel az esetet ellenérvül: még mindig hiányzik bizonyításukból azon lehetőségnek kizárása, hogy ama változásokat a cholera menetében valamely más, Pettenkofer által is elfogadandó s befolyását talán a talajviz mellett is érvényesítő körülmény okozta.

Az 1872-ben s a megelőző évben észlelt aránylag enyhe cholerajárványokra gyakorolt hatás Calcuttában annyival feltünőbb, mivel kivált a múlt évben India többi részében s főképp északon már rég nem tapasztalt hevességgel uralkodott a cholera. Érdekes Pettenkofernek azon jóslata, hogy a jelen 1873. évben ismét gyarapodni fog az Calcuttában azon körülmény miatt, hogy 1872-ben igen kevés eső volt, minek a jelen évi talajviz-állásra okvetlenül befolyása lesz. Meglátjuk s valószínűleg maga Pettenkofer lesz az első ki referálja, hogy vajon a jóslat teljesül-e.

Ujabbán a Zürichben 1867. augusztusában kitört járványt hozták fel bizonyítékul P. elvei ellenében, melyet mintegy fél-éven keresztül folyvást magasán álló esőmennyiség előzött meg. Erre nézve is állanak az előbb mondottak a talajviz hatásának nem kizárólagos voltát illetőleg s így nem kell mindjárt a ragályzás gondolatához folyamodnunk, annyival kevésbé, mivel ez ellen a járványnak Zürichből tovább nem terjedése is bizonyít; de van is egy pont, hova a talajviz védői támaszkodhatnak, azon körülmény t. i., hogy a megelőző július hónapban rendkívül száraz időjárás uralkodott; az összes eső-

mennyiség csak 52 milliméternyi volt, 121 mm. közép száma. Hogy az augusztusban és szeptemberben ismét emelkedő esőmennyiség a júliusban létrejött y -t, a cholera-nak kedvező feltételeket vagy anyagot rögtön meg nem semmisíthette, semmit sem bizonyít Pettenkofer ellen. Lehetséges, hogy azon fentebb már ismertetett y egy házban, vagy annak részeiben meggyűl s ott a később létrejött kedvezőtlen viszonyok mellett is kifejlődik.

Mint ezekből is látszik, a talajvíz állásának befolyása a cholera terjedésére, a cholera-csira szaporodására csak igen bonyolódott viszonyok elemzése után ismerhető fel kellőleg. Maga a talajvíz állása az esőzésektől, a folyók és tavak felszínének magasságától, az illető helynek magassági fekvésétől s a leesett vízmennyiség elpárolgásától függ; mindezeket egy ugyanazon helyen vizsgálni, a talajvíz mérését azonos befolyások alatt álló, azaz: folyóvizek állásától, független kutvíz tükrén végezni ép oly szükséges, mint eddig kevésbé teljesített feladat. Csak a legpontosabb és részletesebb észleletek adhatnak e tényezőre nézve az eddigieknél határozottabb fogalmakat; annyi azonban ma is bizonyosnak látszik hogy, bár magában ép oly kevésbé okoz cholera-t mint akár mi más, annak elterjedésére lényeges és állandó hatása van. Tény az, hogy a föld minden részén gyakrabban jö elő síkságokon cholera-járvány mint hegyeken vagy azok közelében s ezt csakis a talajvíz eltéréseiből magyarázhatni azon meteorologiai elv alapján, hogy az esőmennyiség a helynek tenger feletti magasságával egyenlően nő, mivel a hegyek nedves légáramtól érintetve, csapadékot okoznak. ¹⁾ Pettenkofer szintén a talajvíz magas állásából magyarázza azon Murray bengáliai kórházi főorvos által említett nagyszámu eseteket, melyekben *erdők* gátolták

¹⁾ Hogy sokszor mily feltünőleg esik össze a cholera gyakoriságának emelkedése a földszin magasságának csökkenésével, azt igen világosan mutatja a következő összeállítás. (Oesterlen. *Mediz. Statistik.* Tübingen, 1865.)

Londonban 1849- és 1854-ben a Themse színe feletti magasság szerint 1000 lakosra meghalt:

magasság:	100—150'	90—100'	80—90'	70—80'	60—70'	50—60'
1849.	1.2	1.0	2.3	2.5	2.6	4.5
1854.	1.3	1.8	0.8	1.9	3.6	1.3

meg a cholera terjedését.¹⁾ Az angol csapatoknak erdőkben fekvő szállásai teljesen mentesek voltak a cholérától, míg körül a többiekén erősen pusztított. Hogy valóban a talajvíz magasan állása volt az ok e mentességre, azt nagyon hihetővé teszik azon tapasztalatok, melyek szerint a növényzet kiirtását a talaj nagyfoku kiszáradása követi.

A fentebbiekben ismertetett tényezők, melyeknek hatás-módjáról, az erre vonatkozólag felállított elméletekről itt szólni már csak azért sem szükséges, mert az, mit róla tudunk, a semmivel határos csekélység s mit sejtünk, nem áll még eléggé szilárd alapokon, nem kizárólagos szabályzó a cholera terjedésének. Hogy kormányozzák azt s e tekintetben a legfontosabbak, az elmondottak célja volt bizonyítani; de be kell vallanunk, hogy több más oly tényezőnek lételet is kényszerülünk felvenni, melyek amazokkal vagy igen távoli, vagy éppen semmi viszonyban sem állanak. A cholerajárványokból gyűjtött adatok az életkor, társadalmi állás, életviszonyok stb. tekintetében oly eltéréseket mutatnak fel a megbetegedési arányt illetőleg, hogy a cholera iránti egyéni fogékonyságnak ezek szerint változó fokát is, mint a járvány terjedésének egyik fő módosítóját kell tekintenünk. Az egyéni dispositió, e számokkal ki nem fejezhető, mértékkel meg nem ítéhető, összetételében és viszonyaiban ismeretlen factor az egész orvosi tudományban nagy szerepet visz s kivált ott, hol ugyanazon káros behatásnak kitett két ember közül csak egyik lett beteg: a tudatlanság biztosságával mondjuk, hogy ez utóbbinál a

magasság: 40—50'	30—40'	20—30'	10—20'	5—10'
1849.	4.4	7.7	4.8	6.0
1854.	2.0	2.5	4.0	5.0
magasság: 3—5'	1—3'	3—1'		
1849.	8.7	13.8	15.3	
1854.	10.3	7.8	13.7	

Hasonló eredményt ad az egyes kerületeknek összehasonlítása magasság szerint egész Angliában. Meghalt ugyanis cholérában ezer lakosra:

	1848—9.	1853—4.
136 alacsony fekvésű kerületben	5	2
487 magas fekv. kerületben	1.7	0.4
87 legmagasb fekv. kerületben	0	0.

¹⁾ *Schmidts Jahrb.* 1870. 148. sz. 99. l.

„hajlam“ hiányzott. Sokszor kell ezt mondanunk a choleránál is, mert talán sehol oly feltűnő különbség teljesen hasonló emberek fogékonyságában nem mutatkozik, mint épen a choleránál. Ma még le kell mondanunk róla, hogy a „hajlam“ élettani magyarázatának hiányában e különbséget megérthessük, bárha Pettenkofer azt állítja hogy mindaz, mi a szervezet nedvtartalmát növeli, praedisponál a cholera-ra s bár az egyéni cholera-mentség okainak fűrkészésekor a kérdés megfordítása, vagyis annak vizsgálása: miért *nem* halnak meg oly sokan cholera-ban, némi sikerrel biztatna is. Egyelőre meg kell érniük a statistika adataival, melyek magokat e különbségeket constatálják.

A halandóság cholera-ban (vagyis azon arányszám, mely a bizonyos korban élők és abban elhaltak számainak összevetésével vonható el) a *korral* együtt emelkedik, úgy hogy legtöbb hal ugyan meg az alsóbb években, melyekben az élők száma legnagyobb, de a halandóság legnagyobb a 60 éven felül. A góthai banknál biztosítottak közül legtöbb halt meg (1829—49.) az 51—60. év közt, a halandóság a 71—80. év közt volt legnagyobb; Angliában is a 25—55 közötti évek szolgáltatták a legtöbb halottat (1829-től 1854-ig). Hasonló eredményt ad Goldbaumnak az 1866-diki berlini járvány alatt általa vezetett kórházról Virchow Archivjában közölt kimutatása is. Ugyanezen viszonyokat találjuk a Párisban 1832. márcziusától szeptember végeig a cholera-ban elhaltak számarányaiban, mint azt (Oesterlen után) ide igtatjuk:

kor:	népesség (az élők száma e korban):	halottak száma:	ezer élő közül meghalt (chol.):	egy halottra esik élő:
0—5	53,124	1,311	24.68	41
5—10	50,059	392	7.83	153
10—15	54,696	202	3.69	271
15—20	79,058	377	4.77	210
20—25	82,044	959	11.69	86
25—30	75,836	1,206	15.90	63
30—40	125,188	2,771	22.13	45
40—50	97,526	3,727	27.96	36
50—60	81,415	2,913	35.77	28
60—70	58,625	3,121	53.24	19
70—80	23,262	2,044	87.87	11
80—90	4,715	365	77.41	13
90—100	314	14	44.58	22
összeg	785,862	18,402	23.42	42.7

E táblázat, mint sok más hasonló is, azt bizonyítja, hogy a halandóság a legnagyobb az öreg korban és csecsemőknél, legkisebb ifjakknál és férfiaknál. ¹⁾ Egy másik, az egyéni hajlamra ható tényező a *szegénység* vagy *gazdagság*, melyek közül az előbbi mint minden betegségre, úgy a cholérára is fogékonyabbakká teszi az embereket, természetesen csak a jó táplálkozás, a tisztaság, jó lég, nyugalom s több más az egészség fentartására szükséges körülmények hiánya vagy a nyomor más nemei által. Villermé kimutatta, mint haladt a cholera gyakorisága egyenlően a nyomoruság, szegénység s erkölcstelenséggel Párisban; Berlinben (1831) csak 4,8⁰/₀ tartozott a cholérások közül a gazdagabb osztályhoz, mely Londonban és Pétervárott is sokkal kevesebbet szenvedett mint a szegénység; Bécsben Gigl kimutatása szerint a halottak közt volt: iparos 28⁰/₀, cseléd 13⁰/₀, napszámos 11⁰/₀, míg tudós, művész csak 3⁰/₀, kereskedő 1⁰/₀, pap és tanító még ennél is kevesebb; Gentben pedig (1855.) egyetlen jó módu ember sem halt meg

¹⁾ Nem lesz érdektelen ide csatolnunk a tavalyi pesti járványról kiadott hivatalos jelentés számaiból némelyeket (L. *Gyógyászat.* 1873. 15. sz.):

	megbetegedett:	meggyógyult:	meghalt:
férfi:	556	316	211
nő:	374	243	130
gyermek:	101	40	61
összesen:	1031	599	432

Beteggé lett a lakosságnak $\frac{51}{100}$ ⁰/₀-je, tehát 1000-re 5. Ezek közül férfi 54⁰/₀, nő 36⁰/₀, gyermek 10⁰/₀. Legtöbb beteg esik a 20—30 év közti időre (29⁰/₀). A halálozás legnagyobb volt az 1. évig (77⁰/₀) s a 80—90 közt (100⁰/₀). — A járvány gyenge voltát bizonyítja az is, hogy a halottak száma november 15-én, mikor legnagyobb volt, 42-öt tesz s e hónapban a halottak összes száma a városban (5877) csak 89-el több mint a megelőző hónapban volt. Sokkal erősebb volt a cholerajárvány Bécsben, 1866-ban, mikor a három hónapi idő alatt augusztusban 122, szeptemberben 1294, októberben 1224, összesen 2640, tehát a lakosság $\frac{1}{2}$ ⁰/₀-je halt meg. Ezek közül 37.75⁰/₀ a férfi, 47.25⁰/₀ nő s 15.00⁰/₀ gyermek volt. (L. Gigl. *Statistische Daten etc. Sitzungsberichte der k. k. Akad. in Wien. Math. — Naturwissensch. Klasse.* 1869. 59. köt.)

cholérában. Azon egyik körülmény azonban, mi az egyesek hajlamát a cholera iránt emeli: a szenny, nagyban egész járványok kitörését képes elősegíteni; a cholera tulnyomólag nagy részben az eseteknek legelőbb a túltömött, szennyes városrészekben kezdett uralkodni s általában mindenütt kedvező feltételeket talál terjedésére, hol bomló szerves anyagok vannak felhalmozva. Mint már fentebb is említve volt, a nagy tömegek együttléte épen ezen feltétel megadása által kedvez a cholérának, s az indiai és arábiai zarándoklások bizonyosan nem kevésbé részesek a cholera gyors terjedésében. De kiváló fontossága volt és van e tekintetben Persia rosz egészségügyi viszonyainak, miután India és Európa közt fekvén, onnan ide átjutását a cholérának könnyítette és gyorsította. E birodalom még pár év előtt is szomorú képet nyújtott e tekintetben. A szemetet soha sem takarították el; lovak, tevék, ökrök, öszvérek hulláit a kutyák, sakálok és ragadozó madarak emészték fel a városokban csakúgy, mint azok környékén. A halottakat valami régi vallásos hiedelem miatt kötelességöknek tarták az ottaniak bizonyos távoli szentelt temető-helyekre szállítani s a többé-kevésbé rothadt testeket öszvéreken vitték gyakran 30—40 napi járó földre. Valódi temetési karavánok utaztak, néha több száz halottat szállítva, megfertőztetve a levegőt utjokban. A nemzetközi értekezlet lelkére kötötte a persa kormánynak az egészségügyi viszonyoknak lehetőleg gyors javítását, legelőbb is ilyes viszonyok megszüntetése által s a kormány, kivált a shah orvosának Tholozannak többszöri sürgetésére, már 1867-ben meg is tiltá a halottak hurczolását, több más hasonló intézkedéseket is tevén; de hogy a nép szokásait megváltoztatni, az egészségi viszonyokat megjavítani nem egy könnyen fog sikerülni, az természetes dolog. Az egyébiránt bizonyos, hogy a persa kormány, mint Proust jelentése mondja, minden lehető megtesz e tekintetben. (L. Pávilon cikkét.)

Feltűnő azon befolyás, melyet a cholera-járványok heveségére az *évszakok* gyakorolnak. Legtöbb ember hal meg cholérában a nyári és őszi hónapokban, mint azt a következő, Anglia két járványos évről gyűjtött számadatok feltűntetik.

	Tél (decz.—febr.)	tavas (márcz.—máj.)	nyár (jun.—aug.)	ősz (szept.—novemb.)
1832.	1,462	3,668	15,054	10,361
1849.	1,192	736	25,488	25,877

Tehát ezer cholera-ban meghalt közül télre esett 31.7, tavaszra 52.6, nyárra 483.6, ősze 432.2. Bármily túlnyomólag nagy részében áll is azonban ez így az eseteknek, vannak oly járványok, melyek a leghidegebb évszakban jelennek meg és pusztítanak. Különböző országokban feljegyzett 341 járvány közül télen lépett fel 35, tavasszal 61, nyáron 150, ősszel 95. Bécsben több járvány kezdődött aprílban, sőt januárban, de mind nyáron vagy ősszel érte el hevességének tetőfokát s az általános kórháznak 1846—55-ig feljegyzett 2825 esete közül télre 208, tavaszra 32, nyárra 1030, ősze 1555 esik. — Az évszakok szintén azon módosítói közé tartoznak a cholera-terjedésnek, melyeket pontosan analysálni nem tudunk.

Legyen elég itt e rövid jelzése eme közelebről és részletekben nem ismert tényezőknek, melyeket egyelőre csak a statistika nagyító üvegén keresztül nézhetünk s ez, mint tudjuk, vagy épen nem pontosan, vagy csak hosszas correctiók után adja azon tárgy képét, melyet általa nézni akarunk. A fentebbieknek célja volt röviden előadni azon eszméket, melyek ujabbán a közegészségügy mivelőit foglalkoztatják s melyek a tárgy fontosságához mért kiterjedésű, nagy szorgalommal folytatott kutatásokra ösztönzék a külföld természettudósait. Ama tudományos tábor, mely az emberi egészség hasonló elleneit a megismerés, kifürkészés százféle eszközeivel támadja meg egyszerre, a cholera-kérdésnek tisztába hozatalát nem csak mint a tudomány, de mint a nemzetek, az összes emberiség közös ügyét tekinti s kétszeres ösztönt érez a fáradhatlan vizsgálódásra. Az adatok gyűjtésében, figyelmes észlelésben s gondos rendezésében ez észleleteknek egyik felülmulja a másikat s ha a vélemények még oly elütők volnának is, az csak a kezdet nehézségét bizonyitná s minthogy *citius emergit veritas ex errore, quam e confusione* s az észlelők alapos tudományos készültsége az utóbbit feltennünk nem engedi, bizalommal nézhetünk a kérdés megoldását czélzó vizsgálatokra. Az eredmény azonban csak akkor lehet jó és általános értékű, ha minden ország illetékes tudósai közreműködnek saját honuk járványi viszonyainak észlelése által e nagy munkában s valljuk meg, hogy a mi Magyarországon ez ideig történt, az vajmi kevés. A cholera veszélyesb ellenség annál, mely fegyverrel pusztítja az utjában esőt s honunk, mely századokon keresztül volt véde egész Európának török tatár ellen, a veszély és csapások közössége által most sincs kevésbé hivatva közreműködni e

félelmes ellenség legyőzésében és legelőbb megismerésében. A kormány és az egészségügy emberei egyaránt és együttesen volnának kötelesek honunk egészségügyi viszonyait s első sorban a cholera-viszonyokat pontos észleletek tárgyává tenni s a külföld hasonló fáradozásainak terhéből viselni azon részt, mely a közös érdek munkálásában az országot megilleti.

IMRE JÓZSEF.

A KISEBBSÉGEK KÉPVISELETE.

Mai napság a politika terén is gőzerővel dolgozunk. Az események szinte űzik, hajtják egymást; sebesen vonulnak el a képek és tünemények szemünk előtt, gyorsan siklanak tova kisebb-nagyobb zajjal a napi eseményeknek síma, sokszor sikamlós pályáján és a jövő idők számára csak kevés hagy közülök mélyebb, észrevehető nyomot szereplése bizonyosságául. A gondolkodó szellem dolga, hogy a tünékeny alakoknak hosszabb tartósságot adjon; nem az által, hogy sebes futtokban gátolja, mesterkéltséggel és természetellenes módon tartóztassa őket, vagy éppen erőltetve kenje rájuk az érdekesség mázát; nem így, hanem az által, hogy figyelmesen vizsgálja őket egész útjukon, elkiséri őket eredetüktől enyésztükig, úgy hogy *már* látja őket, mikor még más szeme előtt rejtve vannak és *még* látja őket, mikor már eltűntek azok látóköréből, a kik a tüneményeket csak fölületesen észlelik s a dolgokat csak úgy veszik, a mint közvetlen szemökbe tűnek.

A mult országgyűlés utolsó napjaiban az ellenzéki kisebbségnek a választó törvény ellen folytatott kétségbeesett küzdelme czáfolhatatlanul bizonyította azt az igazságot, hogy a parlamentáris képviselő-rendszer reformot igényel. A harcznak módja s az eszközök, melyekkel viselték, méltán okoztak általános feltűnést. A tünemény ugyan nem volt új; többszörösen megjelent már más alkotmányos parlamentekben is; nálunk azonban különös jelentőséget adott neki az a szívósság, melylyel fenntartotta magát, s azon fégyvereknek metsző éle, melyekkel a felek harcoltak. A szokottnál érdekesebb napi kérdéssé vált; a míg csak tartott a harc, élénk vita tárgya volt. A közvélemény a kérdést hatalmába kerítette: beszéltek és irtak ellene és mellette. Mindenütt azt a fontos kérdést szellőztették: kinek van igaza? kinek nincs igaza?

E küzdelem óta, melyben annyi szép szó maradt a harc-téren, egy év folyt el. És ime! ki beszél még ma akkori ellen-zékünknek bőbeszédűségéről? ki emlékszik még arra az igazán imponáló türelemre, melylyel a többség néhány phanatikus népszónok véghetetlen beszédeit hallgatta? Azóta már ország-szerte kifejtették zászlóikat a választó mozgalmak, minden városban és minden faluban háromszinű lobogók lengettek azok nevével diszitve, a kiket legnagyobb kincsével, bizalmá-val akar a nemzet megajándékozni; mintha az egész nagy birodalom ünnepi díszet öltött volna. Mindenütt fényes beszé-deket mondtak a jelöltek; de ezek a mult országgyűlés utolsó eseményeit sohasem, vagy csak nagy ritkán érintették. Még az izgatás céljaira sem használták föl e tárgyat, csak itt-ott hang-zott fülünkbe, akkor is, mint valami elmosódott emlék a régi időkből. Pedig tudja mindenki, mily kevésbé tartózkodók va-gyunk mi az izgatás eszközeiben, ismeretes, hogyan kapko-dunk minden szalmaszál után, hogy barátainknak mentőszerül, ellenségeink ellenében lándzsául használjuk.

Ma ugyan már elvesztette jelentőségét az a kérdés, hogy kinek volt igaza; még Salamon bölcsége sem tehetné a lettet lételetlenné. De épen azért, hogy a kérdésnek subjectiv oldala elvesztette érdekét, növekedett objectiv tárgyalásának értéke; a vizsgálot nem vakítja már el sem egyik, sem a másik párt iránt való elfogultság, s a kérdés már nem is úgy hangzik, hogy *kinek* volt igaza, hanem hogy *mi* az igazság? és hogy micsoda eszközökkel lehetne elejét venni e sajnós jelenség ismételt föltünésének?

A kezdő sorainkban foglalt állítás illusztrálására azért használtuk az ellenzéknek ezt a harcát, mert épen ez szolgált a jelen soroknak kiinduló pontul. Mert nagyon természetes, hogy parlamentáris életünknek ezen jelensége olyan kérdés tárgyalására indit bennünket, mely Angliában, Francia- és Németországban már rég foglalkoztatja a legnagyobb politi-kusokat és publicistákat, s a mely most épen ellenzékünknek makacs ellentállása következtében érett meg nálunk is any-nyira, hogy hozzá lehet szólni. *A kisebbségnek arányos képviselete* kérdését értjük. E kérdésnek szerencsés megoldása az ellenmondások kibékítését foglalja magában. A hol tehát a po-litikai pártok olyan mereven állanak egymással szemközt, mint minálunk, a hol a válaszfal, mely elkülöníti őket, az engesz-telhetetlen ellenmondás és tagadás kemény alapkövén épült, ott

ennek a kérdésnek sokkal nagyobb jelentősége van, mint ott, a hol az ellenfeleket csak alaki eltérések választják el egymástól, mert hisz már az is a kibékülésnek egyik neme, ha az ellenfeleket, a kik közül az egyik igent, a másik pedig merev nemet mond, rábírja az ember, hogy hagyják el ezt az álláspontot és lépjenek csak alakilag különböző nézetek alapjára. A kik valamely országban levő minden kisebbség arányos képviselésének barátjai, abból a nézetből indulnak ki, hogy a politikai pártoknak merő ellentéte nem is lehetséges ott, a hol az egyik nem érintkezik közvetlen a másik ellenkező párttal, hanem számos közbeeső párt által közvetve kapcsolatban állanak egymással. Azt akarják, hogy a parlamentben legyen képviselője minden nézetnek, minden elvnek, minden véleménynek, ha még olyan kevés pártolójuk van is; és azt hiszik, hogy ezek a nézetek, elvek és vélemények a parlamentben épen úgy meg lesznek és meg kell lenniök egymás mellett, a mily békésen megférnek egymással a társadalom kebelében.

Másik ok, mely e kérdés szellőztetésére indit bennünket, az a követelés, melyet nálunk is már sokszor hangoztattak, hogy a parlamentáris képviselet rendszerét reformálni kell. Ez a követelés igazságos, mert egy országos többség abszolutizmusa nem kevésbbé terhes, mint egyes ember önkénye.¹⁾ Azt mondják, hogy a mult országgyűlés utolsó üléseiben vívott harcznak okai nem a parlamentarismus rendszerében, hanem a házszabályok hiányosságában keresendők; ez az állítás eltarja ugyan, de nem orvosolja a sebeket és bajokat, melyekben a parlamentarismus ma valóban szenved. Mert hisz a házszabályok maga a parlamentarismusnak egyik legzsengébb gyümölcse és — az alma nem esik messze fájától. Ha a fát megismerni gyümölcseről: a clôtüreös házi rendből bizonyára nem fogunk egészséges parlamentarismusra következtetni. A ház-

¹⁾ Of this I am certain — mond *Burke* — that, in a democracy, the majority of citizens is capable of exercising the most cruel oppressions upon the minority, whenever strong divisions prevail in that kind of polity, as they often must; and that oppression of the minority will extend to far greater numbers, and will be carried on with much greater fury, than can almost ever be apprehended from the dominion of a single sceptre. (*Reflections on the French Revolution.* p. 186.)

szabályok megváltoztatása tehát keveset használ; vajon nemessé teszszük-e a vad rózsátöt, ha mindenik virágát mesterségesen megfestjük és mesterségesen adunk neki kellemes illatot? A törzsbe kell oltanunk, ha teljes, illatos, pompás virágokat akarunk természeteni. A kisebbség arányos képviseletének védői tehát azt hiszik, ők feltalálták azt a csodaszert, mely elsimitja a megvénült parlamentarismus ránczait és redőit, és újra ifju erővel és szépséggel ragyogtatja. Szerintök a parlamentarismus reformja csakis a kisebbségek arányos képviselete által lehetséges; szerintök ez az a hatalmas harczi bárd, mely képes megtörni a többségnek mindig merészebbé és veszedelmesebbé váló önkényét. A hol egyszer meghonosult és meggyökerezett a parlamentáris reform szükségének érzete, nagyon természetes, hogy e gondolatnak valóítására más nemzetek fegyvertárából kölcsönöz az ember fegyvereket, melyekkel ott ugyanazon eszméért küzdöttek és küzdenek. Érdemesnek tartjuk tehát behatóan megvizsgálni azt a kérdést: vajon a kisebbségek arányos képviselete valóban mindenütt és különösen nálunk Magyarországon is olyan esodatevő szer-e, mely a parlamentáris képviselet rendszerének sebeit behegesztené.

Egész legió azon kísérletek száma, melyek a kisebbségek arányos képviselete által akarták a gyöngélkedő parlamentarismust fölgögyitani. Itt természetesen nem vehetjük szemügyre valamennyit, annál is inkább, minthogy némelyek csak a főalakoknak számtani módosításai. Csak ezekkel a főalakokkal¹⁾ fogjuk itt a türelmes olvasót foglalkoztatni. A legújabb időben, kevéssel a német-francia háboru kitörése előtt

¹⁾ Marquis de Castellane négy főalakot állit fel, mondván:

Quatre systèmes principaux sont en présence :

1. Le vote par unité de collége, oeuvre de Saint Just.

2. Le vote cumulé, proposé à la chambre des communs par

M. Lowe.

3. Le double vote, inventé par Lord Cairus.

4. Le suffrage uninominal, récemment recommandé par M. E.

Naville.

V. ö. *Essai sur l'organisation du Suffrage universel en France* par le Mar. de Castellane, membre de l'assemblée nationale. 2me édition, Paris. 1872. Ch. VII. „De la représentation des minorités.“ p. 135—165. De ezen felosztás, a mint később látni fogjuk, nem egészen kimerítő.

tett közzé Borély egy *Új választó rendszert a többség és kisebbség arányos képviselete alapján.*¹⁾ A szerző szerint a kisebbségek képviseletére vonatkozó kérdést eddiggelé roszul állították föl, s ez volt oka annak, hogy megfejtését még nem találta meg senki, hanem különböző megfejtéseket találtak; mert első sorban nem a jelöltre, hanem a *pártra* kell szavazni. A jelölt megosztja a szavazatokat, a politikai zászló ellenben összeköti őket. Először tehát a pártra kell szavazni, azután a jelöltre. Ez a Borély rendszerének alapgondolata, s ez kifejtve így alakul:

Minden választó — ezt fölteszi Borély — a három nagy politikai pártnak egyikéhez tartozik.

Vagy meg van elégedve a meglevő állapottal — kormánypárt;

vagy nem tetszik neki a jelen állapot — reactio;

vagy jobb állapotot remél — haladó párt.

Bizonyos módosítással a mi politikai pártjainkra alkalmazva ezt, Borély rendszere szerint így alakulna a három csoport:

<i>Deákpárt</i>	<i>Balközép</i>	<i>Szélsőbal</i>
Deák Ferencz	Ghyeczy Kálmán	Simonyi Ernő
Lónyay Menyhért	Tisza Kálmán	Helfi Ignác
Tóth Vilmos	Jókai Mór	Irányi Dániel
stb.	stb.	stb.

A szavazatokat kerületenként adják be, és mindenik kerület a bejegyzett választókhöz mért számmal választja meg képviselőit.

Most már először is azt kell keresni, hány képviselő jut minden egyes pártra.

Két osztás elég arra, hogy ezt az eredményt megtaláljuk.

A bejegyzett választók száma elosztva a választandó képviselők számával — adja azt a számot, melyet akármelyik pártnak el kell érnie, hogy egy képviselő jusson neki.

Most az egy pártra szavazó választók száma elosztva az imént talált hányadossal — adja a képviselők számát, mely az illető pártra esik.

Beszéljenek a számok:

Tegyük, hogy 200,000 szavazó választ 8 képviselőt; akkor

¹⁾ *Nouveau système électoral. Représentation proportionnelle de la majorité et des minorités* par J. Borély. Paris, 1870.

választók választandó képviselő hányados
 200,000 : 8 = 25,000

A 200,000 szavazat közül

103,300 a Deákpártra,

26,200 a balközépre,

70,500 a szélsőbalra esik; akkor az egyes pártokra eső képviselőket így kapjuk meg:

103,300	:	25,000	=	4	+	3,300
26,200	:	25,000	=	1	+	1,200
70,500	:	25,000	=	2	+	20,500
200,000				7	+	25,000

A nyolczadik képviselőt az a párt választja, melyre a legnagyobb töredék esik: itt a szélső bal. Példánkban tehát a Deákpártnak 4, a balközépnek 1, s a szélső balnak 3 képviselője volna.

Alkalmazzuk a mondottakat, hogy jobban megvilágítsuk, egyik választó kerületünkre, és vegyük itt alapul az 1872-diki pesti választásokat. Jelöltek voltak:

<i>Deákpárt</i>	<i>Balközép</i>	<i>Szélsőbal</i>
Deák	Akin	Szemere
Wahrmann	Jókai	Vidacs
Radocza	Csernátony	
Steiger		
Tavaszi		

Szavazott 9108 választó, választani kellett 5 képviselőt; akármelyik pártra tehát 1821 szavazatnak kellett esni, hogy egy képviselőt nyerjen. A szavazatok aránya így állott:

Radocza	2232	Jókai	1292	Vidacs	586
Steiger	1132	Csernátony	893	Szemere	141
Deák	1130	Akin	54		
Wahrmann	1011		2239		727
Tavaszi	637				
	6142				

Ebből tehát a Deákpártra esett volna

6142 : 1821 = 3 + 679, három képviselő;

a balközépre 2239 : 1821 = 1 + 418, egy képviselő;

a szélső balra 727 : 1821 = 0 + 727, tehát egy képviselő sem.

Azonban a hiányzó ötödik képviselőt a szélső bal nyerte volna, mert a töredékszám itt volt legnagyobb. Azon arány szerint tehát, melyben a jelöltekre esett szavazatok állanak, a következő 5 képviselő került volna ki:

<i>Deákpárt</i>	<i>Balközép</i>	<i>Szélsőbal</i>
Radocza	Jókai	Vidacs
Steiger		
Deák		

Ennek a rendszernek oly jelentékeny hiányai vannak, hogy első tekintetre szembeötlenek; mégis néhányra különösen akarjuk figyelmeztetni az olvasót.

Ebben a rendszerben csak a nagy politikai pártok vannak tekintetbe véve; a számos árnyalatok egészen figyelmen kívül vannak hagyva. Pedig azt nem szabad tekintet nélkül hagyni, hogy pl. a reakció pártja ultramontán, absolutistikus, feudális, monarchikus, centralizáló és még számos más elemeket foglal magában, s ezeknek a maga körén belül tág tért enged. A mi sajtóságos politikai viszonyaink között, a hol a pártállás súlypontja az Ausztriával való kiegyezésbe esik, a rendszernek ez a hiánya azonnal szembeötlik. Mert mind az innenső, mind a tulsó nagy közjogi párt olyan tagokat foglal magában, a kik a legkülönbözőbb politikai elveket vallják. Tartozhatik az ember akár egyik, akár a másik párthoz, és lehet e mellett akár klerikális, akár szabadelvű, akár pártolja a magyar nemzeti bankot, akár nem stb. pedig sokszor épen ezen körülmények egyike biztosítja a jelöltnek az ő választókerületében a szavazatoknak többségét.

Második nagy hibája e rendszernek az, hogy csak oly esetben alkalmazható, midőn egy kerület *több* képviselőt választ; mert ha valamely kerületben csak *egy* képviselőt kell választani, akkor annak a pártnak, mely győzni akar, mindig a választóknak egész összességét kellene magában egyesítenie, mert hisz az egész elosztva egygyel, megint csak az egészet adja. Itt tehát csakis az egyhangu választás volna lehetséges.

Hogy ez a rendszer sem felel meg céljának, és hogy a kisebbségnek óhajtott arányos képviseletét épen nem valósíthatja meg, az kitűnik a mi példánkból, pedig ezt a gyakorlati életből vettük. Hogy az arány helyesen meg legyen a választottak között: a három összegnek (6142 : 2239 : 727) ha nem is pontosan, legalább megközelítőleg úgy kellene egymáshoz viszonyulnia, mint 3 : 1 : 1, pedig a viszony épen nem ilyen.

Még szembeötlőbb ezen aránytalanság, ha a szóban lévő elvet az 1869. pesti választásokra alkalmazzuk :

<i>Deákpárt</i>	<i>Balközép</i>	<i>Szélsőbal</i>
Deák Ferencz	Csernátony	Ujházy
Szentkirályi Mór	Jókai	Vidacs
Gorove István		
Wahrmann Mór		
Török Pál		

Összeírva volt 9580 választó, választani kellett 5 képviselőt; akármelyik pártra 1916 szavazatnak kellett esni. A szavazatok aránya így állott:

Wahrmann	1748	Jókai	1511	Ujházy	214
Gorove	1497	Csernátony	859	Vidacs	522
Deák	1230		<u>2370</u>		<u>736</u>
Szentkirályi	815				
Török	407				
	<u>5697</u>				

ebből tehát a Deákpártra jutott volna $5697 : 1916 = 2 + 1865$; tehát két képviselő;

a balközépre $2370 : 1916 = 1 + 454$; tehát egy képviselő;

a szélső balra $736 : 1916 = 0 + 736$; tehát egy képviselő sem.

Jutott volna továbbá a még hiányzó két képviselőből

1 képviselő a Deákpártnak; mert itt a töredékszám nagyobb mint a balközépnél; és végre 1 képviselő a szélsőbalnak, mert itt a töredékszám megint nagyobb mint a balközépnél;

A választás eredménye tehát ez lett volna :

<i>Deákpárt</i>	<i>Balközép</i>	<i>Szélsőbal</i>
Wahrmann	Jókai	Vidacs
Gorove		
Deák		

A felállított módszer szellemében a három összegnek ($5697 : 2370 : 736$) úgy kellene egymáshoz viszonyulnia mint $3 : 1 : 1$; a mi pedig nem áll. Sőt ezen példa szerint nem is a kisebbség, hanem ellenkezőleg a többség nyert volna egy képviselőt; mert, a mint jól tudjuk, Pest városa az 1869—1872. országgyűlésen tényleg nem 3, hanem csak 2 Deákpárti által volt képviselve.

De még a következő eset is lehetséges :

Valamely kerületben 21,375 összeírt választónak 3 képviselőt kell választania. A három párt közül tehát mindenikre

21,375 : 3 = 7125 szavazatnak kellene esnie, hogy egy-egy képviselőt nyerjen. A szavazatok így állanak:

<i>Jobb</i>	<i>Balközép</i>	<i>Szélsőbal</i>
A	D	G
B	E	H
C	F	I
}	}	}
14,350	3515	3510

A jobb pártra tehát esik $14,350 : 7,125 = 2 + 100$, és minthogy a maradék kevesebb, mint a balközép szavazatainak száma, tehát a balközép szintén kap egy képviselőt, ez pedig csak azon az öt szavazaton válik meg, a melylyel a balközépnek több van, mint a szélső balnak. Ugyan hol van itt az igazságos arány?

E rendszernek egyéb hiányait mellőzzük és áttérünk a többi főrendszer ismertetésére. Itt első helyen Hare rendszerét kell említenünk.¹⁾ E szerint valamennyi szavazó számát el kell osztani az egész országban választandó képviselők számával. Az ilyképen nyert szám képezi a választási hányadost (Wahlquotienten), és minden jelölt aztán, a ki ennyi számú szavazatot kap, megválasztott képviselő, még akkor is, ha ez az összeg szétszórt, azaz különböző választókerületekben beadott szavazatokból kerülne össze. A szavazás úgy, mint most, egyes helyeken történnék; csak hogy minden választónak szabad volna tetszése szerint az országnak akármelyik részén fölállított jelöltre szavazni. E célra minden választó kapna egy-egy szavazó lapot, mely több nevet tartalmaz. Minden választó csak egy jelöltnek használhatna; de ha ez megbukik, akkor annak számítják be a választónak szavazatát, a kire második helyen szavazott, úgy hogy megtörténhetik, hogy annak javára esik a szavazat, a kire második, vagy bár harmadik, negyedik helyen szavazott. A választó több jelölt nevét írhatja szavazó lapjára oly rendben, a milyen rangot és jelentőséget tulajdonít az egyes jelölteknek. Ha tehát az a jelölt, a ki az ő lapján elsőnek van írva, megbukik, vagy e szavazat nélkül is meg

¹⁾ Hare rendszere tulajdonképen csak javított módosítása Saint-Just *vote par unité de collège* elvének. E rendszer szellemében az egész ország csak egy választó kerületet képez; mindegyik választójoggal felruházott polgár csak egy névre szavaz; és azon jelöltet, kinek szavazatai a választás hányadosát egygyel felülmulják, választottnak tekintik.

van választva: akkor az ő szavazatát annak a jelöltnek számítják be, a ki az ő lapján második vagy harmadik stb. helyen van bejegyezve. Mert senkinek sem kell több szavazatot beszámítani, mint a hány a megválasztáshoz okvetetlen szükséges; ha mégis több szavazatot kap, akkor a fölösleges szavazatok az illető szavazó jegyeiken a második — vagy ha itt is fölösleges, a harmadik stb. — helyen álló nevekre esnek.

A szavazójegyek egy központi hivatalban helyeztetnének el. Itt aztán a szavazatokat megszámlálnák, rendeznék stb. és e szerint nyilvánítanák megválasztottaknak az illető jelölteket, míg a parlament teljessé nem válnék. Az első helyen választottak előbbvalók volnának a második helyen választottaknál stb. A szavazó lapokat és a választásra vonatkozó számvetéseket a nyilvánosságra kellene kitenni, hogy mindenki meggyőződhessek helyességökről.

Ezt a rendszert, melyett itt Stuart Mill után ismertettünk, sokféle javítás érte, mert a kik foglalkoztak vele, majd itt, majd amott fedeztek föl benne hibákat és hiányokat.¹⁾ Itt csak Dr. Getz Gusztáv cikkét említjük, mely a *Frankfurter Reformban* jelent meg 1864. jan. 29. Polemizál ebben Dr. Burnitz és Dr. Varrentrap ellen, a kiknek választó rendszerét alább fogjuk megbeszélni, és Frankfurt városának olyan választó törvényt ajánl, mely a Ch. Bellamytól és A. Morintól²⁾ javított Hareféle rendszeren alapszik. Ez a választó törvény a törvényhozó testületnek városi tagjait kilenczvenre tette volna. A törvényjavaslat így hangzik:

1. A törvényhozó testületbe való választásoknál minden választónak szabad a zárt szavazó urnába olyan szavazó lapot bevetni, melyre 90 választható polgár van följegyezve; szabad akár nyomtatott, akár írott lapokat használni.

2. Minden pártnak vagy egyvéleményűek egyesületének jogában áll, hogy legalább három nappal a választás előtt ja-

¹⁾ Hare rendszerét gyakorlatilag alkalmazták Dánországbán az 1850-ki alkotmány alapján; de 1866. július 28-án megint érvényen kívül helyezték. Hogy mi történjék, ha egy képviselő meghal, vagy mandátumát leteszi; czélszerű-e minden egyes ily esetben a szükséges általános választásokhoz folyamodni? Ezen gyakorlatilag igen fontos kérdést Hare és követői egészen eltévesztették szem elől. V. ö. Marquis de Castellane i. h. 153. l.

²⁾ *De la représentation des minorités* par A. Morin, Genève, 1872.

vaslatképen a városi irodában választó lapot nyújtson be, melyre 90 választható polgár van följegyezve. Csak így benyújtott választó lapok tarthatnak igényt a szavazók számarányának megfelelő számú képviselőre.

3. Ezt a számot így tudják ki:

a) mikor már minden szavazólap be van nyújtva, a bizottság meghatározza azt a szavazat-számot, mely egy-egy képviselő megválasztására szükséges. Ez a középszám (Normalzahl) szavazóknak $\frac{1}{90}$ -e. A törtek elmaradnak.

b) A hányszor ez a középszám benne van az egy választó javaslat szerint változatlanul beadott szavazó lapok számában, annyi képviselő esik e választó lapnak osztályrészéül, még pedig olyan rendben, a milyenben a választottak neve a választó lapokra van jegyezve.

c) A kiknek neve több választó javaslaton előfordul, megválasztottaknak tekintendők, a nélkül, hogy erre a választó lapok számaránya befolyással volna.

4. Ha az eddigi módon megválasztottak nem töltik be a törvényes számot, akkor a hátralevő tagokat az összes beadott szavazatoknak viszonylagos többsége választja.

Szavazna pl. 3600 polgár; az A párt és a B párt nyújtottak be választó javaslatokat. A-ra 1800-an, B-re 900-an szavaztak; és volna még 900 más szavazó lap az urnában: akkor a középszám $3600 : 90 = 40$, azaz 40 egyenlő szavazatra esik egy megválasztott képviselő. Az A párt tehát $1800 : 40 = 45$, a B párt $900 : 40 = 22$ első helyre jegyzett képviselőt nyerne, s a többi képviselő és helyettes, úgy mint eddig, az összes beadott szavazatoknak viszonylagos többségéből kerülne ki.

A milyen világosan kifejti ezt a rendszert az elmélet, olyan bonyolodott a fogantatbavétele. Még a műveltebb embernek is nehezére esik evvel a sok matematikai finomsággal megbarátkoznia, hát még a közönséges embernek, a ki beadja szavazatát és nem igen akar még azokkal a számításokkal is bajlódni. Mennyi csalásra és ármányra adna alkalmat az a sok, hosszas és bonyolodott számítás a központi bizottság kebelében. A választás eredményének magától ki kell tünnie, lehetőleg világosnak és átláthatónak kell lennie. Hozzá járul még az, hogy nagyobb országokban nem lehet azt követelni, hogy minden választó lelkiismeretes meggyőződéssel szavazzon olyan sok képviselőre egyszerre. S az ilyen rendszer mellett sokkal jobban eselné meg az embereket a látszat. Honnan ismerhetne

a legtöbb paraszt, a ki egész életét az eke szarvánál töltötte, 400 olyan embert, a kire az ország rábizhatja legfőbb érdekeit? Az ajánlásoknak, a nepotismusnak tág tere nyílnék; művészek, szónokok, költők, híres írók stb. nyernék el a legtöbb szavazatot; a „nagy emberek“ volnának itt legkedvezőbb helyzetben, a kikenél egyedül nem érvényesek az optika törvényei, mert a távolság növekedtével ők is nőnek. Borély helyesen jegyzi meg, hogy akkor a parlament híres emberek csarnoka volna, s inkább akadémia, mint parlament.

1863-ban Dr. Burnitz Gusztáv és Dr. Varrentrapp György M. m. Frankfurtban tettek közzé olyan módszert, hogy mindenféle választásnál mind a többségnek, mind a kisebbségeknek biztosítva legyenek az erejüknek megfelelő számú képviselők. Ez a módszer azon alapszik, hogy a szavazatokat nem csak számlálják, hanem mérik is. Ezt a becslést a választásnál kétféle módon eszközlik: a) az egyes jelöltre eső szavazatok száma által; b) azon rangfokozat által, melyet neki a választók pártjoknak többi jelöltjéhez képest tulajdonítanak. Ezt a becslést az úgy nevezett választó szám (Wahlziffer) adja, melyet akkor nyerünk, ha az egyes jelöltre eső szavazatoknak abszolút számát elosztjuk a relatív számmal, t. i. a különböző szavazójegyeken az illető jelöltnek tulajdonított rangszámmal. Egy példa világosabbá fogja ezt tenni:

Három párt választ 1500, 900 és 600 szavazattal, s az eredmény következő:

	Eddigi számításmódja			Választó szám rangfokozat szerint		
	A párt	B párt	C párt	A párt	B párt	C párt
1-ső jelölt	1500	900	600	$\frac{1500}{1} = 1500$	$\frac{900}{1} = 900$	$\frac{600}{1} = 600$
2. „	1500	900	600	$\frac{1500}{2} = 750$	$\frac{900}{2} = 450$	$\frac{600}{2} = 300$
3. „	1500	900	600	$\frac{1500}{3} = 500$	$\frac{900}{3} = 300$	$\frac{600}{3} = 200$
10. „	1500	900	600	$\frac{1500}{10} = 150$	$\frac{900}{10} = 90$	$\frac{600}{10} = 60$

stb. Ha tehát választani kellene

	az eddigi számítás szerint			a választó szám szerint		
	az A pártra	a B pártra	a C pártra	az A pártra	a B pártra	a C pártra
6 képviselőt	6	—	—	3	2	1
10 „	10	—	—	5	3	2
25 „	25	—	—	13	7	5

képviselő jutna. Már a második képviselőre az a 900 szám, melyet a B párt adott első jelöltjének, többet nyom, mint az az 1500 másodrangú szavazat, azaz $\frac{1500}{2} = 750$ szavazat, melyet az A párt adott második jelöltjének; ép így több a C párti első jelöltnek $\frac{1500}{3} = 500$ szavazata stb. A mienkénél tudósabb tollak kimutatták, hogy ezek a számtani formulák önkényes és csak ritkán valósuló föltevéseken alapulnak. Aztán meg ez a rendszer magától elesik oly választókerületekben a hol csak egy képviselőt kell választani.

Angliában Disraeli ministersége alatt a lordok háza Lord Cairus ajánlatára, olyan billt szavazott meg, mely a *three cornered suffrage*t hozta be öt városban és hét grófságban, ahol 3—3 képviselő volt választandó. E választó kerületekben minden választó csak két jelöltre szavazhat, de mindig 3 képviselő választatik; a harmadik, a ki a leggyöngébb párt szavazatait nyeri, akkor van megválasztva, ha a beadott szavazatoknak $\frac{2}{5}$ -e esik rá. Ez az eljárás — mint első tekintetre látjuk — csak ott alkalmazható, a hol 3 (vagy 3-mal osztható számú) képviselőt kell választani. Azon fölül az angol választások megbizonyították, hogy ez a módszer sem adja meg a kisebbségnek a kívánt biztosítékot, mert a többségek a helyzetnek mindig urai, ha szavazataikat ügyesen tudják megosztani.¹⁾

M. de Layre²⁾ ezt a rendszert, úgy akarja módosítani, hogy minden megye (departement) csak egy választó kerületet képezzen, és annyi képviselőt válasszon, a hány megilleti választói számához képest. Szerinte minden választó csak egy nevet írna szavazó jegyére. Igaz, hogy ez által az angol módszernek sok hézaga be volna töltve; de minden helyi képviselőt örök időre ki volna zárva a parlamentből.

A *three cornered*-rendszer még legjobban csatlakozik az eddigi választó eljáráshoz; de több előnyt nem nyújt, mint ez, mert épenséggel nem eszközli a kívánatos arányt a pártok között, sőt a legtöbb esetben megzavarja a fönnálló természetes arányt. Azon fölül bonyolódottabb, homályosabb, mint az eddigi eljárás.

¹⁾ V. ö. Mar. de Castellane i. h. 158. lapon.

²⁾ *Les minorités et le suffrage universel*. Dentu, 1868.

A *three cornered* rendszerrel rokon az *egyesített szavazás*: t. i. minden választó kerület három képviselőt választana, de minden választónak a helyett, hogy három jelöltre szavazna, jogában áll mind a három szavazatát egy jelöltnek adnia. Prévost-Paradolnak¹⁾ következő számításai ezt a rendszert világosabbá fogják tenni.

Tegyük föl, hogy három képviselőt vagy tanácsost kell választani olyan kerületben, melynek 20,000 választója közül 13,000 radikális és 7000 szabadelvű. Valamennyi 13,000 radikális 3 különböző jelöltre szavaz, az eredmény tehát:

13,000 az első radikális jelöltnek,

13,000 a másodiknak,

13,000 a harmadiknak.

A 7000 szabadelvű azonban mind a három szavazatát egyetlen egy szabadelvű jelöltnek adná, úgy hogy erre 21,000 szavazat esnék. Ily módon a szabadelvűek fölülkerekednének, s a radikálisok csak azután következnének; meg volna tehát választva: 1 szabadelvű és 2 radikális. Ha a radikálisok avval a fogással élnének, hogy két szavazatot adnának az egyik radikális jelöltnek és egyet a másiknak, akkor is csak olyan volna az arány, mert akkor

az első radikális 26,000,

az első szabadelvű 21,000,

a második radikális 13,000 szavazatot kapna.

De ezek a számítások nem találnak mindig és O. L. Adam 1869. jul. 18. a *La décentralisation*ban Prévost-Paradol elméletét egészen megdöntötte a maga számításaival. Valóban könnyen megesisik, hogy a pártok ügyes csoportulás és a szavazatok gondos öszpontosítása által egyetlen egy szavazat segítségével legyőzik az ellenpártot. Ha pl. valamely választó kerületben, melyben 80,000 választó van, az A pártnak 60,001, a B pártnak ellenben 19,999 híve van, akkor az A párt egyszerűen ugyanazt a 3 nevet írja szavazó lapjaira, és egészen meg van hiúsítva a kisebbség képviselete. Mert akkor az A pártnak mindenik jelöltjére 60,001 szavazat jut, míg a kisebbség jelöltje, ha neki adnak is minden rendelkezésre álló szavazatot,

¹⁾ V. ö. Prévost-Paradol: *La France nouvelle*. E rendszert legelőször Mr. Lowe ajánlotta az angol képviselőházban.

nem kap többet, csak $19,999 + 3 = 59,997$ szavazatot.¹⁾ Pedig itt csak egyetlen egy választótól függ a dolog. Lehet itt beszélni a kisebbségnek igazságos képviseletéről, a hol egyetlen egy szavazattól függ a sorsuk?

Ha nem is komoly figyelmet, de említést érdemel az úgy nevezett többes-szavazás (Plural-Abstimmung) módszere, melyet A. de Montry állított föl (*Le credit viager, le contrat social et le suffrage universel*). Szerinte annyi szavazat jutna a férjnek, a családapának, a hány tagja van az illető családnak, számítva a nőt s a gyermekeket.

Figyelemre méltóbb minden esetre egy másik francia javaslat, mely a választó eljárásnak súlypontját a választó bizottságból magába a parlamentbe teszi át. A *La décentralisation*ban volt 1869. jun. 30. egy terv, mely szerint a parlamentben minden képviselőnek annyi szavazata volna, a hány ezer szavazattal volt megválasztva. Ha pl. valameny törvény szavazás alá kerül, akkor A szavazata — a kit 10,000 választó választott meg — 10 igent vagy nemet jelentene, ellenben B szavazata — a kit 30,000-en választottak meg — 30 igent vagy nemet érne. Ha tehát a parlamentben szavaznak, annyi, mintha egyenesen a választók szavaznának. De akkor a parlament nem képviselőkből, hanem választó megbizottakból állna, nem törvényhozó testület, hanem választók gyűlése, s a szavazás nem volna egyéb, mint egyenesen plebiscitum, melyben nem a képviselők akarata és belátása, hanem tehetetlen, elvont szám döntene.

A schweizi reformisták társulata Genfben a nehéz problémát így akarta megoldani:

1. A szavazatokat ne tulajdonítsák többé egyes jelöltnek.
2. Minden szavazó lap, melyen a választó ugyanazon jelölteket ugyanazon rendben írta föl és rendezte, egy szavazatot nyer. (A választók tehát szavazó jegyzékeket kapnak).
3. A szavazó lapok száma elosztandó a választandó képviselők számával, s a hányados képezi aztán az osztószámot. (Repartitionsziffer).

4. Az egyes választó jegyzékekre eső szavazatok száma elosztandó evvel a hányadossal.

¹⁾ Egy másik példa, mely tanúságot tesz a többség képviseletének a kisebbség által keresztül rihető meghíúsítása mellett, található: Miss de Castellane l. c. p. 155. s. k.

5. Az így nyert hányados határozza meg, hány képviselő esik mindenik jegyzékre.

Beadnak pl. 4560 szavazó jegyet és 44 képviselőt kell választani. Az osztó szám tehát $\frac{4560}{44} = 103\frac{28}{44}$

Jegyzékek	szavazatok	hányados	képviselők
A	1943	18.3412	19
B	1433	13.4212	14
C	797	7.3148	8
D	311	3.0004	3
E	39	0.1716	0
magányos szavazatok:	27	0.1118	0
	4560	42.3610	= 44
		4.560	

Tehát 66 szavazat marad képviselő nélkül, mert annyi jegyzékre oszlottak, melyek az osztó számon alúl maradtak.

Ezen rendszerhez legközelebben áll az E. Naville által (*La réforme électorale en France* című művében) közzétett, úgynevezett *beszámítási szavazás* (Compensations-Abstimmung.), melynek lényegét a következő pontok képezik:

1. Jelölt csak az lehet, kit határozott számú választók ajánlanak; minden választó azonban csak egyszer élhet ajánlási jogával.

2. A jelölt névjegyzéket tesz le, melynek élén a maga és azután azoknak neve áll, kiknek ő fölösleges vagy elégtelen szavazatait beszámíttatni akarja, a szerint t. i. a mint elnyerendő szavazatai a választási hányadost felülmulják, vagy ezt el sem érik.

3. A választás előtt a hatóság minden kerületben az összes jelöltek betürend szerinti névsorát teszi közzé.

4. Minden választó csak egy jelöltre szavaz.

5. A választási hányados, melynek elérése által a jelölt képviselővé válik, eredt az összeirt választók, illetőleg a beadott szavazatoknak a választandó képviselők számával való osztásából.

Azoknak, kik a választási hányadost el nem érték, a már megválasztott jelöltek fölösleges szavazatait számítják be és ezt az eljárást a legkevesebb szavazatokat nyerteknél kezdik. Csak azután számítják be nekik a másokra adott elégtelen szavazatokat is. De vegyük például: Egy kerületben 40,000

választó választ 3 képviselőt. A választási hányados ez esetben 13.333. Beadatott két névjegyzék, és a szavazás eredménye a következő:

1-ső jegyzék		2-ik jegyzék	
A	18.170	C	13.000
B	7.500	D	1.330

A meg van választva. B-nek beszámítják A fölösleges 4837 szavazatát; de még ezzel sem éri el a hányadost. Cazonban, ha neki D. szavazataiból 333-át beszámítanak megválasztottnak tekinthető. Hát a harmadik miképp választatik. Talán új választás rendelőndő el? És ha igen, bizonyos-e, hogy B most is előnyben lesz D vagy egy ötödik jelölt ellenében?

E különben is bonyolódott rendszer tehát a gyakorlatban alig vihető ki.

A Duc d'Ayen *De la représentation de la minorité*, Paris 1870. czimű művében azt kívánja, hogy minden választó kerület két képviselőt választhasson. Akkor a választó csak egy szavazatot vetne az urnába, csak egy jelöltre szavazna, de a kerületnek még is két képviselője volna. Kellene ugyan is egy törvényes minimumot megállapítani, melyet a képviselő szavazatainak el kell érniök (a szerző a szavazatoknak $\frac{1}{4}$ részét kívánja), és aztán az a két jelölt volna megválasztva, a kik választókerületben több szavazatot nyernek, mint a mennyit a törvényes minimum határoz.

Bármilyen csábító volna, s bármily könnyen esnék is, mégis őrizkedni fogunk, hogy mind e javaslatokhoz mi is egy újat csatoljunk, melyet magunk gondoltunk ki. Nem kerülheti el figyelmünket az, hogy mind azok a politikusok és írók, kik a szóbanforgó kérdés megoldásában fáradoztak, egészen elvetették vagy legalább olyan Marsiasféle bíráló alá vették mindazokat a javaslatokat, melyeket nem ők maguk gondoltak ki, s a magukét vitatták mindig a legjobbiknak, az egyedül lehetőknek, a legkönnyebben fogantathatóknak; de mindig jött még más valaki, a ki abban is talált gáncsol, a ki napnál világosabban bizonyította ama dicséret módszernek hibáit és megmutatta, hogy a gyakorlatban lehetetlenek. Én mind ebből csak azt az egyet következtetem, hogy valamennyi együtt véve sem érhet valami sokat.

Nem fogok itt az egyes rendszereknek részletes tárgyalásába bocsátkozni; hisz úgy tesznek ők is, mint az egyszeri oroszánok, a kik olyan tisztára fölfalták egymást, hogy utol-

jára semmit sem lehetett látni belőlök, csak a farkukat. Valamennyinek hibája az, hogy a politikai érdekeknek mozgalmas, sok alakú, örökösen változó életét változatlan, keményre fagyott számokba akarják erőszakolni. Pedig a politika, az állami élet nem számtani példa, s a választó akarata, az érdekek, melyek őt a szavazásnál vezérlik, nem holt számok, nem is lehet ezeket leírt számokkal kifejezni. Azért a kérdésnek csak alapjait fogom vizsgálni, csak leglényegesebb oldalait fogom pontosan szemügyre venni; azt fogom kutatni, *mennyire fér meg a kisebbségek képviselete az állami szabadsággal, s a képviseleti parlamentáris-mussal.*

Hogy néhány angol választó kerületben gyakorolják a *three cornered suffrageet*, ez még nem elég annak bizonyítására, hogy ez a rendszer a kérdésnek végleges megoldását képezi. Sőt éppen az ellenkezőt következtethetjük. Mert ha a *three cornered* rendszer valóban megfelellhetne mindazon igényeknek, melyek a kérdésnek helyes és tökéletes megfejtéséhez kötünk, akkor nem maradna olyan igen szűk hatáskörre szorítva, és nem volna lehetséges az, hogy sok európai parlamentáris államban csak kevésbé vagy éppen nem ismerjük.¹⁾

De hát micsoda igények köthetők a kisebbségek képviselete kérdésének helyes és tökéletes megfejtéséhez?

Az ellentétek enyhítése, a politikai pártoknak harmonikus, szerves egymás mellé sorolása, olyan nézetek és érdekek érvényesítése, melyek kisebb körökre szorítóznak, és azon polgároknak is törvényes képviselete, a kiknek politikai hitvallása a többségétől eltér.²⁾

Mennyi humanitás és nemeslelkűség van ezekben a célokban!

De mennyire kéri belőlük a lehetőség helyes megismerésének hiánya!

¹⁾ V. ö. Marquis de Castellane i. h. 158. l.

²⁾ „La fausse image qui change les proportions d'un objet le déforme et ne le représente pas. — La majorité est la loi des décisions, mais la proportionnalité est la loi des représentations. E. Naville: *La Reform electoral en France* 7. és 9. lapon.

E törekvésnek egy része elérhető, de más módon sokkal könnyebben és biztosabban eszközölhető; más része azonban az utópiák közé tartozik és semmiféle tervezgetés meg nem fogja őket valósítani.

A képviseleti államban, a képviselő testületben azt kívánni, hogy minden kisebbségben levő nézet érvényesüljön, sőt személyes képviselete legyen, — annyi, mintha a kör négy-szögítését kívánnák, mintha az egész államot képviselőházzá tennék, mint ha az egyént ültetnék a trónra, mint ha az anarchiát vagy az absolutismust törvényesítenék és végre a törvényhozásnak minden alapjait megingatnak.

De ne siessünk annyira előre. A bizonyítékok vizsgálása döntse el az ügyet.

És mi bizonyítékainkat magából az állam életéből akarjuk meríteni.

Mert semmi sem szól világosabban az állami élet szervezete mellett, mint az, hogy köréből semmiféle kérdés nem lehet kizárva és magában tárgyalva. A kölcsönös hatás, mely közte s a vele közvetlen kapcsolatban álló tünemények között van; kényszeríti a lelkiismeretes megfigyelőt, hogy kutatásait ez utóbbiak körén túlterjessze. És ha a kisebbségek képviselete még sem talált végleges megfejtést, sőt ha a legderakabb politikusok helytelen s az alapeszmével épen ellenkező módon kezelték: hajlandók vagyunk ezt egyedül annak a körülménynek tulajdonítani, hogy kiszakították azon nagyfontosságú kérdések sorából, melyekkel szorosan összefügg. Mint a csiga az ő házához, melyet hord s a mely őt hordja, úgy fűződik a kisebbségek képviselete az egyéni szabadság s a képviseletes parlamentarismus léte vagy nem-léte kérdéséhez. Lehetetlen a kérdést helyesen fölfogni, még lehetetlenebb helyesen megoldani: ha nem vagyunk előbb tisztában az egyéni szabadság határaival az állam s a társadalom keblében s a képviseleti parlamentarismus rendszerével. Mert logikailag szükséges lépés, ha *minden* kisebbség képviseletétől tovább megyek minden egyéni vélemény érvényesítéséhez, s innen a képviseleti parlamentarismus tagadásához. Igenis, ez csak egyetlen egy lépés, de olyan lépés, mely a fűnséges és a — nevetséges között van.

A korlátlan egyéni szabadság kezdetleges természeti állapot alapja; a fejlett műveltség, az erős, hatalmas állami lét becses vívmányok, de csak drágán, az egyéni szabadság egy

részének árán lehet őket megszerezni. A szabadság az erő akadálytalan kifejtésének lehetősége, s az egyéni szabadság abban áll, hogy minden egyén a benne összpontosult erőket akadálytalan kifejthesse. De minthogy mindenhol különböző erők akarnak hatni és fejlődni: egyik sem tökéletesen szabad. Se a külső természetben, se a szellem életében nem lehetséges, hogy valamely erő szabadon kifejlődjék; mert a többi erők kifejtése és működtetése gátul szolgál az *egy* erő kifejlődésének. Ha valamely test mozgásnak indul, akkor addig mozog, míg tevékenységében meg nem akasztja valamely más testnek nyugalomra való törekvése; a vagyonszerzés meg van engedve azon határig, a hol útját állja másnak a tulajdonjoga. Itt is, ott is a törvény a szabadságnak szabályzója, mert szükségképen megszorítja, s az erőfejlés kölcsönhatását szabályozza. A tökéletes szabadság tehát a törvénynek tagadása; a törvény pedig — az észszerűen korlátolt szabadság, legalább annak kell lennie. Mert azonban egy egyénnek tökéletes szabadsága a többiekét szükségképen megszünteti: a törvénytelenység annyi mint az egyesnek zsarnoksága, azaz a többség szabadságának tagadása. Minél magasabbra fejlődik a törvény, annál észszerűbbnek kell lennie a szabadság megszorításának, s a hol a törvény egy szervezetnek képezi alapját, ott a szabadságnak ezt az észszerű megszorítást el kell tűrnie. És valóban így van ez a természetben is, az államban is.

Ha itt az államot mindig a külső természet *mellett* említjük, ez csak engedmény, melyet jobb érthetőség kedvéért adunk az állami élet eddigi fölfogásának. Mi az államot inkább szervezetnek tekintenők, mely a természetnek egyéb tünetnyeitől semmiben sem különbözik. Ha az eszme anyagi szervek közreműködő erőinek eredménye, akkor szükségképen ugyanazon természeti törvényeknek kell hódolnia, a melyeknek ezek az anyagi szervek vannak alávetve; valamint a virág azon befolyásoknak enged, melyeknek gyökere, szára, levelei vannak alávetve; valamint a hang azon törvények szerint módosul, melyek a beszéd s a hallás szerveit kormányozzák. Az eszmék világában is kell tehát a létért való örökös küzdelemnek lennie; a nem, a faj, itt is csak addig tarthatja meg a maga alakját, a míg a föltételek kedvezők, s a mi legczélszerűbb, legalkalmasabb, az fogja a többit túlélni. Az eszmék örökösen versenyeznek, ujak merülnek föl, avultak elvesznek; míg némelyek a gondolás köréből eltűnnek és csak könyvtárak

régi hártványain maradnak meg, mint ősi mammutok a föld rétegeiben: mások új, divatos öltözetben, tetszetős alakban jelennek meg. A történelem dúsán szolgáltat erre példákat, mert a történelem a legbecsesebb muzeum, mely telve van az eszmék ezen metamorphosisának bizonyítékaival. Így temetkezett el Európában a polytheismus, így tagadták, mint lehetetlenséget a nap mozgását a föld körül; így diadalmaskodott az egyisten hite, így vált meg a természettudomány a bibliától és tisztult a vakhit és babona salakjaitól; így emelkedett a demokratia a politikai trónra, a hol az előtt a rendi elfogultság uralkodott. Igaz, hogy mindig soká fog tartani, míg ama régi eszmék maradványai az emberiség tudatából kihálnak, és egyes példák még soká meg fognak maradni s mint ókori romok fognak ott állani a mindig megújuló eszmevilágnak közepette; hisz így van ez a külső természetben is: egyes ősvilági alakzatu állat- és növénynek ott is túlélnek rokonaikat, melyek a földkéreg rétegeiben lelték sírjokat. De általában és egészben véve a legalkalmasb alakzatok fönmaradásának törvénye az eszmék világában ép oly következetesen és kérlelhetlenül uralkodik, mint a nagy és hatalmas természet tüneményeiben.

Nem szeretném, ha félreértenének. Nem az a legalkalmasabb szükségképen, a mi a mi szemünknek s a mi fogalmaink szerint látszik olyannak; ha így volna, akkor az emberi szellemnek mindig egyenesen a jó felé kellett volna haladnia, a visszahatás, az eszmék terén való hanyatlás, annyi műveltségnek veszte nem volna lehetséges. De az az eszme, mely az adott viszonyokhoz és befolyásokhoz legjobban tud alkalmazkodni, minden esetre uralomra vergődik a többi fölött, valamint az állat- vagy növényfaj csak akkor tarthatja fön magát, ha tud alkalmazkodni az adott viszonyokhoz.

Ha tekintjük annyi magas fokú műveltségnek virágzását és enyészét, a különböző állami alakokat és intézményeket, az ezer változásokat, melyeken mindezek átmentek, a véres harcokat, melyeket érettök és ellenök vívtak, ha egyetlen egy, de mélyre ható pillantást vetünk mindezekre a tüneményekre: meggyőződhetünk, hogy a legalkalmasb alakulatok túlélése törvénye nem csak a külső természetben, hanem az emberi szellem belső életében is mindig és mindenhol érvényesült, hogy tehát az állam a külső természet tüneményeivel teljesen összhangzó szervezet.

Nagyon messzire elvinne bennünket, és túllépnénk értekezésünk határain, ha a most mondottaknak behatóbb bizonyításába ereszkednénk. Elég itt megállítanunk azt, hogy a föltétlen egyéni szabadság az államban ép úgy lehetetlen, mint a külső természetben; hogy nem csak az államban, hanem már a társadalomban is — pedig itt a különböző erők és érdekek sokkal lazábban függnék össze — az egyes embernek az erő-kifejtés s a természetes szabadság körét meg kell szorítania, és meg kell elégednie az állami szabadság, azaz a mások szabadsága által korlátolt szabadsággal. Ez állami, nem pedig ama természetes szabadságnak kell minden állami intézménynek alapját képeznie; ez az az engesztelő szellem, mely a legeltérőbb érdekeket megvilágosítja szelid sugarával, hogy ne mint ellenségek egymásnak vesztére, hanem egymást segítve és támogatva közös, békés fejlődésre törekedjenek.

Hozzá szoktak némelyek, hogy az individualismust tekintik a szabadság alapjának és első föltételének; de nagyon csalatkoztak abban, hogy a szabadság fejlődésének első fokát tekintették azon alapnak, melyben a szabadság gyökerezik. Mert a szabadságnak nem végső célja az individualismus; sőt ellenkezőleg legdurvább és legkezdetlegesebb alakja. A műveltség teremtette közügyben a szabadság épen ezen individualismusnak *ésszerű* megszorításából virágozik föl. Még Stuart Mill is, az individualismusnak legbuzgóbb harczoja, megvallotta, hogy bizony a társadalomnak van joga némely pontokban szárnyát szegnie az egyéni törekvéseknek. Mennyivel inkább van joga ehhez az olyan államnak, melynek törvényhozó, végrehajtó és törvénykező hatalma végtére is azon megszorítások összegének tekinthető, melyekkel az egyénnek okvetetlen korlátoznia kell a maga hatalmát, ha akarja élvezni azokat az előnyöket, melyeket a közügyben való élet nyujthat neki! Nem föladatunk itt azt kutatni, hol kell ezt a határt vonni, és hogy mennyire menjen az egyéni szabadságnak az állam által megkivánt korlátozása; ha csak az irodalmat akarnók elsorolni, mely ezen föladat megoldásával foglalkozik, még erre sem volna elégséges az a tér, melyet a szóban forgó kérdésnek szentelhetünk. Elég arról meggyőződünk, hogy minden törekvés, mely a föltétlen egyéni szabadság megvalósítására van irányozva, lehetetlenségre való törekvés; a maró méreg csakhamar megemésztene az edényt, melybe bele akarják önteni, s az államnak a műveltség vésőjétől faragott büszke, harmonikus

szobrának csakhamar homokká kellene morzsolódnia, ha eltűnék belőle az *ésszerűen megszorított szabadság* államalkotó eszméje.

Az a követelés, hogy minden kisebbségnek legyen képviselete, végső következményeiben a legszélső individualismust, a föltétlen szabadságot jelenti; mert ha csak egyetlen egy egyéni véleményt kizárunk a képviselőházból, már ezen egyetlen kisebbséggel szemben jogosulatlan előnyt adtunk a többségeknek. Mert itt számokkal van dolgunk, s a számok birodalmában csak relativ fogalmak vannak; abszolút csak az, a mi számtalan, számlálhatatlan: a semmi.

A kisebbség arányos képviseletének buzgó vitatói buzgalmukban nem veszik észre, mint tévesztik szem elől csupa szabadságfától magát az erdőt, az államot, hogy előre akarva haladni voltaképen visszafelé jutnak, hogy az állami életnek, a parlamentarismusnak továbbfejlesztését czélozva, az államot voltaképen a meztelen, vad természeti állapotba helyezik, hogy a műveltség csigáján fáradságosan föllendített szellemet vissza akarják csavarni a föltétlen szabadságnak alacsony fokára, mert ez nem egyéb, mint általános szolgaság egynek zsarnoksága alatt. Ők az államot, legjobb esetben, községekre akarják osztalni, hogy az egyénben veszszzen el, hogy tehát merő ellentéte legyen a régi államnak, mely az egyéniséget olvasztotta föl a közügyben.

Tehát a kisebbségek arányos képviseletének elve homlok-egyenest ellenkezik az államnak legbenső lényegével, az állami szabadsággal, s nekünk nem lehet s nem szabad soká haboznunk, ha arról van szó, hogy pártra álljunk és nyilatkozzunk az egyik vagy a másik elv mellett. A ki józanul gondolkodik, annak nem fog nehezeére esni a választás!

De a képviseleti parlamentarismus lényegével is ellenkezik a kisebbségek képviseletének elve, és nem jótévő módosítás, nem reform, hanem épen ezen parlamentarismus pusztítása és kiirtása az, ha a kisebbségek arányos képviseletével állítólag javítani akarják. Talán beheged a seb, ha mérget csöpögtetünk bele, s így siettetjük a testnek fölbomlását, mely különben egészséges lehet? Talán nemesítjük a fát, ha megtámadjuk élete velejét és kegyetlenül elszabdaljuk gyökereit? Pedig a kisebbségek arányos képviselete méreg, melyet a parlamentarismusnak sebeibe akarnak önteni, kés, melylyel gyökereit akarják megmetszeni. Ha egyszer józan megfontolás

után átlátja az ember a czélt, melyet a parlamentarismus el akar érni, ha nem fogja föl az ember magát a parlamentarismust czélnak, hanem csak eszköznek, alaknak, mely az államnak czélja elérésére szolgál: akkor ezt a nézetet előbb-utóbb helyesnek fogja vallani.

A ki elvünkkel nem ért egyet és előre is tagadja, avval nem akarunk s nem lehet vitatkoznunk: csak azokhoz szólunk, kik meg vannak győződve, hogy a képviseleti parlamentarismus olyan stádiumot képez az állami alkotmányban, melyet természetes fejlődésében jelenleg el kellett érnie: s a mi nekünk fődolog: a kisebbségek arányos képviseletének vitatói valóban mindnyájan az európai állami élet fejlődésének ezen fokából indulnak ki. Nem tartozik tárgyunkhoz az a kérdés; vajon a képviseleti parlamentarismus valóban legjobb alak-e, legalkalmasabb-e arra, hogy lehetővé tegye a polgároknak állami boldogulását. Ez a nyomozás különben olyan eredményekre vezetne, mint az egyszeri természettudóst az a kérdés; vajon a természetben most meglevő állat- és növényfajok legjobb s legalkalmasb alakúak-e, vajon nem volna-e nekik előnyösebb valami másféle fejlődés. Ha hozzá szokik az ember, hogy az érzelmi és értelmi világ tüneményeit szükséges, törvényeknek hódoló fejlődés fokainak tekintse, akkor az ilyen vizsgálatot fölöslegesnek fogja tartani és fő feladatnak fogja kitzünni azt, hogy a fejlődésnek e törvényeit kell lehetőleg kinyomozni, hogy magunk is befolyást gyakorolhassunk a fejlődésre.

Itt tehát csak azt kell vizsgálni, vajon a kisebbségek arányos képviselite haladása-e, fejlődése-e a képviseleti parlamentarismusnak s hogy ez a két rendszer egyáltalában megférhet-e egymás mellett. E célra előbb természetesen az szükséges, hogy tisztában legyünk először mind a két rendszernek céljaival, s e tekintetben annál rövidebben szólhatunk, minél jobban tudjuk, hogy ezek immár minden mívelt embernek közvagyónát képezik.

A képviseleti parlamentarismus a *Nihil de nobis sine nobis* elvből indul ki, s czélja, hogy a parlamentben az országban meglevő érdekeknek és nézeteknek lehetőleg hü képét adja.¹⁾

¹⁾ V. ö. Prevost-Paradol: *France nouvelle* p. 71; továbbá Guizot: *Histoire des origines du gouvernement représentatif* II. 259. l., a hol így szól: „Le but du gouvernement représentatif est de

A kisebbségek arányos képvisellete elméletileg ugyanazt akarja elérni, a mennyiben minden kisebbségnek lehetővé akarja tenni, hogy képviselői legyenek a parlamentben. Csakhogy a gyakorlatban egészen más alakot ölt a dolog. Mint a költő mondja:

„Eng ist die Welt und das Gehirn ist weit,
 Leicht bei einander wohnen die Gedanken;
 Doch hart im Raume stossen sich die Sachen,
 Wo Eines Platz nimmt, muss das Andre rücken,
 Wer nicht vertrieben sein will, muss vertreiben,
 Da herrscht der Streit und nur die Stärke siegt;“

s a minék az elméletben olyan harmonikus és barátságos színe van, az a gyakorlatban elveti csábitó álarczát: két ellenség áll egymással szemben, a kik örök pusztitást esküdtek egymásnak.

A képviselati parlamentarismus úgy akarja czélját elérni, hogy minden polgárnak (suffrage universel) vagy legalább a legnagyobb részének, mely az államnak terheit viseli (census), jogot ad, hogy részt vegyen az állam alkotásaiban. Nem a képviselőházban, hanem a választó urnánál kezdi meg üdvös művét a parlamentarismus. De a fölmerülő vélemények és elvek chaoszában szilárd, kétségtelen ismertető jelt állapít meg, a mely eldönti, hogy a fölmerülő vélemények közül melyik legkedvezőbb az állam természetes fejlődésének, melyik igényelhet törvényes megállapítást, és melyik nem. Az emberi szellemnek, mely alakokhoz és rendhez van szokva, okvetetlen szüksége van ilyen kritériumra, ha a körötte forrongó és hullámozó tünevények között meg akar állani, és nem akar elmerülni az állati sötétség mélységébe. Ez a kritérium, tudjuk, a többség akarata.¹⁾

mettre publiquement en présence et aux prises les grands intérêts, les opinions diverses, qui se partagent la société et s'en dispute l'empire, dans la juste confiance que de leurs débats sortiront la connaissance et l'adoption des lois et des mesures qui conviennent le mieux aux pays en général. Ce but n'est atteint que par le triomphe de la vraie majorité, la minorité constamment présente et entendue. Si la majorité est déplacée par artifice il y a mensonge. Si la minorité est d'avance hors de combat, il y a oppression. Dans l'un ou l'autre cas, le gouvernement représentatif est corrompu.“

¹⁾ Más nézetben van Guizot; id. h. I. 106 l. mondván: „Dans l'idée de majorité entrent deux éléments très différents; l'idée d'une opinion qui est accréditée, et celle d'une force qui est prépondérante.“

Már most a kisebbségek képviseletének vitatói látszólag ugyanazt akarják elérni: a parlamentben ők is a néperdekeknek hű képét akarják; de buzgalmukban magát a tárgyat veszik képnek, s a tükör helyébe, hol a test képmásának kellene megjelenie, magát a testet teszik, mert nem azt kívánják, hogy az állam minden érdekének legyen a parlamentben képviselője, hanem hogy az állam egészen fölolvadjon a parlamentben. Véleménye nyilvánítására minden elvűnek és nézetűnek jogot adnak, de a nézeteknek eme zavarában nem állapítanak meg olyan kritériumot, mint a parlamentarismus, úgy hogy lehetetlen eldönteni, az adott esetben mi legyen törvény, mi nem. Megvonnak tehát a törvényhozástól minden szilárd alapot, eltemetik az erkölcsöt, s a parlamentet örült társasággá teszik, mely egy vulkánon tánczol. Igaz, hogy a valóságra nincs tökéletes kritériumunk, s a mit ma igaznak hiszünk, a mire ma esküszik az emberiség, azt holnap hazugságnak tartják és hiú ábrándképnek nevezik. De éppen azért kell legalább oly ismertető jegyünknek lenni, mely megjelenti nekünk, hogy mi igaz *ma*. Erről azonban a kisebbségek képviseletének bajnokai nem gondoskodtak. Ők nem ismerik el mértékadó kritériumnak a többség akaratát. Ha meg is engedjük, hogy minden kisebbségnek képviselete lehetséges, ha meg is volna fejtte az a nehéz talány, hogy hogyan találkozzék a polgároknak minden érdeke ne csak mint egy tűzpontban a képviselőházban, hanem éppen olyan arányban legyenek ott, melyben a társadalomban állanak egymás mellett: még akkor is — ha egyáltalában akarnak törvényeket teremteni — kell magában a képviselőházban kisebbségnek lenni, melyet törvények alkotásánál tekintetbe venni nem lehetne, melynek akaratát nem lehetne törvényesíteni. Ez az a pont, melyben a kisebbségek arányos képviseletére irányzott minden szellemdús tervnek okvetetlen hajótörést kell szenvednie; mert ellenkeznek a parlamentaris-

Comme force, la majorité n'a aucun droit que celui de la force même qui ne peut être, à ce titre seul, la souveraineté légitime. Comme opinion la majorité est-elle infaillible? Sait-elle et veut-elle toujours la raison, la justice, qui sont la vraie loi et confèrent seules la souveraineté légitime? L'expérience dépose du contraire. La majorité en tant que majorité, c'est-à-dire en tant que nombre, ne possède donc la souveraineté légitime, ni en vertu de la force qui ne la confère jamais, ni en vertu de l'infaillibilité qu'elle n'a point."

rendszernek alapelvével, a többség uralmával; mert az a parlament, melyet ők a legkülönbözőbb elemekből kevernek egybe, holnapra összedőlne, s nem találnának benne hathatós ellenállást a parlamentarismusnak kárörvendő ellenségei.

A képviseleti parlamentarismusnak sajnos vagy épen rozszakaró félreismerése, ha némelyek arról panaszkodnak, hogy a kisebbségeknek nincs képviseletük, hogy kisebb érdekeiket nem veszik tekintetbe. Nem bizonyít-e ellenkezőt a gyakorlat? Nem képezi-e minden parlamentben a kisebbség az éltető elemet, mely ellenzése által — a mig ezt alkotmányos uton gyakorolja — a törvényhozásban is érvényesül, még pedig oly módon, mely tekintetbe vétel nélkül nem maradhat, és valóban nem is marad? Minden képviselő — ámbár csak egy választó kerület választotta — az egész állam érdekeinek képviselője. A képv. parlamentarismusnak ezt a sarkalatos pontját — melyet a kisebbségi képviselet tárgyalásánál sohasem vesznek tekintetbe — nem lehet figyelem nélkül hagynunk. Igaz, hogy minden képviselő a maga pártja érdekeit tolja előtérbe, azaz a maga módja szerint akarja az országot boldogítani, de e mellett mindenik megfontolja, nem állják-e ezen érdekek másoknak utját. Nagyon figyelemre méltó, a mit a pesti lipótvárosi képviselő tavali programbeszédjében mondott: hogy t. i. minden törvény csak compromissum a politikai pártok között, melyben ép oly mértékben veszik tekintetbe az államnak minden érdekét, mint a kisebbségi képviselet vitatói kívánják. Ha az ember tagadja a képv. parlamentarismusnak azt a sarkalatos pontját, mely szerint minden képviselő nem csak a maga szűk választókerületének, hanem az egész állam érdekeinek képviselője; ha fölteszi, hogy egy államban csak kétféle érdek lehetséges s hogy ezek közül egyik mellett a népnek többsége, másik mellett kisebbsége küzd; ha, mondom, ezt a két pontot — melyet a mozgalmas politikai élet minden lépten nyomon meghazudtol — elfogadja az ember: csak akkor panaszkodhatnék joggal arról, hogy valamely kerületnek kisebbsége képviselő nélkül marad. De már a kisebbség keblében is eltérnek egymástól a nézetek, úgy hogy itt is egyik nézet a másikhoz képest többségben van; tehát bebizonyul, hogy akármelyik kisebbség képviselete — ha csak nem vesszük tovább egészen az egyénig — mindig csak többség képviselete marad. Ki mutatja meg ebben a labirintban a kifelé vezető utat?

Azonban tévedne, a ki az eddig mondottakból azt következtetné, hogy mi a képv. parlamentarismust mai alakjában föltétlenül helyeseljük. Korántsem. Tudjuk, hogy számos hiánya van, hogy ezer betegség ékteleníti testét. Igazat adunk *Calhoun*nak, midőn a többség hatalmát veszedelmesnek tartja, és ezen többségnek uralomra törekvéseit így rajzolja:

„The dominant majority for the time would have the same tendency to oppression and abuse of power, which, without the right of suffrage, irresponsible rulers would have. . . . The dominant majority for the time would, in reality, through the right of suffrage, be the rulers — the controlling, governing, and irresponsible power — and those who make and execute the laws, would, for the time, in reality be their representatives and agents.“¹⁾

Nézetünk szerint azonban a kisebbségek arányos képviseletében épenséggel nem találhatjuk fel azon gyógyszert, mely a képviseleti parlamentarismus sokféle bajain segíthetne. Egészen máshol kell azt keresnünk.

A mennyiben a kisebbség arányos képviseletének szószólói törekvéseikben a parlamentarismus rendszerének javítását tartják szemük előtt; a mennyiben céljaik kitűzésében nem vezetnek más indok által, minthogy a parlamentarismus mostan divó rendszerének szembeötlő hiányain gyökerestül segítsenek; annyiban mi egyetértünk velök. Azonban határozottan tagadjuk, hogy épen a kisebbség arányos képviselete volna alkalmas eszköz ezen cél elérésére.

Mert csalatkoznak azok, kik azt hiszik, hogy egyszerű eszköz alkalmazásával bonyolodott szervezet *complicated* hiányain segíthetni. Ily esetben nem egyetlen egy pontjára a beteg testnek kell hatni, hanem okvetlenül szükséges, hogy mindegyik gyengélkedő tag egészsége a neki megfelelő gyógy-mód foganatosítása által hozassék helyre.

„Jó választó törvénynyel — azt mondja *Levita* — a tökéletlen és nem-szabad alkotmány is szabaddá és tökéletessé fejlődhetik.“ Hozzá tennők: a képv. parlamentarismusnak egész rendszere oly szorosan összefügg az országnak választó törvényével, hogy ennek előnyei és hiányai az egész rendszernek meganayi jó

¹⁾ „*A disquisition on the government of the United States*. Charleston, 1831. p. 22.

oldala és fogyatkozása. Hisz az érvényben álló választó törvény az alkotmány (s így a modern államokban a képv. parlamentarismus) concret alakulásának leglényegesebb része. Ezt a rendszert tehát főképen a választó törvények javítása által kell reformálni. Ránk nézve ez annyival is fontosabb, minthogy nálunk a választó törvény reformja éppen napirenden is van, és a múlt országgyűlésen mutatkozott elkeseredettség ellenére, előbb-utóbb ismét a törvényhozó testület tárgyalása alá kerül. Korántsem akarjuk itten a választó törvénynek példaképet fölláttatni; csak azt fogjuk megkísérteni, hogy rámutassunk azokra a pontokra, melyekre az európai választó törvényekben eddig egyáltalában nem volt tekintet, holott véleményünk szerint éppen alkalmasak arra, hogy elősegítsék a parlamentáris képviselet és rendszernek kívánatos és sikeres reformját.

Ragaszkodva azon elvhez, hogy a képviseleti rendszer nem csak a parlamentben, hanem már a választásnál, sőt már a jelöltek fölláttatásánál veszi kezdetét: először is az szükséges, hogy *meg legyen akadályozva az összeíró és reklamáló bizottságok önkénye*. Ez az a pont, melyből a képviseleti rendszer reformjának ki kell indulnia.

Szóljak még azokról az erőszakoskodásokról, melyekkel néhol a nevezett bizottságok tagjai feddhetetlen polgárok irányában eljárak, egyedül azért, mert ezeknek politikai nézetei nem voltak az ő inyükre? Fölösleges és hiú törekvés volna, ha kimerítő rajzát akarnók adni olyan tényeknek, melyeket az élet napról napra egész meztelenségökben tár elének; választás idején egymást érik a panaszok az összeíró és reklamáló bizottságok hatalmaskodásairól. A pártgyűlölet a választók között sokkal durvább és következményeiben sokkal veszedelmesebb, mint a parlament kebelében. Ennek véget kell vetni, ha azt akarjuk, hogy a parlament valóban a nép akaratának hű képe legyen.

A választók lajstromának állandosítása és évről évre javítása az egyedüli eszköz, mely megtörheti az összeíró bizottságoknak önkényét, mely a szabad véleménynyilvánítást rútol megghiúsítja. Es azt a kísérletet, melyet a belügyi minisztertől a múlt országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslat foglalt magában — hogy t. i. *a reklamálásoknál előforduló vitás dolgokat egy bíróság ítélje meg, mely a pártok fölött áll és a legfelső törvényszék tagjaiból alakul* — minden esetre termékeny és életrevaló eszmének kell elismerni; ámbár nem lehet tagadni, hogy

ez könnyen adhatna alkalmat a bírósági közegeknek politikai téren való túlkapásokra, melyeket a mi alkotmányunk eddig szerencsésen elkerült.

Második, a mit nem szabad szem elől téveszteni: *a választásból való számos tartózkodás*. Olyan országban, a hol 30,000—34,500 lakásra és 2400 választóra esik egy-egy képviselő, — így van Magyarországon és a kapcsolt részekben, — már úgy is nagy képzelő tehetség kell ahhoz, hogy a parlamentet a nép akarata hűséges tükrének tartsuk; mennyivel kevésbbé hihetjük ezt, ha 2400 összeirt választó közül 1700—2000 tartózkodik a szavazástól és nem gyakorolja „legszebb polgári“ jogát! A csákvári kerületben 1869-ben mindössze 2448 választó volt beírva; ezek közül 2237 nem vett részt a választásban; a bihari kerületben, hol ugyanakkor 2201 választó volt összeírva, 1066-an szavaztak, 1135-en pedig nem; Vizaknán, a hol 603 választó volt bejegyezve, csak 194-en vettek részt a választásban, 409-en pedig csöppet sem törődtek joguk gyakorlásával. — Ezeket a példákat még jó darabig folytathatnók, holott az ellenkezőre — hogy t. i. minden választó gyakorolta jogát — egyetlen egy példát említhetünk csak 1869-ből: Miletics választását Ujvidéken.

Általában véve bizonyos, hogy nálunk a választóknak több mint harmad része vonja ki magát a szavazás alól. De nem csak nálunk van ez így; Európának egyéb országaiban is évről évre növekedik a szavazástól tartózkodók száma, és mindig jobban elharapózik a legfontosb és legvégzetesb polgári jog iránti egykedvűség. Kiabál és lármáz ugyan egy sereg szószátyár; a „nép“ iszik és tánczol és lakomákat rendez; vigadnak és agyon verik egymást; de — talán épen ezért — mire megjön a döntő óra, a választóknak nagy része, és többnyire java része, a választást részvétlen nézi, sőt sokszor ellenséges indulattal.

Hogy ezt a bajt ki lehessen kerülni, magát *a választást a választókra nézve olyan kényelmessé és kellemessé kell tenni, a mennyire csak lehetséges. Annyi szavazó urna és választó bizottság kellene, a hány a jelölt*: ez talán legalkalmasabb volna a közönyt csökkenteni. Továbbá úgy kellene történni a választásnak, hogy minden választónak *szabad volna tetszése szerint akár titkon, akár nyilvánosan szavazni*; és végre *a választásnak legfőlebb egy napig kellene tartania*, hogy a választó egyéb fog-

lalkozásaiban ne legyen háborgatva és ne legyen kénytelen naphosszat állani az utcán, míg rá kerül a szavazás sora.

Tudom, hogy itt futtában olyan pontokat és tételeket érintek, melyek mélyreható tanulmányt igényelnek, melyek hosszas meggondolás és tapasztalás eredményét képezik, melyek végre az államtudomány irodalmának egy részét kizárólagos urodalmul igényelhetik. Mind ezt jól tudom; de hisz itt csak rámutatás volt a czélom: egy-egy szó, egy-egy mondat által az olvasó gondolatában a fogalmak és következtetéseknek egész sorát akarom előidézni. Rá bízom a komoly olvasónak gondolkodására, a munkaszeretőnek szorgalmára, hogy a kövecskéket, melyeket csak úgy odavetettem figyelemgerjesztésül, egységesebb és terjedelmesb egészszé kapcsolja össze.

Még csak egyet akarok megemlíteni, egyet, a mit a képviselet helyes reformjára szolgáló eszközök között legelső helyen kellett volna említenem: *a népnek nevelését politikai morálra.*

A mostani parlamentáris rendszernek hibái sokszor olyan bonyolodott természetűek, hogy élesen látó politikusnak is nehezebbre esik, sőt lehetetlen megoldania a gordiusi csomót, s a gyógyító írt épen a sebes helyre alkalmaznia. A legkülönbözőbb nemű vesztegetésekről ma már nem is igen panaszkodnak: már olyan általánosak és közönségesek lettek, hogy az emberek hozzá szoknak és a képviselő választások elkerülhetetlen kísérőinek tekintik. Már nem is igen tűnnek föl a vesztegetések, és világszerte azon összeg szerint becstülik a képviselőket, melyet választásuk elnyelt. Pedig hogy micsoda dolgokra fordítják ez összegeket, azt minden kis fiu tudja, a ki valaha papiros zászlót lobogtatott, és eszeveszett kiabálással menve végig az utcákon nyerte első oktatótát a parlamentáris játéokban.

Össze lehetne állítani az előforduló veszteségeknek akár egész rendszerét. Van először is az az egészen nyers és durva módja a vesztegetésnek: szeszes italokkal; aztán az az általános és szennyes fajtája: kész pénzzel; azután az a ravasz és ámitó fogás: a legkülönbözőbb nemű ígéreték (adó megszüntetése, föld fölosztása, vasuti engedélyek, hivatalok, méltóságok stb. stb.); végre az ármány nők közbenjárásával és szemfényvesztés külső pompa és csillogás által. Ez csak néhány alakja annak a veszedelmes Proteusnak. Úgy látszik, mint ha hozzá sem lehetne férni, mert olyan különböző színekkel s

álarczokkal tűnik szem elé. Pedig kell orvosolni ezt a bajt, ha valóban komoly szándék a parlamentarismus reformja. Itt is csak rá akarunk mutatni valamire. Az iskolának s az egyháznak, a törvényszéknek s a parlamentnek vállvetve kellene működnie a népnek a politikai erkölcsre való nevelésében : ez okvetetlen gyökeres orvoslást szerezne. A néppel nem csak meg kell értetni azt, hogy a választó jog legszebb polgári joga, hogy ha szavazatát áruba bocsátja, a legszentebb érdekekkel űzi játékát, olyan érdekekkel, melyeket nem szabad földadni egy üveg borért vagy más egyéb ajándékért ; meg kell tanítani a népet, hogy e szerint cselekedjék is. Akkor, de csak akkor remélhetjük azon nap közeledtét, mikor a legszebb gyümölcsöt szakíthatjuk le a nyilvános élet fájáról : minden census megszüntetését s az általános szavazat-jog behozatalát. ¹⁾)

SCHILLER ZSIGMO D.

¹⁾ Örömet közöljük e tanulmányt, mint olyant, mely a kisebbségek képviselete kérdését nálunk először tárgyalja tüzetesebben. De nem értünk egyet mindenben a szerzővel. Különösen nem helyeselhetjük azt az állítását, mely szerint a kisebbségek arányos képviselete ellenkezik az állam legbenső természetével, az állami szabadsággal s a parlamentarismus lényegével. A parlamentarismus lényege nem egyéb, mint bizonyos körben, bizonyos formák között a többség akaratának érvényesítése. Vajon veszélyezteti-e ezt az a törekvés, mely a választás módjában úgy a többség, mint a kisebbség minél arányosabb, tisztább kifejezését keresve, a többség és kisebbség eddigi jogi viszonyát a parlamentben legkevésbé sem érinti? Szerző pálczát tör minden ide czélzó elmélet fölött, elítéli az angol *three cornered suffrage* rendszerét is, mely némi gyakorlati eredményt már is fel tud mutatni. Jól van, de vajon e különböző rendszerek gyöngéi és hiányai bizonyítanak-e a törekvés veszélyessége mellett s abból hogy a kérdés nincs megoldva, következik-e, hogy felhagyjunk minden további kísérlettel, még az elmélet terén is?

Szerk.

BRET HARTE BESZÉLYEI.

A név, melyet e sorok fölött lát az olvasó, pár év óta nagy hírűvé lett az amerikai és az angol irodalomban. Még négy-öt évvel ezelőtt csak Szent Francziskóban ismerték, mint szerkesztőjét egy helyi lapnak, mely nem igen terjedt el a város határain túl. Azután átvette egy havi szemle, az *Overland Monthly* szerkesztését s ez most amerikai rohamos gyorsasággal kapott hirre az Egyesült Államokban és Angliában is. Sikerét főleg a szerkesztő beszélyei vívtak ki, melyekben a californiai életet hű és eredeti vonásokkal festi. Az időpont éppen kedvező volt ily tárgyra. Akkor épült ki a *pacific*-vasut, mely Californiát egyszerre közel hozta a többi miveltebb államokhoz, s felé fordította a közönség érdeklődését még jobban, mint azelőtt.

A beszélyíró egy egészen új világot nyitott meg a regény-olvasók előtt. Egy új világot, mely még felig chaosz, melyben a társadalmat a világ minden részéből összecsedült nép alkotja, hova az arany édes illata, és a gyors meggazdagodás vágya vonz mindenkit, de állandó megtelepedésre alig gondol valaki. Az aranyásók telepei eredetileg vityilokból, csapszékek-ből, kártyázó házakból alakulnak. Azonban a forgalom és kereskedés, melyet e kincsvágyó sereg önkénytelenül teremt, nyugodtabb foglalkozásu elemeket von maga után, melyek szilárdabb üzleteiket nagyobb állandósággal folytatják, megtelepülnek s rendezett városokat alkotnak. A chaosz formákba verődik, a rendtelenségből törvények fejlenek ki.

Hol lehet érdekesebb tárgy egy éles szemü vizsgáló előtt, ki az emberi lelket akarja kutatni? Hol tűnik elő a jellem annyi eredeti vonásban, leplezetlenül, nyersen? Nem uralkodnak az illem szabályai, melyek másutt, legalább külsőleg, egyenlővé teszik az embereket. De nem is a vad emberek természeti állapota van előttünk, kiknek állatias életében a psycholog még

kevés érdekest talál. Vegyül itt a műveltség, vagy fölületes műveltség a vadsággal, erkölcs a bűnnel, jó a rosszal, nemes érzelem a nyers ösztönnel, emberi az állatival összevissza.

Azonban Bret Harte érdeme nem csak abban áll, hogy mint egy *cicerone* bevezet bennünket ez ismeretlen körbe. Valóságos költő, a ki mindig oly hűrt tud megpendíteni, mely szivünk mélyéig rezeg. A látszólag közönyös humor daczára, melylyel beszélyeiben jót és rosztat együvé vegyit, mégis érezzük, hogy erős morális érzelem vezetí tollát. A bűnök tengeréből mindig egy-egy gyöngyöt hoz fel. Kikutatja az elvetemült lélek titkait s oly nemes érzelmeket leplez föl benne, melyeknek igazságát egy perczig sem vonjuk kétségbe. A lélektani ellentétésségek, melyeket ő fest, annyira igazak, oly hiven vannak az emberi lélekből véve, hogy legkevésbbé sem ütkezőnk meg rajtok. Sok regényíró szereti hajhászni a lélektani ellentéteket, de aztán nem tudja kibonyolítani s természetellenes képtelenségbe jut. Bret Harte szerencsésen kikerüli e veszélyt; megóvja tőle jó ösztöne.

A mellett elbeszélő modora is kitünő. Röviden, egy-egy vonással élénk állítja az egész jellemet, vagy egész képét azon ismeretlen társaságnak, melybe vezet. Sokan Dickenssel teszik párhuzamba s maga e nagyszerű regényíró is, élte legutolsó idejében, elragadhatással olvasta az új vetélytárs apró műveit. Azonban ez elbeszélő modor is nagyon közel áll egy veszélyes elfajuláshoz: humora igen könnyen áticsaphatna a pusztá csúfolódásba s akkor elvesztené egész rokonszenyvünket. A kaliforni beszélyekben ez a baj is ki van kerülve, de Bret Harte egyéb munkái, a versek s az európai hires regényírók modorában irt parodiák, épen e fitymáló, csufondáros modor által keltenek visszatetszést.

Azonban nem lévén szándékunk Bret Harte egész irodalmi tevékenységét jellemezni, bemutatunk olvasóinknak hármat e sajtáságos beszélyekből.¹⁾

¹⁾ E beszélyek közül kettő, mióta nálunk kéziratban várta a közlés sorát, már megjelent magyarul, gyorsabb mozgásu napi és heti lapjainkban. Mind a mellett közöljük, mert azt hisszük, hogy e fordítások sikerültebbek s inkább alkalmazkodnak a magyar felfogáshoz és izléshez mint elődeik.

I.

IDYLL VÖRÖS ODVON.

Sanyi nagyon részeg volt. Ott feküdt egy azalea-bokor alatt, épen olyan helyzetben, a mint pár órával előbb elterült. Meddig feküdt ott, nem tudta volna megmondani, s nem gondolt vele; meddig fekszik még ott, az is épen olyan közönyös és elhatározatlan kérdés volt neki. A nyugalmas philosophia, mely testi állapotából eredt, elárasztotta és átjárta erkölcsi valóját.

Egy részeg ember s különösen épen e részeg ember látása, sajnálattal kell mondanom, nem volt figyelmet ébresztő ujdonság Vörös Odvon. Valami helybeli elméncz egy ideiglenes fejfát tüzött Sanyi fejéhez és ezt írta rá: „Dugós uram pálinkájának hatása — megöl negyven ölnyiről,“ mellé meg egy kezét, mely Dugós uram korcsmája felé mutatott. De ez, mint a helyi elmésségek többnyire, úgy gondolom, merő személyeskedés volt s a megjegyzés inkább az eljárást róvta meg, semmint az elért eredmény tisztességes voltára nézve tett kifogást. E csekély kivételt nem számítva, Sanyi háborítatlanul maradt. Egy bitang öszvér, mely megszabadulva hevedéretől a gyér füvet csipegette mellette, kíváncsian megszagolá az elterült embert; egy kósza eb, azon mély rokonszenvvel, melyet ez a faj a részeg emberek iránt érezni szokott, megnyalta poros csizmáját s lába előtt karikába gubalyodva, fél szemmel a napvilágra pislogott.

E közben a fenyvek árnyékai lassanként nyúlni kezdtek, míg végre átértek az országúton s túl a tágas rétet barna és sárga párhuzamos csikokkal szeldesték keresztül. Arra járó szekerek fölverték a vörös port s ez piszkos permeteggel fődte be a heverő embert. A nap alább-alább hajolt; és Sanyi meg sem mozdult. De philosophi nyugalmát, mint más philosophokéval is megesik, a nem-philosophi nem egy tagjának berontása megzavarta.

Mari kisasszony, a mint őt az aproság ismerte, melyet épen most bocsátott szét a fenyők mögötti iskolából, délutáni sétájára indult. Meglátva egy rendkívül szép bimbós ágat oda át az azalea-bokron, átesapott az országúton, hogy leszakítsa. Nem minden borzongása nélkül bizonyos kis finnyás undoro-

dásnak, és macska módra kerülgető léptekkel haladt át a vörös poron. S itt hirtelen Sanyira bukkant.

Természetesen megeresztett egy kis nőies *staccato* kiáltást. De miután így lefizette természeti gyöngédsége adóját, neki bátorodott s egy pillanatra megállt, legalább hat lábnyira a heverő szörnyetegtől, fehér kötényét marokba szoritva, futásra készen. De a bokorból se hang, se mocczanás nem jött. Egy kicsi lábnyival ekkor előre haladt s ezt mormolta: „Barmok!” — mely czim alatt e perczen valószínűleg Vörös Odva egész férfi népségét összefoglalta elméjében. Mert Mari kisasszonynak meglévén saját némileg szigorú fogalmai, valószínűleg nem méltányolta eléggé azt a legényes életmódot, melyért a kaliforniakat oly méltán dicsőítik a kaliforni testvérek s mint új jövevény talán e részben elfogúlt is volt.

A mint ott állt, észrevette, hogy a napsugarak Sanyi fejét, az ő véleménye szerint egészségtelen hőfokig melegítik s hogy kalapja czéltalanul mellette hever. Ezt fölvenni és Sanyi arczára tenni bátorságot kívánó feladat volt, kivált minthogy ez szemét is nyitva tartotta. De mégis megtette és azután szépen visszavonult. Hanem megint hátra tekintvén, megütközéssel látta hogy a kalap ismét félre van dobva, Sanyi pedig felült és valamit mondott.

Úgy áll a dolog, hogy Sanyi, elméjének mély nyugalmaiban, meg volt elégedve a nap jótékony és egészséges sugarai-
val; hogy gyermeksége óta soha sem szeretett kalapban feküdni; hogy bolond is, a ki egyáltalán kalapot visel; és hogy e fölött szabadon rendelkezni a mint tetszik, neki elvitathatatlan joga van. Ez volt benső öntudatának állapota. Szerencsétlenségre azonban külső kifejezése némileg hiányos maradt, csak e szavakra szoritkozván: „Verőfény! Mi a hiba? Szépen süttött! Nem-e?”

Mari kisasszony megállt s fölbátorodva a kellő távolságban, azt kérdezte, akar-e valamit?

„Süt-e? Mi a hiba?” folytatá Sanyi nagy maga-biztában.

„Keljen föl, szörnyű ember” szólott Mari kisasszony izgatottan, „keljen föl és menjen haza.”

Sanyi talpra kapaszkodott. Volt hat láb magas, és Mari kisasszony remegve nézte. Előre botorkált egy pár lépést s akkor megállt.

„Haza menjek?” kérdezte egyszerre nagy méltósággal.

„Menjen fürödjék meg“ felelt Mari kisasszony, nagy viszatetszéssel tekintvén a szurtos alakra.

Végtelen ijedelmére, Sanyi hirtelen lehányta öltönyét, lerugta csiznáját és szilajon neki iramodva, szaladt egyenest a dombon át a folyó felé.

„Irgalmas isten! ez az ember belefúlad!“ sikoltott Mari kisasszony s aztán női erélyességgel visszafutott az iskolába és bezárkózott erősen.

Este, a mint gazdasszonyával, a kovácsnéval, vacsoránál ültek, Mari kisasszony azt kérdezte tőle, igen szerényen, hogy volt-e részeg valamikor az ő férje? „No, no,“ felelt Pörölyné asszony, „hadd lássam csak: no-no, nem volt ittás az utolsó választás óta.“ Mari kisasszony szerette volna megkérdeni, hogy ily alkalommal szeret-e férje kifeküdni a napra s hogy a hideg fürdő árt-e neki; de ez magyarázatot vont volna maga után, a mit ő adni nem szándékozott. Megelégedett hát azzal, hogy szürkés szemét kitarva, reáfüggeszté a tulipiros arcú Pörölyné asszonyra s aztán elejté a tárgyat egészen. Másnap ezt irta legkedvesebb barátnéjának Bostonba: „Még legkevésbé kiállhatatlannak találok a község részeg részét. Természetesen, kedvesem, a férfiakra értem ezt. Mert nem képzelem, hogy a nőket akármi is türhetökké tehetné.“

Egy hét sem telt bele s már Mari kisasszony elfeledte ez esetet, kivéve annyit, hogy délutáni sétái, csaknem öntudatlanul, másirányt vettek. Észrevette azonban, hogy minden reggel egy friss bokréta, azalea virágokból, jelenik meg asztalán, többi virágai között. Ebben nem volt semmi különös, mert apró tanítványai tudván, mennyire szereti a virágokat, mindig megrakták asztalát a vidéki flóra terményeivel; de mikor kikérdezte őket, az azaleákról egyik sem tudott semmit. Egy pár nap mulva egyszer a kis Pöröly Jancsi, a ki legközelebb űlt az ablakhoz, hirtelen és látszólag egészen ok nélkül oly hangos nevetésbe tört ki, mely az iskolai fegyelmet veszélyeztette. Mari kisasszony nem bírt egyebet kivenni belőle, mint hogy „valaki benézett az ablakon.“ Haraggal futott ki az iskolából, hogy szembeszálljon a tolakodóval. Mikor kifordult az iskolaház szegleténél, ott állt előtte a minapi részeg — most egészen józanon s kimondhatatlanul megjuhászott bűnös ábrázattal.

E körülményt Mari kisasszony nem volt rest, mostani hangulatában, női előnnyel felhasználni. De mégis egy kissé zavarólag vette észre, hogy e barom, az átélt dözsölések némi

gyenge nyomait leszámítva, kellemes formájú, sőt mondhatni hogy valóságos széke Sámson, kinek búza-sárga színü selymes szakálát még nem érinté a borbély beretvájja, sem Delila ollója. Úgy, hogy az ostorozó beszéd, mely Mari kisasszony nyelvén reszketett, elhalt az ajkán s meglegedett annyival, hogy akadozó mentségét büszke szempillákkal és a szeplőtlen-ség védő fátyolával fogadta. Mikor visszaért az iskolába, szemét uj érzelemmel feledte az azaleákon. S aztán mosolygott, az apróság is mind mosolygott; és öntudatlanul mindnyájan igen boldogok voltak.

Egy forró napon történt, nem sokkal ezután, hogy két kis gyermek nagy bajjal emelt egy vödör vizet az iskola felé s Mari kisasszony megszánva őket, elvette a vödröt és maga indult a forráshoz vízért. A domb aljánál egy árnyék haladt át ösvényén s egy kék inges kar ügyesen és finoman megszabadította terhétől. Mari kisasszony meg volt lepve s boszankodott. „Jobb volna, ha magának hozná“ szolt daczosan a kék ingujjhoz, nem is méltatván arra, hogy gazdájához emelje szavát. Az alázatos csendben, mely erre következett, megbánta beszédét s az ajtónál oly szépen megköszönte a szolgálatot, hogy a legény elámult. Ezen a gyermekek megint nevettek — a nevetéshez Mari kisasszony is csatlakozott, míg halvány arcza gyengén kipirult. Másnap egy hordó jelent meg titokzatosan az ajtó mögött és épen oly titokzatosan megtelt friss vízzel minden reggel.

Nem hiányoztak más gyöngéd kiténtetések sem ez ifjú felsőbb lény irányában. Enyelgi Jóska, a székvárosba járó posta kocsisa, kit az újságokból mindenfelé ismertek azon lovagias-ságáért, hogy maga mellett a bakon mindig a szép nemhez tartozó utasainak ajánlotta föl az ülést, Mari kisasszonyt megkímélte e figyelemtől, tartózkodván társalgást próbálni vele, s oda adta a kocsi felét neki magának. Filko Jansci, a kártyás, egyszer vele utazván hallgatagon egy kocsiban, másnap palaczkot vágott egy polgártárs fejéhez, mert ez a kisasszony nevét a csapszékben emlegette. Egy kétséges születésü tanítványának divatos czifrán járó anyja gyakran ácsorgott e szigorú Vesta-templom közelében, bár soha sem mert szentélyébelépni s meglegedett azzal, hogy papnőjét távolról imádhatta.

Igy teltek a verőfényes napok, rövid szürkületek és csilagos, fényes éjek Vörös Odva fölött. Mari kisasszony megkedvelte az erdei sétákat. Talán azt hitte, Pörölyné asszony

tanácsára, hogy a fenyvesek balzsamos illata jót tesz mellének, mert gyöngé köhögése valóban ritkább lett s járása biztosabb: talán tanulmányozta a kifogyhatatlan leczkét, a mit a türelmes fenyvek soha nem fáradnak ismételni a figyelmesen hallgató füleknek. Egyszer kirándulást rendezett s magával vitte a gyermekeket. Távol a poros úttól, a szétszórt kunyhóktól, a sárga árkoktól, a nyughatatlan gépek zajától, a bolt-ablakok olcsó kincseitől, a festett üvegek csillogásától és a mutatós kül-meztől, melyet ily helyeken a barbarismus ölt magára — övék volt a végtelen nyugalom. A föltarkált szikla és agyag utolsó halmán is túlhaladva, a legutolsó rút aknát is magok mögött hagyva — hogy várt reájok az erdő, s hogy nyitá meg, befogadásukra, hosszú sorait. Hogy dobták magokat a gyermekek — talán mert még nem nőttek el eléggé a bőséges anya emlőjétől — arczczal le ennek barna kebelére, ujongva és kaczajjal töltve meg a levegőt! Maga Mari kisasszony is — bár mennyire óvatos és elzárkózott volt szennytelen köténye, gallérja és tunikája tisztaságában — hogy felejtett el mindent s hogy futott, mint bóbitás fűrj a fiai előtt, míg lihegve, kaczagva, remegve, barna hajának egy kibomlott fürtjével, kalapja csimbokos szalagon lógva nyakáról, a rengeteg közepén, egyszerre, váratlanul a szerencsétlen Sanyira bukkant.

A magyarázatokat, mentegetőzéseket, nem igen tudományos társalgást, mely következett, nem szükség itt elmondanom. Azonban olyanformán látszott, hogy Mari kisasszony már kötött némi ismeretséget az ex-részezzel. Elég az hozzá, hogy szépecskén befogadták a társaságba; hogy a gyermekek azon gyors ösztönrel, melyet a gondviselés ad a gyámoltalanoknak, fölfedezték benne a barátot, játszottak szőke szakálával és hosszú selymes bajuszával s vettek más ilyes szabadságokat, mint a gyámoltalanok szoktak vehetni. S mikor a bácsi tüzet dörzsölt egy fából és az erdei világnak más ily csudáit mutatta nekik, bámulatoknak nem volt határa. Egy-két ily bohó, léha, boldog óra elteltével aztán ott lelte magát a tanitónő lába előtt fekvé, a ki a lejtős domb oldalán ült és koszorút kötött borostyánból és repkényből — ott lelte magát, álmadozólag merülve szemével a tanitónő arczára; bizony meglehetősen oly fekvésben, mint a hogy első találkozásuk alkalmával fekdtt. Ez a hasonlat nincs is nagyon erőltetve. A könnyelmű, érzéki természet gyöngesége, mely álmadozó gyönyört talált az italban, félt, hogy most épen oly részegülést talált a szerelemben.

Azt hiszem, hogy maga Sanyi is sejtette ezt. Annyit tudok, hogy szeretett volna valamit tenni — levágni egy rablót, megnyúzni egy vadember fejét, vagy föláldozni magát valami módon, e halvány arczu, szürke szemü tanitónőért. Szeretném is ily hősi helyzetben mutatni be őt s bizony nagy bajjal állíthatom meg e perczben a kezemet; csupán az az erős meggyőződés tart vissza egy ily episod beszövésétől, hogy ez, ily időben, nem szokott rendesen előfordulni. És bízom abban, hogy szép olvasóm, a ki emlékezhetik reá, hogy válságos bajokból mindig valami érdektelen idegen vagy regényetlen rendőr és nem Adolf szokta kimenteni, megbocsátja e mulasztásomat.

Ott ültek háborítatlanul; a harkályok kopogtak fejök felett, a gyermekek hangja vigan jött fel alúlról. A mit beszéltek, az keveset tartozik a dologra. A mit gondoltak — s a mi talán érdekes is lehetett — az nem szivárgott ki. Csak a harkályok hallották meg, hogy Mari kisasszony árva volt, hogy nagybátyja házát ott hagyva, miként jött Californiába egészség és függetlenség végett; hogy Sanyi is szintén árva volt; hogy hogyan jött Californiába szabadon élni; mily vad életet folytatott s miként törekedik most megjavúlni; és más részleteket, melyek a harkály szempontjából kétségtelenül nagyon ostoba időpazarlásnak tűnhettek föl. De ily bohóságokkal is eltelt a délután s mikor a gyermekek ismét összegyűltek és Sanyi, finom érzékkel, melyet a tanitónő teljesen megértett, a helység végén nyugodtan búcsút vett tőle, úgy tetszett ennek, hogy ez volt a legrövidebb napja fáradságos életének.

A mint a hosszú száraz nyár egész gyökeréig aszott, Vörös Odvon is az iskolai idő — a helybeli ékesszólás szerint — kiszáradt. Mari kisasszony holnaptól kezdve szabad lesz s legalább egy időre nem fogja őt látni Vörös Odva. Ott ült az iskolában, arcza tenyerében nyugodott, szemét félig lezárta az a nappali álom, melyben Mari kisasszony — félek, hogy az iskolai fegyelem veszélyére — mostanában elmerengeni szokott. Őle tele volt mohával, gubóval és egyéb erdei emlékkal. Ezek és gondolatai annyira elfoglalták, hogy az ajtón egy gyenge kopogást nem is vett észre, vagy emlékezetében átfordította azt a távoli harkály-kopácsolásra. Mikor végre határozottabban jelentkezett a hang, elpiruló arczczal felszökött és kinyitotta az ajtót. A küszöbön egy nő állott, kinek megjelelése és feltűnő ruhái különös ellentétben voltak félénk és határozatlan magaviseletével.

Mari kisasszony rögtön megismerte apátlan tanítványának kétes hírű anyját. Talán visszatetszésből, talán büszkeségből, a mint hidegen behívta a jövevényt, félig önkénytelenül megigazgatta saját fehér gallérát és kézelőjét s szorosabbra fogta szűzies kötényét. Talán ezért történt aztán, hogy a zavarba jött idegen, egy pillanatnyi tétovázás után, drága napernyőjét nyitva és a porba furódva hagyta az ajtónál, s akkor leült egy hosszú pad legutolsó végére. Akadozó hangon kezdte el:

„Azt hallottam, hogy holnap indul le a tengerhez; nem ereszthetem el, míg meg nem köszönöm, a mennyi jót tett Tamásommal.“

„Tamás jó fiú volt, mondá Mari kisasszony; többet értelmelt volna azon szegény figyelemnél, a mit reá ő fordíthatott.“

„Köszönöm, kisasszony, köszönöm“, kiáltott az idegen, arca földerülvén még azon a színen át is, mely Vörös Odvonn gyanus hírben állott, és igyekeztén zavarában közelebb húzni a tanítónőhöz a hosszú padot, a melyen ült. „Köszönöm kisasszonyt azt a jóságát; mert ha anyja vagyok is, nincs olyan kedves, derék jó gyermek a világon több. Se olyan, -- ha csak ilyen magamforma mondja is, — se olyan kedves, drága, anyagi tanító nincs a világon, mint a milyet ő kapott.“

Mari kisasszony, ott ülve íróasztala mögött, vállán egy lineával, kinyitotta erre szürke szeméit, de semmit sem szólt.

„Nem önhöz való, hogy dicséretet halljon ilyes asszonytól mint én, jól tudom“ — haladt odább amaz szaporán. „Se én hozzám nem való, hogy fényes nappal ide járjak tisztelkedni; de egy kegyességet kérek — nem magamnak, kisasszony — nem magamnak, hanem e kedves fiúnak.“

Fölbátorodva az ifju tanító tekintete által s összetéve lila-keztyűs kezét, ujjait lefelé, két térde között, halk hangon folytatta tovább:

„Lássa kisasszony, annak a gyereknek senkije sincs rajtam kívül, én pedig nem arra való vagyok, hogy fölneveljem. Arra is gondoltam a mult esztendőben, hogy elküldöm Francziskóba iskolába, de mikor meghallottam, hogy tanító kisasszonyt hoznak, vártam addig, míg megláttam önt és akkor láttam, hogy minden rendén van és hogy megint tarthatom egy kicsit tovább a fiamat. Óh, kisasszony, az a gyermek nagyon szereti önt; ha hallaná, mikor beszél róla, gyönyörű-

ségesen — és ha ő kérhetné arra, a mire én kérem most, tudom, hogy nem is tagadhatná meg.“

„Nagyon természetes“, ment tovább gyorsan, reszkető hangon, mely az önérzet és alázatosság között különösen váltakozott; „nagyon természetes, hogy a fiú örömmel menne önnel, kisasszony, mert az apja, mikor először megismertem, úri ember volt — és a gyermeknek majd előbb-utóbb el kell engemet felejténie — nem is sopánkodom miatta. Mert azért jöttem, hogy arra kérjem önt, hogy vigye el Tamást — az isten áldja meg ezt a kedves, drága, páratlan gyermeket — vigye el ön magával.“

Fölkelt helyéről, kezébe fogta az ifjú leány kezét s térdre esett előtte.

„Pénzem van bőven; az mind az öné lesz, meg az övé. Adja valami jó iskolába, a hol ön meglátogathatja és segítse neki el—el—elfelejteni az anyját. Tegyen vele, a mit akar. A legroszabb is, a mit ön tehet vele, áldás ahhoz képest, a mit én mellettem tanulna. Csak vigye ki ez átkos életből, e kegyetlen helyről, a szégyen és bánat e földjéről. Elviszi; úgy-e el? — látom hogy el! Ne mondjon nemet — nem is mondhat nemet. Tegye oly tisztává, oly nemessé, mint önmaga; és ha majd felnő, megmondhatja neki az apja nevét — ezt a nevet, a mit nem bocsátottam ki a számon esztendőök óta — Morton Sándor nevét, a kit itt Sanyinak hívnak! Mari kisasszony! — ne vegye el a kezét. Mari kisasszony, szóljon! Elviszi fiamat, úgy-e? Ne fordítsa el tőlem az arcát. Tudom, hogy néznie sem kellene ilyen nőre, mint én vagyok. Mari kisasszony! Én istenem irgalmazz! Itt hagy.“

Mari fölkelt s a sűrűdő félhomályban a nyitott ablakhoz támolygott. Ott megállt, a párkányra támaszkodva és szemét az utolsó rózsaszín sávolyra függeszté, mely a nyugati ég alján halaványodott el. Még némi fénye megvilágosította tiszta, ifjú homlokát, fehér gallérát, összetett fehér kezét, de lassanként mind elhalványodott. A könyörgő, még folyvást térden, oda vonaglott mellé.

„Tudom, hogy időbe kerül míg meggondolja. Itt várok egész éjjel; de nem mehetek el, míg nem felel. Ne tagadja meg tőlem. Elviszi, úgy-e! Látom angyali arcán — ilyen arcot láttam én álmomban. Látom szemében, Mari kisasszony! — elviszi úgy-e a fiamat!“

Az utolsó vörös sugár föllobbant, előntötte Mari szemét mintegy dics-fényével, ragyogott, elhalványult, eltűnt. A nap lement Vörös Odvon. A homályban és csendben Mari hangja kellemesen szólalt meg.

„Elviszem fiát. Küldje hozzám még ma este.“

A boldog anya ajkához emelte Mari kisasszony köténye alját. Szerette volna arcát annak szent redőibe temetni, de nem merte. Lábra állott.

„Tudja-e — ez az ember — tudja-e az ön szándékát?“ kérdezte Mari kisasszony hirtelen.

„Nem, nem is gondol vele. Soha sem is látta gyermekét, hogy ismerhesse.“

„Menjen hozzá azonnal — még ma este — rögtön. Mondja meg neki, hogy mit tett. Mondja meg neki, hogy én elvittem a gyermeket és hogy ő nem látja — soha sem látja — a — a gyermeket többé. Akárhol lesz, ne jőjön utána; akárhová viszem, ne keresse. Igen, menjen, most menjen, kérem, — fáradt vagyok és — még sok dolgom van.“

Kikísérte az ajtóig. A küszöbön az asszony visszafordult:

„Jó éjszakát.“

Szeretett volna Mari kisasszony lábához borúlni. De abban a pillanatban az ifju leány kitérte karját, saját tiszta keblére ölelte a bűnös nőt egy rövid perczig s akkor betette és bezárta az ajtót.

Nagy felelősség érzetével vette más nap reggel kezébe Enyelgi Jóska a székvárosi postakocsi gyepőlőjét, mert a tanító kisasszony volt utasai közt. Mikor az országutra kikanyarodott, egy belülről jövő kellemes hang kívánatára hirtelen megkapta a lovak száját s tisztelettel várakozott, míg „Tamsi“ a kocsi-ból Mari kisasszony parancsára kipenderült.

„Nem arról a bokorról Tamás, — a másikról.“

Tamsi kikereste új bicskáját s lemetzsvén egy ágat egy nagy azalea-bokorról, visszavitte azt Mari kisasszonyhoz.

„Hát mehetünk?“

„Mehetünk.“

S a kocsi ajtaja bezáródott Vörös Odva idylljére.

II.

AZ ORDITÓ TANYA SZERENCSEJE.

Nagy volt az izgalom az Ordító Tanyán. Oka nem lehetett valami verekedés, mert 1850-ben az eféle nem volt akkora újdonság, hogy miatta az egész telep összeseregeljen. Már pedig nemcsak a bányászgödrök álltak elhagyatva, hanem még a Tönkösi „anyag kereskedése“ is megürült kártyásaitól, a kik pedig — közbe legyen mondva — akkor is nyugodtan folytatták játékukat, mikor Francia Péter meg Kanaka Józsi a mellettök levő szobában agyonlötték egymást az italmérő rácsozat előtt. Az egész tanya egy abajdog-kunyhó előtt csoportosult az irtás legkülső szélén. A társalgás csak suttogva folyt, de egy nő nevét gyakran emlegették. Az egész tanyán eléggé ismert név volt: a Cseroké Sári neve.

Úgy tartom, mennél kevesebbet szólunk róla, annál jobb lesz. Sári faragatlan, s tartok tőle, bűnös; de ez időben egyetlen nő volt az Ordító Tanyán, és ekkor ép oly kínokkal vajudott, melyek között legnagyobb szüksége lett volna saját neme segélyére. Noha kicsapongó, elvetemült és javithatlan teremtés volt, de martyrságot szenvedett, olyat, a mely még a rokonszenvező nőiségtől leplezve is nehezen hordozható el, most pedig elhagyatottságában iszonyú vala. Az Éva-anyánkat sulytó átok Sárit abban az ősi elszigeteltségben érte utól, melynek az első bűn büntetését oly rettenetessé kelle tennie. A Sári bűnhődésének egy része tán épen abban állott, hogy mikor leginkább rá lett volna szorúlva saját neme ösztönszerű gyöngédségére s gondozására, akkor csak férfi pajtásai félig megvető tekintetével találkozott. De kínjai mégis megindítottak néhányat a nézőkből. Rőt hajú Horgasi úgy vélte, „nagy sora van Sárinak“, és elmerülve állapota szemlélésébe, egy perczre feledé a kabátja ujjába rejtett kétszemet és pár filkót.

E helyzet feltünőleg új vala. A halálozás koránt sem volt ritkaság az Ordító Tanyán, de a születés még eddig példátlan vala. A tanya nem egy tagját szállították el teljesen véglegesen, a visszatérhetés minden lehetősége nélkül; de arra, hogy valaki *ab initio* vezettségbe, ez volt az első eset. Innen az izgalom.

„Menj be amoda, Csutak“, monda a tanya Kentuck név alatt ismeretes előkelő polgára az ácsorgók egyikéhez

fordúlva. „Menj be amoda s lásd, ha mit segíthetnél. Úgy is lehetett tapasztalatod az effélékben.“

A választás bírt némi helyes alappal. Csutak más égalj alatt két családnak volt vélelmezett feje; illetőleg ez eljárásaiban némi törvényes formáság hiányának köszönhetette az Ordító Tanya — ez a biztos menhely — hogy szerencséje lehetett az ő becses személyéhez. A tömeg helyeslé a választást s Csutaknak volt annyi esze, hogy meghajoljon a többség előtt. A rögtönözött orvos és bába megett az ajtó betevődött, az Ordító Tanya pedig künn letelepedett s pipára gyújtott, várva a kimenetelt.

A gyülekezet mintegy száz férfiból állhatott. Közülök egy-kettő a bünyefenyítő törvényszék elől tényleges szökevény, néhány gonosztevő és valamennyi ludas volt. Külsőjökön azonban lefolyt éltöknek és jellemöknek semmi jele sem látszott. A legnagyobb csaló ráfaeli arczczal és dús szőke hajzattal ékeskedett. A kártyás Tölgyesi arczán hamleti buskomolyság és mélyelműség ült; a leghidegebb vérű és legvakmerőbb ficzko alig öt láb magas volt, lágy hangejtéssel és tartózkodó félénk modorral. Őket, az igaz, „durváknak“ czimezték, de e kifejezés inkább megkülönböztetés mint meghatározás gyanánt szolgált. Az apróbb részletek, például kéz- vagy lábujjak, fülek stb. tekintetében lehetett ugyan némi fogyatkozás a tanyán, de e csekély mulasztások semmit sem vontak le egyetemes erejükből. A legizmosabb egyénnek jobb kezén csak három ujj, a legjobb lövőnek pedig csak fél szeme volt.

Ilyen volt a kunyhó körül szévedező férfiak külseje. Maga a tanya egy háromszögű völgyben feküdt két hegy és egy folyó között. Egyetlen kijárási belőle egy meredek ösvény volt a kunyhóval átellenben egy hegy tetején keresztül, most a kelő holdtól világítva. A vajudó nő láthatta ez ösvényt arról a durva pricsről, melyen feküdt, — láthatta miként kanyarog ezüst fonalkint, míg elvesz fenn a csillagok között.

A gyülekezet kényelmét emelte a száraz fenyőgalyakból rakott tűz. Apránként visszatért a tanya népének megszokott könnyelműsége. Egymást érte a fogadás az eredményre vonatkozólag. Hármat ötre, „hogy Sári kibírja“, sőt arra is, hogy a gyermek megél; mellékfogadások az érkező idegen nemére, arcza színére. Az élénk vita közben az ajtó közelében állók felkiáltottak, a vita megszakadt, a tanya hallgatózott. A fenyők sohajtózásai, a folyó zugása és a tűz pattogása közül egy éles,

panaszos sivitás, a tanyán eddig hallottakhoz nem hasonló sivitás emelkedett ki. A fenyők sohajtozni, a folyó zúgni és a tűz pattogni megszűnt. Mintha a természet is megállott volna hallgatózni.

A tanya talpra szökött mint egy ember. Indítványozták, hogy robbantanak fel egy tonna lőport; de az anya állapota tekintetéből az okosabbak tanácsa lön elfogadva, s csak néhány revolver-lövést tettek; mert vagy a tanyai orvos kezdetleges volta, vagy más okok miatt, Cseroké Sári gyorsan hanyatlott. Szegény feje, egy óra sem tölt bele, s már megmászta a csillagok közé vezető ama meredek ösvényt és örökre kihaladt az Ordító Tanyából, annak bűneiből, szégyenéből. Ez esemény híre csak annyiban zavarta fel a tanyát, a mennyiben megindultak a gyermek sorsa feletti hozzávetések. „Vajon megélhet-e most már?“ kérdék Csutaktól. A válasz kételkedő volt. A Cseroké Sári nemében és anyai minőségében a tanyán egyetlen élő lény leledzett: egy szamar. Kérdésbe jött, vajon alkalmas lesz-e? azonban megkísérlették; hisz még sem volt oly kétes, mint a Romulus és Remus dajkálása a hajdankorban, és sikeresnek mutatkozott.

E részletek után, melyek megint igénybe vettek egy órát, a kunyhó ajtaja megnyilott és a szorongó férfiak előre sorakozott tömege egyenkint kezdett beszivárogni. Az alacsony prics mellett, melyen az anya alakja a lepel alól élesen vala körvonalozva, egy fenyő asztal állott, rajta egy gyertyás láda s ebben riktó vörös flanelbe pólyálva feküdt az Ordító Tanya legújabb vendége. A gyertyás láda mellé egy kalap vala helyezve. „Uraim“, monda Csutak a tekintély és hivatalos öntetszés sajátos vegyületével — „Uraim, tessék bejönni az első ajtón, az asztal mellett el és ki a hátulsó ajtón. A kik adományozni akarnak valamit az árvának, ím azok számára készen áll a kalap.“ Az első feltett kalappal lépett be; de a mint körültekintett, levette kalapját, és ezzel öntudatlanul példát adott az utána következőknek. Ily községekben a jó mint a rossz tett egyaránt ragadós. A mint a menet besorjázott, lehete hallani különböző megjegyzéseket, bírálatokat Csutakhoz, mint mutogatóhoz, intézve: „Hát ez a?“ „szörnyű kis példány“; „nem felette színes“; „nem nagyobb mint a fél öklöm.“ Az adományok szintoly jellemzők voltak: egy ezüst tobákszelencze; egy spanyol arany; egy nagyon szépen himzett női zsebkendő (Tölgyesitől, a kártyástól); egy gyémántos

melltű; egy gyémántos gyűrű (erre a melltű adott alkalmat, adója úgy mondva: „látom a melltűt s hogy a gyémánt egyedül meg ne unja magát“); egy biblia (adója nem fedeztetett fel); egy arany sarkantyú; egy kávé kanál (melyen a betűk, fájdalom, nem az adományozó neve kezdőbetűi találtak lenni); egy pár sebészi olló; egy érvágó; egy öt fontos angol bankjegy; s körül-belül 200 dollárnyi összeg arany és ezüst pénzben. Csutak ez eljárás alatt oly részvétlenül hallgatott, mint balján a halott és oly kifürkészhetlen komoly volt, mint jobbján az ujszülött. A sajátos menet egyhangúságát csak egyetlen közbejött esemény törte meg. Midőn Kentuck félig-meddig kandiságból a gyertyás láda fölé hajlott, a gyermek megfordult, görcsösen megragadta a körüle tapogató ujját s egy perczig szoritva tartotta. Kentuck botor és zavart képet váltott: napbarnította arczára némi pirulás-szerű próbált kiülni. „Átkozott kis poronty“ monda, miközben ujját nagyobb gyöngédséggel és gonddal szabadítá ki, mint a mennyit fel lehetett volna tenni róla. Ezt az ujját azután a többitől egy kissé távol tartotta s kimentében gondosan vizsgálgatta. A vizsgálat eredménye a gyermekre vonatkozó amaz eredeti megjegyzés ismétlése lön. Voltaképp, úgy látszék, jól esik neki ezt ismételtetni! „Birkózott az ujjammal“, megjegyzé Horgasinak e tagját feltartva, „az átkozott kis poronty!“

Négy órát is elütötte volt, mikor a tanya nyugodni ment. A konyhóban, melyben a virasztók ültek, gyertya égett, mert Csutak azon éjjel nem feküdt le. De Kentuck sem. Bőségesen ivott, nagy kedvteléssel beszélt el élményeit, s mindannyiszor az új jövevény ama jellemzetes kárhóztatásával végzé; mert azt hívé, hogy ez mentesíti őt, a vonzalom minden igaztalan gyanujától, mert Kentuckban is meg volt a neme-sebb nem gyengéje. Miután mindenki elnyugodott, lesétált a folyóhoz s elmélkedve füttyörészett; azután felment a nagy árokhoz, elhaladt a konyhá mellett, negélyezett egykedvűséggel folyvást füttyörészve. Egy nagy berzsenyfa mellett megállott, visszafordult s újból elsétált a konyhá mellett. Leindult a folyó partjának, de fele utján viszont megállott, visszafordult s kopogtatott az ajtón. Csutak nyitotta meg az ajtót. „Hogy vagyunk?“ kérdé Kentuck Csutak mellett a gyertyásláda felé nézve. „Türhetőleg“, válaszolt Csutak. „Van-e valami baj?“ „Semmi.“ Itt szünet, még pedig kényelmetlen szünet állott be, Csutak még mindig fogta az ajtót. Ekkor Kentuck az ujjá-

hoz folyamodott, feltartotta Csutak előtt. „Birkozott vele — az átkozott kis poronty“, monda s ezzel odább állt.

Másnap Cseroké Sárinak volt a temetése az Ordító Tanyától kitelhető kezdetleges modorban. Miután a halottat a hegyoldalba eltakarították, formaszzerű gyűlést tartottak, elhatározandók, mi történjék a csecsemővel. Egyhangúlag és nagy lelkesedéssel kimondták, hogy fioknak fogadják. Ezt rögtön élénk vita követte a kiseded szükségei kielégítésének módozata és kivihetősége felett. Feltűnt azonban, hogy a tanácskozás nem fajult az Ordító Tanya vitatkozásaiban szokásos dühös személyeskedésekre. Horgasi azt indítványozta, hogy küldjék a gyermeket a Vörös Ebre — negyven mérföldnyire — hol női gondozásban részesülhet. Ez a szerencsétlen ötlet azonban élénk és egyhangú ellenzésre talált. Világos vala, hogy pillantnyi pártolásra sem számíthat az oly terv, a mely új szerzeményektől megválást foglal magában. „E kívül“, monda Sorosi János, „azok a kópék ott a Vörös Eben elsikkasztanak s más valakit kötnének a nyakunkba.“ A más tanyák becsületességében kétkedés uralkodó eszme volt az Ordító Tanyán, mint szintén a többi tanyákon is.

A tanyára nő-dajka beköltöztetése, hasonló ellenzéssel találkozott. Felhozták, hogy az Ordító Tanyát egy tisztességes nő sem fogadná el lakhelyéül, „máskéfé nőre pedig“ — mint a szónok erősíté — „nincs többé szükségök.“ Bármily kimélytelennek lássék is az elhunyt anyára intézett e gyöngédtelen czélzás, de ez első mozzanata, első jele volt a tanya újjászületésének. Csutak semmit sem indítványozott. Nagy hihetőséggel kényesecekskének tartotta beleszólani hivatali lehető utóda megválasztásába. De mikor megkérdezték, határozottan kimondta, hogy ő meg „Jenni“ — az imént említett emlős — fel bírják növelni a gyermeket. Volt e tervben némi eredetiség, függetlenség és hősiesség, a mi nagyon tetszett a tanyának. Csutakot megmarasztották. Egyet-másért Sacramentoba küldtek. „Ne feledd“, monda a pénztárnok egy zacskó aranyport nyomva a küldöncz kezébe, „a legjobbat a mit csak kapni lehet, — csipkét, tudod, filegrán-munkát, meg bodrékat, ördög vigye a költséget.“

Csodák csodája, a gyermek épült. Lehet, a hegyi tanya erősítő levegője pótolta az anyagi hiányokat. Elég az hozzá, az árvát a természet vette tápláló kebelére. A Sierra hegy lábai vékony légkörében, abban a balsamos illattal telt légben,

az erősítő, edző és egyszersmind üdítő étherben adta meg a csecsemőnek szükséges eledelt és tápszert, vagy legalább azt a finom vegyhatványt, mely a számártejet mézszsé és villóvá változtatta. Csutak azon hitre volt hajlandó, hogy az egész az utóbbi meg a jó utánlátás müve. „Én meg az a számár“, szokta mondogatni, „apja és anyja vagyunk neki. Hallod-e hé“, tevé hozzá, az előtte fekvő tehetetlen csomaghoz, „nehogy valaha reánk találj ütni.“

Mikor a gyermek a hónapot betöltötte, nyilvánvaló lett, hogy okvetetlen nevet kell neki adni. Eddigelé általában „a kölyök“, „a Csutak fia“, „kántor“ (vonatkozással éneklő tehetségére) sőt még a Kentuck édesgető elnevezése „azátkozott kis poronty“ alatt volt ismeretes. De érezték, hogy mindez nagyon határozatlan, ki nem elégítő s más hatások következtében felhagytak velök. A kártyások, kalandorok rendszerint babonások; Tölgyesi egyszer azt találta volt mondani, hogy a baba „szerencsét“ hozott az Ordító Tanyára. Az egyszer igaz volt, hogy sorsuk az utóbbi időben jobbra kezdett fordúlni. Megegyeztek hát abban, hogy a fiú vezeték neve „Szerencse“, keresztneve pedig „Tamás“ legyen. Anyjára nem akartak gondolni, apja pedig ismeretlen volt. „Jobb lesz — mondá a bölcselgő Tölgyesi — vegyünk uj fát a csolnakhoz. Nevezzük szerencsének s ereszsziük szépen a vizre.“ Napot határoztak a keresztelésre. Hogy e szertartás alatt mit értettek, képzelheti az olvasó, kinek lehet már némi fogalma az Ordító Tanya valóságáról. A czeremonia-mester egy Boston nevü ismert bohócz volt s ez alkalom rendkívül sok tréfát látszék ígérni. Ez az elmés gúnymadár két napot töltött az egyházi szertartás helyi vonatkozásokkal teljes bohózata elintézésére. A kardalok kellőleg betanítva s röthaju Horgasi vala keresztapának kiszemelve. Miután azonban a menet zenével és lobogókkal a kitűzött helyre érkezett és a gyermeket letették az oltár-féle előtt, a várakozó sokaság elé Csutak lépett. „Fiúk, nem természetem elrontani a tréfát“, mondá a kis ember daczosan, szemlélve a környező arcokat, „de nekem úgy tetszik, hogy ez a dolog még sincs egészen a maga rendén. Nem becsületes játékot üztök itt e gyerekekkel, mikor azt teszitek tréfátok tárgyává, a ki az egészből semmit sem érthet. S ha már okvetlen keresztapára van szüksége, szeretném látni, kinek van ahhoz több joga mint nekem.“ Mély hallgatás követte e beszédet; és minden humorista becsületére ki kell mondanom, hogy a Csutak

szavai igazságát legelőször a tréfától ekép elűtött gúnymadár ismerte el. „Azonban“, szólt Csutak, előnyét gyorsan fölhasználva, „azért gyűltünk ide, hogy kereszteljünk, ám legyen. Én téged Szerencse Tamásnak nyilvánítlak az Egyesült-Államok és California-állam törvényei szerint. Isten engem úgy segítjen!“ Ez volt az első eset, melyben isten nevét káromkodáson kívül említették a tanyán. A keresztelés formája tán még a gúnymadár által tervezettnél is nevetségesebb vala, de csodálatosképen senkinek sem tűnt fel és senki sem nevetett. Tamás oly komolysággal lón megkeresztelve, mint akármelyik keresztény házban és szintoly orthodox modorban sirt s hallgattatott el.

Igy vette kezdetét az újjászületés munkája az Ordító Tanyán. A telepet észrevehetetlenül elfogta némi változás. A javítás a „Szerencse Tamás“ — vagy mint gyakrabban hívták — „a Szerencse“ számára kijelölt kunyhón kezdődött; azt legnagyobb gonddal kitisztították, kimeszelték, azután belől kipadolták, kifestették. A kilenczven mértföldről ösvérháton hozott rózsafa bölcső, mint Csutak szokta volt mondani „agyonverte a többi bútort“ s így a kunyhó kibutorozása elkerülhetlen szükséggé lón. A kunyhóba a Szerencse hogyléte után tudakozódás végett be-betekintőknek inyökre volt e változás, és a másik vetélytárs, a „Tönkösi anyag kereskedése“ is mozogni kezdett: szőnyegetek, tükröket hozatott. Az Ordító Tanyának ez utóbbiakban visszavert képe tetemes előhaladást idézett elő a személyes tisztaságban. E kívül Csutak némi vesztegzárt rendelt azokra nézve, a kik arra a tisztességre és előjogra vágytak, hogy a „Szerencsét“ ölükbe vehessék. Kentucknak — a ki veleszületett gondatlansága és határszéli lakhelye megszokásából minden öltözéket másodrendű bőrnek nézett, melyet mint a kigyó a magát csak foszladozó állapotában vetett le — kegyetlen bosszúságára vala, midőn elővigyázati okokból elzárták ez előjogtól. De az újítás hatalma oly ellentállhatlan, hogy ezután Kentuck minden délután tiszta inggel s mosdástól tündöklő arczczal jelent meg. Az erkölcsi és egészségi törvényeket sem hanyagolták el: Tamáskát, kiről feltették, hogy egész életét szendergési folytonos kísérletekben kell töltenie, semminemű zajnak nem volt szabad felzavarni. Az ordítózás, kiabálás, melytől kapta volt a tanya szerencsétlen nevét, Csutakéktől meghallható távolságra eltiltatott. E szentelt környezetben felhagytak minden káromkodással, sőt a tanyán eddig dívó

szólamokat „ördög vigye a szerencsét“, „átkozott a szerencséje“ teljesen száműzték, mint olyanokat, a melyek a tanya fogadott fiára vonatkozhattak. Az éneket nem tiltották el, mivel csendesítő, altató hatásúnak tartották; egy ausztráliai gyarmatokból menekült hajós legény szokott dudolni egy dalt, ezt dajkadallá emelték. Az egész siralmas elősorolása volt a hetven ágyus Arethusa viselt dolgainak s mindegyik versszak így végződött: „az Arethusa fe-e-e-e-e-délzetén!“ Gyönyörű látvány valá Jankó, midőn ölében a Szerencsével, jobbra-balra hajladozva, mintha a hajó rengését akarná utánozni, a matróz-dalt dudolta. Vagy a Jankó hajladozása, vagy a dal terjedelme — ugyanis kilenczven versszakból állott és lélekismeretes kitarással végedes-végig eldaloltatott — mindig meghozta az óhajtott eredményt. Ilyenkor a legénység a fák alatt hasalt s pipákolva szörpölgette a dallamos ömlengéseket. A tanyát némi homályos sejtelve fogta el annak, hogy ez pásztorias boldogság. „Azt tartom, hogy ez a mulatság, — mondá Gyürkősi Simon, — isteni.“ Alkalmasint hazáját juttatta eszébe.

A nyári hosszú napokon kivitték a Szerencsét ahoz a nagy árokhoz, melyből az Ordító Tanya aranykészletét aknázták. Itt hevert a gyermek fenyőgalyakra terített pokróczon, míg a legénység az árokban dolgozott. Később virágokkal és illatos füvekkel kezdték feldíszíteni a Szerencse lugasát; rendszerint egyik vagy másik mindig hozott neki vad-kázsia-, azalea-virágot s más tarkabarka bimbókat. A tanya népe egyszerre felébredt arra a tényre, hogy e semmiségeknek, melyeket ezelőtt számba nem véve taposott lábaival, van szépségök, jelentésök. Az ekként megtisztult és megerősödött szemek előtt egy lemezke ragyogó csillám, egy darabka tarka kvarcz, egy színes kavics a patakából, széppé lett és az efféléket rendszerint félretették a Szerencse számára. Bámulni lehete, mennyi oly kincset adtak az erdők és hegyoldalok, a mi „jó volt Tamáskának.“ Környezve oly játékszerektől, minőkkel gyermek tündérországon kívül ezelőtt soha sem bírt, fel kell tenünk, hogy Tamáska elégülten töltötte napjait. Boldog is volt, noha sem hiányzott benne némi csecsemői komolyság és szürke, kerek szemekben az a mély elmű fény, a mi Csutakot gyakran nyugtalanította. Mindig engedékeny és csendes volt; beszélük, hogy egyszer „aklából“ — az ágya körül fenyőgalyakból készített kerítésből — kimászván leesett a marton, fővel a puha földre s lábai csak amugy lógtak a légben; e helyzetben meg-

törhetlen komolysággal vesztegelt legalább öt perczig s akkor sem zsémbelt, mikor kihúzták. Nem is merem elésorolni a gyermek éleselméjűségének számtalan más példáit, melyek mellett szerencsétlenségünkre csak elfogult barátai állításai tanúskodnak. Ezek némelyike szinezve volt babonával is. „Épen az imént mászék fel a marton“, monda Kentuck felindulásában alig lihegve, „s elvigyen az ördög, ha Tamáska nem egy szajkóval beszélgetett, mely ott ült az ölében. Ott volt biz' a s oly fesztelenül bizalmasan csevegtek együtt, mint két cseresznyecsősz.“ Egyébiránt akár a fenyőgalyakon csusz-kált, akár henyén feküdt a hátán pislogva a felette rengő lombokra, a madarak neki énekeltek, az evetek neki szökdécseltek, a virágok neki nyilottak. A természet volt dajkája, játszótársa. Érette lövelte a napsugár aranynyilait s azok épen ölébe hullottak; az ő látogatására jöttek a lenge szellők a tengeröböl és a szurkos fenyők balzsamával; neki hajlongtak barátságosan és gunnyasztva a magas berzseny-fák, neki zöngicséltek a dongók s károgtak hozzá álomhozó kíséretet a varjak.

Ilyen vala az Ordító Tanya arany nyara. Ezek boldog idők voltak, a Szerencse társaságában. A bányák rendkívül jól eresztettek. A tanya előjogaira féltékenyen, gyanús szemekkel nézett az idegenekre. A beköltözést nem hogy bátorították volna, sőt inkább elzárkozottságukat teljesebbé teendő, a tanyát környező hegy mindkét oldalát törvényszerűleg megvásárolták. Ez a tény, meg a revolver-kezelésben kiváló ügyesség híre tiszteletben tartatá az Ordító Tanya elvonultságát. A küldöncz — a körülöttök levő világgal ez egyetlen összekötő láncszem — koronkint csodás dolgokat mesélt a tanyáról. Azt mondta: „Van egy utcza az „Orditón“, mely megveri a Vörös Eb akármelyik utczáját. Lakházaik körül folyondárok, virágokat ültettek, napjában kétszer mosdanak; de az idegének iránt borzasztó durvák s egy indián babát imádnak.“

A tanya jólétével együtt jött a további javítások vágya. Indítványozták egy szálloda építését a jövő tavaszon, melybe egy pár tiszteséges családot kéne meghívni a Szerencse kedvéért — a kinek hihetőleg előnyére lenne a női társalgás. A nőnemnek ez engedély által hozott áldozat, oly férfiak részéről, kik annak erényes és hasznos voltáról nagyban kétkedtek, csakis a Tamáska iránti szeretetökből magyarázható ki. Nehányan mégis elleneztek. A határozatot azonban nem lehetett

teljesedésbe venni három hó eltelte előtt, és a kisebbség szelíden belenyugodt, remélve, hogy ez alatt történhetik valami. Úgy is lőn.

Az 1851-diki telet sokáig megemlegetik a hegy lábain. A Sierrákat vastag hó borította, minden hegyi patak folyóvá, minden folyó tóvá növekedett. A hegyoldalról levonuló víztömeg mindegyik árkot, szűk völgyet zuhataggá változtatta, mely óriási fákat tekert ki, s roncsalékaikkal elárasztotta a teret. A Vörös Eb már két ízben volt víz alatt, így hát az Ordító Tanya előlegesen meg vala intve. „Az árokba a víz mosta az aranyat“, mondá Csutak. „Bennök volt már egyszer, s viszont bennök lesz!“ Azon az éjen a folyam kiáradt s elborította az Ordító Tanyát.

A rohanó víz, a roskadó fák, a recsegő gerendák és a szép völgy kiirtására a vízzel együtt áradó sötétség szülte zavarban nem sokat lehetett tenni a szétszórt tanya összegyűjtésére. Mikor megviradt, a folyó partja közelében levő Csutakféle kunyhónak hire-pora sem volt. Feljebb az árokban meglették szerencsétlen gazdája holt testét; de az Ordító Tanya büszkesége, reménye, öröme, a Szerencse sehol sem vala látható. Épen bús szívvel visszatérőben voltak, mikor a partról egy kiáltásra visszafordultak.

Egy mentő csolnak volt az alvidékről. Egy férfit és egy csecsemőt halásztak ki — úgy mondák — mintegy két mért-földdel alább, mindkettőt végleg kimerülve. Ismeri-e valaki őket, hozzájuk tartozók-e?

Első tekintetre felismerék, hogy Kentuck fekszik ott összezúzva, roncsolva, de mindig karjaiban tartva az Ordító Tanya Szerencsését. Midőn lehajoltak e sajátosan összeillő párra, láták hogy a gyermek kihült, ütere nem ver. „Meghalt“, monda egyik. Erre Kentuck felnyitá szemeit. „Meghalt?“ ismétlé gyenge hangon. „Úgy van, édes barátom, s te is haldokolsz.“ Mosoly gyult fel a kimuló Kentuck szemeiben. „Haldoklom“, ismétlé, „ő magával viszen — mondjátok meg a fiúknak, hogy most már velem van a Szerencse“; és az erős férfi a gyenge kisedbe kapaszkodva, mint a vízbefulóról mondják, hogy kapaszkodni szokott a szalmaszálhoz, elsodor-tatott azon a setét folyamon, mely megszakadás nélkül halad az ismeretlen tengerbe.

III.

A FERBLIHÁZI SZÁMŰZÖTTEK.

Mikor Tölgyesi János uram, a kártyás, 1850. november huszonhetedike reggelén Ferbliháza főutcájára kilépett, érezte, hogy a mult éj óta megváltozott az erkölcsi légkör. Két vagy három ember komoly beszélgetésbe vala merülve, de a mint Tölgyesi feléjük közeledett, rögtön elhalgattak s egymás szemébe vágtak. Ünnepi csend honolt a légben, a mi nagyon baljóslatú vala az ünnepi hangulathoz nem szokott tanyán.

Tölgyesi uram nyugodt és szép arcza e jelenségek iránt csekély érdekeltséget árukt el. Hogy tudott-e valamit mindezek okáról, az egészen más kérdés volt. „Úgy veszem észre, valaki után estek,“ elmélkedék; „nagy hihetőséggel utánam.“ Ezzel visszadugta zsebébe kendőjét, melylyel a ferbliházi vörös port törölte le csinos lábbelijéről, s nyugodtan felmenté elméjét minden további hozzávetés fáradalmaiktól.

Voltaképen Ferbliháza „valaki után esett volt;“ közelebbről elvesztett néhány ezer dollárt, két drága lovat és egy előkelő polgárát, s most annak az erényes visszahatásnak állott rohamos befolyása alatt, a mely szintoly törvényen kívüli és féktelen vala, mint az azt eléidézett tények. Egy titkos comité elhatározta, hogy megtisztítja a tanyát minden illetéktelen egyéntől, s határozatát végre is hajtotta, a bányász-árokban egy figefa ágán függő két férfin véglegesen, néhány nem kifogástalan jellemen pedig, őket száműzve, ideiglenesen. Fájdalommal kell bevallanom, hogy ez utóbbiak között egy pár épen nő volt. De a szép nem iránti kötelességemnek ismerem azt is megmondani, hogy ezek hibája szorosan üzleti természetű vala és Ferbliháza csakis ily könnyedén szervezett bünyfenyitő törvényszékein merészelt itélni felettök.

Tölgyesi uramnak igaza volt, mikor magát is ez osztályba sorozottnak sejté. A comité néhány tagja azt vitatta, hogy lehető példaadás és a tőlök nyert összegek legbiztosabb visszaszerzése tekintetéből őt is fel kell akasztani. „Nem volna igazság, — monda Pörgetyü Jakab, — ha ezt az ordító tanyai gézen-gúzt — egy merő idegent — pénzünkkel futni hagynók. De a Tölgyesitől nyerni eléggé szerencsések keblében az igazság nyers érzéke legyözte e helyi szükkeblű elöitéletességet.

Tölgyesi uram philosophi nyugodtsággal fogadta az ítéletet s hidegvére akkor sem hagyta el, midőn észrevehé, hogy bírái közt nincs teljes egyetértés. Sokkal inkább kártyás volt, mintsem a végzet előtt meg ne hódolt volna. Szemében az élet, a legjobb esetben is, csak kétes kimenetelű játszma vala, melyből az osztót megilleti a szokott százalék.

A Ferbliházából száműzött gonoszsgot egy csapat fegyveres kísérte a tanya legszélső határáig. Az akolbolított társaság a hidegvéréről és elszántságáról ismert Tölgyesi uramon kívül, a kinek megfélemlítése volt czélozva a fegyveres kísérettel, egy közönségesen „Nagysám“-nak czimezett fiatal hölgyből, meg egy más „Zsuzsi-mama“ nevűből és „Miska-bá“-ból, a bányász zsilipek vélelmezett fosztogatójából, egy megrögzött részeges emberből állott. A lovag-csapat se a nézőkből nem csalt ki semmi megjegyzést, se a kíséret nem szólott egy ígét is. Mikor azonban a Ferbliháza vég-határát képező árokhoz értek, a vezénylő szólott röviden és a dologra. Tudtokra adta a száműzötteknek, hogy ha életöket szeretik, visszatérni ne merészljenek.

A kíséret eltünése után utat törtek az elfojtott érzelmek: a Nagysámból néhány görcsös könnyűben, Zsuzsi-mamából meglehetősen átkozódásokban és Miska-bá'ból szitkok parthusi nyilzáporában. Csak a philosoph Tölgyesi ajkairól nem jött semmi hang; nyugodtan hallgatta, miként ohajtáná Zsuzsi-mama kitépni valakinek a szívét, miként erősíté a Nagysám mindegyre, hogy ő meghal az úton s miként omlott Miska-bá'-ból az eget rázó káromlás özön, a mint előre lovagolt. Kártyás pajtásait jellemző könnyűded jó kedélylyel cserébe erőszakolá saját lovagló lovát az „öt petty“-et a Nagysám elcsigázott öszvééréért. De még e tény sem lőn képes szorosabb rokonszenvvel fűzni össze a társaságot. A fiatal hölgy erőltett és színehagyott tetszelgéssel igazgatá némileg ronesolt öltözkékét; Zsuzsi-mama roszakaratúlag sandított az „öt petty“ gazdájára, Miska-bá' pedig az egész társaságot egy mindent elseprő átokba foglalta.

Az út Homokfalvára — mely tanya, nem tapasztalván még a ferbliházi ujjászületés behatásait, utasainkat mintegy hivogatni látszott — egy meredek hegylánczon vitt át s maga Homokfalva egy jó napi járóföldre esett. Abban a késő őszi idényben a társaság csakhamar kiemelkedett a hegy lábain edves és mérsékelt égajlú vidékéből a Sierrák száraz, hideg és edző levegőjébe. Az ösvény szűk és nehéz vala. Délajtá a Nagy-

sám, nyergéből a földre hengeredve, nyilvánítá, hogy tovább nem megy és a társaság megállapodott.

A hely kiválóan vad és megható volt: egy erdő-amphitheatrum, környezve három oldalról meredek gránit tar sziklakkal, lankáson lejtett a völgyre néző egy más meredély széléig. Kétségkívül legalkalmasabb tanyát ütni, ha tanyát ütni egy általában tanácsos lett volna. Tölgyesi tudta, hogy Homokfalvának fele útját sem menték el és a társaság se ló se eleseg dolgában nem volt hosszú útra készülve. Ezt a tényt röviden elé is adta társainak azzal a bölcsészi megjegyzéssel, hogy „bolondság ledobni a kártyát a játszma vége előtt.“ De volt pálinkájok s ebből kitelt nekik ez idő szerint tápszer, melegítő, frísítő és a jövő tudása. Tölgyesi szabadkozásai daczára rövid időn kisebb-nagyobb mérvben a szesz behatása alatt valának. Miska-bá' a harcziás állapotból gyorsan átment a dermedtségbe, a Nagysám pityergő lön, Zsuzsi-mama meg horkolt. Csak Tölgyesi uram maradt lábön s egy szirtnek dölve nyugodtan szemlélte őket.

Tölgyesi uram nem ivott. Az ivás nem fért össze üzletével, a mely hidegvért, szenvedélytelenséget és lélekjelenlét igényelt; a mint szokta volt mondani: „nem engedhettem meg magának.“ A mint száműzött heverésző pajtásait nézte, legelőbb kezdé komolyan érezni lelkén az ő pariah-üzlete szülte egyedüliségének, élete szokásainak és vétkeinek nyomasztó súlyát. Megrázkodott, hozzá kezdett fekete öltözékét kefélni, arczát, kezeit mosni és keresett tiszta megszokottsága más tényeit végrehajtani s ezekkel pillanatra feledé kellemetlen érzelmeit. Az a gondolat, hogy gyengébb és szánalomra méltóbb társaitól megszökjék, tán meg sem villant agyában; de még sem teheté, hogy ne érezze hijját annak az izgatószernek, a mely csodálatosképen leghathatósabbán elésegíté általánosan ismert nyugodt egykedvűségét. Nézte a környezet fenyői felett ezer láb magasan meredő sziklafalakat; nézte az eget a baljóslatúlag borulót, nézte alant a völgyet, mely már árnynyá kezde sötétülni. Míg ezt tevé, egyszerre csak hallá, hogy nevéen szólítják.

Egy lovas léptetett fel lassan az ösvényen. Az érkező frís és nyilt arczáról Tölgyesi uram legott ráismert Sámson Jánosra, vagy más néven a ferbliházi „Barányra.“ Az ismeretséget ez előtt néhány hóval kötötte volt egy „kis frís ferbli“ mellett s a balek fiúnak mintegy negyven dollárra menő összes vagyó-

nát teljes egykedvűséggel el is nyerte. Azonban a játék végével Tölgyesi uram az ajtó megé húzta a fiatal üzért s így szólt hozzá: „Jani, te jó kis emberke vagy, de játékod nem ér egy fakovát. Meg ne próbáld többet.“ Ezután pénzét visszaadta neki, gyöngéden kitolta a teremből és ezzel Sámson Janit holtig való rabszolgájává tevő.

A Tölgyesi uramat üdvözlő köszöntés gyermekies ujjongásán megérezett, hogy Jani mindezekre jól emlékszik. Ferbliházára indult — úgy mondá — szerencsét próbálni. „Egyedül-e?“ Nem, nem épen egyedül; az igazat megvallva (itt elneveté magát) megszökött Pálosi Marival. Emlékszik-e Tölgyesi ur Marira? Pinczérnő volt a mérséklet-egyleti vendéglőben. Rég hogy elmátkásodtak, de az öreg Pálosi Jakab ellenezte összekelésöket, így hát megszöktek, útban vannak Ferbliházára, hogy ott megesküdjenek s most ide érkeztek. El vannak fáradva s minő szerencse, hogy tanyahelyre és társaságra akadnak. A Bárány mind ezeket nagy gyorsan hadarta el, míg Mari, egy tizenöt éves jól megtermett csinos leány kibukkant a fenyő megől, a hol senkitől se látva pirul vala, és kedvese oldala mellé lovagolt.

Tölgyesi uram nem sokat adott a szerelemre, az illemre tán még kevesebbet; azonban úgy rémlett neki, hogy ez a helyzet nem igen szerencsés. Mindazáltal mégis volt annyi lélekjelenléte, hogy rugjon egyet Miska-bán, a ki valamit akart mondani és Miska-bá' is volt annyira józan, hogy a Tölgyesi uram rugásáról felismerje azt a felsőbb hatalmat, a mely nem tűr ellenmondást. Ezután Tölgyesi megkísérlé rábirni Sámson Janit, hogy ne időzzék tovább, de hasztalan; azt a tényt is kiemelte, hogy se eleségük, se műszerök a mivel tanyát gabalyithatnának. De szerencsétlenségére a Bárány ez ellenvetésre azzal felelt, hogy van nekik egy elességgel megterhelt öszvérrök, és az ösvénytől nem messze némi kunyhóformát is fedezett fel. „Mari megférhet Tölgyesiné asszonynyal,“ monda a Bárány a Nagysámra mutatva, „én pedig akárhol meghúzom magam.“

Csak a Tölgyesi uram intő lába ovhatá meg Miska-bát, hogy hahotára ne fakadjon. Azonban így is kényszerülve vala a hegyre felvonulni míg komolyságát visszanyerheti. Itt aztán czombjait csapdosva, arczát torzítva és szokott modorában szitkozódva, előadta e tréfát a magas fenyőknek. Mikor a társasághoz visszatért mindnyájukat a tűz körül ülve találta — mert a lég szokatlanul kihűlt az ég pedig be vala borúlva. Látszólag

bízalmasan társalogtak. Mari ifjú leányi modorban hévvel beszélt valamit a Nagysámnak, a ki régóta nem tanusított érdeklettséggel és élénkséggel hallgatta; a Bárány is hasonló hatással tartott eléadást Tölgyesi uramnak és Zsuzsi-mamának, a ki épenségesen szeretetre méltóvá kezdte lágyulni. „Ez a ti átkozott multságtok?” kérdé Miska-bá’ benső megvetéssel, a mint az erdei csoportozatot, a fénylő tűzvilágot és az előtérben kipányvázott állatokat szemlélteté. Egyszerre csak egy eszme villant fel az agyát zavaró szeszgőzök ködéből. Az eszmének tréfásnak kellett lenni, mert Miska-bá’ kényszerülve lőn czombjára csapni és öklét szájába dugni.

A mint az árnyak lassan felkúsztak a hegyre, egy szellet ringatta meg a fenyők tetejét és sohajtozott széles és setét oldalágaik között. A megtatarozott és fenyőgalyakkal beborított roskatag kunyhó a hölgyek számára lőn fentartva. Elválásukkor a szerelmesek minden negélyezés nélkül váltottak egy pár oly őszinte csókot, hogy akár a ringó fenyők felett is meghalhatták. Az egyszerűség ez utóbbi bizonyítéka annyira meglepte a gyarló Nagysámot meg a rosz akaratú Zsuzsi-mamát, hogy még csak megjegyzésekkel sem kísérhették, hanem szótlánul a kunyhóba vonultak. A tüzet megrakták, a férfiak lefeküdtek az ajtó elébe s néhány percz mulva elaludtak.

Tölgyesi uram nem volt mély alvó; reggel felé megdermedve és átfázva ébredt fel. A mint a hamvadó tüzet szitogató, az erősebben megeredt szél olyasmit csapott arczához, a mitől ezt rögtön elhagyta a vér — havat.

Talpra szökött azzal a szándokkal, hogy az alvókat felverje, mert nem volt vesztegetni való idő. Azonban a Miska-bá’ fekhelye felé fordulva, ezt üresen találta. Agyába egy gyanú, ajkaira pedig egy szitok pattant. Szaladt oda, a hol az öszvérek voltak kipányvázva; egyet sem látott. Nyomaik gyorsan tűneztek a hulló hó alatt.

Percnyi felindulás után Tölgyesi uram szokott nyugodtságával tért vissza a tűzhöz. A Bárány csendesen szendergett; szeplős, kedélyes arcán mosoly ült, a szűz Mari gyarlóbb testvérei mellett oly édesdeden aludt, mintha mennyei angyalok virasztának. Tölgyesi uram pokróczát vállára huzva és bajuszát simogatva várta a viradtot. A hajnal nagylassan érkezett szemet vakító és látást zavaró hófergeteg ködében. A táj látható része, mintha megbűvölték volna, teljesleg meg vala vál-

tozva. Tölgyesi széttekintvén a völgyön, a jelent s jövőt ez egyetlen szóba foglalá — „behavazva.“

Gondosan leltározták az eleséget, mely a társaság szerencséjére a konyhába lévén behelyezve, megmenekült a Miska-bá' hosszú körmei elől, s úgy találták, hogy takaroson és elővigyázattal megérik vele tiz napig. „Azaz hogy,“ sugá Tölgyesi a Báránynak, „ha neked tetszik minket kosztba fogadni. Ha pedig nem tetszik — s így tán jobb lenne — megvárhatod, míg Miska-bá' visszajő az eleséggel.“ Mert Tölgyesi, megmagyarázhatlan okokból, nem bírta rávenni magát, hogy felfedezze a Miska-bá' gazságát, hanem azzal a felvétellel állott elé, hogy pajtasuk elbódorgott valamerre, az állatok pedig történetesen szabadultak el. A Nagysám, meg Zsuzsi-mama természetesen jól tudták társuk hűtlenségét; de Tölgyesi arra intette őket: „Úgy is rá jönnek elébb-utóbb, hogy mi járásban vagyunk mi mindnyájan, ha csakugyan rájönnek valamire,“ s hozzá tevő nyomatékkal, „nincs miért még most elrémítsük őket.“

Sámson János nem csak minden földi vagyonát Tölgyesi uram rendelkezése alá bocsátotta, hanem még örült a kilátásba helyezett kényszerült elzárkozottságnak. „Dicsőségesen fogunk itt tanyázni egy hétig, azután a hó elolvad s együtt visszamegyünk.“ Az ifju vidám kedélye, meg a Tölgyesi nyugodtsága elragadt a többire is. A Bárány fenyőgalyakból fedelet rögtönözött a konyhára; a Nagysám pedig belsője elrendezésében oly izléssel és tapintattal kormányozta Marit, hogy a falusi leány egész nagyságában rámereszté bámuló kék szeméit. „Most látom, hogy ön Ferblházán szép holmikhez volt szokva,“ monda Mari. A Nagysám elfordult, hogy elrejtessen valamit, a mi az üzleti festéken keresztül kipirítá arcját. Zsuzsi-mama pedig arra kérte Marit, hogy „ne fecsegyen.“ De mikor Tölgyesi uram megjött az ösvénynyomozásból, a sziklákról egészséges és vig nevetés viszhangja verődött fülébe. Megállott némi megütkezésessel, s első gondolatja természetesen a pálinkára esett, melyet nagy okosan elrejtett volt. „Mégis valahogy nem afféle pálinkás hangok,“ monda a kártyás. Azért mégis csak mikor a folyvást vakító fergetegen keresztül a lobogó tüzet s körülte a csoportozatot megpillantá, nyugodt bele abba a meggyőződésbe, hogy az egész „valóságos tréfa.“

Hogy Tölgyesi elrejtette-é a pálinkával együtt kártyáját is, vagy más-egyéb ok állta útját e mulatságnak, azt nem tudom megmondani; de annyi bizonyos, hogy az este, a Zsuzsi-

mama szavai szerint, egyszer sem mondta: „hát ki oszt?” Az idő pompáson eltelt egy gitár segedelmével, melyet Sámson János némi fitogtatással rántott elé málhájából. Pálosi Marinak sikerült a kissé makacsodó húrokból néhány dallamot kicisálni, melyet a Bárány egy pár csont-castanettel kísért. De az est ünnepélyét egy szabad ég alatti isteni tiszteleten szokásos egyszerű dicséret koronázta meg. Ezt a szerelmes pár összefogott kézzel, nagy komolysággal és hangnyomattal énekelte. Tartok tőle, hogy az éneknek nem annyira áhítat ébresztő tulajdonsága, mint némileg kihívó hangulata ragadta meg annyira, hogy utoljára mindnyájan karban éneklék e pár sort: —

Büszke vagyok élni ő szolgálatában,
Tartozom meghalni az úr táborában.

A fenyők himbáltak, a szél csavargott és zúgott a nyomorult csoportozat felett és oltárukon a lángok, mintha jelképezni akarnák fogadalmukat, ég felé lobogtak.

Éjfélkor a szélvész lecsendesült, a hömpölygő fellegek felszakadtak és a csillagok élénken ragyogtak az alvó tanya felett. Tölgyesi uram, a ki üzleti megszokásból lehető legkevesebb álommal be tudta érni, mikor Sámson Jánossal az éji őrködés felett megosztozott, ki tudta vinni valahogy, hogy neki jusson a nagyobb rész e kötelességgel. A Bárány előtt azzal mentette magát, hogy — mint mondá — „némelykor egy hétig sem aludtam.” „De hát mit mivel?” kérdé Jani. „Ferbiliztem!” lón a rövid válasz; „mikor az embernek szerencséje — disznó szerencséje — van, akkor nem álmosodik el. Előbb elfárad a szerencse, mint az ember. A szerencse“ folytatá a kártyás elmélkedve, „sajátságos egy ízé. Mindössze is annyit tudhatnak felőle, hogy változandó s ha kitalálsz, hogy mikor akar változni, az aztán lábra tesz. Mi, mióta Ferblihazából kijöttünk, nyakig benne vagyunk a bal szerencsében — te erre vetődtél, s csupp, magad is beleestél. Ha jól tudod játszani kártyádat, minden jól lesz. Mert,“ hozzátevé a kártyás vidám játszissággal:

„Büszke vagyok élni ő szolgálatában
Tartozom meghalni az úr táborában.“

Eljött a harmadik nap, és a nap kisütvén, a mint széttekintett a fehér lepelbe burkolt völgyön, látá miként osztoznak a száműzöttek gyorsan apadó éléstáruk tartalmából reggelire. E hegyi égálg egyik sajátsága vala, hogy a nap kellemes me-

leg sugarakat lövelt a téli tájra, mintha bankódnék a multak felett; de e sugarak a kunyhó körül egymásra halmozott hófuvatagokat és a fehérség nyomtalan, ösvénytelen, reménytelen tengerét tüntették fel ama sziklapart alatt, melyhez a száműzöttek még mindig kapaszkodtak. A csodáson tiszta légtelen látszott a több mértföldnyire fekvő Ferblihazáról emelkedő füst. Zsuzsi-mama is meglátta és szirt-erőde egyik távolabbi fokáról utolsó átkait szórta feléje. Ez utolsó kísérlete vala e nemben, s tán épen e körülmény adott neki némi magasztosultságot. Jól esett neki, a mint titkon megsugá a Nagysámnak. „Éredj ki te is, átkozódjál, s meglátod.“ Ezután a „gyermek“ mulattatásához látott. Ő és a Nagysám e néven kényeztették Marit, a ki nem volt mai csibe, de a más két nő csak e megnyugtató és eredeti elmélettel tudta okadatolni azt a tényt, hogy Mari se nem szitkozódott, se semmi illemsértőt nem tett.

Mikor az éj megint felkúszott a völgyoszorulatokon, a gitár rezgő hangjai szeszélyes lüktetéssel emelkedtek és szálltak a tanya lobogó tüze mellől. De a zene nem volt képes egészen betölteni a szűkös eleség okozta kínos ürt, s Mari egy újabb időtöltést indítványozott: — elbeszélést. Azonban se Tölgyesi uram, se nő-társai nem levén hajlandók egyéni tapasztalataik elbeszélésére, ez az indítvány minden bizonynyal megbukik, ha a Bárány meg nem menti. Ez előtt néhány hóval az Iliasz egyik elmés fordítása akadván kezébe, Jani most vállalkozék e költemény főbb eseményei elbeszélésére, még pedig, mivel szavait elfeledte, de tartalmát jól tudta, Homokfálva köznyelvén. Így hát azon az éjen Homér félistenei viszont a földön jártak. A trójai lurkó és a görög kópé birkoztak egymással a szélben és az erdő fenyői meghajolni látszottak a Peleus fia dühe előtt. Tölgyesi uram nyugodt elégteliséggel hallgatta. Leginkább érdekelte az „Ághelyes“ sorsa, mert így nevezte a Bárány a „gyorslábu Achillest.“

Kevés étellel, sok Homérral és gitárral így suhant el a száműzöttek feje felett egy hét. A nap újból elhagyta őket, az ólomszin egek újból hópelyheket szitáltak a vidékre. Napról napra szűkebbre szorult körültk a hőkör, míg nem utoljára fejök felett husz láb magasra torlódott vakító fehér falakra néztek fel börtönükből. Ekkor már a mellettök levő esett fákból is bajjal lehet meggrakni tűzőket, mert azokat félig elborította a hófuvatag. De még sem panaszkodott egyikök se. A

szerelmesek elfordulva a szomorú kilátástól egymás szemébe néztek s boldogok voltak. Tölgyesi uram hideg vérrrel beleadta magát a részére jutott vesztő játszamába. A Nagysám szokott-nál derültebb volt s Marit gondozta. Csak Zsuzsi-mama — egykor a társaság legerősbike — hanyatlott s kezdett kornyadozni. A tizedik nap éjjelén magához szólítá Tölgyesit. „Meghalok,“ monda zsémbes halk hangon, „de ne szólj semmit róla. Ne költsd fel a gyerekeket. Vedd ki fejem alól ezt a csomagot s bontsd fel.“ Tölgyesi uram úgy tőn. A csomagban a Zsuzsi utolsó heti ételrészletei voltak, érintetlenül. Add a gyermeknek,“ mondá Marira mutatva. „Agyon koplaltad magad,“ monda a kártyás. „Úgy szokták mondani,“ felelt a nő zsémbelődve, a mint ismét lefekvék, s arczczal a falnak fordulva csendesen elhunyt.

E napon a gitár és castanett félretéve, Homer pedig feledve lőn. Miután Zsuzsi-mamát a hóba eltemették, Tölgyesi uram félre szólítá a Barányt s egy pár hó-sarut mutatott neki, melyet a teherhordó ócska nyeregből készített. „Százból csak egyetlen esély van az ő megmentésére,“ monda Marira mutatva; „s ez az egyetlen esély amott fekszik,“ — és Ferblházafelé kinyújtotta jobbját. „Ha két nap alatt elérhetsz oda, Mari meg van mentve.“ „Hát ön?“ kérdé Sámson János. „Én itt maradok,“ lőn a rövid válasz.

A szerelmesek egy hosszú öleléssel váltak el. „Hát ön is elmegy?“ kérdé a Nagysám, látva, hogy Tölgyesi uram is kíséрни akarja Janit. „Csak az erdőszélig,“ válaszolt ez. Hirtelen megfordult, a Nagysámot megcsókolta s halvány arczát lángban, reszketeg tagjait bámulástól dermedten hagyá.

Az éj eljött, de Tölgyesi uram nem; s hozott ismét szélvész hófergeteggel. Ekkor a Nagysám, mikor a tüzet meg rakta, úgy találá, hogy valaki titokban több napra való tüzi fát halmazott a kunyhó mellé. Szemei megteltek könnyvel, de Mari elől elrejté.

A nők nagyon keveset aludtak. Reggel egymás szemébe néztek, s abból kiolvasták végzetőket. Egyikök sem szólt; de Mari az erősebb álláspontjára állva, közelebb húzódott a Nagysámhoz s átkarolta derekát. E helyzetben maradtak egész nap. Éjszaka a szélvész dühének tetőpontjára hágott, szétszakítva a védő fenyőket, a kunyhó belsőjét is megrohanta.

Reggel felé úgy találták, hogy nem bírnak fát tenni a tűzre, s ez apránként kialudt. A mint a hamvak fokonszent fe-

ketültek, Nagysám közelebb húzódott Marihoz s félbeszakítá a több órai hallgatást. „Mari, tudsz-e imádkozni?“ „Nem, édesem,“ válaszolt Mari egyszerűen. A Nagysám maga sem tudá mikép, de megkönnyülve érezte magát s fejét Mari vállára hajtva többet nem szólt. És így feküdve, a fiatalabb és tisztábbnak szűz melle szolgálván párnául bűnös testvérenek, mind ketten elaludtak.

A szél elcsendesült, mintha attól tartana, hogy felveri a szendergőket. A hosszú fenyőágakról a hópelyhek, megannyi fehérszárnyú madarak repültek s megszálltak az alvókon. A rongyollott felhőkből a hold lenézett az egykori tanyára; de minden emberi szenny, a földi munkásság minden nyoma rejtve vala a magasból rájuk irgalmasan borított szeplőtlen takaró alatt.

Azon az egész napon és a rákövetkező éjen folyvást aludtak. Akkor sem ébredtek meg, mikor emberi hangok és lábkopogások verték fel a tanya csendjét. Midőn halvány arcaikról könyörületos ujjak leseperték a havat, a rajtok honoló egyenlő nyugodtságból bajos lett volna megmondani, hogy melyik volt a bűnös. Ezt maga a ferbliházi törvény is elismerte és szemét elfedve, őket egymás karjaiba zárva hagyta.

Azonban az árok fejénél a legvastagabb fenyők egyikén egy veres tizest találtak egy törrel odaszegezve; rajta ironnal és szilárd vonásokkal ez vala írva :

E FA ALATT

NYUGSZIK TESTE

TÖLGYESI JÁNOSNAK

A KI SZERENCSETLENŰL TALÁLT EMELNI

NOVEMBER 23-ÁN 1850-BEN

ÉS

NAGY PÁSZT MONDOTT

DECZEMBER 7-ÉN 1850-BEN.

És érverés nélkül, kihülve, mellette revolvere, szívében egy golyó, de oly nyugodtan mint életében, feküdt a hó alatt az, ki egykor legerősebb s mégis leggyöngédebb volt a ferbliházi száműzöttek között.

BELÉNYESI GÁBOR.

AKKOR ÉS MOST.

Nem egyszer olvasom lapokban:
Jobb volt Bach és Schmerling alatt,
Egy jobb idő e rossz napokban
Reményül mégis fenn maradt.
Im most mindent feladva önként:
Becsület, jog, hit és remény
Ott süllyedeznek, tört hajóként,
Egy gyáva rendszer tengerén.
A rosznál még rozszabbat értünk,
Csupán czifrább ruhát cseréltünk,
Veszendő hajh! az ősi kincs,
S erősb a régi rab-bilincs.

Ha sorsuk egyszer jobbra válik,
A népek úgy mint egyesek,
Szenvedtek bár sokat sokáig,
Oh mily hamar felejtenek!
A jelent nem a multhoz mérik,
Lelkök képzelt jövőben él,
S ha mindazt könnyen el nem érik,
Mit büszke vágyuk hőn remél:
Megszállja őket a búbánat,
Egy pár könnyesepp tengerré árad,
S oly fájó, átkos a panasz,
Mintha való kín volna az.

Nem így, sőt nem is beszéltünk
Negyvenkilencz őszén, telén.
Szent isten, mily időket értünk!
Köny- s vérbe fult hit és remény.

Mi szent a honfi szívnek, dulva,
 Bennünk, körülünk mennyi rom,
 Oh mennyi minden porba hullva,
 S mi mély és néma fájdalom!
 S a mit most már csak mondunk szóval,
 Siralmas hangon, nagy hűhóval,
 Mintegy rajt' kapva is talán:
 Akkor éreztük igazán.

GYULAI PÁL.

 AZ ELVESZTETT PARADICSOMBÓL.

(*Paradise lost, Milton, Book VIII. 250—520.*)

— Hogy jött világra, létre, szerfölött
 Nehéz embernek elbeszélni, mert
 Ki ismeré kezdetben önmagát?
 Mégis a vágy tovább társalgni veled,
 Oh égi lény¹⁾ késztet, hogy elbeszéljem.
 Miként ha mély álomból ébredoznék
 Virágos, gyenge pázsiton feküdve
 Leltem magam balzsamos izzadásban,
 A melynek gyöngypárolgó harmatát
 Hamar felitta szomjas napsugár.
 A menny felé irányzám bámuló
 Tekintetem, mérhetlen boltozatját
 Szemlélve; majd vágyam követve ösztön
 Szerént felugrom, talpra állok és
 Körültekintek: körültem halom,
 Völgy, árnyas erdő, napfényes mező,
 Kristályszalagja csergő csermelyeknek,
 Lények, kik élnek, járnak és repülnek,
 Ágon madár zeng, minden mosolyog;
 Szivem tulárad illattól, gyönyörtől.

¹⁾ Ádám az édenbe leszállt Rafaelnek elbeszéli mindazt, mire teremtése óta emlékezik.

Majd önmagam tekintem át tagonként,
Járok-kelek, szaladni kezdek aztán
Vidor kedélylyel, fürge izmokon :
De hogy ki, honnét vagy miért vagyok,
Nem ismerem. Megkísérlek beszélni,
S hajlékony nyelvem rögtön szólala
És mindeneknek játszva nevet ad.
Oh nap, kiálték, bűvös égi fény
S te napsugáros, vidám, üde föld,
Ti élő, mozgó, gyönyörű valók,
Ha tudtok róla, szóljatok, hogyan
Jövék ide, — nem önmagamtól, egy
Hatalmas és nagy Alkotótól, a ki
Jóságban és erőben mindenek
Felett való! Oh szóljatok, hogyan
Ismerhetem és imádkozhatom őt,
Kitől nyerém, hogy mozgok, élek és hogy
Tán boldogabb vagyok, mint tudhatom.
Mig így kiálték céltalan bolyongva,
Nem tudva merre, távol oda, hol
Ajkam az első léget, szemem az
Első sugárt szívá be; hol midőn
Kérdéseimre választ nem nyerék,
Virágos, árnyas, pázsitos halomra
Ereszkedém le gondban elmerülve ;
S ott édes álom szállt reám, szelíd
Bilincsbe verve zsibbadt tagjaim
S gyengéden elringatva. Azt hívém már,
Hogy észrevétlen régi lényegembe
A semmiség ölébe térek újra .
S egyszerre im' álomkép áll előttem
Meggyőzve lelkem szelid rajza, hogy
Élek, vagyok. Egy isteni alak
Állott előttem s szólt : „Lakásod, Ádám,
Vár már reád, jőjj, kelj föl első ember,
Ki számtalan embernek ősatyául
Rendelve vagy; eljöttem szózatodra,
Hogy a gyönyör kertjébe, lakhelyedre
Vezesselek.“ Így szólva fölemelt
Kezemenél fogva s lépések ne'kül
Suhanva szálltunk viz s mezők felett,

Míg végre erdős hegynek oldalán
 Vezetve föl, megálltunk egy bezárt
 Tágas fensíkon, mely benöve volt
 A legszebb fákkal, — lombjaik alatt
 Virágos pázsit — s árnyas lugasokkal,
 Alant a föld minden bűbájival
 Nem volt ilyen szép. Zöld lombok között
 Aranygyümölcs függ csábitón mosolygva
 És étvágyammal ingerkedve, hogy
 Szakítsak és egyem. Fölebredék most
 S mit álmodom oly élénken rajzola
 Valónak látám. Vándorlásomat
 Most újra kezdém, midőn vezetöm
 Szemembe tűnt a fák közt; isteni
 Dicső jelenség. Öröm s félelem közt
 Lábaihoz borúlva hódolattal
 Imádtam őt; gyöngéden fölemelve,
 „A kit keressz, az én vagyok“ szeliden
 Így szólt „szerzője mindazoknak, a mik
 Szemedbe tűnnek fent, alant, körüléd,
 Neked adom ez édent, mint sajátod ;
 Őrizd, műveld, élvezd gyümölcseit.
 Szakíts vidám kedélylyel szabadon
 A kert mindannyi fájáról; ne félj,
 Szükségtől itt; de melynek élvezése
 A jó s gonosz tudását szüli s melyet
 Hüséged és szerelmed zálogául
 Az élet fája mellé helyezék
 E kertbe — intő szómat véd szivedbe —
 A fáról enni óvakodj’, remegve
 Vészes következésit, tudva,-hogyan
 Ez egy parancsom áthágván, a mely nap
 Megzileled, halállal halsz s e naptól
 Halandó léssz, ez édeni hazából
 Bú s fájdalommal telt világba fogsz
 Űzetni.“ Arcán komoly szigor ült,
 Midőn kemény tilalmát hirdeté,
 Mely rémesen hangzik fülembé most is,
 Bár rajtam áll a büntetést kerülni.
 De visszatérve derült arca, majd
 Kegyes beszédét ekkép folytatá :

„Nem csak e szép tájt — a föld kerekét
 Adom neked s nemednek; birtokold
 S mik rajt a légben és vizekben élnek,
 Állat-, madárnak, hálnak légy ura.
 Ennek jeléül minden állatot
 Faj s nem szerint szined elé hozok,
 Hogy neveiket tőled elvegyék
 S tiszteljenek jobbágyi hódolattal.
 Így a halak is, kik, mert vizlakuk'
 Higabb elemmel nem cserélhetik,
 Elődbe nem jöhetnek.“ A mig így szólt
 Állat s madár páronként jö előmbe.
 Vad megsimul hizelgve; a madár
 Kibontva szárnyát úgy ring-reng köröttem
 S mig elhaladnak, neveket adok
 Nekik s nemök', fajuk' megismerem,
 Ő tőle nyert gyors felfogásom által.
 De mindezekben nem találok azt,
 A miben ép' hiányt szenvedni véltem,
 S az égi Lényhez szólni így merészlek:

„Oh hogy nevezzen ajkam, a ki minden
 — Az ember és mi embernél dicsőbb —
 S minden nevek fölött vagy, mily neven
 Imádjalak mindenség Alkotója
 És ennyi jók szerzője, mikkel az
 Emberről oly bő és kegyes kezekkel
 Gondoskodál! De ah! senkit se' látok,
 Ki mind e jókat osztaná velem.
 Oh mondd, minő öröm van a magányban,
 Ki tud örülni egy maga s ha mindent
 Eldelne bár, elégedést talál-e?“

Merészen így s a fényes látomány
 Mosolylyal ajkán, melytől arczatja
 Még fényesebb lön, ekkép válaszolt:

„És mit nevezsz magánynak? Nincs-e telve
 Föld s lég az élők millióival, kik
 Parancsszavadra mind eléd vonulnak,
 Játékaikkal hogy mulassanak;
 Nem ismered-e nyelvök' s útaik'?
 Ismernek ők is s játszi fölfogásuk
 Méltán figyelmet érdemel. Velők

Mulasd magad, uralkodván felettök.
Elég nagy országod.“ Igy szóla mintegy
Parancsolólag a világ ura.

S én a beszédre engedelmet kérve,
Alázatosan ígyen válaszoltam :

„Szóm meg ne sértsen, égi Hatalom!
Kegyelmesen hallgass meg, én Teremtőm!
Nem rendelél-e helyettesedül,
Mélyen alám helyezve alacsonyabb
Műveidet? Különbözők között
Mily társaság eredhet és minő
Összhangzat avagy igazi gyönyör,
Mely kölcsönös lehet csak s megszábot
Arányban ad s fogad, kik közt mig egyik
Odadó, a más hideg, bezárkozott;
Nem összeillők s csakmar megunt
Lesz egy a másnak. Társaságra vágyom,
Mely osztozkodni észszerű örömben
Képes velem; mert ebben a barom
Embernek társa nem lehet, saját
Fajában lel csak kedvet mindenik,
A him-oroszlán párjában, miként
Kettős nemekben bölcsen rendeléd;
Nem társaloghat emlőssel madár,
Szárnyással a hal, szarvással majom
Es legkevésbbé ember a barommal.“

S nem kedvszegetten válaszolt az ur:

„Azt látom, Ádám, gyengéd és magasztos
Elvet kívánsz találni társfeledben,
S élvek közé helyezve, azokat
Izlelni nem kívánod — egyedül.
De hát mit gondolsz rólam s helyzetemről?
Elég boldognak tudsz-e engemet,
Ki egy magam vagyok öröktől óta,
S nem ismerék hasonlót s még kevésbbé
Egyenlőt enmagammal? Hol keressek
Társat, hogy benne leljem kedvemet,
Ha csak nem enteremtett lényeimben,
Jobbágyaimban, a kik végtelen
Alantabb állnak nálam, mint tehozzád
A többi földi teremtett valók.“

Szolt s én alázat hangján válaszoltam :
 „Örök utaid mélyét, magasát,
 Legfőbb Való, fölélni emberésznek
 Lehetetlen. Tenmagadban végtelen
 Tökéletes vagy és nem lelhető
 Benned fogyatkozás. Nem így az ember.
 Korlátolt lény ő és a társaságban
 Hasonfelével önmagát segitni
 S fogyatkozásait helyreütni vágy.
 Ki végtelen vagy s ámbár egyesegy
 Magadban foglalasz minden számokat,
 Hogy sokasodjál nincs szükséged ; ámde
 Tökélyetlen az ember egymagán,
 És sokasodni kénytelen, hasonlót
 Életre hozva képét sokszorozni,
 Mely egységében tökélyt nélkülöz,
 S ez kölcsönös, édes szerelmet és
 Baráti, gyengéd hű szívet kíván.
 Titokszerü valódban egyedül bár,
 Te tenmagadban legméltóbb barátot
 Lelsz s nem keressz magadnak társaságot.
 És hogy ha mégis tetszésedre lenne
 S ha úgy akarnád : alkotott valóid
 Megistenítve társas egyesülés
 Tetszés szerinti fénymagaslatára
 Emelheted ; a földről őket én
 Hozzám emelni képes nem vagyok,
 Sem utjaikon kedvemet találni.“
 Élven magas elnézésével, így
 Beszéltem bátran és meghallgatást
 Találtam, most az égi szózat ily
 Kegyes válaszszal örvendeztetett :
 „Tetszett próbádat eddig nyujtanom
 S örömmel látom nem csak a vadak
 Nemeit, kiket helyesen megneveztél,
 De tenmagad is ismered s jelented
 A benned élő szabad szellemet
 S képmásomat, mely adva nincs vadaknak.
 Mert társaságuk hozzád nem való
 Becsmérteni helyes okod van őket.
 Így vélekedjél mindig. Mielőtt

Szóltál vala, tudtam kezdetbe' már :
 Nem jó embernek lenni egyedül ;
 Nem ilyen társat, a minőket itt látsz
 Szántam neked ; ez mind csak próba volt :
 Hogy mint ítélsz a jóról és helyesről.
 Kit társadúl nyersz, boldogítani fog ;
 Hasonfeled, énednek mása lesz
 S vágyát betölti teljesen szivednek.“

Elhallgatott vagy én nem hallhatám csak,
 Mert földvalóm' legyőzte égi lénye,
 Melylyel sokáig küzde, túlfeszítve
 Erőit e magasztos párbeszédben.
 Lesujtva mintegy túlvilági tárgytól,
 Szédülten, elvakulva földre rogytam,
 Enyhet keresve álom karjain,
 Mely mintha csak segélyül küldve jőne
 Reám borult s lezárta szemeim'.
 Szemem' lezárta, nyitva hagyva belső
 Szellem szemem — a képzelet világát,
 Melyen keresztül elragadva láttam
 A helyt, a hol feküdtem, s bár aludtam,
 Dicsfényben ott látám a jelenést,
 Kivel előbb imetten társalogtam,
 S ki most fölém hajolva oldalomból
 Balról a szíverőtől még meleg
 S friss életvért lövellő bordacsontot
 Emelt ki. Tágas volt a seb, de rögtön
 Begyógyítá, vérrel s hussal kitöltve.
 A csontot azt' formálta, véste, míg
 Kezében uj teremtmény lőn, hasonló
 Emberhez, nemre csak különböző,
 Oly büvös-bájos, hogy mindaz mi szépnek
 Látszott előbb, a földön most mellette
 Rútnak tűnék föl ; vagy mindaz mi szép volt
 Öszpontosulva egymagába gyült
 S tekintetébe, mely e pillanattól
 Előbb nem érzett kéjes-édes érzést
 Lehelt szívembe s a szép tünemény
 Magasztos alkatáról mindenekbe
 Szerelem és gyönyör malasztja folyt.
 Eltűnt, sötét homályba' hagyva engem,

Fölbredék, hogy fölkeressem avagy
 Sirassam öt örökre és lemondjak
 Minden örömről. S im' remény fölött
 Ott láttam állni közelemben, úgy mint
 Álmomba' mindazzal fölékesítve,
 Mivel az ég s föld kedvessé tehetete
 Szememben öt! Közelget. Alkotója
 Láthatlanul vezette s értesíté
 A házas élet szentségéről és a
 Menyegző nagy rendeltetéséről.
 Léptén búbáj, szemébe' menny, magasztos
 Méltóság szerel'm minden mozdulatján.
 Örömtől elragadva fölkiálték :
 „A fordulat kibékít. Im beváltád
 Szavad' kegyes, jóságos Alkotó,
 Adója mind e csudaszép valóknak
 S e mindenek közt legszebbnek, melyet nem
 Tagadsz meg tőlem. Im előttem áll
 Csont csontjaimból, hus husomból en-
 Magam. Neve : asszony : a férfiből vett,
 Kiért embernek el kell hagynia
 Atyját, anyját, hogy ő hozzá simulván
 Egy test, egy szív, egy lélek legyenek.“
 Meghallgatá szavaimat, de bár
 Isteni kéz vezérlé őt ide :
 Ártatlansága, szüzi szendesége,
 Erénye, méltósága érzete,
 Mely udvarlásra vár s keresve vágy
 Csak boldogítani, — nem pajkos, kaczer,
 Inkább szemérmes és tartózkodó
 Vagy egy szóval maga a szűz természet,
 Melyhez nem fér bűn árnya, készteté
 Hogy látva engem, megfordulva ment.
 Követtem. Ő mi illik ismeré,
 És engedékeny fenséggel hajolt
 Könyörgő szómra, győző érveimre,
 S mint rózsa-hajnal szendén elpirult
 Midőn a nászlugosba vezetém.
 A menny és boldog csillagmilliói
 E perczre hinték legfényesb malasztjuk ;
 Föld, bércz, halom mosolygva üdvözölnek,

Vig dalt dalol a csevegő madár,
Szerelmet suttog erdők lombjainak
A röpke szellő s míg csapongva jár,
Bokorról rózsát, édes illatot
Hoz szárnyain. És most az éj szerelmes
Fülemüléje nászi dalra kezd
S sietni készti az est csillagát, mely
Menyegző lámpát gyujt a bérczetőn.

JÁNOSI GUSZTÁV.

AZ 1626-IKI POZSONYI BÉKE UTÁN.^{1—2)}

A Ferdinand s Bethlen közt 1626-ban kötött pozsonyi béke után véglegesen megszakadt ugyan a szerződők közti háborúk sora, de nem a diplomatiái villongásoké. Ezekre okot az említett békekötés végrehajtása és a portával kötendő béke adtak. Mind a két ügy vezetésében Eszterházy Miklós nádornak jutott a kiváló szerep, melyet az alatt czimzett munka nyomán vázolni czélom.

A pozsonyi béke mikénti végrehajtása végett Ferdinand részéről Pyber János, Ostrosics István, Hoffmann György, Bethlen részéről Lónyay Zsigmond, Bornemisza János, Kassay István és Belleváry Dávid valának kiküldve, a kik Tokajban 1627-ben gyűltek össze. Az alkudozások lassan folytak. Ferdinand követei mintegy mart. közepén értek oda s Pyber még april 10-kén is panaszolta, hogy Bethlen követei mindent elkövetnek az alkudozás lassítására: gyorsítása végett tehát Eszterházy april folytán s máj. 1-jén is irt a fejedelemnek, így az új szerződés máj. 19-kén valahára megkötöttet. Lényege a következő:

1. Habár a pozsonyi szerződés II-ik pontjában kikötöttet, hogy Bethlen visszaadasson minden ingóságot, melyet a mult mozgalom alkalmával elvitetett a király területéről: mindazáltal a biztosok ennek követelésétől elállanak és Bethlen viszont eláll abbeli követelésétől, hogy a mult évről követelt harmincz-ezer frt. neki megfizettessék.

2. A vallásgyakorlatra nézve a kir. biztosok azt kívánták, hogy Kassán engedessék meg a katolikusok szabad val-

¹⁾ V. ö. a *Budapesti Szemle* 1867-i ki folyama IX. f. 197—244. ll.

²⁾ *Galantai gróf Eszterházy Miklós, Magyarországy nádora*. III. köt. 1627—1629. Pest, 1870. n. 8. r. 549. l.

lásgyakorlata; a fejedelem biztosai hasonlót követeltek Somogy helységekre nézve.¹⁾ Abban történt megállapodás, hogy valamint a fejedelem jelenlétében a kath. vallásgyakorlat legkevésbé sem gátoltatott, úgy ezután sem fog. Somogyot illetőleg: ez az esztergomi érsek birtoka; de ez gondoskodni fog, nehogy az ország törvényeivel ellenkezőleg a szabad vallásgyakorlatban a lakosok ott akadályoztassanak.

3. A fejedelem nem engedendi, hogy saját katonái a király területére betörjenek a nép nyomorgatására. Ugyanez áll a másik részre is.

4. A fejedelem az ő területébe eső, a Szendrő várához tartozó és általán a borsodmegyei birtokokban, a király vagy ősei által tett collatiókat és inscriptiókat nem háborítja és nem változtatja meg.

5. A fejedelem biztosai felpanaszlák, hogy a hét megyében a király által, a bécsi szerződés ellenére főispáni kinevezések és birtokadományozások történtek. Ezután ilyesek történni nem fognak s a történtek megsemmisítetnek.

6. A fejedelem veressen olyan apró pénzt, mely egész Magyarországon kelendő lehessen, s hasonló vegyítékű legyen a körmöczihez.

7. A Szendrő várabeli örök, kikről az állítatik, hogy a fejedelemnek húszezer forintnyi kárt tettek és török kereskedőket is fosztogattak, a bécsi szerződés 26-ik czikke értelmében törvény elé idéztessenek s az ország törvényei szerint büntetessenek.

A mi pedig a fejedelem múlt évi biztosító levelében kített birtokok visszaadását illeti, Nádasd, Szegi és Kisfalud már visszaadattak előbbi birtokosaiknak. A többiek visszaadása megtörténik jelen évi július 25-ig.

Külön szerződés kelt ugyanaz nap a vámok dolgában. Ennek pontjai:

A mindennapi házi szükségre szolgáló tárgyak, mint bor, ökör, ha nem az országon kívüli kereskedésre vitetnek ki, a határon nem fizetnek harminczadot. Csak bizonyítványt hozzanak róla.

¹⁾ Vagy a Zemplénmegyében a n. mihályi járásban fekvő falu vagy a Barsmegyében ma pusztá Somogy értendő.

A fejedelem az Erdélyből s más területéről külföldön való eladás végett kihozott ökrökért az ország törvényeiben kikötött vámot veszi; u. m. darabonként másfél magyar frtot. Más cikkekért is a törvényes harminczadot veendi.

Azon borra nézve, melyet a fejedelemnek engedett hét megyéből Magyarországon át visznek külföldre, akár egyenesen, akár a lerakási helyekről, a fejedelem a király birtokán azon helyeken, hol a bort külföldre viszik, tartson külön perceptorokat. Ezek minden akó kivitt borért két magyar frtot vegyenek. Ezeket a király administratorai segítsék föladatakban.

Sokkal nehezebb volt a portával kötendő béke kieszközlése. Az 1625-ben Gyarmatnál kötött békeszerződés sohasem jutott a végleges szentesítésig. Így a háború azon évi szeptemberben a porta s Ferdinand közt újból kitört, melyet 1627-ben három havi fegyverszünet szakított félbe. Ez időt végleges békeszerződésre akará felhasználni a bécsi kormány, mitől a porta sem idegenkedett, egész figyelmét s anyagi erejét vevén igénybe az Ázsiában szerencsétlen fordulatot vett háborúja. A béke fölötti alkudozás a török részéről Murtéza budai basára, Ferdinandról Eszterházyra lön bizva teljhatalommal s az alkudozás csakugyan nem Konstantinápoly és Bécs, hanem Buda és Kis-Marton közt folyt, melynek megindítására mart. közepe táján teljes tevékenység és mozgalom kezdődött annálinkább, mivel a fegyverszünet azon hó 31-kén le volt járandó. Ámde márcz. 15-kén Budára érkezett Bethlen biztosa, Tholdalagi Mihály, részt veendő a szultán és király közti alkadozásban s ez, mint említém, másik oka volt a Ferdinand s Bethlen közti diplomatai villongásnak. A királyiak ugyanis hivatlan vendégnek, jogtalan beavatkozóknak tekinték Tholdalagit, ki a budai basának jobb keze, tanácsosa s az alkudozás egész ügyvitelének lelke vala.

A fegyverszünet máj. utolsó napjáig meghosszabított, így a békemű folyamatba tétetett. Az alkudozás helyeül Szöny lett választva. Eszterházy, saját aláírásával, a török biztosoknak megküldé a menevédet; de az ő aláírását keveselvén Murtéza, még a királyét is kívánta, de addig is a török biztosok, Mehemet egri basa, Moharrem szolnoki beg és a mufti máj. 3-án felindultak Esztergomba. Ferdinand kiállította a kívánt menevédet, de Murtéza azt hibásnak találta, mert a török császár „kevés becsülettel“ egyszerűen csak „szultánnak“ van benne nevezve: a menevédet tehát visszaküldé, kijelentvén,

addig fel nem küldi Esztergomból biztosait, míg több becsülettel irt menevédet nem kapnak. E külsőség egy hónapnál is tovább veté hátra az alkudozások elkezdhetését, mert a menevéd formája kiigazítása után a török biztosok csak jun. 17-kén indultak el Esztergomból Szöny felé, hova más nap érkeztek meg s hol őket a rájuk Komáromban régóta várt kir. biztosok, Sennyey, Löbel János Kristóf és Eszterházy Dániel, alárendeltebb küldöttek által üdvözölték.

„Mindenek előtt“ — olvassuk a 65–68. ll. — „a közös tanácskozás helyét kellett meghatározni, a mi bajosabb lön, mint eleve hiinni lehetett. A törökök azt javasláék, folyjon magában Szönyben a tanácskozás. A törökök foglalják el a helység egyik, a keresztyének a másik felét szállásul s tartásák a tanácskozást nem házban, hanem közhelyen, sátor alatt. A keresztyének azt kivánták, egyik fél se szállásoljon Szönyben, csak alkura gyűljenek oda. Miután ebben nem egyeztek meg, a keresztyén biztosok küldötteik által azt indítványozták, tartásák az alkudozásokat a mezőn, Komáromtól és Szönytől egyenlő távolságra, a Duna mellett. Végre a Tholdalagi javaslatára a törökök ebbe beleegyeztek, csakhogy magok határozták meg a helyet, hova a török „divánsátrat“ fölvonandják.

„Junius 19-kén a keresztyén biztosok kijövének sajkákon Komáromból és sátrukat 120 lépésnyi távolságra vonák föl azon helytől, hova a törökök a divánsátrat állíták. Ez megtörténvén, korántsem volt még vége a vitának. A biztosok átízentek egymásnak, hogy a másik felet szívesen látják a magok sátrában; de egyik sem akart első lenni a másik látogatásában, mivel ebben uralkodója tekintélyének kisebbitését látta volna. A törökök továbbá azt követelték, hogy az alkudozási közös ülések a divánsátorban tartassanak, a keresztyének pedig azt, hogy az ő sátrukban. A biztosok megállapodtak volna abban, hogy egyik nap egyik, más nap másik sátrában tanácskozzanak, de a budai basa 21-kén azt írá, hogy a török biztosok semmi esetre ki ne menjenek alkudozni saját sátrukból.“

„Junius 23-án Tholdalagi úgy akará közvetíteni a dolgot, hogy a két fél sátrától egyenlő távolságra állítsanak zöld ágból egy szint s abban folyjon az alkudozás. Azonban a török törvénytudó, a mufti, ezen indítványt elvetendőnek állítá. A sátorkérdésben a török biztosok 24-kén követeket indítanak a nádorhoz, kit kérjenek föl, hogy biztosait vagy benn Szönyben, vagy a török sátorban rendelje alkudozni. A budai vezérhez

is küldöttek ugyanők egy agát, kitől Tholdalagi is ír a vezérnek, ajánlja, hogy a két sátor közt fölállítandó színben tartásék a találkozás. Másik, a mit Bethlen biztosa ajánl levelében, az, hogy a vezér gyűjtsön hadakat Pesthez, mi nyomatékot adand az alkudozásnak.

„Junius 26-kán érkezett vissza az aga a budai vezértől, ki Tholdalagi indítványát elfogadandónak parancsolá.“

„A török biztosok megérkezte után tizenegyed napra lett eldöntve csak az első találkozás kérdése is. Jun. 28-kán reggel 8 óraker kiindultak a keresztyének Komáromból, a török fél Szőnyből. A komáromiak 10 sajkán ereszkedtek alá a Dunán, megeresztett lobogókkal s 200 puskás kíséretében. A török ugyanannyi sajkából szintén kísérettel, zászlósan s dob, trombitaszó mellett kiszállt a partra a kijelölt tájon. A leveles szín készen várta s ott volt az első találkozás. Keresztyén részről Sennyey, Löbel János, Kristóf és Koháry Péter voltak a biztosok. Időközben a kinevezett biztosok egyike, Cziráky Mózes kir. személynök, Győrben meghalt.“

„Az első tanácskozmány tárgya ismét a sátorkérdés volt. A keresztyén részen való biztosok azt állíták: annak előtte is mindig a keresztyének hajlékában folyt az alkudozás, csak a gyarmati béke alkalmával vitték azt a török sátorban. Ennél fogva most ismét a keresztyéneken van a sor, hogy az ő sátruk szolgáljon az alku helyéül. A törökök ez ellen azt állíták: Épen azért, mivel azelőtt mindig a keresztyéneknél tartattak az ülések, ezután tartassanak mindig a törököknél. Sennyey azonban úgy vélekedett, hogy mivel a hol vannak, az keresztyén terület, illet volna, hogy a török, mint vendég, látogassa meg először a keresztyén sátrat. Azonban legjobb, hogy az egész alkudozás ezután a zöld ágas színben folyjon. A biztosok ezt elfogadták, valamint elhatázzák azt is, hogy ezután mindkét fél öt-öt sajkával, 100—200 gyalog és 50—60 lovas kíséretében jelenjék meg. Ugyanekkor Sennyey előmutatá meghatalmazó levelét a császár aláírásával és pecsétével, de át nem adta a török biztosoknak, másolatát igérvén nekik. Hasonlót tőnek a török meghatalmazottak is. Az alkudozások kezdetét a következő szerdára, jun. 30-kára, tüzték ki reggeli 8 órára.

E szerint jun. 30-kán összeültek a két fél biztosai. A királyiak 22 panaszpontba foglalva átadták azon sérelmeket, melyeket a török a béke ellen a magyar királyhoz tartozott falvak behódításával és a magyar király alattvalóinak rabhá tételével

követett el. Más nap a mufti kicsiny dolognak nyilvánítá a királyiak részéről beadott panaszpontokat, melyeket könnyű lesz eligazítani, de tárgyalásuk előtt jobb volna előbb a nagyobb s nevezetesebb ügyeket intézni el, melyek iránti kívánságaikat írásban adják át a keresztyén biztosok, de mindannyit összefoglalva, nehogy később új kívánatokkal álljanak elő, azon okkal, hogy valamit kifelejtettek.

Az indítványt Ferdinandék elfogadták s annak folytán jul. 5-kén új 8 pontba foglalt „derekas“ kívánságokat adtak át a török biztosoknak, a kik jul. 6 és 7-kén készíték el írott válaszukat s magok részéről is hosszú lajstromot adtak át a kisebb rendű sérelmekről, melyeket a magyar urak követtek el a szegény népen. A kölcsönös kívánatokat jul. 8-kán közös ülésben voltak tárgyalandók a felek, a midőn a keresztyén biztosok készen voltak a török válaszra adandó viszontválaszokkal: de az alkudozás már ez alkalommal fennakadt. A főntebb említett főbb sérelmi 8 pont közt ugyanis egyik, a zsitvatoroki szerződésre vonatkozva, azt kívánta, hogy a szultánon a sor Ferdinandhoz követet ajándékokkal küldeni, miután emez már többször küldött a szultánhoz. A mufti erre viszonzá, Ferdinandon volna a sor, mert a porta részéről őt követ járt Bécsben s utolsó izben csakugyan a portaé. Midőn Sennyey erre megjegyzé, hogy az őt török küldött nem is nevezhető követnek; mert alsóbb rendű volt: a mufti nagyon ingerülten válaszolta, tulajdonkép nem is volt kikötve, hogy a szultán követséget küldjön a római császárhoz. Az a basa, ki ilyet állított, hazug volt s ezért életével is lakolt. Végre nagyon paraszt hangon tevé hozzá, ők követet küldeni nem fognak. Az egi basa azt mondá, a keresztyén biztosokkal ily kívánságok miatt alkudni nem lehet. E szavakra felállott s utána a többi török biztos is, kik elhagyák a színt, a keresztyén biztosok pedig visszatértek Komáromba.

Sennyey jul. 19-én Liphay Imrét, Nagy Pál győri „sereg-bíróval“ leküldé a budai vezérhez, kihez Tholdalagi is lerándult volt. Liphay feladata volt kérni a vezért, ne engedje az alku félbenszakadását minden csekély dologért s alku alapjául fogadja el a zsitvatoroki, bécsi, komáromi és gyarmati végzéseket; egyezzek bele, török részről jöjjön először követség és végre bocsássa vissza az ujonnan behódított falukat. — Murtéza szóval azt felelte, nem bánja, hogy a régibb békekötésekből hagyják meg, a mi jó, és hagyják ki, a mi nem odavaló; a hó-

dolt falukat illetőleg utasítást adand biztosainak s ő is a mellett marad, hogy követet a keresztyének küldjenek először.

Liphay eredménytelenül tért vissza Komáromba, Tholdalagi is visszautazott Szönybe. Alkudozásukról már szó sem volt; mind a két fél fegyveres tüntetésekhez fogott. Ekkor Eszterházy közvetlenül a maga kezébe vette mind a fegyveres tüntetések rendezését, mind az alkudozások folytatását. Jul. 24-kén általános fölkelésre hitta fel a megyéket, titkárát pedig, Tassy Gáspárt, és Révay Andrást, kellő utasításokkal, Murtézához küldé, vezessék vissza medrébe a fennakadt egyezkedést. Ezt kieszközölnie Tassynak sikerült s a két fél biztosai aug. 27-kén, mintegy 50 nap mulva az utolsó ülés után, ismét találkoztak s megkötötték sept. 13-kán az úgy nevezett szőnyi békét, melynek pontjai történetíróinkból ismeretesek ugyan, de további közlendőim tekintetéből kirom annak következő ötödik pontját:

„Az mi penig az holdult falukat, azoknak panaszit, sok rendbeli inségit és summáit, és ujonnan erőszakkal, vagy akármi módon az végezések után és azok ellen elfoglalt és holdulásra s adózásra erőltetett faluk, és az békesség ellen mind az két részről ujonnan építettött palánkok, és az holdultságban lakozó nemesek dolgát illeti, mind az két részről azok az előbbeni végezések, tudnillik az zsitvatorokinak a tizenhatodik és tizenhetedik, az bécsinek harmadik, az gyarmatinak negyedik, és az komárominak is continentiája és articulusi szerént igazéttassanak el, úgy, hogy az hatalmas római császár két arra való alkalmatos főüri embereket rendeltessen, kiknek egyike az Dunántúl való földre, az másika peniglen az Dunán innet valóra legyen; az hatalmas török császár részéről is két kapucsi pasa küldessék az portáról, egyik az Dunántúl való földre, másika az Dunán innét, és csak bizonyos közhelyen együvé gyűlvén, a magokkal leendőekkel, az kiket az magyarországi palatinus, és az budai vezér ő nagyságok melléjek rendelnek, mindennemü dolgot igazéttassanak el és vigyenek jó végben, úgyhogy mind az két résznek az ő igaza meglegyen. Az holdult faluknak penig summájokat, se adójokat feljebb ne verjék addig, a míg az elrendeltött commissariusok egybengyülvén, azokat eligazéttják, és annak eligazétására elrendeltett urak, mind az két részről a jövendő ezerhatszázhuszonnyolcz esztendőben, tizenkettődik januárii hozzá kezdjenek.“

Ezen s a békeokmány más pontjaiból kitünik, hogy az alkudozások tárgyát képezett némely kényes pont további alkudozásokra tartatott fenn. Ilyen kényes tárgy volt az idézett ötödik pontban eldöntetlenül hagyott hódoltság sokoldalu ügye. Voltak ugyanis községek, melyek Esztergom első bevételétől folyvást a töröknek hódoltak; voltak ismét, melyek Fülek-, Szécsény-, Gyarmat-, Palánk-, Nógrád-, Kékkő-, Dévén s más várak visszafoglalásával felszabadultak, de a törökök magokéinak vitatták; voltak, melyeket a törökök a zsitvatoroki béke óta erőszakkal hódítottak be; volt végre azon 60 falu, melyek a török által Esztergomhoz követelt 158 község közül a bécsi és komáromi végezesek szerint a töröknél hagyattak. A hódolt falvak lakosai nem csak a töröknek, hanem magyar földes uraiknak is adóztván, túl valának már ez által is terhelve, a török ennek daczára az adót egyre emelgeté s még súlyosabbá tette az által, hogy a falvakra gyakran ki-kijárt s velök kiméletlenül költetett, mi sokszor rendes adójokat is felülmulta; adóban is a folyó pénzt névszerinti értékében elfogadni vonakodott; a nemeseket is megadóztatta; adón fölül robotoltatott is.

E kényes tárgy elintézése végett több bizottság neveztetett ki. Az egyiknek tagjaiul Eszterházy Pálffy Istvánt, Fánccsy Ferenczet, Liphay Imrét, Rimay Jánost, Horváthy Györgyöt és Bakó Ferenczet választá; a Dunán innen Koháry Péter, Dunán túl Eszterházy Dániel és társaik voltak működendők. E bizottságok 1628 elején neveztettek ki, de munkájukhoz csak a szőnyi békeokmány kölcsönös megerősítése után, októberben, foghattak. Csak a Koháry Péter elnöklete alattinak működéséről van ez uttal tudomásunk. Ez a török biztosokkal, úgy látszik okt. 6-kán kezdett alkudozni Szécsényben: de követeléseikhez ragaszkodván mind a két fél, az alkú dugába dőlt. Ekkor Murtéza decz. 25-kén azt ajánlá, vennék ő és Eszterházy saját kezeikbe az ügyet. A nádor ráállt s Tassyt küldé helyettesül Budára, a ki 1629-iki febr. 9-kén érkezett oda s hosszas alkudozás után sikerült neki Muharrem szolnoki béggel, a basa képviselőjével, april 6-kán a következő, ha nem is fórmyszerinti szerződésre, legalább megállapodásra jutnia, mely a teljes kiegyezést a két fél közt közelebb hozta s némely pontra nézve létesítette is:

1. A Budához Pesthez a töröktől követelt tizenegy falu, ugymint Nógrádmegyéből Ipolykér, Drah (?), Kovácsi, Galábocs, Nagy-Szőlős, Család és Honthmegyéből Kóvár, Szeles-

tyén, Tót-Haraszti, Egyházas-Nénye és Luka-Nénye ügye függőben hagyatott, de úgy, hogy eligazításaig a török hódolásra ne kényszerítse.

2. A mely falvak Buda-, Pest-, Eger-, Hatvan-, Fejérvár- és Kanizsához, megvételöktől a zsitvatoroki békekötésig hódoltak, hódoljanak ezután is; de a zsitvatoroki béke után s ennek ellenére behódítottak azonnal visszaeresztessenek.

3. Az Esztergomhoz, utolsó megvétele óta, hódolt falvak hódoljanak ezután is azon 60 faluval, melyek a török által követelt 158 községből a bécsi és komáromi végezesek szerint a töröknél hagyattak.

4. A mely falvak, a zsitvatoroki békekötéstől a bécsiig, Esztergomhoz behódítottak, ezután is a töröknek hódoljanak; a melyeket pedig a 60 falu után is háborúban hódítottak be s most is bírnak, azok is a törököknél maradjanak.

5. A nevezett várakhoz tartozó ép és puszta falvak mind a két részről összeírassanak, az összeírás, mind a nádor, mind Murtéza által meghitelesítve, két példányban levéltárakba tétessék s a ki ezután az összeírásba be nem jegyzett falut behódoltatna, azonnal erősen megbüntettessék.

6. Ezen összeírás csak akkor pecsételtessék meg, midőn a basa és a nádor a falvak iránt megegyeznek, minek 1629-ki april 25-keig meg kell történnie.

7. Az elpusztult falvakat szabad legyen mind a két félnek, saját hódoltságában, megszállitania, megnépesitenie s békével bírnia.

8. A Tisza-Dunaközön, Somogy-, Baranyában s egyebütt török várak mögött fekvő falvak, melyek azelőtt magyar uraknak adóztak, ezentúl is nekik adózzanak, valamint az is, a ki afféle régen hódolt pusztára telepednék le.

9. A hódolt falvak mostani adója főlebb ne emeltethessék s mennyiségéről minden falunak külön pecsétes okmány adassék s a jobbagyszám alászállta vagy növekedte szerint az adó is szálljon alá avagy növekedjék. A megnépesített puszták adója kölcsönösen állapittassék meg s azoknak is pecsétes okmány adassék, valamint a 60 falunak is az azelőtti limitatio szerint.

10. A török adó beszolgáltatásában tartassék meg a bécsi békekötés harmadik czikke és a törökök a falvakra ki ne járjanak, ha pedig a török urnak ki kellene mennie, a basa

vagy bég levelével menjen s azt küldje mindjárt a közelebbi végház kapitányához, ez pedig emberét küldje ki hozzája.

11. A törökök túlságos munkával, mint eddig, ne rontsák a szegénységet, se pénzért vagy kedveskedésből másnak ne robotoltassák. A ki vagy az adót főlebb verné, vagy jobbágyait elviselhetlen inségben tartaná, annak faluja vagy jobbágyai elvétetvén, más töröknek adassanak a komáromi szerződés szerint. A távol fekvő falvak azért fizetvén nagyobb adót, hogy ne dolgozzanak, szekerezéssel vagy gyalog munkával ezentúl se terheltessenek; ha pedig robotoltatni is akarják, akkor adójokat szállítsák le. — A magyar úr is bármi csekély okból ne vigye hódolatlan helyre a behódolt jobbágyot: de ha ennek bántalma leszen török urától, panaszolja be a vezérnek s ha igazságot nem szolgáltatnak neki, akkor kiköltözhetik.

12. Azon falvakban, a melyek tizedben fizetik adójokat, egy legtermettebb, egy középszerű és egy silány kereszt próbára kicsépeletvén, az így nyert szem szolgáljon mérték gyanánt, mennyit tartozzék a jobbágy szemül török urának minden három keresttől adni s a minő mértékkel megméri azt a faluban, olyannal tartozzék azt a török ur is bevenni és nem nagyobbbal. A hol pedig pénzzel szokás beváltani a bortizedet, ezért annyit vegyenek, a minő a faluban a borár; a hol pedig bort vettek ezelőtt, ezután is azt vegyenek, a mint terem.

13. A hódolt falvakon lakó nemesek, kik a magyar királynak nem adóznak, a töröknek se adózzanak és a kiket közülök eddig adózókká tettek, ezentúl ne adóztassák: de a kik zsitvatoroki békekötés óta nemesítették meg és paraszt telken laknak, adózzanak a töröknek. Ki legyen régi és ki új nemes, döntsék el a generalisok és alispánok és a faluk lajstromába vezessék be. A mely falvak pedig merő nemesekből állnának, ha a zsitvatoroki békéig folyvást hódoltak, hódoljanak ezután is, de adójokat pénzül fizessék és személyes szabadságukban tartassanak meg úgy, hogy a töröknek se gyalog, se szekérral ne robotoljanak, se császár dolgára ne kényszeríttessenek.

14. A folyó körmöczi aprópénzt úgy a török úri, mint szultáni adóban nagy büntetés alatt fogadják el.

15. A zsitvatoroki béke óta mind a két fél által Magyar-, Tót- és Horvátországban épített palánkok maradjanak meg, de ujakat építeni egyik félnek se szabadjon.

16. A kik a végházak mögé útlevel nélkül csavarognak, elfogatván rabbá tétessenek. A kiknek útlevelök leszen, de azt a legközelebbi végházban nem mutatják be, szintén fogas-sanak el, de ha a magyar kapitány a bégnek, vagy ez amannak ir felölök, magokat bocsássák el, de lovukat s egyéb, velök levő holmijokat vegyék el. A kiknek pedig útlevelet adnak, azt mind a basa vagy bég, mind a kapitány, a kinek mutatni beviszik, pecsételjék meg, s a kik ily levéllel utazókat háborgatnának, keményen büntetessenek meg. Ily igazjártbelieknek, ha kívánják, mind a két fél kísért adni tartozzék.

17. E cikkek nem csak a budai vezér és a magyar nádor, hanem a két császár által is pecséteikkel és aláírásaikkal erősítessenek meg és mindenki által kemény büntetés alatt tartassanak meg.

A törökkel emigy rendbe lőnek hozva némileg az ügyek, de mindig akadt valami, a mi a bécsi kormány s különösen Eszterházy és Bethlen között megnehezíté a jó viszony tartóságát. Ilyen volt Szombathelyi Mártonnak vállalata, a ki Bethlen szolgálatában állt s Mikó Ferenczezel a portára küldetett, itt azonban Ferdinandhoz pártolt s nem csak elárulta ura titkait, hanem Eszterházyt egy javaslattal is ostromolta s előterjesztéseit a kaimekam, Recsép basa állítólagos biztatásaival s Lustrier (Ferdinand portai oratora) üzeneteivel támogatta. A vállalat Bethlen megbuktatása volt s azt Szombathelyi ügy tüntette föl, mintha a terv a nevezett portai főember indítványa volt volna s ez iránt a nádor elébe több kérdésre részletes véleményt terjesztett, mely a viszonyok oly helyes felfogásából látszott merítve lenni, hogy Eszterházyra is meggyőzőleg kellett hatnia, mert a tervet elfogadta.

A terv végrehajtásában közreműködéséért jutalmul Szombathelyi, de csak akkor, midőn a portáról visszajő, tíz ezer magyar forintot kért; továbbá Bethlen megbuktatása után Ferdinand is támogassa Erdélyben, s a leendő fejedelemmél a basa törekvését, hogy Hunyad vagy Déva vára Szombathelyinek adományoztassék; végre Ferdinand azon tiszántúli részekből is, melyek Bethlen halála után reá voltak szállandók, adományozza őt meg. Eszterházynek e tárgyra vonatkozó följegyzései mutatják, hogy a királyhoz tett fölterjesztésében Szombathelyit, ha a dolgot végrehajtja, a kért jutalomra méltónak vélte azon föltétel alatt, hogy azután is Ferdinand szol-

gálatában marad s hittel leköti magát, hogy a rábizott ügyben híven jár el.

Mivel a terv végrehajtásának titokban kelle történnie, elhatároztatott, hogy Szombathelyi Lengyelországon és Havasalföldön át küldessék a portára, utazásának is merő eltitkolásával. E végre Eszterházy 1628. sept. 15-kén kelt levelében kérte a lengyel királyt, hogy Szombathelyit nem csak birodalma határain belül, hanem azokon túl is egészen a portáig, az oláhországok vajdáihoz szóló menedék s más levelekkel lássa el, mit a király meg is tett. — Ugyanaz nap készítette el a nádor a kaimekámhoz irt levelét, Szombathelyi számára pedig egy nyílt és egy titkos utasítást. Ezekkel a kalandor már szeptemberben útnak indult; okt. 1-jén Krakóból irt a nádornak, 26-ka előtt már Varsóból is elutazott s Konstantinápolyba érkezve, nem, mint ígérte, a császár residensének lakásán magában a városban, hanem a moldvai vajdának a városon kívül eső mezei lakán szállt meg.

Akár e vállalat nem került ki a szemes Bethlen figyelmét, akár az elpártolásakor Szombathelyi részéről tett árulkodások folytán a fejedelem, midőn Szombathelyi még Konstantinápolyba sem ért, Tholdalagit követül küldé a portára okt. 21-kén kelt utasítással, melynek 7-ik pontjában meghagyá neki, győzze meg a kaimekám basát Szombathelyi vádjainak merőben hazug voltáról.¹⁾ Tholdalagi, úgy látszik, Szombathelyivel egyazon időben érkezett Konstantinápolyba s nov. 28-kán jelenté a fejedelemnek egy utóiratban: „Szinte most ezen órában, mikor az felségednek írott levelemet lepecsételtem és az posta kezébe is adtam volt, olykor izene egy barátom — bizott uram, — hogy az molduvai vajda küldött egy magyar főembert le; de igen titkon és sietten is, ki most itt csak nem messze egy cseflekben vagyon titkon. Előbb bejött az Barnocz (moldvai vajda fia) embere, hogy hírt adjon felőle az vezérnek, hogy titkon behozassa és szemben legyen vele. Ki és micsoda ember legyen, nem tudom. Ha erdélyi, felséged árulója, ha felséged nem küldte. Vagy talán Szombathelyit küldték túl, Lengyelország felől, be? Im azért, mintha semmit nem tudnék az dologban, egy néhány lovast oda küldék, hogy mintha ezek vé-

¹⁾ *Török-magyarkori állam-okmánytár.* II. köt. Pest, 1869. 80—81. ll.

letlenül találkoznának oda menni, meglássák, ki legyen, hogy azután tudjak gondot viselni reája . . . Valaki lehet, de én tölem titkolják igen jövetelét. Nekem is titkon adák értésemre.“

E jelentést a követség egyik tagja, Kemény János, így egészíti ki:

„Immár azért mi is benn lévén (a portán) hírünkkel lött vala Szombathelyi Márton elérézése és az moldvai vajda majorjában, kit ők csifliknek hinak, lappangtatása és azután titkosan behozatása és az kajmekámmal szembenlétele. Mert valának két, keresztyénből pogányokká régen lett ebek, mindenik akkor is vén emberek: egyik Zülfikár, ki magyar tolmács és az fejedelemnek fizetett szolgálja is, de igen tökéletlen, hamis ember. Igen nagy hitelű és tekintetű ember az portán, kinek keze által forgának vala az egész keresztyénségről portára menő levelek s expeditiók és ő fizetéseket nagyokat veszen vala mind magyar, német, muszka, lengyel, olasz, császár-, királyoktól és fejedelmektől, oláh vajdaktól s többektől, és az török végbelieknek kapikihájok vala. Vala pedig egy más is, egy Juszuf csausz, ez is jó magyar és Zülfikárral igen egymást értők, barátságosok; de az fejedelemhez igazabb és hívebb, — ez is fizetett szolgálja. És ez értvén mindeneket Zülfikártól, nekünk megjelentette vala Szombathelyinek útbánlétét, az csiflikben lappangását, kajmekámmal szembenléletét, instructiójának beadását és fordításra Zülfikárnak kebelében lételét. Akkor is, midőn arról examináltuk Zülfikárt s tudtuk jól, ő még is tagadta. Azonban (Szombathelyi) szállását megkéveltetvén, vala nekem egy Farkas nevű szolgám, jó török, lengyel, rácz, görög, tatár nyelveket tudó, ugyan oláh fiú — azt küldők el. Véletlenül csak benyitván reá és nevünkkel köszöntvén, csak elbámult azon, hogy tudtuk legyen meg állapotját. Ki által intetvén velünk való szembenlételére, ő is igéré magát, mert isten megakadékoztatá dolgokat és praktikájakat. Végeztünk vala azért helyet az görög templumban, hogy ő is oda jűne és én is odamennék stb.“

Habár ez a találkozás elnaradt, pár nap mulva Szombathelyi maga ment az erdélyi követ szállására, hol biztosítottván Bethlen kegyelméről, ki az árulónak birtokait sem koboztatta volt el, ismét átpártolt a fejedelemhez.

Azonban ha Szombathelyi hű marad a király pártjához és Recsep basa, ki, mint az idézetből látszik, átvette tőle a

nádor levelét s utasítását, beleegyeznek is a tervbe — a dolog merőben meghiusultnak volt tekinthető. Mert Kosrev nagyvezér decz. 9-kén nagy diadalmenettel bevonult Konstantinápolyba, következőleg Recsép kaimekám részéről a kormány vezetése azonnal megszűnt.

GARÁDY.

SARDOU ÉS FEUILLET.

Sardou és Feuillet művei gyakran adatnak nálunk. A francia ujjabb drámairók között e kettő úgy szólva kedvence közönségünknek. Épen azért érdekesnek látjuk megismertetni olvasóinkkal egy francia kritikus, Etienne Lajosnak rólok irt cikkét, mely őket a legjellemzőbb oldalról törekszik bemutatni. E mellett van e cikkben egy pár oly jó tanács, melyeket a mi drámairóink is figyelembe vehetnek.

Néhány éve, hogy Sardou azok közt, kik a színház sorsa iránt érdeklődnek, kíváncsisággal telt mozgalmat idézett elő. Történelmi drámája: *A haza*, nem dicsekedhetett az eredetiség érdemével; egy napjainkban már elfeledett színművet, a *Bourgeois de Gand*-ot juttatta eszünkbe, melyre nézve 1839, a hazafias drámák arany kora, oly kedvező korszak volt. Sardoura nézve új kísérlet volt, mely becsületére válhatott. Úgy látszott, mintha fel akarna hagyni azzal a mesterséggel, melyben már nagy kézügyességre tett szert, hogy maga kezdjen újat alkotni. Semmi sem érdemel inkább bátorítást, mint oly író törekvése, a ki sikert aratott, s a ki arra használja e szerencsét, hogy azt megérdemelni törekszik. Ez elhatározás ritkán lelhető fel úgy, hogy a figyelmet magára vonja; és nem a kritika hibája, ha valódi siker nem követi azt, s különösen ha az író nem igazolta az óta azon várakozásokat, a melyekre kísérlete feljogosított.

A haza conceptiója nem mindennapi: egy nő, ki elárulja férjét, mivel ez sokkal önfeláldozóbban szolgálja hazáját, hogy sem vele és szerelmével foglalkozhatnék; egy férj, ki egy nagy és magasztos czélért megbocsát neje imádójának, hogy polgártársait felszabadítsa az idegen járma alól. Nem törődünk azzal, hogy Sardou ez eszmét a *Bourgeois de Gand* című színműből kölcsönözte, hol különben is a multba van áttéve, mint

azelőtt mondani szokták volt, az előjátékba: a családi dráma úgy is remekül beolvadhatott volna Németalföld megszabadításának politikai drámájába. Hogy a compositio nem nyerte meg az izléssel bíró emberek tetszését, oka egyedül az lehet, mert Sardou nem tudta, vagy nem akarta, egybeolvasztani a közpálya emberét a magán egyénnel. Ebből következik, hogy a szenvedélyek harca nem hevíti fel a nézőket, kiket a külső események hidegen hagynak, s a nemzeti ügy iránti érdekeltség nem nemesíti meg a nagyon közönséges szerelem cselszövényét. Egyfelől összeesküvési jelenetek, csaták, erőszakkal leigázott városok, haditörvényszékek, kivégzések, ünnepi menetek tárulnak fel előttünk, melyek nagy látványosságuk által a drámán kívül is elbűvölik a tömeg szemét; másrésről egy szerencsétlen házasság, egy törvénytelen szerelem minden nyomorúságával a szenvedélyen kívül, zárt ajtók közti kifejlés, két egymásra unt, s a közönség által még jobban megunt szerelmes visszas helyzetete, és az egész áttéve egy más századba, s egy eszményi világba, melyhez egy ily kaland nem méltó. Ime, mivé lett Sardou kezében e jobb sorsra érdemes conceptio. Míg szerző drámáiban egységre nem törekszik, nem fog sikerülni kitűnő művet alkotnia.

Nem áll az: hogy nem találjuk fel *A hazá*-ban a színművek rendes kellékeit. Sardou találékony elme úgy tudja egyik jelenetet a másikba szőni, hogy azok nem a véletlen által hozatnak létre. Egy tanúvallomás, mely kimentí a halálból Ryssoort, a megcsalt férjet, értésére adja neje árulását. A házasságtörő nő erőlködései, a melyek által kedvesét meg akarja menteni, épen vesztét idézik elő. A legünnepélyesebb pillanatban, hova hazaszeretete helyezi, fedezi fel Rysoor neje bűnös voltát. Mindez bizonyítja, mennyire ura Sardou azon segédforrásoknak, a melyekkel rendelkezik. Ismeri színházát vagy inkább színházait, mert általános jártasságot szerzett a másodrangú színpadokon, ismeri közönségét, színészeit. Senki sem hasonlít jobban Scribehez, kin felül is emelkednék irmodora által, ha ez előnynek nagyon gyakori köznapiassága nem ártana. Fájdalom, szerzőnek rendes tulajdonai mellett lehetetlen rá nem ismerni régi hibáira, melyek közül már megemlítettük a legfőbbet: a szerkezetnek, vagy ha úgy tetszik, a jelenetek rendezésének lazaságát. Várnunk lehetett, hogy egy új kísérletben új hibákra is akadunk. Igaz ugyan, hogy a modern dráma megbarátkoztatott bennünket a tragikum sötét oldalával; de

legalább leghevesebb kitöréseiben lyrai törekedett lenni. Jóhiszemű volt s úgy látszott, hogy azon irtózatos dolgokat, melyeket színre hozott, maga is hiszi, rajzaiban kétségbevonhatlan emelkedettség rejtett; oly mesterség, mely a természetből indul ki a nélkül, hogy annak tudatával birna. Sardou a kegyetlenségeket vaudevilleá változtatta, mintegy bizonyítani, hogy maga sem hiszi azokat, s megmutatni nézőinek, hogy ő sem ostobább nálók. Legvérengzőbb kegyetlenségei borzasztóak, hóbortosságokkal keverve, melyek mulattathatják a kevés műveltségű elméket; de nem bizonyítanak egyebet, csupán azt, hogy Sardou nyakrafőre termelni akar. *Seraphine* és *Fernande* nem mutatnak más becsvágyat szerzőben, mint hogy épen olyan termékeny akar lenni, mint azelőtt volt. S nem is mutatkozik lelkiismeretesebbnek, mint munkáiban általában. Míg egy üdvös bukás nem fogja Sardout kedvenc rendszeréből kigyógyítani, nem remélhetjük, hogy lemondjon azon szokásáról, hogy két darabot foglaljon egybe. Eddig ez a dualismus rendesen sikerült neki. Vannak jelenetei a darab meséjére, a cselszövény megalkotására, s arra, a mit az erkölcsök rajzának mondanak, de a mit mi inkább az erkölcsök különösségeinek tekintünk. Ezen vázlatok egyaránt voltak használhatók akármilyen mesében. A leíró részletek mindég hasonlítanak egymáshoz. Delille idejében láttuk a napkeltét és nyugtát, láttunk zivatarokat, háztűzhelyeket, sakkjátszmákat, sévrei vagy japáni porcelánokat, mind előre elkészített dolgokat, melyek alkalmilag használtattak. A mai színművekben tables-d'hote-ok, estélyek a Maison Dorée-ban, vízi városok, tengeri fürdők, játékbarlangok vannak. Jogos és szükséges, hogy az erkölcsi rajzoknak meglegyen saját természetes keretök, de azt követeljük, hogy a keret a képhez legyen készítve. Ha más drámaíró, ugyanazon hibába esik, a melybe Sardou, rendesen csak mellékletképen, vagy mulattatóul szövi azt vigjátékába; *Fernande* szerzője a hibát rendszerre látszik emelni. A mi mellékes, nála a darab felét teszi, és pedig oly felét, mely a másik részből fejlődhetnék ki. Vegyük Lesage *Sánta Ördögéből* a meglepett kedves beszédét, ki magát tolvajnak adja ki; adjunk hozzá egy csoport alacsony, izgága és roszul nevelt embert, s megkapjuk a *Jó falusiakat*. A *jó barátok* vigjátéki eleme szintén körülbelől így van alkotva, és nem nagyon üt el tőle a *Ganaches* című sem. Nem látjuk be, hogy a hitetlenek és szenteskedők torzalakjai szükségesek lennének *Seraphinban*. Talán

egyedül a *Benoiton család* az, a melyben a nevetséges alakok csoportja elkerülhetetlenül szükséges magára a cselekvényre nézve. Jegyezzük meg, hogy Sardou darabjai közül körülbelől egyedül ez az, mely daczára köznapias részleteinek, miután a közönség első kíváncsiságát kielégítette, ismét előadatott.

Miért akadunk egy játékbarlang belsejére *Fernandeban*? Vajon ezen megbecstelenített ifju leány története természetes kapcsolatban van-e a zárt ajtók megettí „lansquenet“ és „harminczegyes“ esélyeivel? Nem folyhatott volna-e le teljesen a nélkül, hogy szerző előidézze szobrászát, ki nem készít szobrot, amerikai parancsnokát, megrakva drágakövekkel és ékítmenyekkel s mindazon torzképeit, melyeket könnyen el lehetett volna mellőzni. Ezer uton tönkre juthat egy ifju leány a nélkül, hogy részleteibe kellene bocsátkozni egy ilyen meg ilyen gyanus világnak, melynek személyei teljesen ok nélkül fordulnak elő a drámában. Diderot, a bátor elbeszélő, kitől Sardou a mesét kölcsönözte, megelégszik azzal, hogy a kérdéses fiatal személy anyjával egy játékházat tartat fen. Ez egyszerű szó hosszu felvonássá vált, s a vigjáték jó harmadát tölti be, a mi után kell mindennek kifejlődnie; itt kezdődik a darab. Abból a Clotildból, ki irgalmas néne, vagy jobban mondva, bűnbánó leányok védenze és anyja volt, egy fordulattal a legroszabb asszonyok egyikét alkotja. Hogy megboszulja magát kedvesén, ki nem szereti őt, s kinek vallomását, egy különben tökéletesen jól összeállított jelenetben erőszakolja ki: elvéteti vele leányát, kit pártfogol, kit neki bemutat, nyakára köt, hogy aztán a házasság után mindent fölfedezzen neki, és boszuján örüljön. Vajon hiszi-e Sardou maga komolyan: hogy azon nőben, ki annyira rabja gyűlöletének, oly nagy legyen az emberszeretet? Kinek egész lényét, szerelme és féltékenysége foglalja el, nem lehet ideje még mélyebbre süllyedt bűnbánókat keresni és emelni fel; ugyanezen eszmemenetet követve, kinek mások becsületére gondja van, az nem aljasulhat le oly cselszövényre, mely saját becsületét legmélyebben alászűlyesztí. Szóval, ez nem ugyanazon egy nő, oly kevésbé van meg benne a jellem erkölcsi egysége, mint a szerkezeté. Ugyanezt mondhatni a többiekről is. Szükséges-e hozzá tennünk, hogy Sardout szokásos ügyessége minden hibás lépésből, melybe bonyolult, kimentí. Szerző személyeit azzá teszi, a mivé akarja, s nem azzá, a milyeneknek természetüknel fogva kellene lenniök. Gyakran nem azon benső erő által mozognak, melyet föltesz

bennök az ember, hanem azon rugók által, melyekkel mozgatja őket. Erényesek vagy bűnösök, fehérek vagy feketék; oly combinatióknál fogva, melyeket maga képzel.

Diderot sokkal valószínűbb meséje erkölcstelen részeiben. La Pommeraye asszonynak nem kell az irgalmas nő szerepét játszania, hogy egy aljas lényt szerezzen, a kire boszuja kivitelére szüksége van; Arcis marquisban, kivel e pokoli játékot űzi, nagyon meg van az a kellő tapasztalatlanság, melyet a bűn bizonyos megszokottsága kölesönöz. Midőn azon hálóba kerül, melyet neki egy boszuvágyó nő, egy legalsóbbrendű kalandor vet, megelégszik ennek szándékos megaláztatásával, ez mindaz, a mi egy ily embernek kell, ki nem érez más sérelmet, mint saját önszeretetét, kinek nincs fogalma semmiről és szüksége sincs semmire, a mi az erényhez hasonlítana. Sokkal inkább mondhatná ez, mint Sardou marquis-je az előtte térdelő szerencsétlen nőhöz: „Keljen fel, asszonyom, ölelje meg férjét.“ Igaz, hogy *Fernande* szerzője nem vetett magával számot, vajon egy lovagias férfiú mondhatott volna-e ilyesmit? Összes alkotási tehetségét, — és pedig az nem kevés — felhasználta, hogy a helyzeteket és jellemeket oly módon fordítse el, hogy így ugyanazon eredményre jusson. Fernandera az érzelgős leplét vetve, s Clotildot előbb nagyon jóvá, azután igen gonoszszá téve, sikerült ez neki.

Rabagas, megvallva az igazat, még nem az az üdvös bukás, melyet hajlandók lettünk volna Sardounak kívánni. A darab ellen előidézett politikai ellenzés még növelte diadalát, mely előttünk kissé túlzottnak látszott. Több mint negyven próba után az ügyetlen, vagy épen nagyon is ügyes füttyölők a lelkesültséget felköltötték. Mellőzzük az aristophanesi emlékeket. A nép e vigjátéka, magának a népnek ajánlva, egy oly ország számára iratott, mely egyedül szó által kormányoztatik, oly népnek, mely szereti a költészetet, a satyrával kevert dithyrambokat, melyek nagyon is távol esnek a valódi élettől. Nevetséges dolog Aristophanes nevét említeni, a mi kis vigjátékaink- és vaudevilleinkkel szemben, a melyeknek termékeny írói, iminnen-amonnan szedik össze a szavakat, és dolgozó-társakúl veszik mindazokat, kik észet, s némi döreséget mutatnak a szószéken, a hírlapokban és leggyakrabban az utcán. De hát a politikai vigjáték nekünk el volna tiltva? Talán Sardou találta ezt fel? Rabagas ügyvéd, ki rendre összeesküvő és miniszter, összeesküvéseket forralva egy kávéházban, (nem szerző

találta fel e kávéházat, honnan bizonyos miniszterek és számos préfet került ki), azután népszerűségének rövid órái alatt egy palota kormányzója, jellem-e vagy épen egyén? Az ellenzék kegye és egy szelleműs nő közbenjárása következtében jut hatalomra. Az a jelenet, a hol e nő a miniszteri tárczát, az államférfiu meggyőződése ellenére, reá bizza, az egyedüli, mely Sardou drámairói tehetségéről tanúskodik. Ez a Rabagas, ki tegnap megvesztegethetetlen volt, ma meg van nyerve, holnap ismét azzá lesz, a mi tegnap volt: előbb engesztelhetetlen, azután kiengesztelt, majd ismét engesztelhetetlen. Látszik rajta, hogy Ollivier néhány kalandjával Gambetta öröködik lenni. Ez sok. Tudjuk, hogy Zeuxis, midőn egy szép nőt akart festeni, több szép nőt választott mintául; hogy a hasonlatot elvétette, elhíhetjük. Rabagas oly férfi, kihez hasonlót nem ismertünk, s mindaz után ítélve, a mi e jellemben egyező és összeütköző, oly férfi, kihez hasonlót soha sem is fogunk ismerni. Hiába szólnánk itt egységről; Sardou soha sem melőzte azt határozottabban, mint itt, annyira hiányzik az még a szerkezetben is, hogy csak nagy nehezen jut eszébe az az ártatlan kis dráma, mely a politikai vígjáték mellett foly le.

Ha, a mit őszintén ohajtunk, Sardou a valódi művészet alkotásáig akar emelkedni, azon kell kezdenie, hogy elismerje, hogy egység nélkül lehetetlen a költőre nézve valódi siker. Csak ez által mondhatni valamely szellemi művet alkotásnak; ez a színpad lelke: Sardou ennek csak a mechanismusát ismeri.

Hiányzik Sardouban az, a mi egy bizonyos tekintetben *Feuillet Octave*-ban csaknem túlságosan van meg: a moralista képessége; az erkölcsi észlelés az, a mi ez utóbbi munkái mindegyikének az összhangzó egységet megadja. Hogy meggyőződjünk erről, nem kell régiebb munkáira visszatérni; *Julia* című drámája, mely csak 1869-ig vezet vissza, bizonyítékul szolgálhat. Sok oldalról lehet az ember moralista. Molière kivülről tanulmányozza az emberi szenvedélyeket, s nyomról nyomra követi azokat, mint a vadász, ki jól ismeri zsákmányát; először élvezzi az ösztön tévedéseit, a melyeket tetten kapott, a természet ferdeségeit, a melyekre mintegy számított. Feuillet Octave nem ebből az iskolából való. Racine magába tér, hogy vizsgálja a szenvedélyeket, s különösen egyet: a szerelmet, a melynek árnyalatait a végtelenig részletezi. Ment a bonyolításoktól és a színpadi csínyektől; tehetségének az em-

beri szív elég nagy tér. Csaknem semmiből alkot tragédiát (mint maga mondja), mert a szenvedély kimeríthetetlen. Korunk minden írói közt, s azon időköz alatt, mely századunkat Racinetől elválasztja, Feuillet Octave azon író, a ki legjobban hasonlít *Phedra* és *Berenice* szerzőjéhez, majd merész és szenvedélyes lévén prózájában, mint *Phedra* emléke, majd lágy és enyhe, mint *Berenice* viszhangja.

De miből áll *Julia* cselekvénye? Egy asszony, ki természete- és nevelésénél fogva erényes, kit férje kicsapongásai veszélybe döntenek, egy barát, ki megszegi a barátság kötelességeit, mivel saját erejére nagyon számít, egy férj, kit könnyelműsége elvakít, ki csak akkor száll magába, mikor már késő. Nincs egyszerűbb, és fájdalom, igazabb e dráma tárgyánál. Az író még ezt is egyszerűsíti, elhagyva a három jellem lassankénti kifejlését s ebben csak dicsérhetni; veszélyes lett volna, hosszú tanulmányt szolgáltatni a családi életből, oly közönségnek, melyet blazirtta tettek az erőszakos fejlemények, és sokat számítani az árnyalatokra, hogy azok által lekösse a nézőket, a kiknek arra nincs elég érzékük: el lehetne hagyni a zivatari és őrházi epizódokat, melyek nincsenek összhangban az egész mű hangjával; általcsapás oly térre, mely nem Feuillet tere. Ha Juliának buknia kell, nem látjuk be, mit nyer az erkölcs egy meglepetéssel, a körülmények boszantó összetalálkozásával; csak azt látjuk, mit veszít a dráma.

Elégé kimutattuk Sardounál, hányféleképen lehet a jellemek erkölcsi egysége ellen vetni: *Juliaból* legalább megtanulhatjuk, hogy maradhatunk ahhoz hívek. A férj, a nő, a szerető, a cselekvény oly elvétől vannak áthatva, melytől nem térnek el, van bennök egy mozgó szenvedély, akarat, mely őket küzdésre készíti, lelkiismeret, mely megszólal bennök és elítéli őket, szóval mindaz, a mi a szabad és cselekvő egyéneket alkotja, nem bábok, melyeket rángatnak. A szerető udvarias ember marad mindaddig, míg érdektelen tanácsai megvetéssel vissza nem utasíttatnak. A nő mindenképen megsértve, megfosztva leánya társaságától, mely becsületének szent biztosítéka, nem találva barátjában szeretőnél egyebet, rögtön észreveszi az örvényt lábai alatt és felkiált: „El vagyok veszve!” Úgy látszik, hogy a férj rögtön áttér önző kicsapongásairól és rosnyelvűségéről becsületes gondolatokra és komoly beszédre; de élete azon szakában van, melyben a kéjmenthetetlen szegény, mikor egy barát komoly szavai az em-

bert magába térítik. Számot ad magának hibáiról, észreveszi, hogy frivol romlottsága csak a felületen van, hogy nejét és gyermekeit szereti, s nincs egyebe, mint jó érzelmeinek szégyene. Saját szívének teljes ismeretével, mások szívébe még tisztábban belát. Felfedezi a szenvedéseket, melyek körülte élnek, az orvosolhatatlan bajt, melynek okozója önmaga. *Julia* e lapjai mutatják, hogy valódi moralista irta, semmi anyagi combinatio, semmi elmés gépezet; a személyek saját felelősségre beszélnek, és azon irányban mennek, a melybe érzelmeik összeütközése, és nem a szerző keze vezeti őket.

Be akarni bizonyítani, hogy a dráma szenvedélyből áll, némi tekintetben hiábavaló dolog. De legalább egy oly jellemvonást akartunk Feuillet Octaveban feltüntetni, a mely őt a mostani írók fölé emeli. Nem csak a szó szoros értelmében szenvedélyt, hanem ama bizonyos végzetszerűséget is, mely azt leggyakrabban kísérni szokta, feltaláljuk nála; a szenvedély az egyedüli, a mely a végzetességből szinpadunkon fennmaradt, e nélkül az emberi szabadság a szinpadon nem talál oly erkölcsi erőre, mely korlátozza, nem kell többé komoly küzdelmeket kiállania; a dráma meg van semmisítve. Vajon Othello megragadna-e, ha ura lenne önmagának, avagy Macbeth lekötne-e, borzalommal töltve el azt, ki bűneit látja, ha a jogosság és emberiség érzete győzedelmeskednék nagyravágyásán? Mindkettő közönséges gyilkos lenne, ha nem sodortatnék egy vak szenvedély által, melylyel szemben akaratuk mindvégig hasztalanul küzdött. Hermione imádja Pyrrhust és mégis meggyilkoltatja Orestes által, kit ennek következtében elátkoz.

Ha igaz, hogy *Delila* Feuillet legszebb drámai sikere, csupán az az oka, mert ez *Julia* szerzőjének legszenvedélyesebb darabja. Ez az előkelő nő, a kinek don-juani szeszélyei vannak, gyűlöletre méltó, de szerző e szívtelen asszonyt annyi hizelgő csáberővel ruházta fel, a mennyivel elcsábítja és elveszti a szegény művészt, a mennyivel kiviszi, hogy feláldozza érette becsületét, jegyesét, jövő dicsőségének minden reményét. Hogy így foghassuk fel e drámát, s úgy látszik lehetetlen máskép fogni fel, hinni kell az emberi szabadságban és egyzersmind valami félelmes erőben, a mely itt e szomorú küzdelmet hozza magával. Természetesen *Julia* nem egyrangú *Delilával*, de hát mért nem? mert a szenvedélyek végzetszerűsége jelentkezik abban, mert, — úgy hiszem — a vihar

alatti kaland nem az. E darab inkább közeledik a mi polgári életünkhöz, hogysen addig felemelkedhetnék. Feuillet épen a kellő határnál állapodott meg. De az emberi végzet helyet foglal ott, az emberek nincsenek a véletlen kényére bízva; szabadon járnak el, még ha tévednek is, és miután saját hibáik által elsodortattak, maguk idézték fel az ellentállhatatlan erőt, a mely őket vészbe dönti.

Nem kevésbbé igaz, hogy a dráma nincs a mi életünk szűk korlátai közé szorítva. Ideje volna már felhagyni a tisztán polgári tragédiával, s azon kevés segédforrással, a melylyel ez rendelkezik. Valóban nagy választékban állottak-e a szerző előtt az eszközök a szerencsétlen Julia megsemmisítésére, ki nem élhet két ember közt, kiket saját gyöngeségök halálos ellenségekké tett? A királyi tragédiákban és fejedelmi drámákban oly eszközök fordultak elő, a milyenek: a vérpad, a mérég, a tör, melyek a köznapiasságot elkerülhették, miután a költő tehetsége a nagyság varázsával vette körül, s mégis minden kellemetlenség nélkül előadathattak. Miután Juliának meg kell halnia s mivel nem illik, hogy magát leánya miatt mérgezze meg, szükségkép szívszakadásban kell elvesznie. Mindazáltal nem lehet ily eszközökkel a végtelenségig élni oly nemben, melynek feladata a realis életet tükrözni vissza. A realismus lejártá magát, a meztelen valóság csakhamar követni fogja; helyökbe a történelem vagy a képzelem lép.

—y—t.

ÉRTESITŐ.

A geologia alapvonalai. Irta Dávid Page „Introductory Textbook of Geology“ művének kilencedik kiadása nyomán Dapsy László. Pest, 1873. Eggenberger-féle akad. könyvkereskedés.

Az eszme, melyet tiz évvel ezelőtt a magyar orvosok és természetvizsgálók pesti nagygyűlésén Balassa pendített meg: „irodalmunkat egyenes megbízás útján készített vagy fordított, s egyleti erővel kiadott kitünő kézi könyvekkel gazdagítani“ eleinte csak orvosi, de egy vagy két év óta egyéb tudományos köreinkben is élénk mozgalmat idézett elő. Az eszmét, okulva az orvosi könyvkiadó-társulat szép eredményein, előbb a természettudományi társulat, azután a m. tud. akadémia is felkarolta. Tudtunkkal valami húsz vagy huszonöt jeles kézikönyv

van már is készülöben kiterjeszkedve apránként a tudományok minden ágára. Ha e mozgalom tartós lesz, mit az olvasó közönség nem csekély mérvben mutatkozó érdeklődése biztosítani látszik, úgy irodalmunk, csak egy évtized múlva is, a kézi könyveknek szép kis gyűjteményével fog dicsekedhetni.

E mozgalom ekkoráig csak a művelt olvasó közönség érdekeinek kielégítésére, hogy úgy mondjam, a felnőttek oktatására irányul. Az iskolai könyvek most is, mint azelőtt, kiadóink kegyelméből s kisebb-nagyobb nyereségre számító vállalkozásából készülnek. S mi az eredmény? Általános és jogos panasz, hogy tankönyveink nagyrészt mily gyarlók s mennyire nem felelnek meg a kritika igényeinek! Nem lehetne-e az itt mutatkozó hiányon is legalább egyelőre, Balassa eszméje szerint, egyes megbízás útján készült s egyleti ellenőrzés mellett kiadott jó tankönyvekkel segíteni?

Hogy mennyire szükséges volna az illetőknek erről elmélkedni, az előttünk fekvő kis geologiai tankönyv is mutatja. Dapsy L., mint előszavában mondja, már ötödik év óta túri azon égető szükségét, hogy hallgatói kezébe egy magyar geologiai kézikönyvet ajánlhasson. Végre maga határozta el magát, egy kitünőnek bizonyult angol tankönyv nyomán haladva, *szerkeszteni egy magyar geologiai kézikönyvet*, vezérfonalúl a kezdő tanulók számára. Ha művében netalán hiányok fognának mutatkozni, szives elnézésért esedezik: hiszen nem a maga jószántából, csak végső szükségből cselekedte!

Dapsy munkája részben fordítás, részben átdolgozás. Mi ugyan nem vagyunk barátai az átdolgozásoknak, a németeknél szokásos „Bearbeitung“-oknak, melyek az eredetit rendesen nem át-, hanem agyondolgozva ültetik át: mégis helyeselnünk kell Dapsy azon szándékát, hogy az angol geologia fordítása helyett, egy magyar geologiai tankönyv szerkesztéséhez fogott. A geológiának t. i. némi tekintetben kivételes állása van a többi természettudományok között. A physika, chemia, physiologia akár Angliában, akár nálunk, egy és ugyanaz; a magyar zoologia vagy botanika sem különbözhetik sokban szomszédjainkétól. A geológiára nézve azonban másként áll a dolog. Ámbár a geologia alapelvei is az egész földre egyformán érvényesek: de minthogy egyik országban kőzetek, rétegzetek, szóval a geologiai viszonyok egészen mások és másfélék lehetnek, mint a másokban; minden geologiai tan- vagy kézikönyv, a mi a részleteket illeti, bizonyos mértékben hazai jelleget ölt

magára. A mi az angolt, a hazájabeli geologiai viszonyok között, kiváló mértékben érdeklí: nálunk igen alárendelt fontosságú lehet, és viszont. Ha tehát Dapsy Page tankönyvét így értelemben szándékozott átdolgozni és belőle egy *magyar* geologiai tankönyvet akart készíteni: igen helyesen fogta fel föladatát. De, fájdalom! célját távolról sem közelítette meg, Magyarország földtani viszonyait alig érinti, az egyes képleteknél csak elvétve említi meg, hogy azok előfordulnak-e nálunk és hol? Pedig ez, a bécsi Geologische Reichsanstalt és a magyar földtani intézet által tétetett kutatások után, nem is került volna nagy fáradságba. Tudjuk, hogy a kőszén-formációtól kezdve jóformán minden képletnek meg van a maga képviselője Magyarországon is. Vannak geologiai térképeink, melyekből az itt vagy amott előforduló képletek könnyű szerrel kiirhatók lettek volna. Csak egy példát kívánunk fölhozni.

Ki nem tudja a magyar olvasók között, hogy a szénnek hazánkban mily sok lelhelye van; s ki az, ki egy magyar geologiai kézikönyvben joggal ne kereshetné a magyarországi széntelepeknek legalább csak megemlítését. Dapsy pedig nyugodt lelkiismerettel repül el Magyarország rétegei fölött, a nélkül hogy e nemzetgazdasági kincsünknek csak egyetlen lelhelyét megérintené. Csak egy könyvet, Hauer *Braun- und Steinkohlen* című művét kellett volna felhasználnia; könnyen megismertethette volna olvasóival, hogy a legrégebb kőszén-rétegtől kezdve egészen a harmadkori barnaszénig mindenféle szén előfordul hazánkban: a kőszén-korszakbeli Bánságban, a liasz-formációba tartozó fekete szén Pécssett, a kréta-korszakbeli Ajkán, a barnaszén Salgó-Tarjánban, a lignites szén Árva-megyében stb.

D. — ismételjük — célját, ha t. i. az volt célja, mit az előszóban mond, hogy egy *magyar geologiai kézikönyvet* szerkeszsen, távolról sem érte el. E könyvben Magyarország geologiai viszonyairól csak valamicskével van több a semminél.

Van azonban D. könyvének még egy másik sarkalatos hibája is, mit — bármennyire méltányosnak tartunk is szerző kérelmét szives elnézésért — még sem hagyhatunk megrovás nélkül. Mind a fordítás, mind a kidolgozás mód nélkül gondatlan. Úgy látszik, mintha D. egyszer sem olvasta, nem hogy csiszolgatta volna első fogalmazását; a mint előszörre oda vágta, úgy mehetett az rögtön a nyomdába. Lássunk a sokból egy-két példát.

A *mica* angol-francia szó azt az ásványt jelenti, a mit a német *Glimmer*nek, mi pedig csillámnak nevezünk. D. ezt a 25-ik lapon valami háromszor csillámpalának nevezi, tehát ásványt összekever közzel. — Page az ő munkájának 29-ik lapján világosan megmondja, hogy az angol *rock* szó alatt, a mi különben sziklát jelent, a geológok minden szilárd testet értenek, a mi a föld külső kérgét alkotja. D. ezt észre nem vévén, a *rockot* mindenütt sziklának fordítja, a nélkül hogy megmondaná, mit akar szikla alatt érteni. — Az eredeti 57-ik lapján az van mondva, hogy „the gaseous products are sulphurous“ vagyis, hogy a gáznemű terményekben *kén van*, D. ezt így fordítja: a gáz nemű termények *kénsavas* párákból állanak. — A 34-ik lapon sodát és káliumot ír, hol nátronnok és kálinak kellene állani. — A 19-ik lapon a repedék-tölteléket akkor nevezi *érnek*, ha a töltelékféméből áll, később a 26-ik lapon már gránit erekről is szól. Vagy elfeledte, mit irt a 19-iken, vagy pedig a gránitot is fémnek kell tartania. — A 21-iken azt mondja, hogy „nem valami nagy nehézség a rétegek egymásutáni következését és viszonylagos korát meghatározni;“ holott, a mint mindenki tudja, ez épen szerfelett nehéz. Pagenek nem is jut eszébe ilyesmit mondani; ő csak annyit mond, hogy *meghatározható*. — A 16-ik lapon azt mondja, hogy a kréta etc. *parányi állatoknak héjából* származott, holott az eredetiben világosan meg van mondva, hogy az infusorialis organismusok növényi vagy állatországiak lehetnek. A magyar szerzőt elragadta az *infusorial* megpillantása, és rövidesen lefordította parányi állatnak, pedig tudja, hogy a diatomacceát senki sem tartja állatnak.

D. itt-ott phanatikus purista, használja, *zagyla*, *zöldle*, *szürkegy*, *kagymészkö* szörnyű szókat; máskor meg ultra-görög vagy latin, de angol köntösben: „*comprehensiv typhus*,” „*cainozoic*,” „*mesozoic*,” „*azoic*“ stb.

Az *old red sandstone*-t egyszer vén veres homokkőnek, másszor régi veres fővenykőnek nevezi. A nomenclatura nem tűrhet synonymeket. Vagy egyik, vagy másik.

Helyesírásában sincs nagyobb következetesség. Majd írja: *primaire*, vagy pedig *primär*; tizszer-huszsor *pliocen*, ugyanannyiszor *pliocene*. A *korál* ezen variánsokban fordul elő: coral, corall, korall, korál. Sőt a *krétát* is írja egynéhányszor — plane az indexben is *c* betű alatt, — *cretá*-nak. Még ennél is komikusabb az: hogy ezt a német szót: *Sinter* egyenest

Sintér-nek írja. Hogy igazodjék el már most az a szegény fiu, a ki ebből a zürzavarból tanulja a geológiát és a geologia műszóit?

Page jeles munkájának átdolgozása minden esetre több gondot érdemelt volna, kivált Dapsytól, a ki oly dicseretes buzgalmat tanusit a természettudományi ismeretek terjedése iránt hazánkban.

St. F.

Régi magyar énekek. Közzé teszi Somogyi Antal. Arad, 1873. 8-adr. 106 lap.

Ime egy magyar Osszián. Ime egy hatalmas fölfedező, ki egyszerre bevezet bennünket a multak titkaiba, megismerteti velünk ősi hegedőseink költészetét, megfejtí a csodálatos székelly írásmód rejtélyét, szóval nagyobb dolgokat visz végbe, mint irodalmi történetünknek eddig valamennyi bűvára összevéve. Egészen igénytelenül és zaj nélkül lép föl. Szerény előszavából alig gondolnók, hogy mily nagy fölfedezés van előttünk. Egy egész kötetre menő régi magyar *hegedős-ének*, ossziáni szabálytalan rhythmusokban, ossziáni töredékes eszmenenettel, homályos gondolatokkal s oly régi zománczú nyelven írva, melyet a kiadó jegyzései nélkül meg sem érthetnénk. E nagy fölfedezést az előszó így mondja el: „Bécsben harmadéve több más latin könyvvel együtt szereztem Ciceronak egy 1582. évi kiadását. E könyv nyomtatott levelei közt jegyzetekre való levelek kötvék, a papír minősége szerint itélve, 16-ik századbéliek. Ezek egy részére van írva a jelen füzet tartalma — *székely* betűkkel, melyek a Bél mult századi munkájában közlöttekhez hasonlók, csakhogy sok helytt összefolynak“. . . .

Nos, a kiadó úr mindezt ily közönyös egyszerűséggel mondja el. Csodáltuk e hiúságtól ment férfiú igénytelenséget, míg az énekekbe bele nem tekinténk. Azóta pedig még jobban csodáljuk bátorságát, mert könyve csupa vakmerő mystificatió. E régi énekekben oly szók és szófordulatok vannak bőven, melyeket csak Kazinczy óta ismer a magyar nyelv. Az ámitás oly világos, hogy iskolás gyermek is észreveszi. Hogy a kiadót szedte-e rá valaki, vagy ő maga hamiskodik, ez keveset tartozik a dologra.

Sajnos, hogy a dalok aesthetikai becse még kevesebb, mint történelmi hitele s első magyar szabadalmazott Macphersonunknak nincs tehetsége a valódiság hiányát élvezetes olvasmány által feledtetni.

WALTER SCOTT.

Az amerikai Cooper mondja valamelyik könyvében, hogy „az emberekben ösztönszerű hajlam van nézni az olyan emberre, ki a többiek közt kitünővé lett.” Bizonyára igaz: a mint az emberiség vizsgálata és áttekintése, Chinától Péruig, Nabukodonozortól a „vén Hickoryig“ mindig és mindenütt igazolja. Miért tódulnak az emberek a Newgate akasztófája felé, hogy lábujhegyről is lássanak valamit? Az az ember, a kit ott akasztanak, kitüntetett helyzetben van. S olyan tömeg csoportosul oda, hogy nem csak az istenadta ficzkó élete az, a mely ott kioltatik. S ismét, kérdezd meg ezeket a bőrs hintókat, könnyű kocsikat, cabrioletteket, melyek a főutczákon át robognak, tele díszesen öltözött nőkkel és férfiakkal, hogy hova sietnek? Hogy lássák a kedves Hühó asszonyt, a kitünő hölgyet; a nagy Hühó urat, a kitünő férfit! Vagy nézd meg azt a fényes tüneeményt, a modern civilisatio netovábbját: egy estélyét a nap hőseinek. Ragyognak a termek, fényesen kivilágítva, emberekkel tömve; szemkápráztatóan úszik ezeknek hullámzó árja, világos női ruhák és dísz-kabátokból, s minden arczon szelíd mosoly tanyáz; mert nézd, ott úsznak a nap hősei is, akármilyen kitünőek legyenek, a többiek közt; oraculumai a kornak, egy vagy más nemben az mindegy. Oh Fenimore Cooper, nagyon igaz a mit mondál: ösztönszerű hajlam van az emberekben, nézni az olyan emberre, a ki valamiként kitünővé lett; de sőt ösztönszerű vágy van az emberekben, hogy maguk is kitünőkké legyenek és bámultassanak.

Egyébiránt ezt a hajlamot mi igen értékes dolognak tartjuk; nélkülözhetetlenek az emberi nemnél. E nélkül hol volnának az érdemrend és mellszalag s a rangnak minden jelentősége; hol volnának valamennyi ambitio, pénz-kaparás, tisztességesség igaz vagy hamis, egy szóval a fő ösztön, mely a tár-

sadalmat mozgatja, a fő erő, mely azt összetartja. Olyan hajlam, melynek sok nemű eredménye van; származása is sok nemű, s nem csupán neveltséges, hanem fenséges is; a melyet némelek hajlandók, egyszerűen az embernek birkaszerű, vakon járó természetéből származtatni le, mely készíti őt, hogy mint a gyenge látású állatok teszik, fusson bármely fénylő tárgy felé, ha az nem egyéb is mint egy megsúrolt bádóg kanna, melyet ő tündöklő csillagzatnak néz; vagy éppen hogy birka módra szaladjon és csoportosúljon, mivel már sokan szaladtak.

És mégis, legbenszejében az nem csupán a mi birkanyáj természetű tulajdonságunk, hanem valamivel jobb annál, mondhatnám, a legjobb a mi bennünk van: a mit a „hősök tisztelete örök tényének“ neveztek, bennünk lakó őszinte szeretete a nagy embereknek! Még a bolondok is nem magáért szeretik az aranyozott játékpénzt, hanem az aranyért, a melynek tévedésből tartják. A nagy emberek tisztelete öröklő az ember természetében; s mindig, különösen napjainkban ez a legáldottabb dolog a mit elmondhatunk róla. „Oly ravaszúl rendelte azt a természet, hogy *a minék az ember engedelmeskedni tartozik, annak kénytelen engedelmeskedni.* Mutasd meg a legostobább tökfilkónak, mutasd meg a leghányavetibb üres fejűnek, hogy egy nálánál magasabb lélek van valósággal itt jelen, ha térdei érczből volnának is, kénytelen azokat meghajtani és tisztelni őt.“ Értsd meg jól, ez a „hősök tisztelete“ volt az emberiségnek első vagy alap hitvallása, és lőn bensőleg a másod- és harmadhitvallás, s ez lesz utolsó és végső hitvallása is; eltörölhetetlen; változó a formában, de változatlan a lényegben; a melyre épültek és építhetők fel politika, vallás, loyaltás s az emberi legmagasb érdekek mind, mint kösziklára, a mely megáll a míg emberek élnek. Ilyen a hősök tisztelete; ily sok van azon mibenünk levő őszinte szeretésében a nagy embereknek! A mely kibeszélhetetlen jótéteményeiért a *valódiságnak* miért ne bocsátanók meg örömet a pusztá *hasonlóságnak* sokszoros hiányait? Hadd virágozzék a hősök tisztelete, mondjuk; s hadd keressék mind jobban és jobban az aranyozott játékpénzeket, mindaddig míg igazi aranyok nem kerülnek elő. Ebben legalább bizonyossága van annak, hogy aranyak léteznek, hogy azok lételeben hisznek s azokat megbecsülik. Találjatok nagy embereket, ha tudtok; ha nem találtok, azért ne hagyjátok abba a keresést; ha nincsenek nagy emberek, legyenek nevezetes emberek,

olyan számban és a benső érték olyan fokáig, a mennyit a nagy közönség étvágya megbír.

Hogy vajon Sir Walter Scott nagy ember volt-e, még ma is kérdés sokak előtt, de az nem lehet kérdés senki előtt sem, hogy igen nevezetes, sőt e nevezetességre méltó ember volt. Ebben a nemzedékben ¹⁾ nem volt egyetlen irodalmi férfiú sem akkora népszerűségű akármely országban; s csak igen kevesen voltak annyira népszerűek, minden időket és országokat összevéve. Sőt azt is ki kell mondanunk, hogy Walter Scott népszerűsége a válogatott nemből való volt; nem a néptömeg előtti népszerűség. Csodálói közé tartoztak egy időben csaknem összes értelmesei a művelt országoknak; s egész a legutolsó időkig sokan tartoztak és tartoznak oda azok közül. Ilyen szerencséje volt, a melyet megtartott mintegy 20—30 éven keresztül. Oly tartós időn át vizsgálat-tárgya minden vizsgálónak; nagy ember, vagy csupán jelentékeny ember; ha valahol, bizonyára itt, a sajtóságos körülmények közé helyezett ember kitűnő ember, a ki iránt tehát az az ösztönszerű hajlam a többi embereknél nem hiányozhatik. Ám nézzenek az emberek még egyszer arra, a mit a világ már oly hosszan nézett. Nézzenek még egyszer, valószínűleg utószor; s így vagy amúgy búcsút vevén a nevezetességtől, menjenek dolguk után, s adják ezt át sorsának az események hömpölygő árában.

Lockhart megírta Walter Scott életét hét kötetben.²⁾ Azt a munkát, a melyet maga elé kitűzött, elvégezte elég becsületesen. De az is igaz, hogy munkájának misége felől nem volt valami magas véleményyel. Lefesteni Walter Scott életét, a művészet vagy alkotás valamely szabályai szerint, úgy, hogy az olvasó figyelemmel megvizsgálván azt, ezt mondhassa magának: „Ez itt Scott; itt van képmása és jelentése Scott megjelenésének és átvonulásának a földön; ilyen volt ő, természeténél fogva; így hatott rá a világ s így ő a világra, ezzel az eredménnyel és jelentőséggel magára és ránk nézve“: ez semmi módon nem volt Lockhart terve. Olyan terv, a melyet ki kellene tüzni minden életrajznál. A melyet be lehetett volna tölteni a tökély magas fokáig az *Odysséától* kezdve le *Ellwood Tamásig*, vagy

¹⁾ E tanulmány 1838-ban íratott.

²⁾ *Memoirs of the Life Sir Walter Scott, Baronet.* Edinburgh, 1837.

még lejjebb. Mert nincs hősköltemény a világon, a mely alapján nem életrajz, egy ember élete; s viszont mondhatjuk, hogy nincs ember, a kinek élete, ha igazán beszéltetik el, nem egy saját nemű hősköltemény, rímmel vagy rímek nélkül. Azonban *hét* kötetet írni ott, a hol *egy* sokkal jobb lett volna! Mi lenne az *Odysseából* például, ha azt ivenként adogatnák el?

Még hátra van egy nagy felfedezés, a melyet az irodalomnak meg kell érni, az t. i. hogy az írókat azon mennyiség szerint fizessék: a mit *nem írnak meg*. És komolyan szólva, nem ez-e valósággal a szabály minden írásban; sőt a mi több, minden magaviseletben és cselekvésben? Nem az, a mi felszín fölött van, hanem a mi annak *alatta* nyugszik láthatatlanul, mint gyökere és földalatti eleme, a melyből az nőtt és kifejtett: ez határozza meg a dolgok értékét. Minden beszéd alatt a mi csak jó valamire, bizonyos hallgatás nyugszik a mi még jobb. A hallgatás mély, mint az örökkévalóság; a beszéd sekély mint az idő. Paradoxonnak látszik? Jaj a kornak, jaj az embernek, a felültetett, agyon beszélt, befecskenedett, száraz homok gyanánt ide oda fútt embernek: a ki előtt ez a világgal egyidős igazság egészen ismeretlen! Az a szabály, még egyszer mondjuk; cselekesznek a szerint vagy nem; elfogadják vagy nem; s az a ki eltávozik attól, mit tehet egyebet, minthogy kiterjeszkedik széltiben hosszában felületességgé és olcsó portékává; s ha csak mint játékszer nem, meglehetősen hasznavehetetlen. Bizonyára ennek a szanaszét-írásnak és szanaszét-cselekvésnek geniusa egy Moloch, s a lelkek száma, a melyek a tűzön keresztül torkába jutnak, több az elégségesnél. S bizonyára ha volt valaha fölfedezés értékes és szükséges, úgy ama föntebbi az, hogy a *nem* láthatólag tett munka szerint fizessék az írókat. Ezt a feladatot adjuk mi az egész tervelő, vasútazó, ismeret-terjesztő, értelmileg és másképen, tolvaj vagy locomotívval haladó társulatoknak az ó és új világban. S ha egyszer ez a fölfedezés meg lesz téve, mi is a levegőbe hajtjuk sipkánkat és kiáltjuk: „Ió Paeon! az ördög meg van hódítva!” Azonban ennyi elég az *írott* életről; ideje hogy vessünk egy-két pillantást magára az emberre és annak cselekedett életére.

Abba a kérdésbe, hogy vajon Scott nagy ember volt-e, nem akarunk nagyon mélyen bele ereszkedni. Ez is, mint anynyi más, félig szavak körüli kérdés. Kérdést se szenved, hogy sok embert neveztek már és nyomtattak *nagynak*, a kik ropantúl kisebbek voltak mint ő; de viszont az is alig kétséges,

hogy a specialiter jónak egy igen nagy része, az emberi érték bármely igazi mértéke szerint értéktelen volna, ha ő hozzá mérnék. Az, a ki előtt Scott nagy, egész bátran nevezheti őt annak; előnyösen csodálhatja nagy tulajdonait, s jól teszi, ha őszinte szívvvel versenyez azokban vele. De ugyanakkor jó, ha van a szabatosságának bizonyos fokozata jelzőinkben. Jó megérteni, hogy semmi népszerűség és szájtátva bámuló csodálata az egész világnak, tartsanak bár évek hosszú során át, nem tehetnek nagygyá valakit. Az ilyen népszerűség kiváló szerencse; azt mutatja, hogy az emberben nagyon sok van, a mi a kor körülményeinek elemeihez talál; de akármilyen nagyot ép' úgy mutathat azon emberben, mint nem. Képzletünk előtt, mint főntebb czélzottunk rá, bizonyos apotheosis van abban; de valódilag nincs benne semmi apotheosis. A népszerűség olyan, mint a kivilágítás, vagy fájdalom, az elégetés lángolása, felgyújtva egy ember körül, *megmutatva* hogy mi van benne; de nem adva a legkisebb parányt se hozzá; gyakran sokat elvéve belőle: elégetvén a szegény embert magát hamuvá és *caput mortuummá*. S aztán az ilyen népszerűség már természeténél fogva mulékony; az „évek hosszú sora“, a miről az emberek beszélnek, egész váratlanul, s néha csupa egyszerre bevégeződik. Mert az emberek ostobasága, s különösen valamely tárgy körül tömegben összecsoportosult embereké, rendkívüli. Minő kivilágítások és égések gyúladtak már fel itt és ott, mint ha mindegyik egy-egy újonan támadt égi nap lett volna, s kiszült, hogy csak kátrányos hordó és földi szalma-csóva. Profanus herczegnők kiálták: „egy isten, egy Farinelli!“ s hova lejtettek ők ma már Farinellivel együtt? Hasonlóképen az irodalomban voltak Scotténál nagyobb népszerűségek is, és semmi marandó nem volt bensőjökben. Lope de Vega nevére az egész világ esküdött s közmondást csináltak belőle; a ki tudott készíteni egy türhető öt felvonásos tragédiát csaknem ugyanannyi óra alatt; a legnagyobb a mult és jelen minden népszerűségei közt, s talán egyike a legnagyobb embereknek, kik valaha népszerűek voltak: magáról Loperól, ki oly tündöklő, oly messze fénylő volt különben, nem bizonyult be, hogy az égboltozat napja vagy csillagja lett volna; majdnem olyan, mintha eltűnt vagy kialudt volna; s a legjobb esetben csak néhányak szeme előtt játszik mint valamely homályos aurora borealis s tündöklő üres gömb. Spanyolország legnagyobb embere homályban ült akkor; csupa setétség és szegénység; egy bénult

katona ; irván a maga *Don Quixote*ját a börtönben. S Lope sorsa, mindent összevéve, szomorú vala, s népszerűsége talán átkául volt neki ; mert ebben az emberben volt valami fensőbb, valami étheri is ; olyan isteni rész, a mely kevés más népszerű emberben felfödözhető. És önmagának ilyen messze fénylő szétömlése, bár az egész világ esküdött is rá, semmit sem használt az ember igazi életének, még a mikor életben volt is. Egy zár-dába kellett elbúnia, barát-kámzsát öltve, s megtanulnia vég-hetetlen bánatban, hogy az ő boldogsága máshol nyugodott ; hogy a midőn az ember élete önmagát betegnek és egy nagy tévedésnek érzi, a körülállók semminemű szavazata nem teheti azt egészséggé és igazsággá ismét. Vagy lejőve korunkig, nem volt-e népszerű Kotzebue Ágoston ? Kotzebue, nem nagyon sok esztendeje, ha a hírben és tapsban meg lehetett bízni, a legnagyobb embernek látta magát az élők között ; láthatta saját szemével, hogy gondolatai — kéregpapírba és félbársonyba feldíszítve, — hogyan hatják át és járják be a mívelt Európát ; a legérzékletlenebb arcok együtt sírván vele, valamennyi színházban, Cadiztól Kamcsatkáig ; saját „bámulandó geniusa“ az alatt két tragédiát teremtvén minden hónap alatt : ő is, elmondhatni, elég magasan tündöklött : s ő is kialudt, eltűnt az éjbe és az *Orcus*ba, s nincsen többé. Mi félre vetjük ezt a népszerűséget egészen, s olybá tekintjük, mint a melynek semmi köze sincs Scott nagyságával vagy nem-nagyságával ; a mely esetleg és járulék, nem pedig minőség.

Megtisztogatva ezen hamisító *nimbustól* és saját természetes kiterjedésében hagyatván meg, ott marad a valóság, Walter Scott, s az, a mit benne találhatunk : hogy nevezettség nagy-nak vagy nem nagy-nak, az emberek szólásmódja szerint. A jelzők szabatosságának barátai valószínűleg meg fogják tagadni tőle a „nagy“ nevet. Úgy tetszik nekünk, hogy más anyag az, a mely a nagy embert alkotja, mint a mi itt felfedezhető. Az ember nem tudja, micsoda eszmétől lelkesült valaha Scott, mely méltó a nagy névre, micsoda czél, ösztön vagy hajlam volt valaha benne, mely nagy-nak volna nevezhető. Elete világi volt ; ambíciói világiak voltak. Semmi szellemi nincs benne ; mindene csupa oeconomicai, anyagi, a földhöz tartozó földi. Szeretése a festőinek, a szép, erőt sugárzó és kecses dolgoknak ; természetes benső szeretése, de a mely nem volt bensőbb, mint a minő száz meg száz emberben található, a kik kisebb költőknek neveztetnek : ez a legmagasabb minőség, a mit benne találhatunk.

Még az a tehetsége is, a mely által e dolgokat elénkbe állította, költői ereje épen úgy mint erkölcsi ereje, genius *in extenso* volt inkább, a hogy nevezhetnök, mint genius *in intenso*. Akár a cselekvésben, akár a gondolkodásban, bár *kiterjedett* volt, sehol sem emelkedett fel magasra; szinte mérhetetlenül termékeny levén a mennyiségben, minőség tekintetében legnagyobb részt csak igen parányit multa felül a közönségest. Róla mondták, hogy „senki sem irt oly sok kötetet, olyan kevés mondattal, a mit idézni lehetne.“ Igaz; a szárnyas szavak neki nem állottak hivatásában; mi sem ösztönözte őt arra felé: a lét nagy titka előtte nem volt nagy; nem üzte őt sziklás kietlenek közé, hogy birkozzék vele a feleletért, hogy feleletet kapjon vagy elveszzen. Nem volt benne semmi a marttyrból; semmi „sötét országokba, hogy szörnyeket öljön mi helyettünk,“ nem vezetették, nem ösztönöztették, nem vállalkozott rá hogy alá szálljon. Hóditásai főként a maga javára történtek; hóditások a közönséges vásári munka terén, s becsületesen kifizethetők a királyság jó ezüst pénzével. Hogy hite lett volna valamiben, kivéve a hatalmat, bármilyen nemű, habár a legnyersebb fajú lett légyen is az: nehéz volna kimutatni. Az ember nem látja, hogy hitt volna valamiben; de azt sem lehet mondani, hogy nem hitt; hanem csendesesen megnyugodott a dolgokban s otthon tette magát az egymással megalkuvás e világában. A hamis, a félig hamis és az igaz előtte, egyaránt igazak voltak abban, hogy megvoltak, s több vagy kevesebb hatalommal rendelkezett mindenik. Jó, ha valaki így érez; és mégsem jó! Meg van írva: „jaj azoknak, kik jól érzik magukat a Sionban!“ — de bizonyára kétszeresen jaj azoknak, kik jól érzik magukat a Babelben és a Dániel barlangjában. Másfelől Scott irt temérdek kötetet, gyönyörködtetvén velök sok ezer embert. Nagynak nevezzük-e ezért? Nekünk úgy tetszik, hogy más nemű szellem lakozik és küzd egy nagy ember legbensőbb bensejében.

Ringletub testvér, a missionarius, kérdezte nem rég Ram Dasstól, egy akkor felkapott indus ember-istentől, hogy vajon hát mit fog csinálni az emberi nem bűneivel? Mire Ram Dass egyszerre felelé: *elég tűz van az ő gyomrában* arra, hogy elégesse vele a világ összes bűneit. S ennek a Ram Dassnak eddig igaz volt, s az okosság csirája lakozott benne. Mert bizonyára minden isteni embernek ez a bizonyítéka, s a nélkül nem isteni és nem nagy —: hogy t. i. *van benne* tűz, a melylyel megéges-

sen valamit a világ bűneiből, a világ nyomorából és tévedéseiből: vagy másként minek van itt? Távoll legyen tőlünk, mintha azt akarnók mondani, hogy egy nagy embernek okvetetlen, bizonyos kigondolt jó akarattal „az emberiség barátjának“ kellene lennie; sőt hogy az ilyen professionatus, öntudatos emberiség barátai nem a legvégtetesebb lények, a kikkel csak találkozhatni napjainkban. Minden nagyság öntudatlan, vagy kicsiny és semmit érő. És mégis egy nagy ember, a nélkül hogy *olyan* tűz volna benne, pislogva vagy teljes lánggal égve, mint egy isteni parancs szíve legbensejében, nem szünve addig, mig rendeltetését el nem érte: ez időtlenség volna a természetben. A nagy ember mindig és örökké, mint a transcendentálisták mondják, valamely *eszme* által van megszállva.

Magában Napoleonban, a ki bizonyára nem a legjobb minőségű a nagy emberek között, s meglehetősen mennyiségű eszélyt és egoismust czipelt magával ballast gyanánt, mindamelllett ő benne is, mint elég világos, volt egy eszme, a melylyel neki indult az életnek: az az eszme tudniillik, hogy a democratia volt az ember lét-oka, az igazi és végetlen oka. S csakugyan magát „a democratia fölfegyverzett katonájává“ tette, s bizony igazolta annak ügyét nem közönséges módon. De sőt egész az utolsóig volt benne az eszmének egy neme, az t. i., hogy *a pályá nyitva van a talentumok előtt*, (*La carrière ouverte aux talens*) s ezek eszközei annak, a ki használni tudja őket; valóban egyike a legjobb eszméknek azok közt, melyeket arról a dologról valaha hirdettek, voltaképen az egyetlen igaz központban levő eszme, a mely felé a többieknek törniök kell, ha valamerre törnek általában. Szerencsétlenségre Napoleon csak a katonai téren tudta megvalósítani ez eszméjét, folytonosan kénytelen levén magáért is harcolni ugyanakkor: s mielőtt megkísérthette volna annak derekasabb valóítását a polgári téren, feje a sok győzelemtől elszédült (egyetlen fő sem bir el többet, mint saját mennyisége), s elveszté fejét, a mint mondják, s önző nagyravágyóvá és világbolondítóvá lett és kilódították, hagyván eszméjének valóítását a dolgok polgári körében másokra. Így volt Napoleon, s így valamennyi nagy ember, gyermekei az eszmének; vagy hogy Ram-Dass kifejezését használjuk, el van látva tűzzel, a mely megégesse az emberek nyomoruságait. Ilyen tűznek, öntudatosan vagy öntudatlanul, lappangva vagy kifejlődve, igen kevés nyoma van Walter Scott legbenső lényében.

De másfelől a legszigorúbb bíráló is kénytelen elismerni, hogy Scott eredeti, önálló ember volt, a mi elég nagy dolog. Semmi affectatio, hóbotosság vagy kifecizamultság nem volt benne; csak árnyéka sem az érzelem-hazudságnak. Sőt mindent összevéve, nem volt-e ő egy igaz, derék és erős ember, a maga módja szerint? A munkának mekkora terhét, a boldogságnak mekkora mértékét hordá nyugodtan; minő nyugodt erővel dolgozott e földön és élvezett rajta; egyaránt legyőzhetetlen a bal és a jó szerencse által! Egy igen jól megalkotott, legyőzhetetlen ember; a bajban és szerencsétlenségben el nem csüggedve, mint Sámson, erős Sámson-vállain hordozva a kapukat, melyek őt el akarták zárni; a veszély és fenyegetések közt nevetve a félelem suttogását. S a mellett benne olyan napfényes folyása az igazi humornak és humanitásnak, szabad, örvendező sympathia oly sok dologgal; micsoda tűz lakott benne oly szépen *elrejtve*, oly mélyen levő rejtett tűz, a melyben az életnek annyi benső melege volt; valóban igen erős, egészséges ember! Igazán szólva, a legjobb meghatározása Scottnak talán az, hogy ha nagy ember nem volt is, volt olyan, a minék lenni kellemesebb, egy erős, teljesen egészséges s mindent összevéve igen szerencsés és győzedelmes ember. Egy kitünően jó szerkezetű ember, egészséges testben, egészséges lélekben; méltán mondhatjuk egyik *legegészségesebbnek* az emberek közt.

S ez nem utolsó dicséret; az egészség nagy dolog, mind arra a kié, mind másokra nézve. S mindent összevéve, az a humorista nem nagyot tévedt, a ki kijelenté, hogy csak az egészséget tiszteli; s így a helyett, hogy a gazdagok, fényes születésűek és urasan öltözködöttek előtt hajtott volna térdet: csak az egészségesek előtt vette le kalapját. A koronás hintók a bennök ülő sáppadt arczokkal, előtte mind tévesztés voltak, nyomorult és szájalomra méltó tévesztés; a targonczákat, melyeken élet-piros, erős emberek ültek, üdvözölte mint sikerülteket és tiszteletre méltókat. Mert az egészség nem egy jelentésű-e az összhanggal; a mi magával hordja mindazt, a mi igaz, helyesen elrendezett, jó; vajon, mint a tapasztalás bizonyítja, bizonyos értelemben nem összmagva-e mind annak, a mi valamit ér bennünk? Az egészséges ember legtöbbet érő terméke a természetnek annyiban. Az egészséges test jó dolog; de a lélek a mely igazán egészséges — : ez az a mi minden egyébnél jobban megérdemli, hogy imádkozva kérjük; a legáldottabb valami a mit a föld az égtől nyerhet. A philosophiá-

nak mesterséges gyógyszerere vagy a hitvallások szoros kötőfékei nélkül (a melyekhez mindig fér egy kis kétség), az egészséges lélek megérzi, hogy mi a jó és ragaszkodik ahhoz és megtartja azt; megérzi, hogy mi a rossz s önkéntesen elveti azt magától. Egy a természettől nyert ösztön, olyan mint a melyik elvezeti az erdők vadállatát a maga táplálékához, megmutatja neki, hogy mit kell tennie, s mit elkerülnie. Ezzel a dologgal munkálkodhatol és hasznodra válik, ez a dolog lényeges és erő; azzal a másik dologgal nem tehetsz semmit, az haszontalan és semmire nem való: így szól, nem tévedve, az ember egész természetének benső szózata. Nincs semmi szükség a logikára, hogy a legszólóbb absurdumot absurdumnak bizonyítsa be; mint Goethe mondja magáról: „mindez leszaladt rólam, mint az esővíz leszalad a viaszkos öltönyű emberről.“ Áldott az egészséges természet; az az összefüggő, boldogan összemunkáló; nem az össze nem függő, szétszóródott, önnagát szétromboló. Az összes tehetségek összhangzatos együttműködése és egymás segítésében az *énnek* igazságos egyensúlya igazságos érzést kelt minden emberek és minden dolgok iránt. Örvendező fény sugárzik belülről kifelé s mindent megszépít és fényessé tesz.

Mindezt elmondhatjuk Walter Scotttról, s a mennyire mi emlékezünk, egyetlen más angol irodalmi férfiúról sem napjainkban olyan mértékben, — hanemha tán egyet kivéve, a ki máskülönbén a képzelhető legnagyobb ellentéte volt Scottnak s csak ebben az egy tulajdonban volt hozzá hasonló s a mi azzal együtt jár: Cobbett Vilmost értjük. Sőt vannak más hasonlóságok is, akármily roppantúl különbözőnek lássék a két ember: s e hasonlóság nem is válik Scottnak szégyenére; mert Cobbett is, mint századának minta John Bullja, erős levén mint egy rhinoceros, sajátos emberiség és genialitás sugározván keresztül vastag bőrén: egyike a legderekből tüneményeknek. Olyan bőkezű volt a természet hozzánk; a legbetegesebb korban, a miről csak irás emlékezik, a midőn a britt irodalom nyakig úszott és fuldokolt a Wertherismusban és Byronismusban és más könyező vagy orrfintorító sentimentalismusban: a természet akkor volt olyan jó hozzánk, hogy küldött két egészséges embert, a kikeről ma is elmondhatja, nem minden büszkeség nélkül: „ezek is Angliában termettek; ilyen tagokat alkotok én még ott!“ Bizonyára egyike a legörvendeztetőbb látványoknak, akárhogy döntsük is el magának a nagy-

ságnak kérdését. Egy egészséges természet lehet nagy vagy nem nagy; de nincsen nagy természet a mely nem egészséges.

S egészben véve, nem mondhatjuk-e, hogy Scott, a XIX. század új köntösében, lényegileg igen ugyanaz volt, a mi az előző századok harcban nőtt határszéli lakosa; az a fajta ember, a minőket a természet régente alkotott az ő szülőföldjén? A nyeregben, a szakállas dárdával, ép' úgy megállta volna helyét, mint a hogy megállta az íróasztal mellett, tollával kezében. Ő is tudott volna küzdeni Redswirenél, lándzsát törve a leg-erősebbel, ha az lett volna feladata; tudott volna jószágot elhajtani, a Tyne völgyében, kamatostul adva vissza a kölcsönt; igazi kapitánya az embereknek. Gyámoltalan habozás vagy oktalan túlkapás nélküli ember; erős fejű, egészséges szívű, vidám erős természettel; mindig a fő pontra tekintve és egyenesen arra felé küzdve; *valde stalvartus homo*. Azon esetben mennyi szunyadt benne és tünt el nyom nélkül! S valóban, ki tudja, mennyi szunyadt igen sok emberben? Talán legnagyobb költőink a *néma* Miltonok; a hangzók azok, a melyeket szerencsés véletlenből megfoghathunk, itt egyet, amott a más, a mint jön, s hangzókká *teszünk*. S kérdés, vajon, ha a szűkség, szerencsétlenség és csapás-hirnökök nem dolgoztak volna annyira Stratford-on-Avonban: maga Shakespeare is nem töltötte volna-e életét borju-öléssel és gypju-mosással? Ha az iskola-nyitás Lichfield mellett elsült volna, soha sem hallottunk volna Johnson Sámuelről; Johnson Sámuel, egy kövér iskola-mesterré s paragraphus-rágóvá lett volna és soha sem tudta volna meg, hogy ő több annál. A természet gazdag; abból a két tojásból, a melyet gondatlanul eszel reggelidnél, nem kelhetett volna-e két csirke, s azok nem borithatták volna-e be az egész földtekét csibékkel?

De nem a jószág elhajtás a Tyne völgyében vagy a lándzsa-törés Redswirenél, a mire ez az erős határszéli vezér rendeltetve volt. Egészen más munkára. Arra, hogy legyen dalmondója és édes mesélője Britanniának és Európának, a mesterséges XIX-ik század elején; itt volt az ő dolga és nem ott. Beardie of Harden igen csodálatosnak találta volna emezt. Hogyan alakítja magát ezen új elemhez, hogyan tör azon keresztül, azt is szolgáljává teszi, egészségesen és győzedelmesen él benne, s olyan prédát visz magával a harcmezőn keresztül, a melylyel összehasonlítva a Hardenek valamennyi zsákmánya csekélység; ez a *mi* Walter Scottunk életének és diadalmainak

története: a melyre im egy pár tekintetet vetünk. Figyelemre méltó dolog az; tartalmas dolog; örvendetes, győzedelmes természetű; megérdemli hogy reá nézzünk. Mindamellettt itt és amottt egy-egy tekintet elég lesz. Terünk szűk; a dolog, akárminő győzedelmes legyen is, nem tartozik a fenséges neműek közés nem is felettébb épületes. Nincs benne semmi, a mit erősen szeretnénk; több benne a bámulni mint a csodálni való; s az egész titok nem valami elrejtett mély.

Egész a harmincz éves korig Scott életében semmi sincs, a mi határozottan az irodalom felé mutatna, vagy bárminemű más kitüntetés felé. Megházasodik, megtelepszik, s keresztül megy az élet előkészítő fokain, a hírnév minden jelensége nélkül. Élete olyan volt, mint a többi edinburghi fiatal emberé, az ő helyzetében és az ő korában. Szerencsésnek nevezhetjük azt, sok tekintetben. Kényelmes vagy vagyonos helyzetben levő szülők, menten az aristocratia gondjai- és nyomorúságaitól; nincs semmi kitünő a helyzetben, a tehetségben vagy miveltségben, de nincs hiányosság sem; köröskörül minden rendszeres szabályozottság, eszély, boldogulás, jószívűség; a melegnek és fénynek, a szeretetnek, szorgalomnak és polgári kényelemnek bizonyos eleme, elegantiává magasodva, a melyben a fiatal szív egészségesen nőhet. Úgy látszik, a természet életerős egészséget adott neki; s mégis, mintha a természet ugyanakkor azt mondta volna: „legyen az egészség a lélekben és nem a testben kifejezve“ sántaságra jut gyermek korában; az életerős kis fiu, a helyett, hogy szaladgálna és dulakodnék, kénytelen gondolkodni, tanulni, vagy legalább is, a mi szinte nem kis dolog, csendesen ülni. A labda-ütők és a gurgulyázó karikák hijába vannak a kis Walter számára: hanem a helyett a balladák, történeti elbeszélések, s a mondáknak egész világa: a melyekkel anyja és a mellette levők bőségesen ellátják. A betegség, a mely csak jelentéktelen és külső sántaságban nyilatkozik, nem sötétíti be a fiatal életet; ellenkezőleg készletti azon kiterjedés felé, a melyre szánva van. Lehetett volna a nyomorult betegség a belső, nemesebb részeken, megnyomorítván az egész organisatiót; a mely alatt bizony nem állhatott volna elő Walter Scott, vagyis minden más adományaival együtt sem lett volna megszülethető és lehető. A természet az egészséges gyermekeknek sokat ad, nagyon sokat. Az okos nevelés ennek okos kifejlesztése; sokszor pedig helyesebben kifejlik magától.

Vegyünk ehhez még egy más körülményt, a helyet tudniillik a hol született: a presbyterianus Skóciát. Ennek befolyása szünetlenül érezhető; ömlik az be mindenik póruson. „Van bizonyos vidéki accentus, — mondja La Rochefoucault — nem csak a beszédben, hanem a gondolatban, magaviseletben, a jellemben és a létezés összes formáiban, a melyet az ember soh'sem vet le magáról.“ Scott, azt hiszszük, egész életén keresztül egy episkopalis skót dissenter volt; de ez nem sokat tartozik a dologra. Senki sem fogja kétségbe vonni, a ki Skóciát és Scottot ismeri, hogy a presbyterianismusnak is igen nagy része volt az ő formálásában. Egy ország, a melynek összes népe meg van ragadva, vagy csak egyszer is meg volt ragadva, betöltve a szív teljességéig egy végetlen vallásos eszme által: egy olyan lépést tett előre, a honnat nem lehet visszafelé menni. A gondolat, a lelkiismeret, érzete annak, hogy az ember a mindenségnek egy paránya, teremtménye az örökkévalóságnak: behatott a legtávolabbi kunyhóba, a legegyszerűbb szívbe. Szép és rettenetes, érzése egy égi parancsnak, egy istentől rendelt kötelességnek, befűdi az egész életet. Bizonyos inspiratio van az ilyen népben; sajátabb értelemben mondhatnók: „a Mindenhatónak inspiratiója értelmet ad nekik.“ Adasék tisztelet mind a derekának és igazának; örök tisztelet a derék öreg Knoxnak, az igazak egyik legigazabbikának! Hogy már akkor, a midőn ő és ügye a polgári zűrzavarok, forrongások és convulsiók közt még az életért küzdött: iskolamestereket küldött szét az ország minden sarkába és mondá: „tanítani kell a népet;“ ez csak egy, s tulajdonkép kikerülhetetlen, s összehasonlítva csak jelentéktelen része annak a nagy izenetnek, a melyet ő hirdetett az emberek előtt. Az ő izenete, igazi nyomatékában ez volt: „hadd tudják meg az emberek, hogy ők emberek; teremtve isten által, felelősek az istennek; kik az időnek legkisebb pillanatában a mit tesznek, az tart az örökkévalóságon keresztül.“ S ez valóban igen nagy izenet. Nem szántó és dolgozó gépek, nem szabadalmazott emésztők (akármilyen ékesek legyenek is) hogy felemésszék a mit amazok termelnek; nem, semmiképen nem; nem is embertársaiknak vagy saját étvágyuknak született szolgálai: hanem emberek. Ezt az izenetet hirdette Knox egy férfi hangjával és erejével; s talált egy népet, a mely elhitte azt neki.

Egy ilyen hódításnak, mondjuk, ha csak egyetlen egyszer történik is meg, az eredménye roppant. A gondolat, egy ilyen

országban változtathatja formáit, de nem pusztulhat el; az ország elérte *nagykoruságát*; a gondolat ott állandóan megmarad, s bizonyos szellemi férfiasság, mely kész minden munkára, a mit ember megtehet. Sok különböző formát vehet fel: az erős-öklű pénz-szerző szorgalomét, mint a közönséges skótblan és a közönséges new-englandiban; de mint egy teljes kifejlett erő és a tehetségnek elevensége, ott van; egykor ismét nyilatkozhatik mint Hume roppant scepticismusa (jótékony ez is, bár kínos, titánszerűleg küzdvén a kételyen és kutatáson keresztül az új hit felé); s ismét, egy jobb napon nyilatkozik mint ihletett dallama egy Burns Róbertnek; egy szóval az ott van, és mindegyre nyilvánul egy kitartással törekvő, mindent megvizsgáló emberek nemzetének *szavaiban és tetteiben*, akármi eszme legyen azokban vagy akarhogy fejljenek ki azok. A skót nemzeti jellemet sok körülmény adá; mindenek előtt ott volt a saxon anyag, a melyből dolgozni lehetett; de mindjárt e mellett, és mindennél inkább, amaz egyet kivéve, Knox János presbiterianus evangelioma. Elég jó nemzeti jellemnek látszik, bár bizonyos oldalakon nem olyan jónak. Legyen hálás Scott Knox iránt, mert neki sokkal tartozik, bárminő kevéssé álmodott is tartozásról arra felé! Egyetlen skót sem volt az ő korában teljesebben skót, mint Walter Scott; a jó és a nem annyira jó, melyek vele születnek minden skóttal, neki ott zsbongott mindenik erében.

Scott gyermek-kora s az alsóbb és felsőbb iskolákban töltött évei elég kedves olvasmányt képeznek, bár lényegileg nem igen különböznek a többi ifjakétól az ő korában és helyzetében. Emléke igen valószínűleg el fog tartani addig, a mikor ez apróságok sokkal érdekesebbek fognak lenni, mint most. A következő kis töredéket, a csecsemő korról, átveszszük. Egy önéletírásból való az, a melyet Scott elkezdett írni, s csak sajnálni lehet, hogy nem végezte be. Az ő legkitűnőbb tulajdonai sehol sem fénylettek jobban, mint mikor adomákat vagy reminiscentiákat beszélt el. Egy ilyen mestere az elbeszélésnek és önmagának: a saját magáról szóló elbeszélést igen jól meg tudta volna csinálni. Ismerete ha valahol, úgy itt teljes volt, s egész humora és jószívü kedve szabad folyásban nyilvánulhatott.

„Egy furcsa incidensről méltó megemlékezmem. Úgy látszik, hogy anyám egy dajkát is adott mellém a ki ügyeljen rám, itt a *Sandy-Knowe* majorban, hogy ne legyen nyügéül a család-

nak. Azonban az ezen fontos feladattal megbízott leányzó szivét elhagyta zálogban valami kaczkias legénynél, a ki minden valószínűség szerint többet tett és mondott neki, mint a meny-nyiert jót állani hajlandó vala. A leány rendkívül vágyakozott visszatérni Edinburghba; s miután anyám határozottan kimondá, hogy maradjon ott a hol van: bizonyos gyűlölet támadt benne irántam, jámbor kis baba iránt, a minő voltam, mint a ki oka annak, hogy ő Sandy-Knoweban volt kénytelen maradni. Azt hiszem, ez a lázas düh bizonyos nemévé fokozódott benne; mert az öreg Wilson Erzsinek, a gazdasszonynak, bevállá, hogy egyszer felvitt a sziklák közé, erősen kisértetve az ördög által, hogy torkomat nyiszálja el ollójával s temessen el ott a moha közé. Az öreg Erzsébet rögtön birtokába vette személyemet, s gondja volt rá, hogy dajkám ne legyen kiteve több ilyen kisértésnek, legalább ne én velem. Természetes, a cselédet rögtön elbocsátották, s a mint hallám, később megtébolyodott.

Itt Sandy-Knoweban, apai nagyatyám lakásán, jutottam legelőször öntudatára annak, hogy vagyok; s igen világosan emlékszem, hogy állapotom és külsőm egy kissé csodálatosak voltak. A sok furcsa orvosság közt, a melyhez fordultak, hogy bénaságomon segítsenek, valaki azt ajánlotta, hogy valahányszor egy bárányt levágnak a család használatára, engemet levetköztetve takarjanak bele a bárány bőrébe, azon melegen a mint azt lehúzták az állatról. S jól emlékezem, a mint ezen tatar öltözetben ott feküdtem a kis szoba padozatán a majorházban, a míg nagyatyám, egy tiszteletre méltó öreg ember, ősz hajjal, minden kigondolható eszközzel igyekezett engem rábírní hogy mászszak. S arra is emlékszem, hogy ebben neki a nem rég meghalt Sir George M'Dougal of Mackerstown is segített. Ó nekünk, isten tudja honnat, valami rokonunk volt; s még most is előttem van, régi divatú katona öltözetében (ezredes volt a szürkéknél) alacsony, félreCAPOTT, zsinoros kalpagban, kivarrott vörös mellényben s világos színű kabátban, térdepelve a földön előttem, s zsebóráját huzva a szőnyegen, hogy rábirjon engem, hogy azután mászszak. A jó szívű öreg katona és a báránybőrbe burkolt kis gyermek így ezen helyzetben elég furcsa látványt nyújtottak volna valamely közönyös szemlélőnek. Ennek körülbelől három éves koromban kellett történnie (1774), miután Sir George M'Dougal s nagyapám is nem sokára azután elhaltak.“

Most pedig a „Liddesdalei kirándulásokra“ vessünk egy tekintetet. A kis Scottból eleven lelkű vidám fiatal ember és ügyvéd lett; a szünnapok alatt kirándulásokat tesz a Highlandra, a Cheviot határszélekre és Northumberlandba; szabadon, messze elkalandoz erős hátaslován, mocsáron, cserjésen keresztül, a ködös, mocsáros gazdátlan földön, Floddenen át, s a többi mezőkön és helyeken, a hol — bármily kevéssé tudott róla akkor — az ő dolga feküdt. Nincs vidék, akárminő ködös vagy mocsáros legyen az, melynek vagy ne lett volna, vagy egykor meg ne jöne a maga költője, s így a dal megörökíti. Liddesdale, mely egykor ép' oly prózai volt, mint a többi völgyek: lám híressé leve. Vessünk ide is egy tekintetet. Scott szereplése e helyen meglehetősen pásztori, Arkádia-szerű, még a vizes pálinka sem hiányozván. Halljuk az elbeszélést.

„Hét esztendőn át egymásután — írja Lockhart — Scott minden évben egyszer kirándult Liddesdalere, Mr. Shortreednek, Roxburgh helyettes főbirájának vezetése mellett, megvizsgálva minden patakocskát egész forrásáig, s minden romot aljától tetejéig. Ez idő tájt még nem járt könnyű utazó kocszi azon a vidéken; az első két kerekű ilyen járművön maga Scott utazott, kirándulásai utolsójának alkalmával. Nem volt egyetlen fogadó vagy kocsmá az egész völgy mentén; utazóink a pásztor gunyhójából a paplakra mentek, s ismét a paplak szives vendégszeretetétől a kalyibák nyers de jószívű vendéglátására; mindenütt, a merre mentek, gyűjtve a dalokat és dallamokat, s itt ott egy-egy kézzelfoghatóbb maradványt is a régiségből. Ezeknek a kóborlásoknak Scott sokat köszönhetett „A skót határszél dalainak“ anyagjából; s nem kevesebbet az ezen vidék természetes, élő modora megismerésének, melynek rajza fő ékességét képezi egyik legszebb prózai munkájának. De hogy kutatásaiban mikor volt már határozott cél előtte, nagyon bajos eldönteni. „Mind ezen idő alatt ő csak mulatta magát“ — mondja Mr. Shortreed; — de valószínűleg azután még évekig nem tudta, hogy mi lesz mind ebből; kezdetben, alig hiszem hogy gondolt volna másra, mint a dolog furesaságára és mulattató voltára.“

„Abban az időben — mondja a memorandum — az ügyvédek nem igen számosan voltak — legalább Liddesdale körül;“ s az érdeemes helyettes-főbiró mulatságosan írja le azt a szorongás némi fokával vegyült hűhót, melylyel őket az első majorkánál (Elliot Vilmos házában Millburnholmban) fogadták, mi-

dön a becsületes gazda értesült egyik vendégének milétéről. Midőn a lóról leszálltak, Scottot a jó ember tőle telhető szertartással köszöntötte, s erővel maga vezette lovát az istállóba. Shortreed mégis vele ment, s amaz egy határozott fürkésző tekintetet vetvén Scottra az ajtófél mellől, lassan ezt mondja: „Nohát te Robin; az ördög vigyen el engem, ha most már egy fikarcznyt is félek tőle; úgy látom én, hogy ez is csak olyan isten teremtése, mint mink.” Az alatt nagy hat kutya, mindenféle nagyságu, fogta körül az „ügyvédet“, s a mód a hogy azokat elkergetni igyekezett magától, Elliot Vilit egyszerre visszahozta a rendes fesztelen hangulatba.

Ott ebédeltek Millburnholmban; s miután a gazda puncsából bőven lakomáztak, lovaikra ülve tovább mentek Dr. Elliothoz, Cleughheadre, a hol („mert — a mint az emlékirat mondja — az emberek nem voltak nagyon finomak még akkor“) a két utazó egy és ugyanazon ágyban hált; s úgy látszik, nemcsak itt, hanem mindenféle ezen körútjokban. Dr. Elliotnak egy nagy kézirat-gyűjteménye volt azon balladákából, melyeket Scott gyűjtögetett. Másnap reggel hosszú utat tettek lóháton, hogy valami öreg Tamást meglátogassanak, ki híres volt a kecske-dudán (bagpipe) való játszásáról, s különösen arról, hogy valami régi nótát eredeti alakjában tud. Mielőtt a ballada-keresők elindultak volna hat órakor reggel, jól megtöltötték gyomrukat kacsahússal és londoni sörrrel; mindamellett mire az öreg Tamáshoz megérkeztek Tuzzilehopera, bátran elkelt nálók a második reggeli is; s miután ezen átestek, az öreg gazda ellátta őket zenével és pálinka-puncscsal, az utóbbit egy faedényben készítvén, mely nagyon hasonlított egy kis zsajtárhoz, s melyet „Bölcsességnek“ hívott, bár nem mindig bölcsesség származott belőle. S miután e zsajtárnak is megadták a maga tiszteletét, ismét lóra ültek, s cserjésen és mocsáron keresztül mentek másik vendégszerető dudáshoz. „Uram, teremtöm — mondja Shortreed — soha oly kifogyhatatlan humor és jó kedv, a mily ő benne volt! Nem mentünk tíz lépést a nélkül, hogy ne neveltünk, vagy kiabáltunk vagy daloltunk volna. Akárhova beszálltunk, milyen derék módon tudta alkalmazni magát mindenkihez! Azt tette mindenütt, a mit a többiek; soha sem játszott a nagy embert és nem csinált nagy képeket a társaságban.“ Én láttam őt mindenféle állapotban ezen kóborlások alatt: komolynak és vígnak, kirugó kedvűnek és tartózkodónak, józannak és részegnek (bár ez utóbbi ritkán esett meg): — de

lett legyen józan vagy ittas, mindég gentleman volt. Ha többet ivott, akkor rendkívül álmosnak és ostobának látszott: de jó kedve soh'sem hagyta el.“

Csupán csak egy tekintetet még ezekre a kóborlásokra, a hol a jelenet eredetisége is nagy mértékben mulatságos.

„Egy este Charlieshopera vagy hová (nem jut eszembe a név) értekeztek ott a vad vidéken, s szives fogadtatásban részesültek, mint rendesen. S néhány napi mértékletes életmód után, kellemes meglepetésökre, a szeszes italból is elkezdődött a vendégeskedés. Kevéssel vacsora után, melynél csak egy palaczk bodza-bogyóból készített bor szerepelt, egy épen a háznál időző fiatal papnövendéket felkértek, hogy vegye elő a nagy családi bibliát és olvasson fel belőle, a régi jó szokás szerint, a hogy Burns szombat estéjében is meg van írva. A vallásos foglalkozásba már jócskán elmerültek, midőn a becsületes házi gazda, nevének és a fiatal papnak nagy megbotránkozására hirtelen felugrik a térdelésből, s szemeit dörzsölve egyet káromkodik s erős hangon felkiált: „Valahára itt van a butykos!“ S alig hogy kimondja ezt, két izmos pásztor-ember botlik be a szobába, kiket a gazda, hallván előtte való nap az ügyvéd közlegő látogatásáról, úgy küldött el egy csempésznek tanyájára, mely meglehetősen messzeségben volt, hogy egy kis jóféle pálinkát hozzanak. A vallásos foglalkozásnak szépen vége volt. Ez a becsületes Elliot vagy Armstrong ezer bocsánatot kért vendégeitől az eddigi rossz ellátásért, s az oly erősen várt nagy pálinkás edényt azonnal az asztalra helyezte; és bizony ott zsorbékoltak a mellett, szépen, csendesén, a fiatal papnövendék sem maradva el, míg a reggeli nap rá nem sütött a fentvirasztó társaságra. Walter Scottnak soká, soká azután, egyik fő öröme volt bizalmasabb társaságban elbeszélni e jelenetet, rendkívüli humorral utánozván a gazda hirtelen kitörését, midőn a lovak dobogását meghallotta, melyről tudta, hogy a butykos megérkezését jelenti — a házi asszony hüledező zavarát — s a savanyú megbotránkozást, melylyel a fiatal papnövendék becsukta a szent könyvet.“

Ezen liddesdalei kóborlásokból, melyeket ezennel bezárunk, merítse az olvasó azt a tanulságot, a mi tud. Azt elég világosan bizonyítják, hogy a fiatal ügyvédek abban az időben, — s Scott is, mint a többi, — elevenek és vidámak voltak, — a pálinka sem maradván el. Most még ehhez képzeljük hozzá, hogy a vidám, fiatal ügyvéd megnyerte első pörét; szolgált az

önkéntesek hadgyakorlataiban; megházasodott, főbiróvá lett — mindez egy csepp regényesség nélkül; vesződve az alatt egy kis fordítással németből, nevezetesen Goethe Götz von Berlichingenjével — s eljutottunk „A skót határszél dalai“-nak történetéhez és egy új század kezdődéséhez.

Még eddig az ideig, a természet és körülmények összemunkálásából, semmi szokatlanul nevezetes nem állott elő, de mégis egy nagyon értékes valami; egy harmincz éves, erős, tehető ember, tele sokoldalú megfigyeléssel és jó kedvvel; tehetségekkel, a melyek őt mindennemű teher elhordozására képesítik, a vendégeskedésére és kötelességére, a hivatalos és a polgári teendőkére — : s hogy még más miféle tehetségekkel, eddig még senki sem tudá. S valóban ki tudja azt megmondani, egy életen át tartó vizsgálás után is, hogy mi lakozik valamely emberben? Hadd ismételjük újra: az a része az embernek, a mely nyilatkozatra jut, a nem nyilatkozó és öntudatlan résznek csak egy kis, ismeretlen parányát képezi; ő maga sem ismeri azt soha, annál kevésbbé ismerik mások. Adj neki tért, adj neki *öszönt*, és leér a végtelenig az ő oly csodásan bezárt és megkötözött lelkével, és csodákat *tud* tenni, ha szükség van rá! Ez egyike a legörvendetesebb igazságoknak, hogy a nagy emberek nagy számmal vannak, bár ismeretlen állapotban. De sőt többet mondunk, legnagyobbjaink természetöknél fogva a *legcsendesebbek* is lévén, talán azok, kik mindörökre ismeretlenek maradnak. A bölcsész Fichte nagy vigasztalást talált ebben a hitben, midőn valamennyi kathedráról és kiadó-hivatalból, napi és havi folyóiratokból semmi egyebet nem hallhatott, mint az ambíció által felfútt hétköznapiságnak végetlen fecsegését és csacsogását; és a czélt nem találó mozgásnak végetlen sűrészorrasában s az üres hangzavarban, mely jobb lett volna, ha hallgatásnak marad, mintha minden egy forgó tajtékos habtömeggé rázódtott volna össze, úgy hogy a szigorú Fichte szinte óhajtotta, bárcsak „vetnének adót az ismeretre,“ hogy az egy kissé mérsékelje: — vigasztalá magát — mint mondók — azon ingathatlan hittel, hogy mindezeknek daczára, mégis *van* gondolat Németországban; hogy a gondolkodó emberek, mindenik a maga rejtekében, végzik becsületesen munkájokat, bár hallgatagon, nem ismerve.

Walter Scott, ha ilyen hallgatagon rejlő Walter marad, bizonyára nem gyönyörködtette volna az embereket egy századnegyedig a századok és örökkévalóság folyamában, s nem

nyert és veszített volna százezreket az irodalmon; hanem lett volna egy boldog és egyáltalában nem haszontalan — sőt ki tudja, igazában nem-e egy még sokkal hasznosabb Walter! Azonban nem ez lön sorsa. Egy különös kornak őrangyala — olyan koré, mely hitét elvesztette és megrémült a scepticizmustól, nem sokat tudva arról, hogy hogy áll, sok bánatot hordva és elibe menve még többnek, és mégis élni kénytelen ez új viszonyok közt, — ezen kor őrangyala így szólt magához: melyik ember lesz pillanatnyi megvigasztalója, vagy ha több nem, szellemi czukrásza az én szegény különös kornak, hogy egy kissé elűzze annak halálos unalmát és sokszoros bánatát? Így szólt az őrangyal, áttekintvén a világon. Melyik ember? s ott találta őt sétálva edinburghi parlament-házának külső termeiben, termetén bő fekete ügyvéd-paláستtal és felkiáltott: ez az!

A *skót határszél dalai* olyan forrás lön, a melyből egyike ömlött elő a legszélesebb folyamoknak. Verses regények (a melyek annak idejében prózában irt regényekké lesznek); a régi emberek élete újra föltámasztva közöttünk: ez hatalmas szózat! A mult nem mint holt hagyomány, hanem mint érzékelhető jelen állott előttünk. Ím ott valának, a durva külsejű, régi küzdő emberek; férfias egyszerűségökben és erejükben, nyíltszívűségökkel, egészséges voltukkal, bátor önmagukra támaszkodásukkal, vas sisakjaikban, bőr újjasban, hosszú szárú csizmákkal, különös modoruk- és szokásaikkal; úgy, a minők valóban voltak! egy új felfedezett világrész az irodalomban, az új század számára egy fényes Eldorádó. A tizenkilencedik század elejének, epedésében és benutságában, mi sem lehetett kedvesebb ennél. A legváratlanabb valami, s a legüditőbb és felvidámitó: íme a mi új Eldorádónk, egy gazdag, boldog ország, a hol az ember mit sem tesz, csak élvez. Az az idő nagyon megkivánta ezt az új irodalmat: s ez a Walter Scott volt az arra rendeltetett ember. A távak és szigetek mondái az úrnőkről és urakról gyorsan követték egymást, egyre növekvő haszonnal és dicsőséggel. Hogy hány ezer aranyat fizettek mindenik új mondáért; hány ezer példányban nyomták először és hányban azután (néha a példányok száma meghaladta az ötven ezeret); minő bókolás, ismertetés, hírnév és dicsőíttetés járt mindezzel: meg van írva Lockhart könyvében, a mely irodalmi statisztikául igen alkalmas. Egy fényes, nevezetes történet az, melynek körvonalait mindenki ismeri.

Az olvasó vagy visszaemlékszik rá, vagy képzeletének lángja sem csaphat magasabbra, mint a mekkora a valóság volt.

Életének ezen középső időszakában Scott, felgazdagodva műveinek díjából s az újabb és újabb hivatalos előmozdítatósok jövedelmeiből, pénzben és dicsőségben egyaránt gazdagon: úgy áll előttünk mint az az ember, a ki a siker útjának magaslatán halad. „Egészség, vagyon és ész amazok mellé“ (mint a régi példabeszéd tartja): ez mind a három az övé. A csatamező nyílt előtte s dicsőség várja ott; saját igazi tehetsége, saját énje bilincseit lerázva, győzedelmesen fejlík ki ott — a legnagyobb áldás a mi egy embert érhet. Barátok széles köre; a személyt szeretve tisztelők csoportja, a családi örömök melege, melyekben részt vehet mindaz, ki őszinte szívvel oda vegyül a többiek közé; olyan dicsőség és hírnév fénye, mely csak keveseknek jutott: ki ne mondaná Scottot boldognak? De a legszerencsésebb körülmény valamennyi közt — mint már fentebb is mondtuk — az volt, hogy Scottban magában igazi egészséges lélek lakott, mely őt meglehetősen függetlenné tette a külső körülményektől. A dolgokat maga körül nem eltorzulva, vagy köleszöszött fényben, avagy ködben látta, hanem igaz mivoltukban. Volt benne kellő mennyiségű törekvés és kitartás; s tiszta látása annak, hogy mi után kell törekedni. Ha valaki az *egészségről* akarna egy predikációt tartani, a mint megérdemelné az a dolog, Scottot kellene textusúl választania. Az elméleteket kézzelfoghatólag lehet igazolni okoskodás útján; s a gyakorlatban néha igazakul bizonyulnak be, néha nem: azonban itt van a nagy próba: jól ütnek-e ki? Mit ér, habár valakinek hitvallása a legbölcsőbb, elveinek rendszere a legkitünőbb, ha midőn a gyakorlatban próbálja azt meg: élete egy nagy disharmonia és csupa csorbákká töredezik szét. Ha másként nem is, ennyiben legalább nem igazak azok az ő elvei; igaztalan voltak nyilvánosan bebizonyítva; — mondjuk-e, hogy csak arra valók, hogy mint hamis utánzatok elvetessenek és az ebek elé dobassanak? Nem, ezt nem mondjuk; de igenis mondjuk azt, hogy az egészségtelenség, legyen az a testé vagy a léleké, *leveretés*; sikertelen csata akár jó akár rossz ügyben; s hogy egyedül csak az egészség a győzelem. Törekedjék utána minden ember, a mennyiben teheti, hogy egészséges legyen! Az, a ki bármely ügyben is fájdalomba és betegségbe süllyed, jó lesz, ha gondol rá; tudja meg jól, hogy

nem jó az, a mire jutott; de bizonyára rossz — akár legyen a jó felé vezető uton, akár nem.

Scottnak egészséges volta világosan mutatkozott minden dologban; de sehol sem világosabban, mint abban, a hogy a hírt fogadta; a minő értéket tulajdonított kezdettől a hírnévnek. A pénzen pénzérőt vehetsz; de mi az, a mit az emberek hírnék neveznek? Egy csillogó czimer, nem sokra használható dolog, ha csak arra nem, hogy abból is pénzt csinálhatsz. Scott előtt az egy tetszetős és hasznos felesleg volt; nem szükséges alkatrésze az életnek. Bizonyára nem szükséges, most sem és soha sem! Úgy látszik nem annyira küzdelem folytán, mint inkább a természet által tanított, és azon ösztönnél fogva, mely megmondja az egészséges szívnek, hogy mi jó neki és mi nem: érezte, hogy ő igen jól meglehet a hírnév ezen csillogása nélkül; hogy abban nem lehet semmit se bízni; de sőt legyen készen rá, hogy egyszer az el fog tűnni mellőle, s neki haladnia kell utján, mint azelőtt. Azt hiszszük, kiszámíthatatlan az a rossz, a mit ez által elkerült; mennyi lélekromlástól, ingerlődésről, meg nem nevezhető alacsony kinlódástól menekült így meg, azokról semmit sem tudva! Szerencséjére mielőtt a hírnév megjött volna, elérte érett korát, a midőn mindez könnyebb volt rá nézve. Minő sajtáságos nemesis leleskedik azokban a dolgokban, melyekben az emberek boldogságukat keresik! Mig szádban van, édes mint a méz; mire gyomrodba ér, keserű lesz, mint az epe. Némely gyenge organismusú egyén, mondjuk, hogy huszonöt éves, kinek fő, vagy összes tehetsége bizonyos ingerlékeny fogékonyságban áll, a mely alatt nincs más, mint üresség és sekélyesség, megragadtatik a képzelődés ereje által, a mely mint a forgószél felviszi őt a híg magasba, és hinni kezdi az istentől jöttnek látszó üzenetet, hogy ő nagy ember: egy ilyen egyén a legszerencsésebb embernek látszik, s vajon nem a legszerencsétlenebb-e? Ne nyeld el a Circe-italt, oh gyenge organismusú ember; kegyetlen méreg az; ki fogja száritani egész léted forrásait; elhervad és összeég mindened, s nyomorult leszesz a nap alatt!

Van-e például egy-egy szomorúbb könyv, mint a Moore által megírt *Byron élete*? Elhagyva azt a mi csupa beteges ingerlékenység és nincs semmi alapja, nézzétek ezt a szegény Byront, a kiben valósággal sok tartalom volt. Ülve ott az önként választott számkivettetésben, kevély szívvvel igyekezőn elhíttetni magát, hogy megveti az egész teremtett min-

denséget; s ha távol, a ködös Rabyonban, a leggyámoltalannabb suhancz is pennáját emelte rá, a kevély Byron vonaglik a kinban, mintha az a ficzkó valami bűvész volna, vagy pennája villanyos sodrony, melyet Byron hátgerincz-csontjába szúrt! Szánalomra méltó, méltó arra, hogy elforduljunk tőle — inkább lenne valaki macska és nyivákolna! Oh Ádámnak fia, azok a kikkel együtt élsz, szeretni fognak téged többé vagy kevésbbé a mely mértékben szeretetre méltó vagy. S a mi azokat illeti, a kikkel nem élsz együtt, ér az neked valamit, hogy ők neved betüit bevésték emlékezetökbe, valami határkő-féle hasonmásodat állítva mellé, a mely úgy hasonlít hozzád, mint én Herkuleshez. Bizony az nem sokat ér; igazán szólva nem ér semmit! És mégis, nézd! nincsen egyetlen lélek, a kit te szabadon tudnál szeretni; s egyetlen lélek jelenléte nélkül bizony nem jól van a te állapotod! Minő kietlenné lön világod; s te magad a nyelvnek egy kis üres fecsegéséért szégyenyé, bukott emberré lettél; tönkre menve nem az erszényben, hanem a szívben és a lélekben. „Az önszeretet aranybornyuja, — mondja Jean Paul — egy égető Phalaris bikává nőtt meg, hogy megemészse mind tulajdonosát, mind tisztelőit.“ A nagyravágyás, a fénylésnek és túlfénylésnek kívánása volt a bűnnek kezdete e világon. Az az író, ki a maga hírére épít, már csupán ez által is nem nyilvánítja-e magát Lucifer követőjéül (más néven Sátán, az ellenség) s a sátáni iskola tagjául.

Scott életének ezen költői időszakára esik, hogy összeköttetésbe lépett a Ballantyneokkal, s bár álarcz alatt, nagyban az üzértséghez fogott. Azok előtt, kik őt a hősnek fényében szeretik tekinteni, s a kiknél a *vates* ép' úgy *prófétát* mint *költőt* jelent: életének ezen része kissé összeférhetetlennek fog látszani a vates és költő életével. Úgy tekintve a dolgot, a minő az a valóságban volt, s úgy magát Scottot is: ez a vállalat, minthogy olyan siralmasan végződött, szerencsétlennek nevezhető ugyan, de különben igen természetes volt. A gyakorlati Scott, ki minden dologban a gyakorlati eredményt nézte: a gazdag jövedelmet kétségkívül egyik leggyakorlatibb dolognak tartotta. Ha becsületes módon bármiként pénzt lehet szerezni, ha költemények írása által: miért ne azoknak nyomtatása és kiadása által? Ezzel még nagy dolgokat lehet elérni; egyszerre sok nehézségtől szabadulhat meg az ember — a könyvvarusok ezerféle boszantásának s a hibás felek pörleke-

désének így egyszerre vége lesz. A nyomdászati és könyvkiadási vállalat végre is nem áll oly messze a könyviro foglalkozásától. Voltaire a maga idejében sok pénzt szerzett mint hadibiztos; még pedig, ha jól emlékszünk, mint élelem-szállító. Azt mondják, hogy maga Szent György szalonnát árult Cappadociában. Az okos ember olyan úton halad célja felé, a melyik oda vezet. Társadalmi állás, rendelkezési képesség a világ javai felett: ez volt Scottnak beismert célja; s mindezek felé a legelső parancsolat Jago szerint ez: *tégy pénzt erszényedbe.*

S itt megjegyezhetjük azt is, hogy talán nem volt soha író, a kiből kevesebb érték lett volna mint Scottban, a mi az írói küldetés anyagiatlan (mondjuk magasabb, szellemi) részét illeti, bármely értelemben. Nemcsak a hírnek nevezett képzeletet s a azzal együtt járó phantasticus nyomoruságokat értjük; hanem általában azt, a mi munkájának szellemi magvát és tartalmát képezi, erre vagy amarra irányulva. S általában aligha volt munkáinak más tartalma és eredménye, mint a mit — hogy úgy szóljunk — látni lehet a szemmel, vagy épen megfogni és a zsebbe dugni. Nagyon is kevésé phantasztá ez a mi vátesünk. És mégis úgy volt: ebben a tizenkilencedik században, a mi legnagyobb írónknak, ki minden mások felett összehasonlíthatlanúl a legnagyobb mértékben látta el a világot olvasni valóval, nem volt semmiféle isteni izenete, a mit hirdessen a világnak; s a világ az ő hatása alatt nem is óhajtott felemelkedni, vagy megjavulni, vagy tenni ezt vagy azt, hanem egyszerűen fizette az írókat azokért a könyvekért, melyeket az számára írt. Igen figyelemreméltó dolog; talán a legalkalmasabb egy olyan kor számára, mely ernyedtté lön, hitét elveszté, és megrémült a scepticismustól? Vagy talán egy egészen másforma kor számára, egy olyan koréra, mely mindenestől békés, győzedelmes haladásban van? Legyen ez akármiként, annyi igaz, hogy Shakespeare ideje óta nem volt nagy író, a ki annyira öntudata nélkül lett volna akármi célúnak a nyilatkozásban, mint Walter Scott. Egyaránt öntudatlan mind a két nyilatkozat; egyaránt őszinte, teljes kiömlései a lelkeknek, melyekből származtak; de vajon egyenlő *mélyek* voltak-e? Vagy talán az egyik égő tűz, a másik tűnékeny villó láng vagy gyantával készített tűzi játék vala? E kérdést a két léleknek viszonylagos értéke dönti el; mert mindkettő egyaránt önkéntesen nyilatkozott, egyiket sem korlátozó nyilatkozatában valamely utolsó cél. Shakespeare, darabjai írásában semmi más

czélt nem tartott szem előtt, mint hogy közönséget gyűjtsön a Globe színházba. És mégis minő eredményei lettek ezeknek a daraboknak! Hirdesd egyenes szívvvel, a mit *daemonod* sugall tenéked; ha égből jött tűz az, nagyon jó; ha gyantából készült tüzi-játék — az is ér annyit, a mennyit érhet, s tán jobb a semminél.

A bíráló általában azt kívánja, hogy egy beszélőnek, ily rendkívül komoly mindenségben, mint a mienk, legyen valami mondani valója. A beszélő szívében ott kell lenni az evangéliumi örvendetes izenet egy nemének, égetve őt, míg azt ki nem mondja; különben jobb volna rá nézve, ha nem nyitná meg száját. Olyan evangéliumot hirdessen, mely valamivel határozottabb és kifejezettebb mint ezé a Scotté — hanem ha azt egy oly kornak hirdeti, mely teljesen ernyedt és sem kételye, sem hite nincs. Ezeket követeli a bíráló az írótól; mindamellettt kész elismerni a nagy értéket a mi van Scott becsületességében, ha másban nem is, hogy ő az volt a mi volt, egész őszinte igaz hittel. Ime egy valami, mely nem semmi. Ha nem égből jövő hirnök is, szemeivel a magasba tekintve, de nem is hiú álmodozó, a maga rendszereivel, képzelgéseivel, üres kiáltozásával, fanatismusával, s „a nemes lelkek végelgyengülésével“ — tele nyomorral, nyughatatlansággal és rossz akarattal; hanem egy erős, békés, földi ember. Messze, mint a föld az égtől, áll Scott az első sorban említett jellemek alatt; de magasan, mint a virágos föld a kietlen Tartarus fölött, áll az utóbbiak fölött. Hadd éljen a maga körében, és mi adjunk neki tiszteletet ott.

Ma már egy kissé késő volna bírálatot írni azon verses elbeszélésekről; mindamellettt annyit elmondhatunk, hogy azoknak nagy népszerűsége eléggé természetesnek látszik. Először is meg volt azokban az értéknek, az eredeti emberi erőnek elvitázhatatlan benyomása. Ez, mely bizonyos fokig minden népszerűség alapjában ott van, vagy legalább azt tartják, hogy ott van: szokatlan fokig nyilatkozott Scottnak ezen rémes elbeszéléseiben. A képek igazán voltak festve és előállítva; az emberi indulatok felfogva és átérzve. Ha azt nézzük, hogy abban az időben az ócska rongyoknak minő toldozgatásaiból és foldozgatásaiból állott az irodalom, be kell ismerünk, hogy azokhoz képest Scott értéke magasabb, sőt összehasonlíthatlanul magas volt. Mikor Hayley volt a fő énekes, bizony egy Scottot meleg szívvvel üdvözölhettek. Avagy

A növények szerelme, vagy éppen *A háromszögek szerelme* is, érték annyit, mint a férfiak és asszonyok szerelme és gyűlöletei? Scott annyira jobb volt annál, a mit helyettesített, mint a mennyivel többet ér a lényeg a lényegnek unalmasságig ismételt árnyékánál.

De másodszor elmondhatjuk azt is, hogy az a *neme* az értéknek a mi Scottban nyilatkozott, kiválóan alkalmas volt az emberek akkori kedélyállapotához. Szellemi ernyedtségre jutott kornak neveztük azt, mely elveszté hitét, mindamellet megrémült a scepticismustól; kényszerítve arra, hogy megbénított fél-életet éljen, új és különös körülmények közt. S az, a mit e rajzok mindenek felett nyujtottak, az erőteljes egész élet volt. Az olvasót visszavitték a durva, erőteljes időkbe, a hol a mi betegségeink még nem léteztek. A megtermett harczosok, bivalybőrbe és vasba burkolva valamennyi, szivök is körülvéve hármas érczel, ugratták roppant harczy méneiket, rázták halált adó dárdáikat, s mentek előre a leghatározottabb módon, mit sem kételkedve. Az olvasó sohajtott, bár némi halvány vigasztalódással: „oh bár én is abban a korban éltem volna; bár soha ne ismertem volna ezeket a logikai fonalgúzsokat, ezt a kételyt, ezt a betegességet; s lettem volna élő lény az élő emberek között!“ S tegyük hozzá végül, hogy ezen ujonnan fölfedezett költői világban az olvasóról semmi magamegeröltetést nem követeltek; a mi szépség csak volt benne, az kítárta magát az első tekintetre. Az olvasónak meg volt engedve, a mit az olvasók nagy többsége úgy óhajt, hogy lefeküdjék kényelmesen és úgy vigyenek mindent a helyébe. A kifáradt képzelődés nyugalomba tért; egy olyan művész volt jelen, ki el tudta azt látni elevenen festett képekkel, izgató cselekvények sorozatával, s azt susogta neki: csak maradj nyugodtan; élvezd kényelemben a mit kapsz. „A miveletlen ember — mondja egy kritikus — csak azt kívánja, hogy lásson valamit történni. A finomabb izlésű ember már érezni is kíván. A teljesen kiképzett finomságu pedig megvárja hogy olvasáskor reflectálhasson.

A skót határszél dalairól mondtuk, hogy az volt a forrás, a melyből a verses elbeszéléseknek ezen nagy folyama eredt; azonban némelyek szerint azt még egy távolibb és elrejtettebb forrásig lehet nyomozni, Goethének *Götz von Berlichingenjéig*. Hogy mennyiben folyt be a nevezett munka Scott irodalmi pályájának eldöntésére, s hogy vajon a nélkül a

rimes elbeszélések és azután a prózában irt elbeszélések nem maradtak volna-e megiratlanul: ennek eldöntése nehéz és homályos dolog, s az egész kérdés nem nagyon fontos. De annyi tény, hogy az a két irány, a melyet *götzismus*nak és *wertherismus*nak nevezhetünk, s melyek közül az elsőnek nálunk Scott volt képviselője, megtette a maga útját egész Európán keresztül. Németországban is meg volt ez a sovárgó, fél-bánatos visszatekintés a múltba; Németországnak is meg volt a maga bivalyőr-öves, vartornyos irodalmi időszaka, s már át is esett azon, mielőtt Scott írni kezdett volna. S a mi a wertherismust illeti, nem volt-e meg nekünk a mi Byronunk és az ő egész nemzetisége? A wertherismus sehol, semmiféle formájában nem jelentkezett felényi erővel. S a mint Scott a lovag-irodalmat a világ széleiig elterjeszté, úgy terjeszté el Byron a wertherismust. Franciaországnak, mely el volt foglalva a maga forradalmával és Napoleonával, kevés ideje jutott akkor a götzismusra vagy wertherismusra; de mind a kettőt megkapta azóta egy saját külön formában; avagy nézzük a harminczas évek körüli „kétségbeesés irodalmát“, mi más az, mint wertherismus a legnyomorultabb formában; s a mérleg másik felén a nemes Chateaubriand, Götz és Werther egy személyben.¹⁾ Sajátságos, hogy az egész Európa mennyire hasonlít egy és ugyanazon ország megyéihez; ugyanazon befolyások alatt állva s azokon osztozva, a keresztes háborúk vagy még régibb idők óta. S ezek a mi dicsőséges háborúink csak megyei csetepaték, a melyek kölsönös tudatlanságból, elbizakodottságból és hányaveti beszédből támadnak; s végződnek tört alakokkal, kárral, pusztitással és véres orral.

Azonban ezt a dolgot mellőzve, a mi minket közelebbről érdekel, az, hogy a britt wertherismus Byron költeményeinek alakjában, a melyek oly hatalmasak és marók voltak: az emberek gyengült étvágyára rendkívüli hatást gyakorolt. E versekben is az érzelmek olyan neme nyilatkozott, mely mélyen érdeklé a modern társadalom lelkét; érzelmek, melyek *olyan szenvedélyből folynak, a mely képtelen cselekvésbe menni át, s a melyek egy olyan közönséges, kimivelt és hitetlen koréi, mint*

¹⁾ Nálunk a wertherismus Eötvös Karthauzi-jában, a götzismus Jósika regényeiben nyilatkozott, bár ez utóbbi a lökést inkább W. Scottól mint Goethétől kapta. A fordító.

a mienk, mint Byroné volt. Az ernyedt kor, melynek se hite se kételye nem volt, a byronismus felé egészen sajátos érdeklődéssel fordult. Itt, ha orvosság nem volt is annak nyomorult bénultsága és ernyedtsége ellen, legalább meg volt a nyomornak méltatlankodó erős állítása; egy kárhozzátó átok mondva ki a korra, a melyről minden ember érezte, hogy jelent valamit. A félig bánkódó visszatekintést a multba, sokaknál egyszerre a jelen átkozása váltotta fel. Scott az elsők közt volt a ki észrevette, hogy a verses lovag-regények napja hanyatlóban van. Az uralkodói pálczat mintegy tiz éven át tartá kezében — aránylag elég hosszú idő; s most úgy látszik, hogy eljött a trónról való megfosztatásnak vagy a lemondásnak ideje: kellemetlen dolog mindig; de a melyre ő készen tartá magát, mint egy igazi derék ember, hogy teljesítse azt méltósággal és hallgatva. Mindent összevéve, a költészet nem volt az egyetlen életmód nála; az adott már neki eddig elég sok pénzt; *ezt* legalább nem fogják visszavenni tőle. Állandóan el levén foglalva a kiadással, rendezgetéssel, sokféle hivatalos és üzleti dolgaival és érdekeivel: a bekövetkező változást mozdulatlan szemmel nézte.

Készen volt a lemondásra ebben a dologban, s ime a lemondásra nem lőn semmi szükség. Hadd változzék a verses regény prózává; rázd le annak rim-kötelékeit, s szállj ki szélesebb mezőre! 1814 tavaszán *Waverley* megjelent; emlékezetes esemény a britt irodalom történetében; a britt könyvkereskedés történetében háromszor és négyszerre emlékezetes. Byron dalolt, de Scott elbeszélt; s midőn a dal keresztül zengé magát minden változaton, le egész *Don Juanig*, Scottnak még akkor is volt elbeszélni valója s az egész világ hallgatott rá. A lovagregéknek minden elmúlt népszerűségét elnyelte egy még nagyobb. Hogy minő „sorozat“ következett *Waverley* után, s hogyan és minő eredménnyel, mindenki tudja; az elragadtatott bámulásnak egy nemével szemlélték és lesték azt mindenek. Szigetünkön alig emelkedett valaha irodalmi hírnév oly magasra; s nem terjedt el egyetlen egy sem oly széles körben. Walter Scottból Sir Walter Scott leve, Abbotsford bárója; a szerencse mintegy kiönteni látszék rá összes kincsét a gazdagságból, tiszteletből és világi jóból; egyaránt kedvence a fejedelmeknek és parasztoznak és minden körben levő embereknek. *Waverley* folytatásait, melyek gyorsan következtek egymás után, mintha soha végök nem szakadna, minden-

felé olvasták; úgy várták, mint az évi aratást minden rangbeliek, Európában mindenfelé.

Mindezekhez járult egy különös körülmény, t. i. hogy a szerzőt bár ismerték, mégis az ismeretlen volt. Mindjárt kezdetben igen sokan gyaníták, s később kevés értelmes ember kételkedett rajta, hogy Waverley szerzője Walter Scott. Mind a mellett bizonyos titokzatosság tartatott fön a dolog körül; ingerlő a nagy közönségre s kétségkívül igen kellemes a szerzőre nézve, a ki mindezeket nyugodtan szemlélte. Helyzete olyan volt, mint egy *incognito* utazó királyé. Mindenki tudta, hogy ő magas rangú király, lovagias Gusztáv vagy József császár; mindazáltal az udvari illem vagy az elkülönítő szertartás minden kényelmetlensége nélkül vegyül az emberek társaságába, mint Chevalier du Nord vagy Lothringen grófja; semmit sem érez a királyság terhéből, de élvezi annak magasztaltatását s azon kívül azt, hogy mindezt saját fülével hallja. Egy szóval a Waverley-regények keringtek és uralkodtak győzedelmesen; a nagy közönség képzelete előtt Waverley szerzője olyan volt, mint valamely élő mythologiai személy, s a világ fő csodái között foglalt helyet.

Erdemes egy tekintetet vetni rá, hogyan élt és hogyan viselte magát az illető egyén ily sajtáságos körülmények közt. Szívesen idéznénk Scottnak ez időbeli levelezéséből; de az nem igen világosítja meg a dolgot. Levelei soha sincsenek bizonyos fokú érdekesség nélkül, de ritkán, vagy sohasem érdekesek valami nagyon. Tele vannak vidámsággal, élcezel, szellemmel, de semmi bensőbb titkot nem mondanak el. A nélkül hogy eltagadnók azoknak őszinte voltát, — mit közönségesen őszinteségnek neveznek: azt mégis állíthatjuk, hogy sohasem erednek a lélek legbensejéből. A szokásos illedelmi formák, kellő tekintet saját és a másik félnek igényeire és hiúságára: sohasem tévesztetnek el szem elől. Egy a világban élő, legemberibb embernek levelei azok, s példányszerűek a magok nemében — de a világnak embere mindig látható bennök; a mint valósággal Scottnak igen kevéssé volt szokása másként beszélni, talán még önmagával is. Inkább Lockhart elbeszélésének szemüvegén keresztül vetünk rá egy-két tekintetet. Az első, midőn a regens herczeggel ebédel; csaknem hivatalos természetű dolog.

„A herczeg meghallván Mr. Crokertől (ki akkor titkár volt a tengerészetenél), hogy Scott márczius közepe felé (1815)

Londonban lesz, azt mondá neki: „tudassa velem, mikor itt lesz, s majd egy kis barátságos ebédet rendeztetek akkora, a mi neki tudom tetszeni fog! S mitán be lőn mutatva és kegyesen fogadva a reggeli elfogadás idején, Mr. Adam által, ki akkor a királyi háztartás körében valami bensőbb tisztet viselt, csakugyan ebédre hivatott. A regens Mr. Adammal előbb már arról is tanácskozott, hogy kiket hívjanak még meg Scotton kívül. „Legjobb lesz,— mondá — ha csak néhány ismerősét hívjuk meg, s azok közt minél több skótot, annál jobb.“ S mind Adam, mind Croker azt mondták nekem, hogy a társaság a legérdekesebb és legkellemesebb volt, a melyre csak emlékeznek. Ott voltak, ha jól tudom, York herceg, Gordon herceg, Hertford marquis, Fife grófja és Scott régi barátja Lord Melville. A herceg és Scott, — mondja Mr. Croker — a két legkitűnőbb adomázó volt — mindenik a maga módja szerint — azok közt, a kiket én valaha hallottam. Mind a kettő ismerte a maga erejét, s azon este igyekeztek egymáson túl tenni, a hallgatók nem közönséges gyönyörködésére. Hazafelé menet igazán nem tudtam eldönteni magamban, hogy kettőjük közül melyik ragyogtatta tehetségét jobban. A regens el volt ragadtatva Scott által, s Scott viszont ő általa; s midőn később be-bejött Londonba, gyakran volt a királyi asztal vendége.

Mr. Adam mondja, hogy a herceg különösen gyönyörködött Scott azon adomáiban, melyeket ez a régi skót bírákról és ügyvédekről beszélt, s melyeknek egyikét ügyesen alkalmazta Scottra a vendégség folytán. Az adoma a következő: Braxfield, a Lord-főbíró, a vándor-törvényszékek alkalmával, valahányszor az ország egy bizonyos vidékén járt, mindég meg szokott látogatni egy jómódu gentlemant a törvénykezési hely közelében, s ott töltött rendszeren egy éjszakát; s minthogy mind a ketten szerettek sakkozni, rendszeren ezzel tölték el az időt. Valamelyik tavaszi körút alkalmával a játszmának nem lett vége reggelig, s midőn Braxfieldnek mennie kellett, azt mondja a gazdának: „No, Donald, majd az őszszel visszajövök a folytatásra, addig hadd pihenjen a tábla.“ Csakugyan vissza is tért októberben, de nem régi barátjának vendégszerető házába, miután ez a gentleman azon idő alatt hamisításért bünvádi kezeset alá lőn fogva, s neve ott volt azokénak sorozatában, a kik most ítélet alá kerülendők voltak, korábbi vendégének elnöklete alatt. A „laird“ ügyét csakugyan tárgyalták, és a jury őt *bűnösnek* ítélte. Braxfield feltette hivatalos fővegét, s kimondá a tör-

vény ítéletét a szokott formában: „felakasztatol nyakadnál fogva míg meghalsz, s az ur legyen irgalmas boldogtalan lelkednek.“ Kimondván e rettenetes ítéletet erős csengő hangon, Braxfield letevé félelmes fővegét, barátságosan billenté meg fejét szerencsétlen ismerőse előtt s félig elfojtott hangon mondá neki: „és most, Donald fiam, azt hiszem, ez egyszer sakk-mattot adtam neked.“

Éjfél felé a herczeg koczintásra hívá fel a társaságot, iván a Waverley szerzőjének egészségére, s jelentőség-teljesen nézett Scottra, mintha ő érte üritne poharat. Scott egy pillanatra zavarba jött, de rögtön összeszedte magát, s poharát színig töltvén mondá: „felséged úgy néz rám, mintha azt hinné, hogy nekem van valami igényem ezen toaszt dicsőségéhez. Nekem nincs ahhoz semmi jogom; azonban gondom lesz rá, hogy a Szemérmes Simon értesüljön a nagy megtiszteltetésről, melyben itt részesült.“ Azzal kiitta borát, s erős hangjával csatlakozott az éljenzéshez, melyet a herczeg kezdett. Azonban mielőtt leülhettek volna, a regens még egyszer poharat emelt: „ezt pedig, uraim, a Marmion szerzőjének egészségére — és most, Walter fiam, azt hiszem ez egyszer sakk-mattot adtam neked.“ A második pohárköszöntés után még erősebben és hosszabban éljenzettek, s Scott felállt s egy rövid beszédben megköszönte a tiszteletet, a mely kis beszéd Mr. Adam szerint ép' ugy méltóságos, mint kellemes volt.

Vagy nézzünk meg egy másik ebédet, amattól sok tekintetben nagy távolságra, mely teljesen *nemhivatalos* és sokkal jobban van leírva. Az Ballantyne Jakabnak, a nyomdász és kiadónak ebédje, a szent János utczában, Edinburghban, egyik Waverley regénynek születése napján.

„A lakoma, hogy Jakab saját kedvencz kifejezését használjuk, *pompás* volt; egy városi tanácsoshoz méltó kiállítása a tekenős békának és vad-pecsenyének, hozzáillő kíséretével a jeges puncsnak, a kitünő sörnek és a kedves italu madeirának. Mikor az asztalról levették a terítőt,¹⁾ a köpczös *praeses* felállt magával emelvén mindazt, a mit Kemble János borából

¹⁾ Angol szokás maig is, hogy mikor a tulajdonképi ebédnek vége van, az asztalról a tányérokat, evő-eszközöket s az asztalterítőt leszedik, s az így pusztán maradt asztalra rakják fel a borokat és gyümölcsöt, s mindez idő alatt a vendégek helyökön maradnak.

megihatott, s erős csengő hangon kiáltá el Macbeth felköszöntését:

„Töltsd szinig!

Mindnyájatok jó kedviért iszom.“

Ezt követte egy másik, „a királyért, az isten áldja meg!“ — majd a harmadik: „uraim, még egy felköszöntés hiányzik, a mely sohasem volt és sohasem is lesz elmulasztva az én házamban: azt mondom, Scott Walter úr soká, sokáig éljen!“ A felköszöntést illő tisztelettel fogadták; Scott röviden megköszönte azt a társaságnak, néhány meleg szóval megemlékezvén a házigazdáról is, s ekkor Balantynéné elhagyta a társaságot; a palaczkok körbe jártak kétszer vagy háromszor a szokott módon; akkor Jakab még egyszer felállt, homlokán mindenik ér ki volt feszülve; s nem erős csengő hangon mint előbb, hanem titkolódzó fél suttogással — a melylyel a szinpadi összeesküvő iszonyatot szokott támasztani a karzaton — mondá: „uraim, egy teli poharat Waverley halhatatlan szerzőjéért!“ Az éljenzés zajára, a melyben Scott, szokása szerint, részt vett, mély hallgatás következék, s ekkor Ballantyne elkezdett sajnálkozni azon, hogy az ő kitünő, de túlságosan szerény írója még mindig jobbnak látja homályba rejteni el magát a világ tapsai elől; megköszönte a társaságnak az elismerést, a melylyel „a névnek árnyéka“ fogadtatott, s biztosítá őket, hogy Waverley szerzője, midőn erről a dologról értesül, bizonyosan igen boldognak érzi magát stb. Mindezen komédiázás alatt Scott arcának ünnepélyes, csendes humora tökéletes volt; később néhány vendéggel eltávozott, s Jakab a társaság közkivánatára egy fejezetet olvasott föl az új regényből, a melyet leghatásosabbnak gondolt.“

Oda át Abbotsfordon a dolgok még szerencsésebben folynak. Scott ugyancsak épít ott, a Tweednek kedves partján; földet vett és még egyre vásárol; a mily gyorsan jön az új arany egy-egy új Waverley regényért, ép' oly gyorsan, sőt még gyorsabban változik az át hold földekké, kövé, s kivágott vagy ültetett erdővé.

„Február közepe táján (1820) — mondja Lockhart — miután már előbb tisztába jöttünk a felől, hogy legidősebb leányát a tavasz elején nőül veszem — elkísértem őt és családjának egy részét egy kis, rövid látogatásban Abbotsfordra, a mely egy-napos kirándulásokban Scott nagy gyönyörűséget talált. Ilyen alkalmakkor a rendes időben pontosan megjelent a tör-

vényszéken, azonban a fekete palást alatt a hivatalnok fekete ruhája helyett falusi gúnyájába volt öltözve, zöld felöltővel és a többi. Pontban tizenkét órakor a törvénytörés feloszlott; Scott leveté a hivatalos palástot, örömteljesen dörzsölte kezeit s indult a Tweed partjaihoz, stb.

Másnap (vasárnap) a reggelinél megjelent Ballantyne János is, kinek a szomszédban volt valahol egy kis vadász-kunyhócskája, egy vendéget is hozva magával; s miután szép, tiszta idő volt, mihelyt Scott felolvasta az egyházi liturgiát s Jeremy Taylor predikációi közül egyet, azonnal mentünk ki a szabadba, hogy még délelőtt egy nagy járkálást tegyünk itt a földelken; Maida (a vadászszob) és társai csatlakoztak menetünkhöz, s azokkal együtt Tom Purdie, Walter Scott hűséges csatlósa.

Valamennyien bámultak az eleven könnyüséget, a mellyel Scott járt előttünk, de senki sem annyira, mint Ballentyne vendége, Constable, ki gyakran kénytelen volt megállni és homlokát törteni, s megjegyzé, hogy „nem minden könyvirő tudná bele vinni ilyen multságba;“ míg Tamás arca ragyogott az örömtől, hogy a potrohos könyvárusnak ezt a kinlódását látta. Scott talán, már a tizedszer kiáltott fel örömeiben: „Pompás idő lesz az idén fáinkra Tamás!“ — „Igaz az, uram,“ — mondá Tamás; azután a könyvárus felé tekintve veté hozzá: „s úgy gondolom, hogy *könyveinkre* is jó esztendő lesz az idei.“ S valóban Tamás mindig úgy beszélt a *könyveinkről*, mintha azok épen olyan rendes termése lettek volna a földnek, mint a *mi búzánk* vagy *árpánk*. Hazafelé menve, Scott, miután egy kissé fáradt volt, bal kezét Tamás vállára tevé, rá támaszkodva, oly nyílt szivességgel fecsegték „vasárnapi ponyjához,“ a mint a hűséges ficzkót hinni szokta, mint a társaság többi tagjaihoz; s néha Tamás is közbe szólt, eszesen és férfiasan, s nevetett egyet-egyed, midőn megértette az éleztet. Látszott az arcán, hogy minő büszke rá, hogy ura reá támaszkodik.

Lehet képzelni, hogy ez az Abbotsford mennyire meglőn verve mindenféle látogatókkal, turistákkal, csoda-látni-vágyókkal s más ilyen veszedelmes néppel. Etrick magánostája megnépesült; valamennyi ösvényt a zarándokok tarka tömegének léptei s lovak patái verték fel. Nem kevesebb mint „tizenhat társaság“ érkezett Abbotsfordra egy nap alatt; férfiak és nők; peerek és socinianus papok; mindaz a ki kitünő volt s a ki bámulta a kitünőséget. Lockhart szerint soha irónak magánya így be nem volt lépve látogatókkal, talán Ferneyt ki-

véve Voltaire idejében, a ki azonban felényire sem volt megközelíthető. Végzetes faj ezek a látogatók! de hijába, így hozta a sors. Scott *egészséges volta*, testileg úgy mint értelmileg; jellemének tömör szilárdsága sehol sem mutatkozott határozottabban, mint abban, a hogy sorsának ezt a részét tűrte és fogadta. Halljuk Basil Hall kapitányt, az egyik látogatót, mit ír:

„Elég idejében érkezünk meg, s több más vendéget találtunk ebéd mellett. A köztermek olajjal vannak világítva s rendkívüli fénynyel. — Ha száz íróttollam volna is, melyek közül mindenik külön, egyszerre egy adomát írna le, nem gondolom, hogy felét leírhatnám azoknak, a melyeket gazdánk mind-egyre szórt szét maga körül. — Az elbeszélés mint egy költészet patakja ömlött ajkairól; az út sáros és alig járható, mégis én nem emlékszem, hogy valaha láttam volna oly érdekes helyet, a minővé ezen hatalmas varázslónak ügyessége tette ezt a szűk zugot. — Lehetetlen érinteni akarmi tárgyat, hogy ő rögtön egy arra találó adomát ne mondana. — Így haladtunk tovább, mintegy vitetve, a dal és elbeszélés folyamán. Este, igazán, nagy lakomában részesültünk. Sir Walter kérdezte tőlünk, hogy olvastuk-e valaha *Christabelt*? — Ma, reggelinél, mint rendesen, ismét hallottunk vagy 150 adomát — isten tudja, hogyan jöttek azok elő. — Hol van ily nagy tehetségű ember — ki annyira képesítve volna rá, hogy a legmagasabb, a legbüszkébb helyet foglalja el az irodalom élén, az egész világ izlésének, képzeletének élén! stb. stb.“

Ilyen tisztelők közt, kik „tizenhat“ csapatjával érkeztek naponként, egy közönséges ember elveszítette volna súlypontját; istennek képzelé vala magát s rázni próbálja vala a világ-egyetemet. Egy kicsinyesen ingerlékeny ember, Scott világos eszével, megtisztította volna jószágát tőlök, ez alkalmatlan legyektől, kiadván rendeletben: hogy egyetlen dongó-légy is ide ne közelítsen, zavarni az embert munkájában — czukros pép és szabadalmazott légyvesztő büntetésének terhe alatt! A jó Sir Walter, mint egy nyugodt, derék ember, egyiket sem tevő. Hagyta, hogy történjék a dolog a maga módja szerint; élvezte a mi abban élvezhető volt; eltűrte a min szép szerével nem lehetett segíteni; s elvégezte ezek mellett minden nap a maga részét a regényírásból s megőrzé lelke összhangját; — egy szóval, bele találta magát ebbe a zszibongó környezetbe, s kényszeríté azt, hogy szolgálja legyen, a mint bele találta volna magát (s talán még nagyobb könnyedséggel) a csendes, szegény és magányos

életbe is. Mindamellett ő neki is ártalmára vált az a dolog és a legsiralmasabb módon lázba hozta benső életét, bár e lázt féken tudta tartani; de mégis kevésbé ártott neki, mint ártott volna bármely más embernek. Mert vendégei nem mindig a dongólegyek közül valók voltak; távol attól. Lockhartból még egy képet veszünk át, — a legfényesebb kép, a melyet egy britt Ferney valaha nyújtott vagy valószínűség szerint nyújtani fog, — s azzal elhagyjuk Abbotsfordot s Scott életének uralkodó, legkiállóbb magaslatát.

„Nappényes, tiszta szeptember reggel volt, bizonyos éles-ségével a levegőnek, a mely csak kétszerte kedvesebbé tette a nappényt, s mindenki készen volt egy nagy agarászó kirándulásra, Newark Hillre. Az egyetlen vendég, a ki más mulatságot tervelt ki a maga számára, a szenvedélyes horgász, Mr. Rose vala; azonban ő is ott volt kis lován, halászó rúdjával és hálójával, s a többi halászni készülő társakkal együtt megvárta a fő-menet elindulását. Sir Walter Sibyl nevű lován ült, vezérelve a menetet, egy nagy vadász-ostorral kezében; s egy csomó vidám fiatalember és hajadon között, a kik minden fegyelmet hajlandók voltak lekaczagni, előtűntek — mindenik lóháton s mindenik oly elevenen, mint a legifjabb sportsman a csapatban —, Sir Humphry Davy, Dr. Wallaston, és a skót szépirodalom pátriárchája, Henry Mackenzie! Laidlaw volt az adjutans, egy hosszú farku, vékony, Hoddin Grey nevű highlandi lovon, mely sebesen és jó erővel szaladt alatta, bár a lovag lábai csaknem a földet érték a nyeregből. De a legfestőibb alak valamennyi közt, az óvó-lámpák nagyhirű föltalálója vala. Ő kedvencz mulatságáért, az angolna-halászásért jött, s ezt cselekedve is Rosezal együtt a megelőzött két-három napon át; s a vadászásra vagy nem volt alkalmas ruhája, vagy pedig hirtelen gondolta rá magát, hogy Rose csapatát Sir Walteréért ott hagyja: elég az hozzá, hogy halászó öltözete — nagy, széles karimájú barna kalap, körültekergetve sokszorosan bélhúrral és megtűzködve halász-horoggal, nehéz, hosszú-szárú csizmák, a melyek becsületére váltak volna egy hollandi csempésznek is, egy nagy dorong, befecskendezve lazacz vérrel —, sajátságos ellentétet képeztek a körülte levő és sokkal kevésbé nevezetes gavallérok csinos vadász-kabátjai, fehér nadrágjai és kifényesített lovag-csizmáival. Dr. Wallaston feketébe volt öltözve, s arcának nemes, komoly méltóságával egy vadászó érsek gyanánt nézett ki. Mr. Mackenzie, ekkor már 76 esztendőös öreg ember,

zöldbe szegett fehér kalappal, zöld szemüvegekkel, zöld kabátban és hosszú, fekete bőrből készült s gombolható lábszár-harisnyákkal, nyaka körül zsinoron egy sip: olyan elhatározott bátor lóhátas vadásznak látszott, mint akár Huntly Burn kapitány. Tom Purdie és alárendeltjei egy pár órával megelőztek bennünket a kimenetelben, magukkal vive valamennyi agarat, a mennyit csak összeszedhettek Abbotsfordon és környékén; de az óriás Maida itt maradt ura mellett, s most ott ugrándozott Sibyl körül, ugatva örömeiben mint egy kölyök kutya.

„A menet rendje már meg volt állapítva s Lady Scott nyitott hintaja épen indulandóban, midőn Lady Anne elhagyja a sort s kaczagva kiáltja: „Papa, papa! kedvencedet csak nem hagyod itthon!“ Scott körül nézett, s úgy gondolom kissé elpirult és mosolygott is, midőn észre vett egy kis fekete malaczt lova körül ugrándozni — bizonyára olyan vendég, a kire nem számítottak e kirándulásnál. Keményen próbált nézni az állatra és ostorával feléje suhintott, de ugyanabban a pillanatban kénytelen volt ő is csatlakozni az általános éljenzéshez. A szegény kis malacznak csakhamar kötelet vetettek a nyakába és elhurezolták az ólak felé; Scott a malacz után nézve, elkezdé szavalni álpathosszal egy régi pásztori költemény első versszakát:

Jaj, mit tegyek, ha eldöglik malaczkám,
Világon sincs ily szép, kedves malacz tán;
Ez nékem az egyedüli jószágom,

Ha megdöglik, én istenem, beh szánom! — az éljenzés és kaczaj kétszerte hangosabban tört ki, — s aztán a menet megindult.

„Ez a malacz, isten tudja miért, a legsentimentalisabb ragaszkodással viseltetett Scott iránt, s folyvást követelte, hogy ereszsék el őtet is Scott kíséretében, együtt a többi agarak és vadász-ebekkel. De sőt emlékszem, hogy egy másik nyáron épen ilyen tolakodólag belé szeretett egy tyúk. A dolog kimagyarázását a bölcsészekre bízom — de ezek voltak a tények. Sokkal nagyobb tisztelettel viseltetem a közönségesen rágalmaztatni szokott számár iránt, semhogy azt a malaczczal és a tyúkkal egy kategóriába helyezzem; azonban annyi tény, hogy egy pár évvel ez események után, feleségemnek volt két ilyen állatja, melyeket egy kis kocsiban használt, s valahányszor atyja (Sir Walter) megjelent falusi lakunk kapuja előtt, a két állat azonnal elhagyta a legelészt, oda koczogott a palánk ső-

vényhez, s arra feltette orrát, hogy — mint Washington Irving mondá a vén sövényfonóról — „egy kis rövid terécselést tartson a földesurral.

„Itt, Chiefswoodban töltök, én és feleségem, 1821-nek nyarat és őszt; s az ekkor és ezután itt töltött hónapok legboldogabb részét teszik életemnek. Elég közel voltunk Abbotsfordhoz, hogy azon hely fényes és folyvást váltakozó társaságában részt vegyünk, a mennyiszer csak nekünk tetszett; a nélkül, hogy ki lettünk volna téve azon tehernek és kimerülésnek, a melylyel a mindennap érkező új vendégek elfogadása nehezedett a családra, magát Sir Waltert kivéve. De az igazat megvallva, még ő sem bírta el mindig a sok fárasztó terhet, a mivel az ilyen mérvü nyílt háztartás együtt járt. Még az ő lelki ereje és jó kedve is megtörött néha a tanult unalmasság ünnepélyes tapsai, a festett és parókás urhölgyek üres raptusai, a neveletlen idegenek piócza-természetü kíváncsisága és kérdezzgetései, s a leereszkedő mágnások nagyurias nyafogása alatt. Mikor így otthon rosszul érezte magát, hirtelen valami dolog jutott eszébe, a melyet okvetetlen el kell végeznie birtokának távolabbi részén, s vendégeitől engedelmet kérve, lóra ült este, s még napfeljötte előtt ott volt a völgyi kis kunyhónál, mikor annak lakói még fel sem keltek. A Sibyl patkóinak csattogása, Sáfrány és Torma ugatása, s magának Scottnak vidám *reveillé* kiáltása ablakunk alatt: tudaták velünk, hogy mára leveté a terhet magáról, s ezt a napot kedvére akarja eltölteni fogadójában. Mikor felkerestük, rendesen ott ült egy lombos körisfa alatt, mely a halom felét beárnyékozta a kis lak és a forrás között, körülvéve saját ebei- és a mieinktől, az erdésznek baltáját élesítve, s hallgatva Purdie Tamas magyarázatát, hogy az ültetést, hol szükséges legjobban ritkítani. Reggeli után külön szobába ment az emeleten s megirt egy vagy két fejezetet a *Kalózból*, s azt becsomagolván és elküldvén Ballantynenak, felkereste a hűséges Tamást, a hol az erdő-írtók dolgoztak, sokszor maga is úgy dolgozva köztük mint a legdolgosabb, a míg eljött az ideje, hogy nagy vendégeihez térjen vissza Abbotsfordba, vagy a nyári lak csendes kis körébe. Midőn kevés számú és jó ismerős vendégei voltak, gyakran meghívta őket, hogy jöjjenek át este felé valamennyien Chiefswoodba s ott találkozzanak vele; s bizonyára soha sem volt kedvesebb és szeretetreméltóbb, mint mikor ilyen alkalmaknál a fiataloknak segített rendezkedni és mulatozni. Kifogyhatatlan volt az elmés lelemé-

nyekben, hogy a szűk háztartás egy vagy más hiányát pótolja; s különösen szerette a bort a forrás vizébe leereszteni a fűzfa alatt, mielőtt járkálni kiment volna, s akkor húzta fel a kosarat, midőn az ebédet jelenték, — hozzá tevén, — hogy ezt a módját a borhűtésnek még nőtlen legény korában találta fel, s azt tapasztalta, hogy többet ér minden jégbe hűtésnél. Hasonlóképen, a mikor csak jó idő volt, azt kívánta, hogy a szabad ég alatt ebédeljünk, a mi által egyfelől megszabadultunk a kis szobák kényelmetlenségétől, másfelől természetes és könnyű dolog volt, hogy az urak a hölgyek körül a szolgálatot teljesítették, s így a cselédek kevés száma nem szolgált hátrányul.“

Bizonyára mindez nagyon szép; mintha csak Bocaccionak rajzait olvasnók; eszménye a falusi életnek a mi korunkból. Miért nem tarthatott tovább? a jövedelem nem hiányzott: Scottnak állandó, kikötött jövedelme bőven elég volt arra, hogy mindannak költségét fedezze, a mi ebben az életmódban értékes volt; sőt mindazért, a mi nem volt egyenesen terhelő, esztelen és megvetendő benne. Mintegy 2000 font (20,000 forint) évi jövedelme volt neki, a nélkül, hogy csak egy betűt is írna. Miért volt szükséges neki gyártania a teremtés helyett, hogy több pénzt szerezzen; és tömeget tömegre halmoznia lakásán, mignem az óriás halom összeomlott nagy zuhanással, őt magát is romjai alá temetve, holott volt neki biztos, kedves lakása, egészen szive szerint? Fájdalom, Scott, minden egészsége mellett is inficiálva volt; a legrettenetesebb betegségben szenvedett, az ambícióban. Ennyire juttatták őt a királytól nyert báróság, a világ kényeztetése és a „tizenhat társaság“ egy nap. Így aztán az üres rakétának nincs mit tennie, mint szállania magasabbra, minél magasabbra. Ennél fogva a kőművesek dolgoznak, a vésnökök faragnak, s kezdődik egy végnélküli, s általában siralmas megrendelési folyamat, márványlapokért asztaloknak, anyagokért a szobafalak behuzására, függönyökért és a függönyök disztiményeiért, a melyek narancs-színűek és barnás szürke-színűek: egy szóval, Walter Scott, egyike a világ kiválóbb tehetségeinek, kit csodálói a legkiválóbbnak tartanak, kénytelen agyonölni magát, hogy vidéki urasággá, hogy a skót *lairdek* egy családjának alapítójává lehessen.

Egyike ez a legcsodálatosabb, legtragikaibb történeteknek, a mik valaha estek a nap alatt. Ily hitvány szenvedély vihet egy oly erős embert olyan örült végletekre. Bizonyára, ha az ember bolond nem volna mindig, elmondhatnók, hogy van

valami kiválóan örült ebben, bármi legyen is a *vége*, hogy Walter Scott egy gőzgép erejével dolgozik mindennap azért, hogy 15,000 fontot szerezzen évenként, s azon szőnyegeket vegyen. Befedni a falait egy köháznak Selkirkshireben czikkczakkokkal, régi fegyverekkel és leszármazási táblákkal: minek nevezhetjük ezt másnak, mint a delirium egy nemének? Az a holdaknak holdakhoz való csatolása Selkirk megyében, hogy azok együvé foglaltassanak pergamenten s azon kívül kerítés-sel is s egynek a nevéről neveztesse: mi más ez, mint egy gyarló kisebb kiadása a ti közönséges Napoleonitoknak, Sándoraitoknak s egyéb hódító hőseiteknek, kiket az emberiség egyetlen tanítója sem nevez tiszteletreméltóknak.

Egész világ nem volt felényi bő
Sándornak, a midőn zokogni kezde,
Hogy nem lesz már mit meghódítnia,
Mint Diogenes szük hordó-rekeszsze;

Ki, a mint én tudom históriából,
Panaszló hangon soh'sem szólala,
Sem öklével nem dörzsölé szemét, hogy
Mért nincsen néki másik hordaja.

Nem ő! Es, ha a holdból nézve, (a mely még nagyon messze van a végtelenségtől), Napoleonnak birtokai oly kicsinyek mint az enyém: ugyan *mivé* lehetett volna, minden eshetőséget oda véve, ez az abbotsfordi birtok, legvégül is? A mint az arabok tartják, minden lélekben van egy kis fekete pont, ha csak egy borsószemnyi nagy; a melyre ha elkezdenek hatni, beárnyékolja az egész embert, s belekergeti nyomorultul a sötétségbe, a félőrültségbe, az éjszakába.

A mi ezeknek a Waverley regényeknek — (oly rendkívüliek kereskedelmi jellem tekintetében) — irodalmi jellemét illeti: arról, oly sok jó és rossz bírálat után, jelenleg kevés hasznosat mondhatunk. A nagy tény, a mely elmondható rólok, az, hogy gyorsabban voltak írva és jobban fizetve, mint bármely egyéb könyv a világon. Továbbá azt is be kell ismernünk, hogy azokban sokkal több érték van, mint szokott lenni ilyen eseteknél. Sőt, hogy ha az irodalomnak semmi más feladata nincs, mint csupán az, hogy kellemesen mulattasson dolog nélkül levő fáradt kedélyű embereket: akkor itt az irodalom tökélyével találkozunk; akkor ezeknél, hangosabban mint bár-

mely más műnél, felkiálthat a kényelmes olvasó: „hadd dőljek pamlagomra, hogy olvashassam örökké Walter Scott regényeit!“ A compositio, bár néha gyenge, mindazáltal többé-kevésbbé összefügg, s mégis csak compositio. Van bizonyos szabad folyása az elbeszélésnek, az eseményeknek, az érzelemnek; könnyű, mesteri összefüggés az egészen keresztül, mintha az egy művész szabadkézi rajza volna. Tökélye a rögtönözve írásnak. De sőt, bizonynyal vak ítélő volna az, a ki ezekben a regényekben fel nem ismerne bizonyos genialis, napfényes üdeséget és festőiséget; mind a tájak mind az alakok festményei igen kecsesek, ragyogók, itt-ott tele bájjal, melegítő fényvel, a legkellemesebb keretben összefoglalva; egy szóval, mély és őszinte szeretése nyilatkozik ott a szépek, úgy a természetben, mint az emberben, s tehetség, a mely ezt a legkönnyebben ki tudja fejezni képekben és szavakban. A természetnek üdőbb rajzát, mint a milyen Scotté, sehol sem fogjuk találni; s alig valahol szelesebb körü sympathiát az emberrel. Egy nyílt lelkű embernek nyilatkozata az; egy derék, nagy, tisztán látó emberé, ki igazi testvérségben él minden emberrel. E regények Scottot, meleg festőiségben és emberszeretben, a szemnek és a szívnek nyílt szabadságában, vagy egy szóval mondva: a lélek egyetemes *egészséges voltában*, a legelső írók közé helyezik.

Sőt még a jellemfestésnek magasabb és legmagasabb nemével is találkozunk nála néhol, de egészben sikerült jellemet egyet sem ad. Az ő Baillie Jarviejei, Dinmontjai, Dalgettyjei (mert ezeknek neve legio) egészen olyanok és úgy beszélnek, mint a miknek kiadják magukat; ha *teremtve* és poétailag élővé téve nincsenek is, de legalább egész a *csalódásig* jól játszák szerepüket, mint a hogy csak egy jó színész játszhatná. Nos hát, mi kell több? Az olyan olvasóra nézve, a ki kanapéján hever, semmi; de a másnemű olvasóra nézve sok. Hosszúra nyúlnék, ha kifejtenők itt a különbséget a jellemalkotásban Scott és másfelől Shakespeare vagy Goethe közt. Mindamellet e különbség a szó szoros értelmében roppant; az két, teljesen különmemű dolog, s egyiknek az értékét nem lehet a másikéhoz mérni. Rövid szóval azt mondhatnók, de a miben igen sok van, hogy Shakespeare a jellemeket szívéből kifelé alakítja; Walter Scott pedig a bőrükből befelé, és soha sem ér elég közel azok szívéhez. Az egyik csoport élő férfiakká és nőkké lesz; a másik alig ad többet, mint mesterséges külső hüvelyt, az elhíttetésig hiven befestett automatokat. Hasonlitsuk

össze Fenellát Goethe Mignonjával, a melyről egyszer azt mondák, hogy Scott megtisztelte Goethét vele, midőn azt tőle kölcsönözte. Elkölcsönözte Mignonból azt, a mit tudott. A kis termetet, a felfelé kúszó tehetséget, a ravaszságot, szóval, a *külső hüvelyt* azt elkölcsönözte; de Mignon lelkét nem tudta átvenni.

Ugyanezen értelemben elmondhatjuk, hogy ezek a híres könyvek egészen csak a közönséges, mindennapi lélekhez szólanak; hogy egy más nemű lélek szinte semmi táplálékot nem talál bennök. Vélemények, felindulások, elvek, kételyek, hit — valamivel többek annál, mint a mit egy értelmes vidéki úri ember megemészteni bír, nincsenek bennök. Rendes, a szokást nem zavaró, eszélyes, illemes minden; de semmi egyéb. Mondhatnók, nem volt meg Scottban, hogy sokkal többet adjon; ha kitér a rendes utról és a hősit próbálja meg, (a mi ritkán történik) csaknem azonnal a rózsaszínű érzelmességbe esik bele, s gyorsan ott hagyja azt az utat; miután senki sem tudta jobban, mint ő, hogy az sehova sem vezet. Általában, ha összehasonlítjuk Waverleyt, a mely még gonddal volt írva, az utána következők legnagyobb részével, a melyek már rögtönözve irattak: az ember sajnálkozik ezen rögtönzési methodus miatt. A *maga nemében* valami igen tökéletes származhatott volna Scottól; s az nem is volt egészen alsó nem; sőt ki tudja, egyéniségének öntudatos és önmivelő concentrációjával minő magasra emelhetne volna; a természet mekkora kincset rejtett bele, a melynek kifejlesztésére körülményei, — a legkedvezőbbeknek látszva, valósággal a legkedvezőtlenebbek, — nem ösztönözték.

De hát, a népszerűség lehangosabb kiáltozása és harsogása közt is, azt tartjuk emlékezetünkben, mint olyan igazságot, a mely örökké igaz marad, hogy az irodalomnak más czélja *van*, mint az, hogy kellemesen mulattasson dolog nélküli petyhüdt lelkű embereket: vagy ha nincs, akkor az irodalom igen szegény dolog; s akkor valami másnak kell azt a czélt kitűznie, betöltenie, akár nyer érte köszönetet akár nem; különben a hálás vagy hálátlan világ nem lenne világ többé. Ebből a szempontból ne sokat keressünk, s nem is sokat fogunk találni a Waverley regényekben. A tanításra, a feddésre, az építésre, a vigasztalásra vagy felemelésre bármely alakban, nem valók azok. A beteg szív ott nem lel gyógyulást; a sötétségben küzdő szív nem nyer vezetőt; a hősi, a mely meg van

minden emberben, nem talál isteni ébresztő hangot. S azért mondjuk, hogy azok nem épülének az emberiségi mélyebb érdekeken; relative szólva inkább csak a haszontalanabbakon; nem az örökké tartókon, talán nem is a soká tartókon. Valódiilag, ezen regények érdekes voltának nagy része a szokások ellentétéből származik. Egyik kornak nyelve, beszédmódja, a fegyverekben, ruhában és életmódban való divata, hirtelen és kiváló élénkséggel a másiknak szeme elé hozatik. Nagy hatást szül az ilyen, de e hatás a dolog természeténél fogva csak ideiglenes. Avagy egy pár század múlva nem leszünk-e mi is avult régiségek, s öltözetünk ép' oly csodálatos az akkoriak előtt, mint előttiünk a régieké? Nem a hasítékos szárú nadrág, vagy a magas tetejű kalap, vagy a bivalybőr-öv és az elavult beszédmód az, a mi bennünket a regényhősökben tartósan érdekel; hanem egyes-egyedül, a mi idők folytán is érdekel, az, hogy azok emberek. A bivaly-bőr-öv s a felöltőknek és ruháknak minden neme mulandó; egyedül az ember örökkévaló. Az, a ki ebbe mélyebben hatolt be, mint a többiek, tovább fog emlékezetben maradni, mint azok; a ki nem, az nem. Ezzel a mértékkel mérve Scott, a maga világos, gyakorlati szemével, emberszerető természetével és minden más egészséges tehetségével együtt, — nem mondjuk, hogy kicsiny, sőt a kölcsönkönyvtárak mindennapi regényeinek írói közt félistennek lehet. Nem kicsiny tehát; de bizonyára nem is nagy; saját korában több mint egy-kettő volt nagyobb ő nála; s a minden korok nagyjai között nincs benne valószínűség, hogy hely jusson neki.

Mi hát az eredményök ezeknek a Waverley regényeknek? Arra születtek-e, hogy csak egy nemzedéket gyönyörködtessenek? Egyet vagy többet; de minden nemzedéket: azt nem! Mindamellett, a mennyire mi kivihetjük, eredményök többféle volt. Mindenek előtt, és nem utolsóul, nem vehetjük-e azt az eredményt, hogy az emberi nem jelentékeny része ezekben jóllakott a pusztá élvezettel, s elindult valami jobbat keresni? Az olvasás által való pusztá élvezet nem mehet tovább, nem hozhat létre jobbat, embernek hatalma által; s az ember önkénytelenül kérdi: ez mindaz, a mit én tehetek? Scott, azt hiszszük, sok dolgot azok ultimatumáig, a váltságig kivitt, úgy hogy a változás kikerülhetetlen volt: nagy, bár indirect szolgálát.

De másodszer elmondhatjuk azt is, hogy ezek a historiai regények megtanították az embereket arra az igazságra, a mely bár kézzelfogható igazságnak látszik, mégis csaknem ismeretlen volt a történetírók és mások előtt, míg ezekből meg nem tanulták: hogy t. i. a világ elmúlt korai valóságos élő emberekkel voltak megnépesítve, nem pedig okiratokkal, állami okmányokkal, vizáلكodásokkal és abstract emberekkel. Nem abstractiók voltak azok, sem pusztá figurák és theorémák, hanem emberek, bivalybőr felöltöben vagy más felöltöben és nadrágban, arczukon életpirosság, szivökben szenvedély s a valódi embereknek szólásmódjai, vonásai és életereje bennök. Ez bár kicsiny szó, de nagy jelentése van. Jó lesz, ha a történelem gondol rá ezután. Azt, a mit „a bölcészet tanított a tapasztalat utján“ neki, jó lesz ha fölcseréli mindenütt az egyenes szemléléssel és megtestesítéssel. Csak is ez a tapasztalat; s a míg a tapasztalatnak joga van belépni, a bölcészet várhat kint az ajtó előtt. Ez nagy, és következményeiben termékeny szolgálát, a mit Scott itt tett; nyilvánvalóvá tön egy nagy igazságot; olyat, mely megfelel az ember substantialis természetének; de megfelel azon soliditásnak és igazmondásnak még a képzelet körében is, a mely neki jellemvonása volt.

Még egy szót itt a rögtönözve írás mesterségéről, melyet nagyban kezdenek dicsérni mostanság. Scott, úgy látszik, ebben első rangu mester vala. Gyorsasága rendkívüli volt; s a termelt anyag kitünő, tekintve azt, hogy a körülmények, a melyek között regényeinek egy részét írta, midőn maga már nem tudott írni, hanem csak diktált, valóban csodálatosokul vehetők. Értékes tehetség ez a gyorsan írás; sőt a mi Scott célját illeti, arra nézve ez volt az egyetlen helyes mód. Ha nagy fáradtsággal dolgozik, akkor sem kapott volna csak egy aranynyal is többet munkáiért; s az olvasó, kanapéján hanyatt dölve, sem érezte volna magát elégedettebbnek. Mindenféleképen szükséges volt, hogy ezek a művek gyorsan irassanak. Valóban minden dologban, írásban vagy más egyébben a mit ember végez, a szépség legelső feltétele az, hogy tudja az ember, *hogyan kell azt megcsinálni*. A tökély elérhetetlen; soha egyetlen asztalos sem csinált a világon egy matematikailag pontos derékszöget, mégis mindenik asztalos tudja, hogy mikor van meg a derékszög, és nem kinlódik rajta tovább, s nem veszi el keresményét az által, hogy azt minden áron pontosá tenni iparkodnék. A dologra fordított igen nagy veszödség ép

úgy a lélek betegségéről tanuskodik, mint az igen kevés. Az ép, egészséges lelkű ember minden dologra annyi fáradságot igyekszik fordítani, a mennyit az megérdemel, s akkor minden lelkiismereti mardosás nélkül kibocsátja kezéből. Mindezt a könnyen írás mentségére megengedjük, sőt ha kell, hirdetjük és követeljük.

De másfelől ép oly erősen, sőt erősebben valljuk és hirdetjük azt, hogy az irodalomban soha senki nagy dolgot nem alkotott és nem fog alkotni könnyen, hanem csak nagy fáradsággal. A könnyen írók, bárminő tehetség legyen bennök, gondolják meg ezt jól. Vajon könnyen történik-e az vagy nem könnyen, hogy valaki *a tőle telhető legjobbat adja*, bármely formában; s különösen ebben a formában, a melyet méltán a „lélek munkájának“ neveznek, dolgozván a gondolat mélységei közt, kiküzdván az igazat a homályosból és lehetőből, körülvéve minden oldalról az alaktalan hamis által? Bizonyára nem könnyen, ma és mindörökké. Az emberiség tapasztalata meghazudtolja azt; maga a dolgok természete ellentmond annak. Virgil és Tacitus nem voltak könnyen írók. Shakespeare, úgy lehet, gyorsan irt; de előbb mélyen és bensőleg gondolkozott: hosszan és kinosan gondolkodott ez az ember, a mint a különböztetni képes szem jól láthatja, s küzdött és lakozék sötét fájdalmak és vergődések között — bár nagy lelke mindarról hallgat. Ő irhatott gyorsan az alkalmas időben, miután készen volt azzal a mit ir. S valóban itt rejlik a dolog titka; ilyen gyorsaság az írásban, az előkészület kellő munkája után, ez a helyes methodus; miután a forró olvasztó kemence sokáig dolgozott és tüzesedett, hadd folyjon ki a szinarany egy ömléssel. Ez volt Shakespeare methodusa; bizonyára nem könnyen író ő, különben soha sem lett volna Shakespeare-é. Milton sem tartozott azok csapatjába, a kik könnyen dolgoznak; nem volt meg benne Shakespeare-é az a tehetsége, hogy gyorsan írjon még a hosszú készülés után is, hanem küzdött az írás alatt. Goethe szintén azt mondja, hogy ő „semmit sem kapott álmában“; de nagyon is jól tudja mindenik lapról, hogy hol vette azt. S csakugyan prózája a legjobb próza azok közt, a mit a modernek irtak. Schiller, mint egy szerencsétlen és egészségtelen ember, „könnte nie fertig werden“, sohasem tudott elkészülni, s nemes szelleme küzdött bár nem bölcsen, de annál nagyobb erővel, míg végre életét is felemészte az, hősiesen. Avagy Petrárka könnyen irt-e? Dante elsóványodik

Divina comediája mellett; komor, magános élethalál harcban azzal, hogy meggyőzze és megcselekedje azt, ha összes legjobb tehetséggel megteheti: és aztán meggyőzte és elkészítette, s annak égő tűzü élete örökre fenmarad az emberek között.

Nem; a teremtés, bárki elgondolhatja, nem lehet könnyű; még Jupiter feje is erősen fájt és láng csapott ki belőle, midőn abból a fegyveres Pallas megszületett. A mi a gyártást illeti, az más dolog, és lehet könnyű vagy nem könnyű, a szerint a mint veszik. De még a gyártásnál is az általános igazság az, hogy az egyazon gyártónál, a készített anyag értéke egyenes arányban áll a ráfordított munka mennyiségével. Hagyd el azért, oh könnyen-író, a nyilvános kételkedést a te gyorsaságoddal és könnyűségeddel; rád nézve (ha a gyártók közé tartozol), jótétemény az és haszon; de rám nézve egyenes veszteség és megkárosítása erszényemnek; miért dicsekszel én előttem vele? Irj könnyen, akár gőzerővel ha tudsz és ha eladhatod; de titkold azt mint az erényt! „Könnyű írás — mondá Sheridan — néha átkozottul nehéz olvasmány.“ Néha; s bizonyára haszontalan olvasmány mindig, a mely egy szegény halandóra nézve, a kinek csak néhány esztendeje és sok tennivalója van, a legfontosabb dolog.

Scottnak termelő könnyűsége mindenkit bámulatba ejtett, s Hall kapitány elég sajtóságos módon fejt meg azt, minden csuda nélkül. Tudniillik megolvastott minden sort, s azt tapasztalta, hogy ő maga, Naplójában csaknem annyit írt, mint Scott, bizonyos számú napok és órák alatt; „s a mi a feltalálást illeti, — mondja — tudvalevő dolog, hogy az Scottnak semmijébe sem került, mert magától jött.“ Bizonyára elég kényelmes megfejtés! Azonban Scott termékenysége előttünk is nagy, bizonyosága és következménye az ember egészségének, testileg és szellemileg; nagy, de nem csodálatra méltó. Bámuljátok, de csak mértékkel. Mert soha se feledjük, hogy két feltétel van minden munkánál: én határozom meg a milyenséget, és te a mennyiséget. Akárki is könnyen csinálhatja halomra a munkát, ha nem sokat törődik annak milyenségével. Nyomtasd ki a *beszédét* akárkinek, egy vastag octavo kötet lesz belőle mindennap; tegyük fel, hogy írása háromszorta jobb, mint beszéde, még akkor is jut egy harmadrész kötet egy napra, a mely még mindig elég sok. Kétséget sem szenved, hogy a könnyen írás tehetsége nagyon megszerezhető az ember által. Az emberi

szellem, ha egyszer becsületesen bele hajtották ebbe az irányba, sokra viszi. William Cobbett, egyike a legegészségesebb embereknek, nagyobb rögtönző volt még Walter Scottnál is; s munkái ép' úgy a mennyiség, mint a minőség tekintetében, még csodálatosabbak. Pierre Bayle óriás köteteket irt, az ember nem tudja, micsoda mozgató elv folytán; csak ömlött és egyre ömlött hatalmas árja az árok vizének; és így ömlöve halt meg, tollával kezében. De a könnyen írás legbámulatraméltóbb tüneménye bizonyára egy közönséges napi lap megjelenése minden huszonnégy órában. Nézd meg annak vezérczikkait; mi mindenről szólnak azok, milyen jelesen meg vannak csinálva! Szalma, a mely már százszor ki volt csépelve, a nélkül, hogy egy szem mag ugrott volna ki belőle; egy hangnak pillanatnyi hangja; egy órának komoly jóslata, melynek üres és hiábavaló voltát minden ember már százszor és százszor tapasztalta. Hogy egy ember, csupán emberi tehetségekkel, miként eshetik neki új erővel és érdekekkel ennek a kicséplélt szalmának, azt újra csépli minden istenadta nap, és minden nap új zajt üt vele; s ezt a cséplést és zaj-csinálást meglehetősen számu éveken keresztül tudja folytatni: ez egy olyan tény, a melyet még ezután kell megfejteni az emberi physiologiában.

Vagy azt mondjuk-e, hogy Scott sok más egyéb közt a könnyen írásnak ezen mesterségét is kivitte végkövetkezményéig, válságáig, hogy minden ember megláthassa jól, mi van abban? Értékes végkifejlődés ez; s eredményei is vannak; — olyan eredmények, a melyek némelyikétől Scott, mint tory politikus nagyon megrémült volna. Mert ha egyszer a nyomtatott beszéd olyanná lesz mint a mondott beszéd: akkor a *democratia* (ha a dolgok mélyére tekintünk) nem csupán mumus és valószínűség, hanem olyan bizonyosság, mintha már itt volna. Azonban mellőzve ezt, a könnyen írás diadala még ma is meglehetősen biztosnak látszik; s elég sajtóságoosan, a könnyen író itt és amott dicsekszik a maga könnyűségével. *Don Carlos*nak egy nem rég megjelent fordításában, mely egyike a leggyengébb fordításoknak, a képesség minden jele nélkül, az eddig ismeretlen fordító elmondja olvasóinak, „hogy az egész darabot tíz hét alatt fordította le; hogy gyakran húsz lapot is fordított egy nap, és hogy az ötödik felvonás öt nap alatt készült.“ Oh eddig ismeretlen individuum, mit tartozik az rám, mennyi idő alatt készítetted te a munkát, öt nap alatt-e

vagy öt évtized alatt? Az egyetlen kérdés az: milyen jól csináltad meg?

De hát így van a dolog: a rögtönzés geniusa ellenállhatatlanul uralkodik, jön ránk mint tenger-áradat, mint Noéhnak özönvize — árok-vizből! Mérhetlenül szomorú kilátás. Hogy minden irodalom elsepertessék tőlünk ezen vizes extempore áradat által, s szellemileg még egyszer Noéh ideje következzék be! Ez bizonyára rettenetes gondolat; méltó az elrontott gyomrú Bramble Mátéhoz, a londoni ködben. Légy nyugodt, oh keserű Máté; az nem az irodalom a mit ez az ár elsöpör; az csak a könyvkiadás és könyvkereskedés. Avagy nem létezett-e irodalom a mainzi Faust, a könyvnyomtatás *előtt* is, s mégis az emberek rögtönözve irtak? Sőt nem létezett-e a thébei Cadmus, az írás előtt, s mégis az emberek rögtönözve beszéltek? Az irodalom a gondolkodó lelkek gondolata; s ezt, isten úgy rendelte, soha nem seperheti el semmi áradat, hanem megmarad köztünk az idők végezetéig.

Scottnak ezen pályája, hogy rögtönözve regényeket írjon s azok árán földet vásároljon, nem olyan volt, hogy az író jószántából bevégeződjék, hanem mind rohamosabbá kellett válnia; s az ember nem tudja, micsoda böles czélhoz vezethette volna az őt, bármely esetben is. Nem Constable könyvárus csődje volt oka Scott bukásának; az ő bukását az okozta, hogy ambitio, még pedig haszontalan ambitio foglalta el lelkét; hogy élete nem vala böles. Hova vezethetett az? Hol állhatott volna meg? A míg csak regény akadt volna, a mely pénzt hoz: megvásárolni való föld mindig maradt volna. Minél nagyobb volt a siker, annál nagyobbá lön a bírvágy, a vakmerőség. A rögtönzött írásnak szükségképen mind gyarlóbbá kellett válnia; mind gyorsabban hanyatlott az a kétes minőségűek közé, a kárhoztatandók közé, az általánosan elítéltek közé. Eddig is már, titokban mindenfelé, volt egy jelentékeny ellenzéki párt, kik tanúi voltak a Waverley csodáknak, de képtelenek valának hinni azokban, s kénytelenek hallgatagon tiltakozni azok ellen. Egy ilyen ellenzéki párt, bizonyos volt, hogy növekedni fog; s annyival inkább, midőn a rögtönzött írás mindegyre folyt, mindegyre silányabbá vált, s a világot átterelte a másik részre. A hallgatag tiltakozás végre szavakban fogott volna nyilatkozni; kemény igazságokat kellett volna kimondani, még kegyetlenebb tényekkel támogatva, egy világraszóló népszerűségről, a mely agyon csigázta és elhasználta

magát; igazságokat, a melyeket kimondhatunk ma, tartózkodás nélkül, midőn azok nem fájnak többé a derék ember lel-kének. Ki tudja? Talán jobban volt úgy, hogy *máskép* vala rendelve. Minden esetre máskép történt. A Constable hegy, a mely olyan erősen látszott állani, mint a többi kösziklák, egy napon, hirtelen mint a jéghegyek, messzehangzó ropogással összeomlott; egyszerre, roppant zajjal, jégshiporkákká tördelődött szét; a földdel egyenlővé lett, sok mindent magával temetve. Egy napon Scottnak magasra halmozott pénzkeresménye mese-pénzzé és semmiséggé lett; egy napon a gazdag ember és földbirtokos arra virradt fel, hogy egy garassa, egy talpalatnyi földje sincs, s bukott ember, hitelezők kezében.

Ez nehéz próba volt. Scott büszkén, bátran viselte azt, — mint egy erős, büszke embere a világnak. Talán lett volna még egy büszkébb mód is: bevallani becsületesen, hogy legyőzetett, akkor, megbukva, tönkre menve a világi javakban és a hírnévben, keresni másutt, másban menedéket. A menedék meg volt másutt; azonban az nem volt Scott szokása, vagy lel-kének természete, hogy azt ott keresse. Azt mondani: mind-edig én egészen rossz uton jártam, s ez az én hirem és büsz-keségem, mely most összetört, csak egy üres csalódás s vala-mely átkozott varázslat ködfátyla volt! Nehéz vala az a testnek és a vérnek! S ő azt mondá: még egyszer megpróbálkozom; felküzdöm magamat vagy meghalok bele. Hallgatagon, mint egy kevély erős ember, övezé fel magát a herkulési munkára, hogy a szemét-hegyeket eltisztítsa, mert azok voltak; hogy nagy összegeket fizessen törlesztésül, abból a mit még írni és eladni tudott. S még hozzá hanyatló éveiben; a szerencsétlen-ség, mely ilyenkor ér bennünket, kétszerte és háromszorta súlyosabb. Scott hozzá fogott herkulési munkájához, mint egy igazi ember, és folytatta azt fáradatlanul. Nemes derültséggel, a míg életkötelékei szakadozóban voltak, s ő küzdött azzal, és viaskodott azzal éveken át, élethalálharczban, mell mell ellenében; — és *amaz* volt az erősebb; s egyszer aztán élete és szive egyet roppant és megtörött; meg egy igen erős szív összetartó köteléke. Ezen utolsó munkáiról Scottnak, *Napoleon-járól, Demonológiájáról, Skótok történetéről* és a többiekről, a kritika, — bár sok csodálni valója és mondani valója lehetne — nem fog egyetlen kárhoytató szót sem mondani, csak ez egy szót: jaj az embernek! A nemes harcsmén, a mely egykor a

lándzsák zöreje közt vigan ficzkándozott, hogyan kénytelen halálra dolgozni magát, szennyes teher-szekért húzva. Scott esése olyan volt, mint egy kifáradt hajító-fegyveré; gyors, egyenesen le; talán jobb volt, hogy olyan vala. Egy tragédia ez, mint az minden élet, egy bizonyossággal több, hogy a szerencse forgó gömbön áll; hogy a nagyravágyás, legyen az irodalmi, harczai, politikai, vagy pénzbeli: soha egy embernek sem használt még.

Utolsó idézetünk a hatodik kötetből van; igen tragikái. Tragikái és mégis szép; a rettenetes romlás pusztítása bizonyos szentséget nyervén egy még rettenetesebb látogatástól, a halálétól. Scott egy magános bérelt lakba vonult, Edinburghban, hogy ott végezze a napi munkát; s nejét ott kellett hagynia Abbotsfordon, betegén, a vége felé küzeledve. Csendben távozott; hallgatagon nézett az alvó arcra, a melyet alig vált reménye, hogy újra lásson. Naplójából idézünk, a melyet e hónapok alatt kezdett, s a melynek töredékei érdekesebbé teszik ezt a hatodik kötetet, mint a minő a többi összevéve.

„*Abbotsford, máj. 11.* (1826). Szivem facsarodik bele, ha rá gondolok és ha eszembe jut, hogy alig remélhetem, miszerint többé tanácsért és bizalomért fordulhassak ahhoz a szívhez, a melyre mindent oly nyugodtan lehetett bízni. De az ő mostani lethargiai állapotában mit használt volna az én mellette való maradásom? — s Anna megígérte, hogy sűrűn és állandóan tudósítani fog. Ma Ballantyne Jakabbal kell ebédelnem *en famille*. Nem tehetek róla; pedig szívesebben enném itthon és egyedül. De hát ki is mehetek a háztól. Legalább nem vesz erőt rajtam a reménytelenség kietlen érzete, a mely megtöréssel fenyeget.

Edinburgh, máj. 12. A tegnapi nap elég kellemesen tölt el a jó B. J.-bal, s legalább pillanatra megmenekedtem a fekete ebtől, mely otthon marczangolt volna. B. egészen egyedül volt.

Nos hát, itt vagyok Ardenben, s elmondhatom Touchstonenál: „mikor otthon voltam, jobb helyen voltam.“ Sokszor kénytelen vagyok elővenni az én Jarvie Miklósom vizsgatálását: „az ember nem viheti Sant-Market kényelmét mindenüvé magával.“ Csak a lelkem volna nyugodt, testemről elég jól lenne különben gondoskodva. Csupán egyetlen idegen lakó van még a házban, valami Mr. Shandy, — papi egyén, s azt mondják, hogy neve daczára elég csendes ember.

Máj. 14. Jó reggelt Nap uram, ki oly fényesen sütsz ezekre a komor falakra! Azt gondolom, ép' oly fényesen sütsz a Tweed partjaira is; de süss bárhova, fényes Nap úr, mindennütt csak bánatot és szenvedést látsz. Hogg nálam volt tegnap; bajban van az is; 100 fontot kért kölcsön Ballantynétól, a melyet most kénytelen visszafizetni. Én képtelen vagyok segíteni a szegény embert, mert magam is kölcsönből élek.

Máj. 15. Most vettem a szomorú tudósítást, hogy mindennek vége Abbotsfordon.

Abbotsford, máj. 16. Reggel kilencz órakor halt meg, miután két napon át nagyon beteg volt, csak az utolsó pillanatokban könnyebbülve meg. A múlt éjjel későn értem ide. Anna egészen ki van merülve, s rohamos görcsei voltak, a melyek megérkeztemkor ismét elövétek. Tört beszéde olyan volt, mint egy gyermeké, egyaránt töredezett a szó és a kiejtés, de a megadás leggyöngédebb hangján mondá: „Szegény mama — soha sem tér vissza többé — örökre elment — jobb helyre innét.“ S midőn ismét magához jött, értelemmel, lélekerővel és könnyűséggel beszélt, míg gyengesége újra elövette. Még ha idegen lettem volna is, kimondhatlanul megindító lett volna rám nézve — milyennek kellett lennie annak az apára és a férjre nézve. A mi engem illet, alig tudom hogy vagyok; néha olyan erősnek érzem magam, mint a kőszikla, s néha oly gyengének, mint az a hullám-darab, mely azon megtörik. A gondolkodás és elhatározás oly könnyű és eleven nálam, a minő csak valaha volt. Mégis, midőn összehasonlítom e helyet, a minő most, azzal, a minő volt csak nem nagyon rég is, azt hiszem, szívem szakad meg. Egyedül, megvénülve, családomból kifosztva, — a szegény Annát kivéve; egy elszegényedett, elsúlyyodt ember; megfosztva attól, kivel gondolataimat és terveimet közölhetém, ki mindig el tudta üzni szavaival a kínos gondolatok és érzések terhét, melyek megtörik szívét annak, ki azokat egyedül viselni kénytelen. Még gyengeségei is hasznomra váltak: gondolataimat elterelték saját emésztő reflexióimtól.

Láttam őt. Az alak, a melyet szemléltem, nem az én Saroltám, — harmincz éven át életem hű társa. Az idomok aránya megvan, bár a tagok merevek, a melyek egykor oly kecsesen ruganyosak valának, — de az a sárga arczbőr beesett vonásaival, mely inkább csúfolni látszik az életet, mint kihívni azt, lehet-e ez ugyanaz az arcz, mely egykor oly gazda-

gon élénk volt a kifejezésben? Nem fogom megnézni másodszor. Anna azt mondja, hogy nem sokat változott, mert a legutolsó alak, mely anyjáról lelkében maradt, akkori, midőn a szegény asszony a körülmények rendkívüli fájdalmát érezte. Az én emlékem még a jobb napok idejéből való. Ha még sokáig írok így, kiírom minden lelki erőmet, a mit pedig jobb szeretnék összeszedni, ha tudnék.

Máj. 18. Ólom és fa koporsók zárják be már, s nem sokára hideg föld hull reá. De az nem az én Saroltám, nem az én ifjúságom mennyasszonya, nem az én gyermekeim anyja, a kit Dryburgh romjai közé el fognak temetni, a melyet oly gyakran meglátogattunk együtt, vidáman mulatozva. Nem, nem.

Máj. 22. Jól van; én nem szoktam meghátrálni attól, a mit kötelességemnek hiszek, csupán azért, mert az fájdalmas: de mégis szeretném már, ha ezen a temetési napon túl volnánk. A bárgyúság bizonyos köde nehezkedik rám, mintha mindaz csak álom volna, a mit az emberek tenni és beszélni látszanak.

Máj. 26. Ha ellenség támadná meg házamat, nem állnék-e szembe s nem küzdenék-e vele, bár lelkem törve van? s ugyanez a levertség gátoljon-e a szellemi erőfeszítésben; Istenemre, nem!

Edinburgh, máj. 30. A múlt éjjel jöttem vissza a városba, Charlesszal együtt, s ma újra kezdem a rendes életmódot, felkelve korán, dolgozva délelőtt, s ott ülve a törvényszéki tárgyalásokon. Most végeztem el a Quarterly levonatának javítását; nem sokat érő cikk biz ez, de a körülmények oly anynyira kedvezőtlenek voltak. Ez a mai szomorú napom volt — igen, igen szomorú. Félek, hogy a szegény Charles sírva talált. Nem tudom, mások hogy éreznek, de nálam ez a görcsös roham, mely sírni kényszerít, iszonyú erővel jön, — egy neme a fojtogató érzésnek, — s erre az álomszerű bárgyúság állapota következik, a melyben kételkedni kezdek azon, hogy az én szegény Saroltám csakugyan halott.“

Ez szép és tragikai is. A hetedik kötetben még más jele-
netek is következnek, a melyek nem szépek többé, csak tragikaiak. Jobb, ha itt megállapodunk.

S ezzel a függöny leesik, s az erős Walter Scott eltűnik előlünk. De egy egész örökség maradt ránk tőle: messze kiterjedve, mégis befogható s nem jelentéktelen. El lehet róla

mondani, hogy mikor meghalt, egy *ember* életét vitte magával. A britt férfiasságnak egészségesebb darabja nem formáltatott azon tizennyolczadik században. Fájdalom, szép skót arcza, becsületességével, eszességével és jóságával, midőn utoljára láttuk az Edinburgh utczáin, gond feldulta volt, elhagyatva rég az örömtől, s mélyen megszántva a munka- és a bánattól. Soha sem fogjuk azt elfeledni; soha sem fogjuk azt látni többé. Isten veled, Sir Walter, büszkesége minden skótnak; vedd a mi büszke, szomorú búcsúnkat!

CARLYLE után

BARÁTH FERENCZ.

BISTICCI VESPASIANO JANUS PANNONIUSRÓL ÉS GYÖRGY KALOCSAI ÉRSEKRŐL.¹⁾

Florenz aranykorában, midőn Medici Cosmus mint magánember lángeszű által fejedelmi hatalommal intézte a köztársaság ügyeit, Bisticci Vespasiano a legismeretesebb polgárok közé tartozott a szép Arno városában, melynek szomszédságában 1421-ben született s hol 1498-ban meghalt. Papírárus volt, szerény boltjában azonban korának legnevezetesebb tudósai fordultak meg gyakran, mert Vespasiano telve volt magasabb aspirációkkal, szorgalmasan utána járt a régi kéziratoknak, melyeket irnokai által lemásoltatott s nagyra vette, hogy üzletének polgári nyeresége mellett egy részről a tudósokkal, más részről azon nagy urakkal és fejedelmekkel jöhetett összeköttetésbe, kik a könyveket kedvelték. Nevelése hiányos volt, mint szegény földműves gyermeke nem járhatott azon magasabb tanintézetekbe, melyekben bátyja Jakab orvostudorral nevelkedett; a család ez idősebb fiúba fektette reményét, de a kisebbik vergődött hirre s befolyásra, mert tudomány szerete s az élet iskolája kiművelte benne a természet adományait. Írók körében élvén, maga is íróvá lett, mind a mellett hogy, a mint maga megjegyzi, a könyvirás eltér mesterségtől, de barátja a híres Manetti Gianozzo e szavakkal bátorította: „Téged a természet tehetséggel áldott meg, ennél pedig több nem szükséges az írásra.“ Munkája olyan, a minőt tőle várhatunk; czime: *Híves emberek élete*, s ebben azon kortársainak történeteit beszéli el, kikkel érintkezett, úgy a mint tudta, fesztelenül, egyszerű nyelven, kedélyes naivsággal,

¹⁾ *Vite dei Uomini illustri del Secolo XV scritte da Vespasiano da Bisticci, stampate la prima volta da Angelo Mai e nuovamente de Adolfo Bartoli.* Firenze. Barbera Bianchi e Comp. 1859.

mintha csak baráti körben beszélne rólok. Természetesen nem felejtí el soha megemlíteni, mily viszonyban állt velök, s miként szóltak hozzá vagy róla. Elmondja, hogy Cesarini Julian, a híres bibornok, ki később Ulászló királyunkkal Várna alatt elesett, őt mint gyereket megszólította s kérdezte, nem akarna-e pappá nevelkedni, mert ez esetben gondját viselné, de a kis Vespasiano megköszönte a jó akaratot s nem akart pappá lenni. Elmondja, hogy Tamás mester Sarzánából, kit Jenő pápa Franciaországba küldött követül, kifogyott pénzéből, midőn Florenczbe érkezett, mert a bolognaiak be nem bocsátották püspökségébe, melyre a pápa kinevezte, a pápának magának pedig ez időben nem volt pénze. Tamás mester tehát megkérte Vespasianót, adná elő szorúlt állapotát Medici Cosmusnak, s Cosmus tüstént adott általános hitellevelet minden levelezőjéhez a Nuntius számára, de Tamás mester nem költött többet kétszáz arany forintnál s visszajövet ismét százat vett fel, midőn pedig kevés idővel ezután bibornokká lett, sőt pápává választott, soha sem szünt meg halával emlékezni Medici bőkezűségéről, s Vespasianót meghívta Rómába, megvendégelte s megbizta, hogy könyvtára számára irasson le kéziratokat; mert a florenczi papírárus abban találta legnagyobb dicsőségét s talán nyereségét is, hogy keletkező könyvtárakat nagy urak számára szereljen fel. Az urbinói hercegeket, a florenczi sz. Márk kolostoráét s a Laurentianát ő gazdagította másolatokkal, Branda, Mendoza s a portugali bibornokokat ő látta el könyvekkel Rómában, a Worcester herceget Angolországban, Guzman Nunnezt Spanyolországban, s Vitéz esztergomi érseket, Janus Pannoniust és György kalocsai érseket hazánkban. Mind ezeknek és sok másnak megírta életét, összesen száznégynék; munkájában azonban csak azon adatok nagyobb becsűek, melyek hőseinek florenczi tartózkodására vonatkoznak, mert ezekről mint szemtanú ír; a mit egyéb viszontagságaikról említ, azt csak hallomásból tudja, gyakran hibásan. Így például Vitézről, kit ő különösen tisztelt, de személyesen nem ismert, olyanokat is ír, mik mutatják, hogy hiteles adatai nem voltak, ellenben élénk színekkel adja elő Janus Pannonius és György kalocsai érseknek látogatásait Olaszországban, az utóbbit mindig csak püspöknek nevezi, mert azt sem tudta, hogy a kalocsai szék érseki. Mátyás király, a mint látszik, más boltban iratta Corvina könyveit, nem Vespasianónál, mert papírárusunk csak úgy ismeri, mint Vitéznek és Janus Pannoniusnak igaz-

ságtalan ellenségét és soha nem említi se bőkezűségét, se tudományszeretetét. Fájhatott neki, hogy a király mellőzte, mert azt hitte magáról, hogy könyvtárak felállítására különösen alkalmas. Hiszen Miklós pápa, midőn még Sarzánai Tamás mesternek hívták, maga írta meg, mily könyvek legyenek szükségesek egy jól elrendezett könyvtárba, s Medici Cosmus ezen *leltár* szerint rendelte meg Vespasiánónál a Laurentiana felszerelését; minthogy pénzben nem volt fogyatkozás, papírárusunk negyvenöt irnokot fogadott s huszonkét hónap alatt kétszáz kötetet másoltatott le. El is sorolja ezeket, s minthogy valószínű, hogy Janus Pannonius, Vitéz és György érsek számára körülbelől ugyan ezeket iratta, nem lesz talán érdektelen ezen lajs-trom, mely megmutatja nekünk, hogy milyen lehetett egy könyvtár a XV-dik század közepén.

Ott van először is a szentírás a Concordantiákkal s Commentárokkal. Ezek közt különösen Origenes, a szent Jeromos fordítása szerint, és sz. Ignác vértanu munkái, sz. Vazulói, Nazianzi sz. Gergelyei és Niceai Gergelyei, aranyszájú sz. Jánoséi, alexandriai sz. Athanázéi, sz. Efreem barátéi és Klimakus Jánoséi, min sörög szent tudorok munkái, lefordítva deákra. Aztán Lactantius, Hilarius, sz. Ciprian és Tertullian művei. Következik a négy tudor a latin egyházból, szent Jeromos, sz. Gergely (itt hibából szent Ambrus és sz. Ágoston ki vannak hagyva) sz. Bernát apát, Santo Vittore Hugo, szent Anzelmus, szent Izidor, Beda, Rabanus. Ezután jönnek az újabb tudorok Aquinai sz. Tamás, Albertus Magnus, sz. Bonaventura és Antoninus florenczi érsek sommája; a börtönök ez első reformatora, akkor, midőn Bisticci irt, még nem volt canonizálva.

A bölcsészekhez érvén, említi Aristoteles minden munkáit, sz. Tamás és Albertus Magnus Commentárjaival. Továbbá a Decretumot, Decretaliakat, Sextust, a Clementinákat, Innocentiust, Andrea Jánost Sextusról, egy névtelen levelet a Decretumról, és más műveket. A történelemből így folytatja írónk: „Ott van Livius, Cesar, Svetonius, Plutarchus, Quintus Curtius, Sallustius, Valerius Maximus, Emilius Probus, Zembino ur egy historiája, mely a teremtéssel kezdődik s Coelestin pápáig ér, nevezetes egy munka. Pamfiliai Eusebius egyházi történelme és De Temporibus, Vincenzo Historiáléja. Cicero minden munkái három kötetben, Senecaéi egy kötetben, Quintilianus, Nonus Marcellus, Festus, Vallának elegantiái, Papius, Ugocione, a Catholicon. A költők Virgil, Horác, Ovid, Lucan,

Statius, Seneca tragédiái, Plautus. A nyelvészek közül Priscianus és minden egyéb könyvek, melyek egy könyvtárba mulhatatlanul és hiány nélkül szükségesek. Némelyiknek egy példánya sem volt meg Florenzben, Milanóba küldtünk tehát értők, Bolognába s más helyekre, hogy megkaphassuk. Így lett befejezve a könyvtár, Cosmus megnézte így felszerelve, leltározva, rendbe hozva, s nagyon tetszett neki, s mind ez a legnagyobb gyorsasággal készült el.⁴

Bisticci munkája igen soká kéziratban maradt, a tudósok ismerték és használták, de a nevezetes emberek életéből kilenczvenhét kiadatlan maradt 1839-ig, mikor Angelo Mai, a nagyhirű bibornok s vatikáni könyvtárőr, ki oly sok görög, latin s olasz író kiadatlan műveit adta ki, a Spicilegium Romanum első kötetében közzé tette. E kiadás csak nagyobb s nevezetesebb könyvtárakban található. Ujabb időben tehát, 1859-ben, Bartoli Adolf újra kiadta Barbiránál Florenzben tizenketted rétbén, olcsóbb áron. Ugy látszik azonban, hogy a XV-dik századbéli három nevezetes honfi egykoru életrajza tudósaink figyelmét eddig kikerülte, ugyanazért közlöm ez alkalommal Janus Pannonius és György kalocsai érsek életének fordítását, mint érdekes adatot Mátyás korának jellemzésére, s azon befolyásnak, melyet az Olaszországban ébredező humanismus hazánk néhány tudósára gyakorolt.

I.

A PÉCSI PÜSPÖK. DALMATA.

I. János úr, pécsi püspök, az esztergomi érsek unokaöcscse volt, születésére dalmata.¹⁾ Minthogy nem volt gazdag, az érsek saját költségén küldte őt Ferrarába, hogy Guarino alatt tanuljon. Nagyon kedves külsejű és kitünő erkölcsű fiatal ember volt és azért sok más kitünő tulajdonaiért a legnagyobb köztiszteletben részesült; mindenki bámulta, mert gyűlölt minden bűnt s minden erény meg volt benne, s nemcsak soha hozzá hasonló idegen nem jött Olaszországba, hanem olasz sem találtatott korában kitünőbb, mint ő. A mennyiben értesülni lehet erkölceiről, hire volt, hogy szűz. Kitünően tudta idejét felosztani a latin és görög irodalom közt, hogy soha egy órát sem

¹⁾ Tudva lévő, hogy ez adat hamis; Janus Pannonius magyar születésű volt.

veszített el. Csodálatraméltó módon eszes volt és jeles prózában s versben, de különösen verselésben kiválóan ügyes.

Hire nemcsak ez intézet körében maradt, hanem egész Olaszországban csakis e fiatal emberről szóltak. Az ilyen hegyentúli idegenek többnyire nem igen szoktak kitünőek lenni, ez azonban nemcsak az idegeneken tett túl, de még olasz sem közelíté meg. Természete egészen szellemi volt, s teljesen idegen minden anyagitól. Őt látni a legnagyobb élvezetnek látszott, annyira kedves volt, mindenki iránt mind erkölcsaire, mind modorára nézve. Hire naponként növekedett.

II. Miután Ferrarában több évet töltött, a görögnek és latinnak teljesen ura lett, alapos ismereteket szerzett a bölcsészet körében, és görög és latin irodalommal foglalkozott, az esztergomi érsek sürgette visszatértét Magyarországra, hogy érdeme szerint jutalmazhassa. Minthogy célját elérte volt, beleegyezett, hogy Magyarországra visszatér; de haza indulása előtt meg akarta Florenczet látogatni, a hol ugyan azelőtt még soha sem volt, híreből azonban már ismerte, s főleg azért kívánt ide jönni, hogy a sok érdemes embert meglátogassa, a kik akkorában azon városban laktak. Florenczbe érvén, lovakkal és kísé-
rőkkel, én voltam az első ember, kivel szólni akart, hogy összehozzam őt több tudóssal, kikkel beszélni kívánt. Hozzám érvén, viola színű mente volt rajta, a legtiszteségebb — mihelyt megláttam: „Isten hozta,“ mondtam, „ön bizonyára magyar?“ mert a leírás szerint reá véltem ismerni. Alig mondtam volt ezt, nyakamba borult, összecsókkolt, s a legfinomabb modorral, melyet valaha láttam, azt mondta, hogy eltaláltam. Ezután azt mondta, hogy több okból kívánt Florenczbe jönni Magyarországra indulása előtt, s főleg, hogy messer Giovanni Argypolit, Cosimo de Medicit, messer Poggiot, Donato Acciaiolit s Florencz minden tudósát láthassa. Mindenek előtt Cosimo de Medicit kívánta meglátogatni, s minthogy ez nem volt Florenczben, hanem Careggiben, oda mentem vele, s mihelyt kiértünk, Cosimohoz mentem s azt mondtam, hogy e fiatal magyar, kit híreből már ismert, beszélni szeretne vele. Tüstént behivatta, széket adatott neki, s leültette. Azután mindenkit kiküldött a szobából. Hosszu ideig voltak együtt, azután elbúcsuzott Cosimotól, s mikor kijött, bementem a szobába. Cosimo mondta, hogy örül, hogy beszélt vele, mert oly művelt és okos fiatal embernek találta, milyennel idegenek közül életében nem találkozott; és sok figyelemre méltó tulajdönt látott benne, s

minden esetre sajnálná, ha nem ismerkedhetett volna meg vele. S ezután mondá, hogy említsek bármit a mit érte lehetne tenni, szívesen megteszi, egészen elbájolták e fiatal ember jó tulajdonai. Ugyanaz nap messer Giovannit házában látogatta meg, hol sok fiatal ember tanítványa egy logikai előadásra várt, melyet mindennap tartott. Beszélt messer Giovannival, ki nagyon szívesen fogadta; meghallgatta felolvasását a logikából, s másnap reggel egyet a philosophiából. Nagyon tetszettek neki messer Giovanni előadásai, s ennek tanítványai, Florencz virága, kísérték folyvást, míg csak Florenczben maradt. Messer Giovannit meglátogatva, s előadásait meghallgatva, másnap messer Poggiot látogatta meg s vagy negyven sor verset irt neki, melyeket az előtt való este készített volt; e verseket Poggio is és mind azok, kik látták, nagyon megdicsérték, mert János úr prózában is versben is nagyon ügyes volt. Megnézte a várost s minden könyvtárát, s beszélt s megbarátkozott a tudósokkal, kik Florenczben laktak, egynéhány könyvet vett s elvégezte minden teendőjét, elutazott, kedvelve mindenkitől, nemcsak azoktól, kik beszéltek vele, hanem azoktól is, kik csak látták őt.

III. Florenczből eltávozván, Ferráraba tért vissza, hogy ügyeit rendezze s Magyarországba mehessen. Az esztergomi érsek sürgetésére ment Magyarországra, honnan nagyon fiatal korában távozott volt. Oda érkeve az odavalók szokásaival megismerkedett s azok nagyon különöseknak tüntek fel neki az olaszországiakkal szemben, hol nevelkedett volt. És ámbár a király, az érsek és mind a nagy urak, a mennyire csak lehetett tiszteletben tartották, s nagyobb tekintélye nem is lehetett, mint a minő volt, lehetőleg elégedetlen maradt, s a mint tőle magától hallottam, szívvel, lélekkel utazni vágyott. S ha az érsek nem kérte és intette volna, nem is maradt, hanem elment volna máshová lakni, hová nagy tisztelettel hitták meg. Az érsek kérelmei azonban, a ki kitünő erkölcsü, tudományos ember volt, visszatartóztatták. E közben megürült a pécsi püspökség, egy nagyon tisztességes javadalom. A király tehát őt ajánlotta a római udvarnál, s kinevezette; s mikor megkapta a püspökséget nagy szorgalommal szentelte magát a püspöki teendőknek, s mindamelllett, a mi ideje csak maradt, a tudományal töltötte.

IV. Ez időtájban a király többször a török ellen indult, s mindegyik hadjáratában a püspök elkísérte s nem ijedt vissza

se fáradságtól, se nehézségtől, isten iránti szeretetből. S hallottam tőle, hogy december havában táborozván a királylyal, úgy havazott, hogy ha a sátorból ki akartak mozdúlni, a havat el kellett söpretni. Minden lehető erényes munkában gyakorolta magát. Oly dicséretre méltó módon élt, hogy a jók igen nagyra becsülték, a rosszak ellenben nagyon meggyűlöltek, úgy hogy egykor püspöki lakában lévén, egy tál ételt küldöttek neki, a mit mi *fegatellinek* ¹⁾ nevezünk; egy praelatus küldte oly módon, hogy a püspök, óvatos ember lévén, gyanakodott, nincs-e megmérgezve. Mikor feltálaták e „fegatelli“t, egyet kivett s a kutyának odadopta; mihelyt ez megette, feldűzzadt, s megdöglött. A püspök úgy tett, mintha észre nem vette volna, eldobta az ételt, s szolgálainak nem is szólt róla, hogy a botránynak elejét vegye.

V. Igy élt nagy kegyben és tiszteletben. Eközben Pius pápa meghalt, s helyébe Pált választották. A király erről értesülvén, minthogy hódolatát ki kellett jelentenie, ki akart magáért tenni s méltó követséget küldeni, mert még nem régen lett királylyá s befolyást kívánt szerezni magának Olaszországban, főleg a római udvarnál. Kiválasztá tehát a pécsi püspököt és az ország legnagyobb urát s megparancsolta, hogy háromszáz lóval induljanak; régen nem járt, a világ legtávolabb eső részéből jöven, ennél érdemesebb küldöttség, több lóval vagy nagyobb pompával. Soha követeket nem láttak, kik a lovat oly jól megülik és szolgálkat oly jó rendben; a legszebb férfiak voltak, kiket csak látni lehetett. S hogy a pompa nagyobb legyen, meghagyta a király, hogy pengő pénzben 20,000 aranyat vigyenek, két lóra felrakva, mind magyar és velencei új veretűt, úgy hogy ennél soha szebb pénz nem volt. Ide jöttek Florenczbe s valamennyi vendégfogadó volt mind megszállották. Florenczet elhagyva, Róma felé vették utjokat, a bibornokok a városon kívül fogadták őket s gyönyörű látvány volt bevonulásuk Romába. A püspök nagyon híres volt egész Olaszországban, mint elébb említettük s az egész udvarnál; a pápa kihallgatást adott neki, mint szokás, nyilvános consistoriumban. Oda jött azon nap reggel az egész udvar, hogy a püspök beszédét hallja. Nagyon szép beszédet mondott s oly jól adta elő, hogy általánosán azt vélték, hogy ehhez hasonlót már régóta

¹⁾ Kirántott csirkemáj.

nem mondtak. Oly élénk emlékezetben maradt a püspök kedves modora és deréksége, hogy egyes ember alig tehet nagyobb tiszteletre szert. Az első látogatást elvégezvén, s a bibornokokat is meglátogatván, mint szokás, a pápánál utána járt, hogy a királynak segélyt adjon a török ellen, s bizonyította, mily haszonnal járna ez, s az ellenkezőt, ha segélyt nem ad; s hogy ő felsége nem képes ellentállani, ha ő szentsége s a többi keresztvétség nem nyújt segédkezést. S annyira vitte ő szentségét, hogy meghalálózván épen ekkor a pápai kamarás, ki oly nagy befolyással volt Jenő pápa korában, s egy szép összeg pénzt örökölvén tőle, a magyar királynak körülbelől 80,000 aranyat küldött, s a követekkel megegyezett, hogy minden évben egy bizonyos összeg pénzt ad, a mint kikötötték. Oly nagy kegyben állott a pápánál és az egész bibornoki karnál, hogy nem volt kérése, a melyet ő szentsége megtagadott volna.

VI. Minthogy szándéka volt szép könyvtárt alkotni, megvett Rómában minden könyvet a mit kaphatott, úgy görögöt mint latint, minden tudományból. Florenzbe érvén, ugyanúgy tett, összevett minden görög és latin könyvet, a mit csak kaphatott, nem tekintve se árt, se semmit; mert nagyon bőkezű volt. Eltávozván, több száz aranyforintot hagyott hátra a hiányzó görög és latin könyvek elkészítésére. S ámbár út közben volt, mihelyt ideje akadt a mise elmondása után, mindég könyvet forgatott, s szorgalmasan olvasott. Egy nap, mindjárt ebédje után, a platonista Plotint vette elő, az írószobába ment, s olvasni kezdett; s annyira belemerült, mert a tárgy nehéz volt, hogy egész magában körülbelől három óra hosszát maradt, a nélkül, hogy megmozdult volna; s még fejét sem emelte fel csak egyszer is a könyvről, mintha nem volna hegyentúli idegen, kik nem igen szoktak nehéz tárgyakkal foglalkozni, hanem Athenben nőtt volna fel Sokrates keze alatt. S ez elmerültségéből felocsudván, hozzám fordult és így szólt: „Ha kívánja tudni, mivel foglalkozik a pécsi magyar püspök: tudja meg, hogy a platonista Plotint fordítja, s ha a püspöki gondoktól megszabadul, csakis ez után lát.“ — Florenzben megrendelte mindazt, a mit kívánt, s Ferrára felé vette útját, hol megvett minden könyvet, a mit talált. Ugyanezt tevő Velenczében. Minden idejét hasznosan tölté, vagy olvasott, vagy tudós férfakkal társalgott. Más nem is mulattatta, se ruha, se haszontalan beszéd s időtöltés, hanem idejét tudományos foglalkozásra fordította. Rómából Magyarországra térvén vissza,

nagy tiszteletben részésült a király- s a többi uraknál, hogy oly sokat bírt kivinni ő felsége s a keresztyén vallás érdekében. Ha a királynak ezentúl követet kellett küldenie a császárhoz vagy más fejedelemhez, mindig a pécsi püspököt küldte; s nem volt hadjárat a török ellen, hol a püspök jobbágyaival ne lett volna az első egyike. Ily körülmények közt élt Magyarországon, s püspöksége számára egy kitünő görög és latin könyvtárt rendezett be, a tudomány minden ágából, theologia-ból mint philosophiából s magánjogból úgy, mint egyházból.

VII. A dolgok már egyszer olyanok e világon, hogy sokára nem állandóak; megtörtént a szakadás az esztergomi érsek és a király közt, az érsek a lengyel királyt hitta be az országba, hogy a királyt kényszerítse hibái belátására. A király átlátta, hogy bajba került s minthogy a lengyel király az országban volt, mindent megkísértett, hogy az érsek a lengyel királyt rábírdja az ország elhagyására. A pécsi püspök észrevevén e szándékot, tanácsolta az érseknek, vigyázzon, miként viseli magát a királylyal szemben, mert ez meg fogja csalni. A püspök óvatos és előrelátó úr volt s tudta, minő véget kelle ez ügynek érnie. Az érsek ellenben rossz tanácsadóktól lévén körülvéve, engedett a királynak. A pécsi püspök épen váltólázban szenvedett, s így nem mehetett személyesen az érsekhez, hogy lebeszélje szándékáról, s hogy biztosítsa magát, mielőtt a lengyel király az országot el hagyja, nehogy később baja legyen. Végre az érsek a rossz tanácsok következtében rávette a lengyel királyt, hogy az országból távozzék el, s ez volt a veszedelem. Mihelyt a pécsi püspök értesült arról, a mi megtörtént, félve a következményektől, mert a király tudta, minő tanácsot adott volt az érseknek, tehát betegesen a hogy volt, elhagyta az országot, Dalmátország felé menekült, az út fáradalmi miatt azonban, minthogy már úgy is lázban szenvedett, a szerencsétlen püspök út közben meghalt. Az érsek is, a püspök is, kik amaz ország díszé voltak, rövid idő alatt e zavarok között szerencsétlen véget értek, és soha e két főpap állását nem foglalta el senki, ki minden tekintetben kitünvén, azon országnak annyira díszére vált volna. S e két főpap halálával sok tudós, kit oda híttak volt, az országot elhagyta, mert a fejedelem nem jutalmazta őket érdemök szerint. Az egyikről is, a másiktól is, sokat lehetne még írni, de elég legyen ez is emlékül.

II.

A KALOCSAI PÜSPÖK.¹⁾

I. György úr, kalocsai püspök, magyar nemzetségű volt; az esztergomi érsek nevelte, fiatalságában ugyanis Páduába küldte, hogy magán- és egyházi jogot hallgasson, s mindegyik tudományban kitünő jártasságra vitte. Páduában tudorságot nyert, s ekkor Magyarországra tért vissza, mert előrelátó ember volt s miközben Páduában tanult, ismeretekre tett szert. Ily módon előkészülve, visszatért Magyarországra, az esztergomi érsek házába s ő méltóságánál nagy kegyben volt; s mikor a pécsi püspök mint követ Rómába ment, vele küldték György urat, kinek itt nagy híre lett, mint olyan embernek, kinek sok dicséretre méltó tulajdona van. Az érsek házában élvén, a változásoknál, melyek ott történtek, György úr, mint fölötte óvatos és okos ember, oly módon viselte magát, hogy a király bár gyanúval viseltetett iránta, mégis, minthogy az udvarnál okosabb ember nem volt, kényszerült őt felhasználni.

II. Később a király több helyre, a császárhoz és más fejedelmekhez is követül küldte. Majd Olaszországba küldte, azon időtájt, midőn Bartolomeo da Bergamo a florenczieket megverte. Velenczébe ment s a velenceieknél a magyar király utasítása szerint, oda iparkodott minden módon hatni, hogy a florencziekkel béküljenek ki. S midőn a velenceiek azt állították, hogy nem ők, hanem Bartolomeo indította a háborút, György úr, kinek olasz észjárása, s nagyon éles logikája volt, hatalmas érvekkel bizonyítá be nekik, hogy Bartolomeo maga ily nagy vállalatot nem képes megindítani, mind a költség miatt, mind azért, mert az ő szolgálatjokban áll, s akaratuk ellen nem cselekszik, s ha ezt tenné, nem támogatnák; hogy ők azok, kiknek parancsolniok kell, a vezér pedig engedelmeskedni tartozik, és úgy is fog tenni, valahányszor megkívánják, mert oly vakmerő és fennhéjázó nem lehet, hogy akaratok ellenére egy ily természetű vállalatba belé kezdjen. Még sok okot hozott fel, melyek miatt nem tagadhatták, hogy ők idézték elő ezen igaztalan háborút, s hogy azon erőt, melyet Krisztus hite ellenei

¹⁾ Vescovo; Bisticci nem tudta, hogy Kalocsa érsekség.

ellen kellene fordítaniok, keresztyének ellen irányozzák. Hogy mennyiben jogos és igazságos ez, a felett ítélni reájok hagyta s hogy senkinek kétsége sem maradhasson, hogy mi részök van ez ügyben, még két biztost is küldtek volt a táborba, s hogy isten és ember előtt annál igaztalanabb dolgot nem követtek el, mint megszegni a békeszerződést, melyet Nichola pápa kötött s mely annyi átkot mond arra, a ki megszegi; s hogy épen ti törtétek meg a nélkül, hogy bármikép igazolhatátok. Oly hatalmas érveléssel bizonyítá, hogy nem tudtak felelni; s hozzá tévé, a mint fentebb említettük, hogy ha a török ellen tanusítottak volna annyi buzgóságot, mint a mennyit a keresztyének ellen, az ügyek nem állának úgy, a mint vannak; s hogy az ő lanyhaságuk e háborúban a török ellen volt oka annak, hogy ezek felbátorodtak; s hogy ők le vannak kötelezve, először mint keresztyének, másodsor, mert Mantuánál szerződtek, hogy a hitetlen ellen indulnak s felajánlották magokat, azt mondva, hogy erejük hozzá elegendő. Mindenkép ki akarta a viszályt egyenlíteni, de nem birt sokra menni, mert a velencezieknek e háboru szívéükön feküdt. Belátta, hogy Velenczében semmit sem bir keresztül vinni, s a táborba ment s ott ugyanazt kísérté meg. A tábort is elhagyva, Florenczbe jött, jelentette a kormánynak, mi járatban küldte őt a király a velenceziekhez, elbeszélte, hogy ezek mennyire makacsok, s hogy e részben nincs veszteni való idő.

III. Florenczből Róma felé vette útját, Pál pápa idejében, hogy reabírja ő szentségét, segítsen a királynak, hogy a hadsereget fenntarthassa a török ellen. A pápa nem volt oly viszonyok közt, hogy megtehesse, s ezért szóval tartogatta őt, ki végre soha sem tudott határozott választ kapni. A király a keresztyénektől összesen 100,000 forintot kért évenként, s ezért késznek nyilatkozott folytonosan oly sereget tartani lábón a török ellen, hogy a keresztyéneknek ez oldalról semmitől sem kelljen félniök. Minthogy már több időt töltött az udvarnál ez ügyben s látta, hogy határozat nélkül csak' szóval tartogatják, nagyon bölcs ember lévén, meggondolta a dolgot s kérte a pápát, engedje meg, hogy nyilvános consistoriumban szólhasson. Ez megengedte, s György úr egy reggel érveivel jól fel-fegyverkezve előállott; s kimutatta, hogy a keresztyének a támadásra nézve még soha össze nem beszéltek, s ez mindig oly módon történt, hogy jobb alkalmat adtak a töröknek a támadásra, mint a keresztyéneknek. Mert ha oly rendszabályokat

alkalmaztak volna, a minőket kellett, a török fel nem kapott volna, de minden támadás lanyha volt, melyet a keresztyének tettek s olyan, hogy inkább fölbátorította a törököt, mintsem lehangolta. Uramnak, a magyar királynak, nem egyszer volt már dolga a törökökkel, s vagy tönkre tette, vagy megszalasztotta, nem többel, mint 20,000 emberrel, mert, hogy szentséged átláthassa, minő a törökök készülsége, ha azt mondják 100,000 emberök van táborban, úgy kell érteni, hogy ezen 100,000 emberből kivéve vagy húszezeret, a többi haszontalan, parasztruhában jár, löfegyver nélkül, csak paizszal ellátva s csak íjjal és karddal hadakozik; úgy, hogy valahányszor a magyar királynak húszezer magyarja lesz talpon úgy felszerelve a hogy szoktak lenni, a felhozott okoknál fogva a százezret fel sem veszi. Kimutatta György úr a pápának s a bibornokoknak, hogy ha gondoskodik a 100,000 forintról évenként, nem szükséges, hogy a velenceziek s más hatalmasságok velők szövetkezzenek, magok is fognak tudni ellentállani. Több ideig maradt Rómában ez ügy miatt, s azon is volt, hogy az esztergomi érseket nagy érdemeiért bibornoknak tegyék meg. Megnyerte részben a segílyt a török ellen s a pápa s a bibornok biztosítását is, hogy az esztergomi érseket bibornoknak nevezik ki s meg is lett volna, ha meg nem történik az, a mi megtörtént.

IV. Ez alkudozások alatt György úrnak levelei érkeztek Rómába Magyarországból, hogy menjen Nápolyba, s bocsátkozzék Ferdinand királylyal alkudozásba a király leánya s a magyar király közti házasságra nézve. Nagy tisztelettel fogadták; az alkudozások nem tartottak soká s ügyessége s eszes eljárása által meglett a házasság. Ennek megkötése után Florenzbe jött, hol több mint háromezer forintért vett könyvet, hogy Pécsent, hol prépostsága volt, egy könyvtárt állítson. S minthogy ezelőtt a király kancelláriájának élén, minden az ő kezén ment keresztül, azt tette, mit kevés ember tett az ő állásában. Először is a templomban, hol prépost volt, egy igen szép kápolnát építtetett, s oly jövedelmet adott hozzá, hogy minden reggel négy misét mondatott, s megparancsolta, hogy bizonyos ünnepeket minden évben tartsanak meg, s úgy biztosította e jövedelmet, hogy soha ne hiányozhassék. S ugyan e templomban egy nagyon szép könyvtárt rendezett be, s minden facultásból tett belé könyveket s háromszáz kötetnél is többet gyűjtött össze s kijelölte a helyet, hová fel kell azokat állítani. S egy papot állított, jó fizetéssel, e könyvtár mellé,

hogy a könyveknek gondját viselje s a tárt minden nap kinyissa s bezárja. S meghagyta, hogy a templom mindenféle paramentumokkal fel legyen szerelve, énekes könyvekkel, szentírásokkal, homiliariumokkal, passionalékkal s minden könyvvel, mire az egyháznak szüksége van, s kívánta, hogy minden jövedelem, melyet az egyháztól huzott, s még több is, abba ruháztassék be; mert mindazt, mit mint pecsétőr keresett, szintén ama könyvtárra költötte.

V. Sok kitünő tulajdonsága volt. Mire Magyarországra vissza kellett térnie, útjában tízezer aranyon felül költött. A mi pénzt rendelt magának Magyarországból, az nem jött meg idején, s pénzre volt szüksége. Eddig még soha sem szorult más emberre, s így itt azoktól, kiket jó embereinek tartott, kért egy jókora összeg pénzt. A kétszáz aranyra sok mindenféle kötelezvényt, biztosítékot és zálogot követeltek tőle, s úgy telebeszélék a fejét, hogy nagyon roszkedvű lett. Minthogy én egy papot ismertem, kinek volt pénze, megkértem, hogy minden nehézség nélkül pusztá szavára kölcsönözze oda a kétszáz aranyat, hogy György úr láthassa, miként Florenczben is van bőkezű, jóra való ember. A pap egy pénzzacskót vett elő, beletette a kétszáz aranyat, s a vendéglőbe mentünk György úrhoz, ki nagy zavarban volt, s oda érve, azt mondtam: nem akarom, hogy uraságod bárkinek is tartozzék köszönettel a kétszáz arany miatt; itt van ez a jóra való pap, ez uraságod pusztá szavára adja hitelbe. Úgy megörült, a mennyire csak kimondani vagy elgondolni lehet; s előreküldve több könyvét, s holmiját, a mi még itt volt, Velenczébe ment, s ott szolgálóival találkozott, kik elégséges összeg pénzt hoztak, s tüstént egy kereskedőház révén Florenczbe küldé a szükséges összeget. Nem telt bele két hét, s adósságát már visszafizette a papnak.

VI. Visszatérve Magyarországra a király, megint pecsétőrré nevezte ki, a mi a király után a legnagyobb állomások egyike. Mikor a kancellariát átvette, akkor a kalocsai püspökség megürült. A király tüstént irt a curiához s kinevezette. Nagyon bőkezű volt, sok kitünő tulajdonnal birt s eszétségének bizonyítékát kellett adnia, azon körülmények közt, a melyekben élnie kellett; mert őt ugyanazon esztergomi érsek nevelte s segítette, kit a király üldözött, s mindennek daczára György úr a király kegyében maradt s főleg azért, mert hozzá hasonló férfi, kit a király úgy használhatott volna mint őt,

nem találkozott; ezért kellett a királynak őt felhasználnia, s nagy tiszteletben tartania, mert e mellett még nagyon szótartó s felette becsületes volt. Sok nemes dolgot lehet még György úrról mondani, de csak megemlékezésül s nem mint életrajzot irtam ezeket, azért lehető rövidséggel irtam meg.

PULSZKY FERENCZ.

AZ ANGOL MUNKÁS OSZTÁLY HELYZETE.

„A külnyugalom palástja alatt a büszke Albion több oly elemet rejt, melyeknek lenyugözése sikerült eddig, de melyek aggodalommal töltik el a gondolkozót.“ — B. Eötvös József. (*A XIX. század uralkodó eszméi.* I. k. 16. l.)

Két nagy fontosságú kérdés tolul mindinkább előtérbe Angliában. Az egyik politikai, a másik társadalmi természetű. Az előbbi Irland, melynek állása és törekvései az anyaországgal szemben a *Home-Rule* párt programmjában nyernek kifejezést; a másik a munkás kérdés, mely 1824—32 óta¹⁾, vagyis az angol munkás osztály merészebb öntudatra ébredése és követelőbb fellépése óta mind jobban foglalkoztatja Anglia törvényhozását és gondolkozó főit.

Ez utóbbi kérdést kívánom röviden megismertetni. Egyedül a tárgyilagosságot tartván szem előtt, nem foglalok állást se egyik, se másik irányban, hanem — a mennyire erőm és a rendelkezésemre álló források engedik — tárgyilag fogom feltüntetni az angol munkások helyzetét, a mondandókból levonható következtetést magára az olvasóra bízván.

Tagadhatatlan, hogy az emberiség lassú, de folytonos haladásának törvénye alól az angol munkásosztály sem lehet kivétel. „A tökéletesedés általános folyamában vannak kisebb-nagyobb örvények — mondja helyesen Ludlow²⁾ — melyek-

¹⁾ Anglia 1793. óta fenállott tilalmait a munkások szövetekezésére nézve 1824-ben (6. Georg IV. 29.) megalkotott törvény által megszüntette és a szövetségek szabadságát kimondotta. Kautz. *A társ. int. a nemz. gazd.-ban* 432. l.

²⁾ *Die arbeitenden Klassen Englands in sozialer und politischer Beziehung.* Von J. M. Ludlow und Lloyd Jones. Aus dem Englischen v. Jul. v. Holtzendorff. Berlin, 1868.

nél a folyam pillanatra hátramenni látszik, pedig valódi haladása határozottan előre tör.“ A munkásosztálynak úgy erkölcsi, mint anyagi helyzetében mindenesetre történt javulás a mult-hoz képest, de azért a mostani helyzetnek is oly számos árnyoldala van, melyek sok tekintetben elhomályosítják azt a rózsás képet, melyet Macaulay, a nagy angol történetíró a munkások helyzetéről festett, midőn azt állítá, hogy az 1688-diki forradalmat megelőző korszakban a munkabér csak felét teszi ki a mostaninak, s hogy az életre nélkülözhetlen cikkek közül egynek sem kétszereződött meg az ára ez idő alatt, míg számos más áru jelentékenyen megolesult és ennél fogva a munkások jelenleg sokkal nagyobb jóllétnek örvendenek, mint hajdan. Hogy mindezt csak „cum grano salis“ kell venni, azt megmutatta Thornton munkája ¹⁾ előszavában, hol több adattal megczáfolja Macaulay következtetéseit, sőt ezekkel szemben azt fejtegeti, hogy a mult század elején a munkabérek legnagyobb része, kivált a földművesek, építő munkások és takácsok bére magasabb volt, mint jelenleg.

Ha a távol multat akarnók itt tüzetesebben vizsgálni, a munkások lakási, ruházati, élelmi és erkölcsi viszonyainak siralmasan nyomorult állapotáról oly sötét képet adhatnánk, mely élénken emlékeztetne azon másokra, melylyel Blanquinak a francia munkások 1848-ki helyzetéről irt munkájában találkozunk. De minket inkább csak a legközelebb mult s főleg a jelen érdekel. Ennélfogva ezekre fordítunk kiváló figyelmet.

Az angol munkásosztály helyzetének feltüntetésénél mindenek előtt szükséges szemügyre vennünk azon tényezőket, melyek a helyzet javítására, a haladásra irányulnak és azokat, melyek arra káros befolyással vannak. Első tekintetben a legislatív intézkedések (a munka-idő szabályozása, rendőri, egészségügyi, közoktatási törvények stb.) és főleg magoknak a munkásoknak testületi szelleméből, önerejükből saját sorsuk javítására kifejtett törekvései birnak nagy jelentőséggel, melyek oly roppant számú munkástestületnek adtak lételt, minők pl. — hogy csak a főbbeket emeljük ki — a munkás szövetségek (*Trades Unions*), a cooperatív egyletek és ezek válfajai,

¹⁾ *Die Arbeit, ihre berechtigten Ansprüche* stb. Von W. Thomas Thornton. Aus dem Englischen von Dr. Hugo Schramm. Leipzig, 1870.

a felvilágosodás és műveltség előmozdítását célzó testületek, mértékletességi (*Temperance-Union*) és megtartóztatási egyletek (*Abstainers-Union*) stb.

Nincs Európában ország, melynek munkásosztályát — a tények tanúsága szerint — annyira áthatotta volna az „önseggély“ és a „conjunctae vires plus valent“ elvek nagy hordereje, mint épen Anglia. És ismét nincs ország, melyben a tőke és munka óriási harcza oly tömör, szervezett phalanxot alkotott volna az utóbbi elem képviselőiből társulás útján, mint Angolország. A társulatok és egyletek tették az angol munkásosztályt úgyszólván hatalommá, melylyel az államnak okvetlen számolni kell. E társulatok és egyletek, melyek minden tekintetben végtelenül sokat lendítettek a munkások helyzetén, mind nagyobb elterjedésnek és virágzásnak örvendenek. Így az egyesült három királyság cooperatív egyleteinek küldöttei f. év april hó 14-kén Newcastleban tartott congressusán az elnök Cowen előadása szerint Angliában és Walesben összesen 1000 cooperatív egylet van, Skóciában 278, Irlandban 8, összesen tehát 1278 egylet. A congressusnak azonban csak 746 egylet küldött be jelentést 1872. évi helyzetükről. A 746 egyletnek a lefolyt évben 262,000 tagja, 2.521,000 font sterling tőkéje, tizedfél millió font sterling forgalma és 800,000 font sterling jövedelme volt. E legújabb adatok is jelentékeny haladást mutatnak a megelőző évek adataihoz képest.

A munkás-szövetségek, melyek mint Brentano igen alapos munkájában ¹⁾ mondja, „egyfelől a rövidebb munkaidő kivívása által a cultura terjedésének útjában álló akadályokat elhárítják s a munkások erkölcsi és értelmi műveltsége emelésére törekednek, másfelől a munkabér állandóságához, mint szabályhoz ragaszkodnak s a munkabér tételeit csak hosszabb időközök után emelik“, — szintén igen fontos szerepet játszanak a munkásosztály helyzetének javításában. Brentano, habár tagadja Thorntonnak statistikai adatokon nem nyugvó azon állítását, hogy a munkások összes évi jövedelme 5 millió font sterlinggel nagyobb a munkásszövetségek működése következtében, mint e működés nélkül volt, — adatokkal mutatja ki, hogy a *Trades-Union*ok jelentékeny befolyással voltak a munkabér emelkedésére.

¹⁾ *Zur Kritik der engl. Gewerkvereine.* Von L. Brentano, Doctor der Rechte u. der Philos. — Leipzig, 1872. 219. l.

A közoktatás terjedése, s úgy a parlament intézkedése, mint magok a munkásoknak a közmívelődés előmozdítására törekvő egyletei által a munkások nemcsak értelmesebbekké, képzetesebbekké lettek, hanem egyszersmind igényeik is emelkedtek. De Thornton azt találja, hogy a munkabér nemcsak méltányos lépést nem tartott e természetszerűen fejlett igényekkel, sőt azok mögött jóval hátra maradt. És valóban, ha áttekintjük Leone Levi 1867-ki átlag-számítását (mely korra vonatkozik Thornton megjegyzése is), igazat fogunk Th.-nak adni.

Levi szerint 1867-ben az angol munkások *heti* munkabérének átlaga következő volt ¹⁾:

	Felnőtt férfiak :	Fiatalok :	Felnőtt nők :	Leányok :
Angliában . .	28 frank 12 c.	8 fr. 12 c.	15 fr. 62 c.	10 fr. 62 c.
Skóciában . .	25 „ 62 „	9 „ 57 „	13 „ 12 „	10 „ 21 „
Irlandban . .	17 „ 91 „	7 „ 81 „	12 „ 18 „	9 „ 17 „
Átlag az egész Egyesült-királyságban .	23 frank 75 c.	9 fr. 06 c.	13 fr. 75 c.	9 fr. 80 c.

Már magában e táblázat adatai alapján is szerezhetünk némi fogalmat arról, hogy a munkabér általában nemcsak el nem érte azon minimumot, mely a munkás életszükségeinek fedezésére elkerülhetlenül szükséges, hanem sok tekintetben messze áll attól, és még messzebb azon maximumtól, melyen túl a munkabér emelése a munkaadót tönkre tenné, vagy az üzletét abban hagyni kényszerítené, s a melyről azt tartja Stuart Mill, hogy nincs természeti törvény, mely utjában állana annak, hogy a munkabér e magaslatot elérje.

A munkások soraiban elterjedt iszákosság csökkentésére igen sokat tettek a mértékletességi egyletek, melyek száma már 1861-ben 4000-re ment. E czélból tizenhárom nagy szövetség alakult, melyek meg nem fizetett felolvasót foglalkoztattak, 22,000 font sterling évi jövedelemmel birtak, 3 heti lapot 25,000 példányban hetenkint és 6 havi folyóiratot 20,000 példányban adtak ki.²⁾ Mind e tényező nagy befolyással volt a munkásosztály helyzetének erkölcsi és anyagi emelésére. De

¹⁾ L. *De la situation des ouvriers en Angletere.* Par le comte de Paris. — Paris, Michel Lévy fr. 1873. — 74. l.

²⁾ L. Ludlow és Jones id. műv. 171. l.

úgy vagyunk e helyzettel, mint a festő, ki — hogy képe élet- és természetű legyen — a világosabb színű festékekhez sötét festéket is vesz ecsetjére. Mert, bár tagadhatatlan, hogy az itt röviden érintett tényezők nagy emeltyűi voltak a munkások jobb létének, de nem szabad felednünk, hogy a kooperatív egyletek jelentékeny elterjedésök mellett is csak igen csekély számát ölelik fel az összes munkásoknak. Ahhoz, hogy valaki ily egyletek tagja lehessen és így részesülhessen az általok nyújtott anyagi előnyökben, pénz, mindenekelőtt pénz kell. Ezzel pedig csak a nagyobb munkabérnek és jövedelemnek örvendő munkások rendelkeznek, kik tehát már a nélkül is kedvezőbb helyzetben vannak; ellenben azok, — a túlnyomó többség — kik csekély mennyiségű munkabért húznak, gyakran a legnagyobb takarékoság mellett is kénytelenek nélkülözni az ily egyleti élet előnyeit és hasznait.

Mi a munkásszövetségeket illeti, ezek csak úgy léphetnek fel sikerrel a munkabér felemelésére irányzott strikeoknál, ha elég pénzerővel rendelkeznek, hogy a szünetelő tagokat eltartsák sokszor hosszú időn át, míg a cél el van érve. És épen e cél tekintetéből arra vannak utalva, hogy csak a legjobb munkásokat vegyék föl; mert csak ezek képesek annyit megszerezni, hogy a tagsági illetményeket kifizethessék. E tagsági díjak 1 shillingtől 50 ftig terjednek, s ezekből részint az esetleges munkaszünetelések, részint a betegápolási, temetkezési és más költségek fedezendőek. Így fejlődött ki aztán a szövetségi és nem-szövetségi tagok között a gyűlölet és ellenszenv, mely néha vérengzésig fajult, kivált oly esetekben, midőn az előbbieket nem akartak egy műhelyben vagy gyárban dolgozni az utóbbiakkal. Hozzá kell vennünk még azt is, hogy a patronusok, a munkaadók, igen sokszor *lock-out*tal, azaz ellen-strikekal felelnek a munkások strikejaira. Végre is valamelyik félnek engedni kell s tán mondanunk is felesleges, hogy legtöbb ily esetben a munkás szövetségek által vezetett és fedezett munkaszünetelések célta nem érve, a munkások tömérdek idő és pénz pazarlás, vagy jobban mondva, veszteség után folytatják ott, a hol elhagyták.

A földművelési és ipariskolák, vasárnapi és elemi tanodák, valamint a munkás collegiumok jótékony hatása a munkás osztályra nem maradhatott el, hanem a cultura fénye csak a felszint melegítette és világosította meg: a nagy munkás-testület alsóbb rétegeibe csak elvétve tévedt el egy-egy sugár.

A szegényebb sorsu munkás, mihelyt gyermeke annyira felnőtt, hogy valamit megszerezhet, az oktatási törvényt kijátszása és inkább a kenyérkeresetre szorítja, mint az iskolára.

Habár az iszákosság meggátlására a takarékoság, erkölcsiség és jólét előmozdítására alakult egyesületek és társulatok híven ragaszkodva jelszavukhoz: „a ki inni kezd, kezd részeg lenni“ igen üdvös tevékenységet fejtettek ki e téren, mégis működésök a még létező bajok nagyságához képest csak igen kis térre van szorítva. A szesz italok mértéken túl használata, mely oly roppant összegeket emészt föl a munkások jövedelméből, épen a legszegényebb osztályokban dúl, a mint ezt Ludlow és Jones panaszolják, kik maguk is munkások lévén, hosszú tapasztalatok alapján írták munkájokat s így e tekintetben a legilletékesebbek.

Hogy mennyire érzik és tudják az angol parlamenti körökben is e bajt, tanúsítja az is, hogy f. é. május elején Wilfried Lawson, a liberális párt egyik tagja *Permissiv Prohibitory Liquor Bill* czim alatt egy javaslatot adott be, melynek célja az lett volna, hogy vasárnapokon minden korcsma és szesz italokat áruló hely bezárassék. A javaslatot azonban az ellenvéleményűek azon érve, hogy ily törvény a belső származható zavarok miatt nem lesz végrehajtható, megbuktatta. Törvényhozási uton nehezen is lehet gátot vetni e ragály terjedésének. Ha a törvény bajosabban hozzáférhetőkké teszi a szesz italokat, azaz megadóztatja: ezzel, mint a következő megmutatta, csak neveli a bajt, melyet óvni akart. Itt csak az erkölcsiség és a takarékosági szellem terjedése segíthet.

Mellözve azon társulatokat és szövetségeket, melyek a munkások tökegyaradására és önállósítására törekednek, mint a fogyasztási, építő- és termelő társulatokat és ezek elágazásait, melyekről fennebb röviden megemlékeztünk, léteznek még Angliában roppant számú beteg, özvegy, árva és öreg segélyző egyesületek is, de ezek nem a tökegyaradást, nem a tulajdonképeni jóllétet, s a munkások önállóságát mozdítják elő, hanem csak segílyt nyújtanak a szűkölködőknek; és épen nagy számuk mutatja, hogy igen is sokan vannak, kik ily segélyre szorultak. A szükség hozta létre ez egyesületeket, melyek a humanizmus szempontjából, tagadhatlanul sok jót tesznek, de végre is csak annyit adhatnak, a mennyivel — hogy

Thornton kifejezésével éljünk — „a nyomor tovább viselhető legyen.“¹⁾

Ha az iszákosság nagy anyagi és erkölcsi károkat, nyomort és erkölcsi súlyedtséget szül a szegényebb sorsu munkások közt, de végre is önmagok okozzák azt magoknak s megint önmagok tehetik jóvá a bajt. Hanem vannak aztán e mellett olyan bajok, melyek függetlenek a munkásoktól, s melyektől ők oly sokat szenvedtek s szenvednek ma is, daczára, hogy a munkásoknak ezek ellen támadt agitatója a törvényhozás figyelmét is felkeltette s ez törvényeket alkotott a visszaélések megszüntetésére. De a törvények nem voltak képesek mindeddig teljesen kiirtani a munkások rendszeres kizsákmányoltatását. Értjük a *Truck-rendszert* és főleg a bányaszatban előforduló *Butty-rendszert*. Az előbbi abban áll, hogy a munkaadók *truck-shorok*at, árudákat nyitnak s azokból — készpénz helyett — legtöbbsnyire itallal, ételneműekkel, de más áruczikkal is fizetik ki a rendes piaczi áraknál sokkal magasabb árban a munkásokat. Az utóbbinak következő definícióját adja Ludlow: „A *butty* közvetítő személy a bányabirtokos és munkás között. Alatta egy agens áll (*doggj*), ki annak távollétében a munkára felügyel. Régóta merültek fel panaszkok, hogy ez emberek a munkásokat különböző utakon és módokon kizsákmányolják: a munkabér egy részének visszatartása által, melyet aztán italban kell kivenniök; a munkásoknak szombatn este későn ki fizetése és a korcsmákban várakoztatása által, melyeknek az ágensek és alágenssek vagy tulajdonosai vagy részvényesei és melyekben a munkásoknak inniok kell, különben nem alkalmaztatnak munkára“ stb. E visszaéléseket és lelkiismeretlen fosztogatásokat az *Act 5—6 Vict. c. 99* és az *Act. 23—24 Vict. c. 131.* törvények sem voltak képesek egészen elnyomni. Ha mindezekhez hozzá vesszük még a kereslet és kínálat viszonyából eredő munkabér-változást és munkaszüneteléseket: nehezen fogjuk egészen aláírni Macaulaynak a munkások helyzetéről táplált véleményét, melyet e sorok elején érintettünk.

¹⁾ Az angol birodalomban 20,000 *Friendly-Society* (felebaráti társulat) van 2.500,000 taggal és 100 millió forintnál többre menő vagyonnal. — L. Kautz. *A társadalmi intézmények a nemz. gazd.-ban.* 434 l. — Kolb szerint 1859-ben Angliában 28,000, Skócziában 700 és Irlandban 400 ily egyesület volt 9 millió L. tőkével.

És hallgathatunk-e végre a *pauperismusról*, mely oly ijesztő mértékben jellemzi Angliát? E tárgynál felesleges minden megjegyzés, elég hangosan beszélnek a számok, ezért itt csak ezek felsorolására szorítkozunk.

1866—67-ben Angliában és Walesben a szegények száma 931,546, vagyis a 21.320,000 lakosság $4\frac{1}{2}\%$ -át tette ki. E számból 137,310 a szegény-házakban, 794,236 pedig saját lakásukon kaptak segélyt az államtól; ide nem is számítva a tébolydákban levő 24,379 személyt. A saját lakásukon segélyezettettek az állam 3.358,351 font sterlinget adott ki. — Hivatalos kimutatások szerint 1868-ban Angliában és Walesben 972,328-ra ment az állam által segélyezett szegények száma, mely a pauperismusnak az 1867-kihez képest, 5% -nyi emelkedését, és ez utóbbi ismét az 1866-dikinak 5% -nyi szaporodását mutatja. — Hogy egy pár évvel közelebb jöjjünk korunkhoz, 1872-ben 12 millió L. volt a kiadás a szegények gyámolítására, a mi ismét a megelőző évhez képest 121,000 L. emelkedést mutat. Ez utóbbi többit tulnyomó nagy része, azaz 111,000 L. Londonra magára s az ország többi részeire csak 10,000 L. esik.

„Angliában a szegénység feltűnő jele nem annyira annak terjedelmében vagy intenzitásában, mint inkább azon kiáltó ellentétben van, melyben a környező bámulatos gazdagsággal szemben áll“ — mondja Thornton. És mi, azon szempontból, hogy „*Contraria juxta se posita magis elucescunt*“, Thornton szavait a következő adatokkal egészíthetjük ki.

A mi a földbirtokot illeti, Leone Levi szerint a mult század végén Angliában 250,000 földbirtokos volt. Most alig van 30,000. Hódító Vilmos 60,000 vitéze, lovagja között osztotta fel a földet s ezek száma ezer év alatt felényire olvadt le.¹⁾ Tehát a roppant terjedelmű latifundiumok kevesek kezébe jutottak. Skócia földjének felét 12 ember, Anglia földjének felét pedig 150 ember bírja. — Dudley Baxter számítása szerint Anglia összes értékének (6,000.000,000 font sterl.) $\frac{1}{5}$ része 450,000 ember kezében van, kik családjakkal együtt nem tesznek ki többet 2 millió léleknél. Ezek képezik a tulajdonképeni gazdagok osztályát, kiknek jövedelme fejenként 2400 fontra, családonként pedig 10,000 fontra megy. A gazdag, vagy

¹⁾ *Grundzüge der Nat. Oek.* Von Max Wirth. Vierter Band. Köln, 1873. — 335. l.

felsőbb osztályok csak fényüzésre 370 millió font kiadást tesznek évenként. A fényüzés egyik főbb cikkét a vadászat képezi, melyre Nagybrittania földjének $\frac{1}{7}$ részét használják tulajdonosaik. Skócia földjének $\frac{1}{10}$ részét kizárólag csak szarvasvadászatra tartják. Ez adatokat fel is használják a *meetingeken* arra, hogy ily állapotok többé fenn nem tarthatók.

Midőn ily roppant területek halmozódnak össze kevesek kezébe, és fordítottan nagy részben improductiv czélokra, melyek gátolják a munkás szorgalmas és jóllétre törő kis földbirtokos osztály kifejlését, nem csoda, ha a földmivelő munkások száma — 31 milliónyi népesség mellett ¹⁾ — alig tesz 3 milliót, mely aránytalanság Európa egy államában sem található. És ez az aránytalanság évről évre nő; ugyanis 1841—51-ig 2 millióval szaporodott a lakosság és ezzel egyidejűleg 300,000-rel fogyott a földmivelők száma; 1851—1861-ig növekedett a lakosság 2 millióval, de a földmivesek száma újra fogyott 400,000-rel. Igaz, hogy erre az ipar- és kereskedelmi ágak óriási fejlődése is nagy befolyással volt, de tagadhatatlan az említett körülmény jelentősége is.

Fentebb a vadászatról lévén szó, nem hagyhatjuk érintetlenül a szigorú és a norman hódítás jellegét magán viselő vadászati törvényt, melyet eléggé jellemez az, hogy évenként 20,000 ember kerül büntetés alá a vadászati törvénybe ütköző tetteik miatt. Arch methodista hitszónok, a földmives munkások szervezésének és mozgalmának vezetője, csak közelebb jelenté ki a parlamenti bizottság előtt, hogy ő a vad orzást nem tekinti vétségnek, sőt, ha családja szükségben szenvedne, ő maga is fegyvert ragadna, hogy egy nyulat vagy fácánt lelőjjön.

Ha már latba vetjük mindazon körülményeket, melyek az angol munkásosztály kedvezőtlen helyzetét részint előidézik, részint jelzik, nem fogunk csodálkozni, ha Max Wirth a statisztikai adatokból merített észleletei alapján azt az axiómát állítja fel, hogy Európa minden államában nagyobb az *önálló* népesség és munkások száma a *nem önállókénál* — kivéve *Angliát*, hol e viszony megfordítva áll (és tán Olaszországot). ²⁾

1) *The Statesman's year-book*. — London, Macmillan and Co. 1873. — 238. és köv. l.

2) Max Wirth id. munk. 32. és 330. l.

Az eddig mondottakban csak a főbb vonásokat emeltük ki, s csak az alább előadandóknak irányát akartuk — mintegy bevezetésül — megjelölni. E tanulmány csonka maradna, ha részletesebben ki nem fejtenők. E tekintetben a *Párisi grófnak* már említett munkáját fogjuk alapul venni, melyet a francia sajtó is csak nem rég igen kedvezően fogadott s melynek azon érdemén kívül, hogy legújabb s legtüzetesebben foglalkozik e tárggyal, még az az érdeme is van, hogy tisztán tárgyilagos. E művet követve, fogunk sorban szólni a munkabérről, a munkásoknak önsorsuk javítására irányzott törekvéseiről, vagyis a különböző munkás-associációkról és a törvényhozásnak a munkásokra vonatkozó intézkedéseiről.

I.

A munkabérről szólván, távol vezetne célunktól, ha minden munkakörből minden rendű és rangú munkás bérét ide akarnók jegyezni. Ez először is statistikai adatok hiányán szenvedne hajótörést, de ha keresztül volna is vihető, köteteket venne igénybe. Itt csak különböző munkaágakban előforduló különböző munkabér-tételeket jegyezzük fel átlagszámításokban, mennyire ezt a megbízható statistikai adatok lehetővé teszik és ezeket számítási hibák kikerülése végett, a francia mű nyomán, frank pénzláb szerint közöljük.

Az építkezés körében foglalkozó munkások közül, melyek száma minden ipar-ág között a legnagyobb, a szobafestők és téglá-, cserép-égetők darabszámra, a többiek rendszeren napszámra dolgoznak. 1859-ben a munkaidő napi 10 órából állott, de az 1872-diki nagy strike óta a munkaidő heti 51 órára szállítatott alá, a munkabér pedig óránként 88 centimera emelkedett. E munkaágban tapasztalható leginkább a munkabér szabálytalansága és hullámzása, így pl. a szobafestők és kőművesek jórészt csak nyáron dolgoznak; de leginkább tapasztalható ez a vasuti munkásoknál, mit eléggé tanúsít az, hogy 1866-ban a vasutakba fektetett tőke 4,387.266,150 frank volt s 1868-ban már 830.183,900 fr.-ra szállt alá.

A vasgyárakban a kézművesek három osztályra osztatnak: a *puddlerekre*, kik a vasat feldolgozásra előkészítik, lapitokra és kovácsokra; alattok állanak a közönséges napszamos munkások és a segédek, mely utóbbiakat a mesterek fizetik. 1847 óta Staffordban a fokozatos skála van érvényben a munkabérré nézve. E skála szerint a puddlerek $\frac{1}{20}$, a többiek pedig $\frac{2}{20}$ részét kapják bérül a vas

értékének, melyet feldolgoznak. Egy idő óta ezenfelül minden tonna vas után 1 fr. 25 c. jár. E rendszer fogadtatott el Anglia északi részében s mult év tavasza óta Yorkshireban is. Kivéve Walest, hol a bér kisebb s nők is a legnehezebb munkákra alkalmaztatnak 1 fr. 25 c. napibérért, az ország többi részében majdnem egyenlő a munkabér és átlag 34 francra tétetik hetenkint. Van ugyan eset rá, hogy pl. Liverpoolban a Mersey-Iron-Worksokban a lapítók 375 frankot szereztek hetenkint, melyből 25 fr.-ot segédjöknek adtak, de ez csak kivétel az általános szabály alól.

A kőszén- és vasbányákban kizárólag darabszámra megy a munka. A whitewoodi kőszénbányában, mely egyike a legjobban szervezetteknek, 1872. aug. hóban következő volt a napi munkabér: a) munkások a felszínen: gépigazítók 6 fr. 66 c., kovácmesterek 7 fr., segédjeik 5 fr. 93 c., ács mesterek 6 fr., 25 c., segédjeik 5 fr. 83 c., gépészek 6 fr. 87 c., gépvezetők 7 fr. 60 c., a sinlerakók 5 fr., kőmives mesterek 7 fr. 19 c., kőm. legények 6 fr. 66 c., kőm. napszamosok 4 fr. 79 c.; b) bányamunkások: kőszénbányászok 10 fr., tárna-munkások 8 fr. 12 c., I. oszt. felügyelők 8 fr. 12 c., II. oszt. 7 fr. 50 c., kocsisok 4 fr. 75 c., Clevelandban már a bányamunkások bére 1—2 frankkal kevesebb. Mint ez adatokból látszik, White-woodban a munkabér elég tekintélyes, sőt 1872. aug. óta még emelkedett; épen ezért nem is fordulnak itt elő munkaszüntetések. Itt a munkaidő naponta a mesteremberekre 9, a bányászokra 8 és a napszamosokra 10 óra.

Salopban a kőszénbányászok 9 órai munkáért naponta 5 frankot szereznek; West-Cumberlandban 8 óra 8 fr. 75 c.; New-Tredegarban reggeli 7 órától esti 5-ig dolgoznak a bányamunkások és hetenkint 44 frankot szereznek; Maestegben 9 óra 6 fr. 25 c. naponta; Worsleyben csak 2—3 fr., Caerphillben 6 fr. 87 c., sőt 7 fr. 50 c. a napibér; Blanavonban a kőszén tonnájának kihordását 3 fr. 12 c.-mal fizették. Egy jó munkás hetenkint 10 tonnát is kihordhat. Mostynban a munkaidő 12 óra és mégis csak a legjobb munkások szerezhetnek naponkint 5 fr. 62 c.-ot; a gyengébbek 3—4 fr. 5 c.-ot kapnak. Anglia északi részében az a rendszer dívik, hogy a munkások hosszabb időre szerződhetnek s azon esetre is, ha a forgalom rosszul menne, biztosítva van nekik hetenként 20—23 fr. minimum, mi által mind a munkások biztosítva vannak a munkanélküliségtől s azonkívül hatalmukban áll, hogy jóval többet szerezzenek a minimumnál, mind a munkaadók is biztosítva vannak a strikóktól.

A hajóépítésben is igen nagy a fluctuáció. Így a themsei hajógyár 1860-ban 11,830 munkást foglalkoztatott s ez iparág gyors

fejlődése következtében 1869-ben már 20,880-ra ment a munkások száma; azonban e szám kedvezőtlen viszonyok következtében 1870-ben 3190-re szállt alá. A munkások átlag 6—7 frankot keresnek naponta.

A gépgyárakban dolgozó munkások évi jövedelme 1175—1750 frankra meg. A szabók 1835-ig napszámra dolgoztak 7 fr. 50 c.-ért. Ez évben azonban elfogadták a darabszámra való munkát s a munkaadók és munkások által egyetértőleg megállapított complicált ár-szabvány a mérvadó. Az üvegesek ezelőtt igen rossz voltak fizetve, de most már javult némileg helyzetök. A szedők munkabére, habár 1866 óta javult, de nem oly arányban, mint más munkásoknál láttuk. A selyem fonók általában nyomorultan vannak fizetve: hetenként 15—22 frankkal. Ha az egész család dolgozik, mégis csak nyomorogva tengődhetik. Hasonló viszony észlelhető a gyapot-iparban, melyben a fonásnál a 18 éven alúli fiuk 8 fr. 32 c., 18 éven alúli leányok 7 fr. 60 c., a férfiak pedig 28 fr. 95 c., a nők 11 fr. 66 c.-et kapnak hetenként; a szövésnél a fiuk 12 fr. 70 c., a leányok 12 fr. 50 c., a férfiak 25 fr., a nők 20 fr. 10 c.-et kapnak.

A cselédség száma 1867-ben Angliában 192,000 férfi és 1.503,000 női cselédet tett. Ezeknek évi bére a lakáson stb. kívül következő: szobaleány 2—500 fr., szakácsné 300—1500 fr., kocsis 750—1250 fr., dajka 325—375 fr., komornok 1000—1250 fr., házmester vagy felügyelő 1750—3750 fr.

A közlekedésnél 200,000 ember volt alkalmazva: 160,000 hivatalnok (hetenk. átlag 26 fr. 25 c.) és 40,000 munkás (hetenk. átlag 37 fr. 50 c.).

A hordárok kapnak hetenként 21 fr. 87 c., a policemenek 22 fr. 50 c., jegyszedők 31 fr. 25 c., örök 25 fr., napszámosok (naponként) 3 fr. 75 c., gépvezetők naponk. 6—9 fr., fűtők 3—4 fr. stb.

A földmivesek kapnak átlag hetenkint Angliában: a férfiak 18 fr. 12 c., a nők 6 fr. 25 c., a gyermekek 4 fr. 37 c.; Skóciában: a férfiak 17 fr. 50 c., a nők 8 fr. 12 c., gyermekek 5 fr. 62 c.; Írlandban a férfiak 12 fr. 50 c., a nők 6 fr. 25 c., a gyermekek 4 fr. 37 centime-et.

A londoni könyvnyomdáknak kapnak hetenként a szedők 35—41 fr., az összeolvasók darabszámra 50—54 fr. gépészek 38—50 fr., hirdaplai-szedők 62—100 frankot; az edinburghiakban a szedők megszabott munkabére 32 fr. 50 c., a darab számra dolgozóké 25 fr., gépészeké (szabott bér) 32 fr. 50 c. hetenként.

A fa-vésők és játékszer-gyártók megszereznek hetenként: a férfiak 37 fr. 50 c., a nők 15 fr., a gyermekek 12 fr. 50 c., a leányok 7 fr. 50 centime-et.

A fali óra-gyártók megkeresnek hetenként átlag 36 fr. 25 c., a zsebóra-gyártók pedig 43 fr. 75 c.-et.

A sheffieldi kés-, tű-, olló- stb. gyárakban a munkások, kik gyakran bérükből még segédeket is fizetnek, hetenként kapnak átlag: az ollókészítők 25—31 fr., a polirozók 62—87 fr., finom kés készítőik 37 fr., közönséges késcsinálok 31 fr.; a tűgyártók: férfiak 15—50 fr., nők 10—18 fr., a gyermekek 1—6 fr., a fegyvergyárakban: a férfiak 37 fr., a nők 10 fr., fiatalabb férfi munkások 12 frankot.

A leeds, huddersfieldi, bratfordi, halifaxi és glasgowi gyapjagyárakban (58—60 órai munkaidőre) a férfiak kapnak hetenként átlag 31 fr. 25 c., fiatal segédek 12 fr. 50 c., a nők 11 fr. 25 c., a leányok 10 frankot. — A sütők rendszeren igen hosszú munkaidővel: férfiak 25 fr., nők és gyermekek 10 frankot kapnak hetenként, részben lakást is.

A bristoli czukorgyárakban a katlan-munkások 41 fr., a szűrők 21 fr. 87 c., a raktárban dolgozók 23 fr. 12 c.-et kapnak hetenként; Glasgowban már kisebb a munkabér, sőt Londonban oly csekély, hogy átlag egy hétre csak 8 fr. 75 centime-et tesz. — A serföldékben foglalkozó munkások heti bére általában a férfiaké 12¹/₂ fr., a nők 10 fr., a fiatal férfimunkásoké 11¹/₄ frankra tétetik átlag.

A liverpooli dohánygyárban kapnak a férfi munkások hetenként 37—50 fr., a nők 17—18 fr., leány-segédek 7—12 fr., kis leányok 2—7 frankot; az edinburgiban már alacsonyabb a munkabér: a férfiak 31 fr., a nők 15—17 fr., a fiuk 3—12 fr. és a leányok 5—10 fr., úgy hogy átlag e két helyen a férfiak egy hétre 31 fr. 50 c., a nők 15 fr., a leányok 7 fr. 50 c. és a fiuk 10 fr.-ot kapnak. — A munka darab számra megy.

A London melletti nagy papír gyárban kapnak átlag hetenként a férfimunkások 31 fr. 87 c., a fiuk 15 fr. 93 c., a nők 10 fr., a leányok 4 fr. 86 c.-et; a festett papírmunkáknál még ennél is alantabb áll a bér. — A szappan és gyertya munkások kapnak átlag hetenként: a férfiak 31 fr., a nők 10 fr., a fiuk 8 fr., a leányok 7 frankot; a fazék- és porcelán gyárakban dolgozó férfiak 37 fr., a nők és fiuk 12 fr., a leányok 6 frankot.

Magasabb munkabérékkel csak a következő foglalkozási ágakban találkozunk: az üveg gyárakban kapnak hetenként az 1. oszt.

munkások 60—61 fr., a 2. oszt.-ak 52—55 fr., a 3. oszt.-ak 7—50 fr., a 4. oszt.-ak 27—42 fr. az 5. oszt. 12—38 frankot; továbbá az arany és ezüst ékszerészeknél, Birminghamban, hol a heti munkabér átlag 37—62 fr. a minimum 31 fr.; az emailirozók heti munkabére 75—100 frankra is megy.

És már most szembesítsük a munkabért az *élet fentartására* szükséges eszközökkel.

A Párisi gróf szerint az angol iparos munkás átlag 1250—1750 frankot szerez meg évenként, a mi napjára 3 fr. 32 c. — 4 fr. 60 c.-et tesz, míg az amerikai iparos 11—18 francot szerez meg naponként s az élelem Amerikában csak $\frac{1}{5}$ -del drágább, mint Angliában, hol az élelem az egész continensen a legtöbbször kerül. E körülmény aztán igen könnyen megmagyarázza azt, hogy 1871-ben 252,435 ember vándorolt ki Angliából s e számból egyedül az Egyesült-Államokba 198,000 jutott.

Nadaud, ki a munkások között élt Londonban, hol az élet s főleg a házbér legdrágább, azt állítja, hogy egy magánember, ha takarékoson él e városban 867 fr. 75 centimera redukálhatja évi kiadásait. Nadaud számítása szerint egy család, mely a szülőkből és 4 kisebbkorú gyermekből áll, évenként 2144 frankot keres meg és 2048 fr. 80 c.-et ad ki.

Levi szerint az angol munkás-családok átlag 5 tagból állanak és egy évben 475 frankot szereznek fejenként, vagyis 2125 frankot családonként. Mint látszik, ez összeg közel jár a Nadaud által kiszámítottéhoz. A munkabér egy tekintélyes része a házbérré, fűtésre és világításra adatik ki. Az utóbbi években a kőszén árának emelkedése jelentékeny tételt vett igénybe a munkások jövedelméből. A házbér igen egyenlőtlen az ország különböző vidékein, de Londonban nagyon magas. A munkás családok nagy többsége 175 frankon alúl fizet házbért évenként, de a mily lakást ily áron kaphatni, nagyon távol van attól, hogy az egészség és jóllét feltételeit nyújtsa azoknak, kik abban laknak.

A ruházatra szükséges és alkalmas kelmék olcsók levén, az élelmi cikkek legfontosabbak a munkás háztartásában. A mezei munkás Angliában 3 fr. 74 c., Walesben 4 fr. 32 c., Skóciában 4 fr. 8 c. és Irlandban 3 fr. 52 c.-et ad ki hetenkint élelemre. Az angol munkások legfőbb élelmi cikke a kenyér, hús vagy szalonna, kivált azoké, kiknek munkája nagy fizikai erőfeszítést igényel. Angliában 99%, Walesben 84%, Skóciában 72% és Irlandban 59%-ka a lakosságnak él rendesen hússal.

Mi az élelmi czikkeket illeti, igaz, hogy 1840—55-ig, tehát 15 év alatt a kenyér ára 14⁰/₀, a liszté 27⁰/₀-kal szállt alá, de az utóbbi időben újra emelkedett. A hus ára pedig a jelzett időszakba 6⁰/₀, a vaj 17¹/₂⁰/₀, a sajt 53⁰/₀ és a sör 73⁰/₀-kal emelkedett; ellenben a cukor és théa 43⁰/₀—47⁰/₀-kal szállt alá a kereskedelmi szabadság elveinek győzelmével s jótékonyan hatott a munkásokra is. De ott van a hus és sör drágasága, melyek pedig legfőbb táplálékát képezik a munkásnak. A sör pedig igen nevezetes szerepet játszik a munkás költségvetésében. Sokat lehet irni vagy mondani a szeszes italok élvezése ellen erkölcsi szempontból, de nem lehet tekinteten kívül hagyni azt, hogy a nehéz munkával foglalkozó munkásokra nézve a szeszes ital mintegy természeti szükség. A baj csak az, hogy mértéken túl veszik igénybe. 1866-ban Anglia 2,225 millió értékű szeszes italt fogyasztott el s ez összegnek több mint fele, azaz 1,450 millió a munkásosztály zsebéből került ki. Ez könnyen érthető, ha elgondoljuk, hogy a munkás, ki hetenként 13—37 frankot szerez, ugyanezen idő alatt csak italra 6 fr.-ot ad ki, a mi magában véve nem nagy összeg ugyan, de nagy a munkás béréhez viszonyítva. 1865-ben Anglia 600 millió frankot vett be az indirect adókból; csak a szeszes italokból és sörből 350 millió folyt be. Az egész összegből pedig a munkásosztályra (fejenként 27 fr. 50 c.-et számítva) 353 millió esett. Az átlag minden munkás által fizetett 27 fr. 50 c.-ből egyedül az italra 16 fr. 25 c. esik, ha ehez a dohányra kiadott 2 fr. 30 c.-et hozzá vesszük, 18 fr. 55 c.-et tesz csak e két cikk. Mind ez adatok, azt hisszük, megközelítő fogalmat adhatnak — mert tökéletesen exact kiszámítást kívánni sem lehet — a munkabér állásáról, valamint ennek az élet fentartására fordított kiadásokhoz való viszonyáról.

II.

A munkások kezdeményezéséből eredt és saját sorsuk erkölcsi és anyagi javítására célzó testületek közül először is a *munkás szövetségeket* vesszük közelebből szemügyre. Ezek céljáról és törekvéséről bevezető sorainkban megemlékeztünk volt. Itt hozzá adhatjuk még, hogy a különböző munkakörök-ből és ágakból pl. nyomdászok, tímárok, bányászok, szabók, kőművesek, takácsok, kovácsok stb. a munkások külön-külön munkásszövetséggé alakulnak belépti díjak és hetenkénti aláírások alapján, melyek egy évben általában két heti munkabért tesznek ki. Igazgatásokat egy tanács, egy titkár, egy jegyző és a közgyűlés viszi, mely a szabályokat is megállapítja. A

nagy uniok valóságos foederatiok, melyek városok és grófságok szerint ágakra vagy páholyokra oszlanak. A igazgató tanácsot ezeknél a páholyok delegatusai képezik s a páholyok az uniok szerint majd teljesen függetlenül rendelkeznek pénztáraik fölött, majd pedig minden év végével a fölösleget a szövetségi pénztárba teszik. A munkás-uniok legnagyobb része kölcsönös biztosító-intézetek és egyszersmind s tagjaikat bal esetet, betegség, a munkaszerek elvesztése esetében pénzzel segítetik, halál esetében pedig eltemetik. Ezek az u. n. vegyes munkás szövetségek, megkülönböztetésül azoktól, melyek egyedüli célja a tagokat munkaszünetelés esetében segíteni és szervezett strikeok által a munkabér felemelésére hatni. — Tán mondanunk is fölösleges, hogy a tagsági díjak és heti aláírások be nem fizetése a tagok közül való kitörlést és a tagsággal járó előnyök elvesztését vonja maga után. Megjegyezhetjük azt is, hogy a kitörlések nagyon számosak.

Nagybritanniában 2000 kisebb-nagyobb munkás szövetség van, melyek az összes angol munkásoknak némelyek szerint $\frac{1}{10}$, mások szerint $\frac{1}{4}$ részét foglalják magokban.

A munkás szövetségek által megindított és fentartott *strike*-ok csak 1824 után — a már jelzett okból — voltak lehetségesek nagyobb mérvben. Azelőtt is fordultak ugyan elő ily mozgalmak, még pedig sokkal kevesebb, csaknem forradalmi jellemmel; így pl. 1810, 12, 15, 18, 20, 22-ben stb. Az 1824 után felmerült gyakori *strike*-ok azonban nem mind a munkás szövetségek támogatása mellett mentek végbe. Mindkét nemű erőszakos munkamegszüntetések gyakran sok nyomort hoztak a munkásokra, néha sikerültek, néha nem. Így 1833-ban Lancashireban az építő munkások egy nagy *strike*-ot szerveznek, a munkaadók erre *lock-out*tal felelnek, a munkások pedig egy fél évi munkaszünetelés alatt 450,000 frankot elkültenek és kénytelenek az előbbi feltételek mellett visszatérni a munkához. Ellenben 1872. júl. 1-jén a londoni kőművesek, ácsok és más munkások szövetkezve s szövetségek által támogatva megindítják a munkaszünetelést azért, hogy a napi munkaidő 10 órától 9-re szállíttassék, s hogy az órai munkabér 83 centimeről 93-ra emeltessék. Győztek ugyan, de csak részben: a napi munkaidő télen 9 órára, nyáron 9 $\frac{1}{2}$ órára állapított meg, az órai munkabér pedig 3 c.-mel emeltetett. Legtöbb munkaszüneteléssel találkozunk a vas- és kőszénbánya munkások körében. Az utóbbiak pl. szám szerint 30,000-en

1831-ben Tony Hepburn munkás vezetése alatt — munkás-szövetségek támogatása nélkül — oly czélből, hogy a napi munkaidő 12 órára szállíttassék alá strikeolnak és czélt érnek. Ellenben 1858-ban Yorkshirében 10,000 bányamunkás marad hosszú időn át munka nélkül, s végre is engedni kénytelen. Durhamban csak 1853-ban 12 munkaszünetelés volt. — 1866-ban a hajómunkások strikeolnak bérfelemelésért; 18,000 munkás marad munka nélkül, végre sok szenvedés és nélkülözés után visszatér a munkához, a régi feltételek alatt.

Igen messze vezetne, ha rendre akarnók venni a munkaszüneteléseket és azok eredményét. Itt csak néhány példát akartunk felhozni kapcsolatosan a munkásszövetségek működésével és hatásával.

A *földmives* munkásoknál a testületi szellem ébredése csak a legujabb időre esik. Csak most kezdenek ők is társulattokká alakulni és ezek segítségével hatni, a mennyire lehet a munkabér emelkedésére. Hogy Anglia birtokviszonyai minő helyzetbe hozták a földmivest, kinek el van vágva az ut arra, hogy akár a legnagyobb megerőltetéssel bár kis birtokos lehessen a nagy latifundiumok mellett, míg más iparos munkások közül többen önállóságra vergődnek — már említettük volt. A földmives munkások a nagy bérlők által rendszeren egy évre szegődtetnek s munkáslakokban helyeztetnek el, melyek a család physikai és erkölesi romlását mozdítják elő. (Gyakran egy szobában 4 ember lakik.) A munkabér csak 1851 óta kezdett emelkedni, főleg a gyakori vasuti munkák befolyása által. Ma már Warwickshire és Strafford grófságban hetenként 20 fr., Hertford, Cambridge, Nottingham és Shropshire grófságokban 18 fr. 75 c., Norfolkban 16 fr.-ot kapnak a munkások, hanem Cornwallisban csak 11 fr., Dorset, Somerset és Devon grófságokban csak 10 fr.-ra megy a heti munkabér. Legjobban vannak fizetve Worcestershireban, hol 1025 frankot tesz az évi munkabér. Hanem ebből semmit sem tesz félre a munkás. A takarékoság jóformán ismeretlen ez osztályban. S öreg napjaiban, ha családja nem tarthatja fenn őt, — rendszeren a *workhouse*-ba kerül.

Skócia egyik részében már sokkal jobb sorsnak örvendenek a földművesek. A munkáslakok jól vannak építve és egészségesek. Évi bérük pedig 2—2500 frankra megy, melyből meglehetősen összegeket tesznek a takarékpénztárakba. Azonban Skócia nyugoti részében a földművelők helyzete a

legnyomorultabb úgy lakásra, mint bérre nézve. Azon földmivesek heti munkabére, kik hét számra dolgoznak Angliában és Skóciában 15—18 fr. Azok, kik egy évre vannak szegődve, kevesebb pénzt, de e helyett lakást és némi élelmet kapnak a bérlőktől. — 1872-ig nem lehetett hallani földmives-szövetségekről vagy strikeokról. Ez évben azonban a wornickshirei földmivelők Arch elnöklete mellett „A földmives munkások nemzeti szövetsége“ név alatt szövetkeztek s felmondották a munkát, nagyobb bért követelvén. A szünetelés két hóig tartott, hanem ez idő alatt a bérlők megjelentek a munkások által tartott meetingekben, s ott sikerült nekik azok egy részét visszatéríteni a munkához. E szövetkezés példáját követték aztán más grófságok munkásai is, úgy hogy most a földmivelőmunkások túlnyomó többsége is ily szövetségekbe van olvasztva. Ugyancsak a múlt évben tartottak a földmivesek Peterboroughban egy gyűlést s az itt mondott beszédek azt gyaníttatják, hogy még számos munkaszünetelésre lesz kilátás, miután sorsukkal nincsenek megelégedve.

Mi a mértékletességi társulatokat illeti, ezeknek hatásáról és szerepköréről már szólottunk, s még csak azt adjuk hozzá, hogy 1866-ban Angliában és Walesben 100,357, Irlandban pedig 82,194-re ment csak azok száma, kiket a rendőrség bekísért, mivel az utcákon ittas állapotban talált; a mi azt mutatja, hogy a mértékletességi egyletekre igen nagy feladat vár, mert még igen nagy a baj, melyet le kell küzdeniök.

A munkások a művelődés terén is igen szép eredményeket képesek felmutatni, melyeket szintén a társulás útján értek el. Így a *Mechanics Institutes* oly intézmények, melyeknek tagjai aláírások segélyével középoktatási tanfolyamokat nyitnak a munkások számára. Leginkább Yorkshire és Lancashireban vannak elterjedve s ma már 200,000 tagot számlálnak. Kiválólág a munkások oktatására voltak szánva, de lassanként a középosztályból is igen tetemes elemeket vettek fel magokba. A yorkshirei uniónak 122 intézete és 22,000 tagja van; a lancashirei és cheshireinek pedig 131 intézete és 22,780 tagja; a 131 intézet közül 71-nek 600,000 fr. jövedelme és 35,000 kötet könyve van. A hudversfieldi intézet, mely kitünő eredményeket mutatott fel, a tagok (többnyire mind munkások) hetenkénti 36 centimera menő aláírások útján tartják fenn. — Van ezeken kívül 5 munkás-collegium: Sheffieldben, Londonban, Halifax, Salford és Jaswickben. Ezek is a fentebbiek-

hez hasonlólag tartatnak fenn. Ezeken kívül a munkások az ország minden részében, olvasó-egyleteket is szerveznek, melyek egy központi eglyettel foederatív módon vannak összekötve. A tagsági díj rendszeren 10 fr. egy évre. Minden eglyetnek olvasó-terme és könyvtára van. S mindezt a munkások önérejükön hozták létre és tartják fenn; s ezeknek művelődés tekintetében igen sokat köszönnek. — Az állam által e téren kifejtett tevékenységéről alább szólандunk.

A kölcsönös biztosító-társulatok sokkal ismeretesebbek, hogy sem itt részletesen kellene róluk szólnunk. Az *Odd Fellow*-ok, melyek ezelőtt 60 évvel alapítottak Manchesterben, 387,000 taggal és 50 millió franknyi tartalék-tőkével bírnak. Céljük a betegek gyógyítása, mely azon idő szerint, meddig a beteg a társulat tagja volt, 12—16 frankra terjed hetenkint. A tagok hetenkint 52 centimet fizetnek be. — Az öregek gyógyítását célzó „Foresters“-ek 240,000 taggal bírnak. Ezek mellett aztán igen nagy számú jótékony-eglyetek vannak, melyek tagjai 3 millióra tétetnek (majdnem mind munkások), az évenkénti aláírási összegek 125 millió fr., tartalék-tőkéjük pedig 3—400 millió frank.

A fogyasztási eglyetek működése igen öröndetes lendületet nyert a munkások között, mire nézve legyen elég csak azon egy adat, hogy 1870-ben Angliában, (ide nem értve Skóciát és Irlandot), 969 ily eglyet volt 249,113 taggal; 205 millióra vásároltak be nagyban élelmi czikkeket és 186 millióra árusítottak el s közel 14 millió fr. tiszta jövedelmet osztottak fel.

Általában a következő rendszert követik: Az árudák nem csak a tagoknak, hanem idegeneknek is adnak el piaczi árákon élelmi, ruházati és fütési árucikkeket. Minden vevőnek egy fogyasztási jegyet nyújtanak át, mely azon különbséget mutatja ki, mely a vevő által lefizetett összeg és a vételár között létezik. Az év végén félretéve a tőke kamataira és a rendes költségekre szükséges összegeket, a részvényesek az általuk felmutatott jegyek arányában kapják ki az osztalékot. A nemtagok kezeiben levő számlákat némely eglyetek pénzzel, mások eglyeti részvényekkel fizetik ki. Mindkét úton és módon az eglyetek mind több tagra és vevőre tesznek szert.

Kiemeljük itt a rochdalei pionierek eglyetét, melyet 1844-ben 28 munkás alapított 25—25 fr. betétellel; s 1867-ben már 6800 taggal 3 millió 200 ezer fr. tőkével, 7 millió fr. forgalommal bírt és 1 millió fr.-ot osztott ki tagjai között. Az

osztalék $2\frac{1}{2}\%$ -át tagjai számára olvasó-termek berendezésére fordította, melyekben 9000 kötetnyi könyvtárt rendeztek be.

Végre még azon társulatokról fogunk szólni, melyek a munkások tőkegyarapodását (ide sorozzuk különben a fogyasztási egyleteket is, melyekről épen most szoltunk), és bizonyos irányban függetlenítését czélozzák. Ezeket négy kategóriába lehet osztani: a) építő- és b) termelő társulatok, c) népbankok és hitelintézetek, d) az u. n. „részeltető ipartársulatok“, melyek a munkások pénzének és munkájának combinatióján alapulnak. Ezzel aztán be is fejezzük a munkások saját kezdeményezéséből kiinduló és helyzetük erkölcsi és anyagi javítását czélzó törekvések és associatiók ismertetését.

Az építő-társulatok (building societies) lehetővé teszik a munkásnak, hogy háztulajdonos legyen. Bizonyos számú egyén összeáll, pénzt tesz össze, s mikor a tőke elégséges, megvesznek egy terjedelmes telket és azon egyenkint annyi házat építenek, a hány tagból áll a társulat. Mihelyt valamely ház készen van, azonnal kisorsoltatik a tagok között. A legutoljára épített ház azé, kit a sors legutoljára hagyott. Az ily módon épített házak jók, egészségesek és ritkán haladják meg az 5000 frankot. A tagok aztán tovább fizetik a részleteket, míg a ház értéke egészen le van törlesztve. Ha netalán nyereség maradna meg a vállalat végén, egyformán kiosztatik a tagok között. Ha a társulat czélját elérte, feloszlik s a tagok az illető házak tulajdonosai maradnak. — Baines szerint 1861-ben Angliában az ily társulatok 100,000 taggal, 43 millió fr. évi aláírási tőkével bírtak és az általuk épített házakra, mint jelzálogra a tagoknak 150 milliót adtak ki. — 1867-ben megkétszereződött a tagok száma, évi aláírásokból 275 milliót vettek be, ebből jelzálogra 200 milliót adtak ki. Azóta pedig hasonló arányban gyarapodtak.

A termelő társulatok már igen kis terrenumon mozognak. Sokkal csekélyebb összegekkel kezdték, hogy sem jelentőségre vergődhetek volna. Alig lehet egyet-kettőt említeni, melyek figyelmet érdemelnek; a mozgalom tehát e téren igen csekély a munkások között, — figyelmök és törekvéseik másfelé irányulnak. Megjegyezzük itt általában, hogy az u. n. „cooperatív társulatok“ Angliában nem felelnek meg mindig tisztán a „cooperatív“ fogalomnak, mely megkívánja, hogy minden ily társulatban a munkás részvényes is legyen egyszersemind és viszont; azaz jövedelem vagy veszteség egyenlően osztassék

meg a tagok között; hanem ha ez képezi is nálok a kiindulási pontot, többnyire oda fejlődnek, hogy a társulat tagjainak egy része részvényesekből áll, mely megosztzik a jövedelmen, míg a többiek csak egyszerű munkások, kik munkabért kapnak, de semmit egyebet. Vagyis olyanná alakul át a társulat, mely nem munkásrészvényesekből és nem részvényes munkásokból áll, — a mi rendesen csak néhánynak meggazdagodására szokott vezetni.

Kiemeljük a termelő társulatok közül a Gurdon földbir- tokos által 1838-ban Assingtonban alapított földműves társulatot, melynek ő 10,000 frankot kölcsönzött és 27 hectarnyi földet adott ki bérbe. A társulat eleinte csak 15 földművesből alakult, kik egyenkint 75 frankot fektettek a vállalatba, később azonban több taggal szaporodván, 60 hectárt béreltek ki, Gurdonnak 5000 fr. bérletösszeget fizettek, letörlesztették a kölcsönt is, és 12,000 fr.-ig biztosították magukat. Kevés idő alatt oly lendületet nyert a vállalat, hogy részvényeik értéke 6—7-szer meghaladta a kibocsátási értéket. E szép eredmény arra bátorította fel Gurdont, hogy 1854-ben egy hasonló társulatot alapítson. Mindkettő virágzik. Az ipar körében találkozunk még az assingtonihoz hasonló társulatokkal. Csak egyet emlí- tünk: az oldhami *Sun Mill Company* című gyapotfonó tár- sulatot, mely kizárólag munkásokból áll s ezek kezeiben levő részvényekben 1.250,000 fr., kölcsönben pedig 1 millió frank- kal bir. E társulat productumainak szépsége- és solidságáért igen jó hírnek örvend.

1869-ben egy nagy munkás-congressus tartatott London- ban, hol az egybegyülteket leginkább a munkás-szövetségek által összegyűjtött pénzek lehető leggyümölcsözőbb befektetése foglalkoztatá. A munkásszövetségek főnökei általában arról panaszkodtak, hogy az általuk a különböző *bankoknál* elhelye- zett tőkék nagyon keveset kamatoznak. E bajon tehát segítni kellene. Ludlow és Hugles aztán erre vonatkozólag a követ- kező javaslatot terjesztették elő, mely elfogadtatott és fogana- tosításba is van véve: egy u. n. cooperativ bank alapittatik a főbb munkásszövetségek és fogyasztási társulatok által, melyek e banknak részvényesei és cliensei is egyszersmind. Ebben teszik le megtakarított összegeiket, a fölösleget, s e közös alapból kapnak aztán kölcsön azok, kiknek erre szükségök van, de oly magasságú kamatra, mely egyfelől a bankot alapító- részvényeseknek meglehetősen osztalékot, másfelől a bankban

fekvő tőkék 5%-os kamatát biztosítja. A jövő majd meg fogja mutatni, mire képes e bank, de mi részünkről — tekintve a magas kamatlábot, melylyel dolgozni kényszerítve van — nem nagy reményeket kötünk hozzá.

A mi végre az iparos részeltető társulatokat illeti, melyeket 1863-ban a Briggs testvérek honosítottak meg Angliában, azon rendszeren alapulnak, hogy az ily társulatok részvényesekből és munkásokból állanak; az utóbbiak szintén részvényesek, de csak egy részük. A részvényesek megkapják az ő rendes illetményeiket a vállalat jövedelméből; a munkások szintén kapnak munkabérok arányához képest a tiszta jövedelemből bizonyos százalékot.

Ilyen társulat Newcastleban az *Ouseburn Engine Works Co.*, melynek 250 fr.-os részvényekben 2.500,000 fr. tőkéje van. Az évi jövedelem 10%-át félre téve, a többit egyenlően osztja meg a részvényesek és munkások között.

Ilyen a halifaxi Crossley-féle nagy szőnyeggyár. A czég nem ad jutalmat a munkásoknak, hanem az által igyekszik munkásai, hivatalnokaiban és vevőiben érdekeltséget kelteni a vállalat iránt, hogy részvényesekké teszi őket. 1864-ben a három Crossley testvér oly formán alakította át a társulatot, hogy 27½ millió 250 frankos részvény-tőkéből magok 20 milliót megtartottak, a 7½ milliót pedig vevők és munkásaik részvényeire tartották fen. A munkásoknak az által könnyítették meg a részvények vásárlását, hogy az erre szükséges pénz 5%-át kölcsön adták, melyet aztán a munkások az osztalék 5%-át meghaladó részéből térítettek vissza a társulatnak. Ily módon 1869-ben 150 munkás 2½ millió értékű, egészen megváltott részvénynek voltak tulajdonosai. E rendszert eredményeiben igen kitűnőnek mondják.

Ugyanezt alkalmazták a Briggstestvérek — white-woodi kőszénbánya-tulajdonosok — szintén igen szép sikerrel. 1867-ben a bánya, mely azelőtt a folytonos strikeok miatt semmit sem jövedelmezett, a munkások kitarása és szorgalma folytán 500,000 fr. tiszta jövedelmet hajtott be. Ebből 200,000 fr. félretétetvéen tartaléknak, a többi szétosztatott. 1868-ban 989 munkás közül 144 részvényes volt. A vállalat hat első évében a munkások évi béreik 40%-át, mint jutalmat kapták. Sőt tovább mentek a Briggs testvérek. Behozták a társulatba azt is, hogy a részvényes munkások magok közül egy tagot választottak az igazgatótanácsba. Így lett a white-woodi társulat

valódi mintaképe a cooperatív társulatoknak. Ily módon fölsőlegessékké lettek a strikeok, a munkások és részvényesek nem oszoltak két ellenséges táborra.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az ily természetű társulatok nem annyira a munkások önerejéből és tevékenységéből, hanem inkább a tőkepénzesek támogatása és méltányosabb eljárásából keletkeznek. Igen fényes például szolgálnak azonban arra, hogy a munka méltányosabb tekintetbe vétele és díjazása nemcsak a munkásosztályra, hanem magokra a tőkepénzesekre és az iparra nézve is igen előnyös.

III.

A munkásokra vonatkozó legislatív intézkedéseket két részre oszthatjuk, olyanokra, melyek közvetlenül veszik célba a munkások sorsának javulását. Az előbbieket vagy a különböző munkás testületek alakítását engedik meg és teszik lehetővé (*Enabling Acts*), vagy egészségügyi és jótékonyági irányban foglalnak határozványokat magokban (*General Benefit Acts*) vagy végre a közoktatásra vonatkoznak. Ezeket itt csak érintve, s kiemelve, hogy 1870. aug. 9-ki közoktatási törvény, mely az ingyenes és kötelező oktatást teszi lehetővé, s így a szegényebb, alsóbb munkásosztályra is igen jótékony hatással van, — azon törvényeket veendjük tüzetesebben szemügyre, melyek közvetlenebbül érdeklik a munkásokat.

Első sorban azon törvények érdemelnek figyelmet, melyek a munkásosztály gyengébb részét (a nőket és gyermekeket) veszik pártfogásukba, szemben a munkaadókkal. Így az 1831-ki törvény megtiltja az éjjeli munkát minden, 21 évesnél fiatalabb munkásra nézve. — Az 1833. aug. 29-ki *Factories Act* 21 évről 18 évi korra szállítja alá az éjjeli munka tilalmát a gyárakban. A 18 éven alúli korra nézve a napi munkaidőt 12 órára 1½ órai szünettel állapítja meg. Egy heti munkaidő 69 órára tételik. A 9 és 13 év közötti korra a napi munkaidő 9, a heti 48 óra. 9 éven alúl a munka tilos. E törvény biztosítja továbbá a pártfoglaltaknak a vásár- és ünnepnapokon való nyugalmat; a törvény végrehajtása pedig specialis felügyelők által van biztosítva. — Az 1842-ki törvény megtiltja a nőknek és a 10 éven alúli gyermekeknek a földalatti munkát a bányákban. Ez intézkedésre égető szükség volt, mert a

nők és gyermekek ijesztő módon el voltak csigázva munkával, kivált bányákban. — Az 1844-ki törvény 9 évről 8 évre szál-
litja alá a kort, melyben a gyermekek dolgozhatnak kézműve-
ken, de napi munkaidejük 6—7 órára tétetik. — Ilyen
irányban több hasonló törvény is keletkezett 1845, 47, 50,
53, 60, 61 és 1863-ban. Ez utóbbi évben alkotott *Bake-houses*
Act, mely azon kívül, hogy megszabja, miszerint 18 éven alúli
munkások nem dolgozhatnak a sütődékben esti 9 óra és reggeli
5 óra között, egészségügyi intézkedéseket is tartalmaz. — Az
1864-iki megtiltja a 21 évesnél fiatalabb kéményseprőknek,
hogy kéménybe mászszanak. Az 1867-ki *Factories extension*
Act kiterjeszti az 1833-ki törvény határozatait minden gyárra,
bármely iparághoz tartozzék is. Ugyanezen évben hozatott meg
a *Workshops Regulation Act*, mely szerint workshop vagy mű-
hely, mindaz, melyben nők vagy 18 éven alúli fiatal emberek
dolgoznak egy munkaadó számára, azt rendeli, hogy az ily mű-
helyekben dolgozó, 13 évnél fiatalabb gyermekek hetenkint 10
órát kötelesek iskolába járni. Míg a megelőző törvény az emlí-
tett korú és a factorieskben dolgozó gyermekekre kimondja,
hogy naponként két órát kötelesek iskolában tölteni. Míg az
előbbi törvény végrehajtása kormányi felügyelőkre van bízva,
ez utóbbi a helyhatóságok által választott inspectorokra bízott,
mely sok visszaéléssel járván, 1871-ben a műhelyek is kormá-
nyi inspectorok ellenőrzése alá helyeztettek.

E felügyelők gondoskodásának legfőbb tárgyát a
half-timer-ek, vagyis azon iskolakötelezettek teszik, kik ide-
jüket a munka és iskola között megosztják. Ezek kétféle bi-
zonyítvánnyal vannak ellátva: egyik orvosi, melyben a gyer-
mek kora és egészségi állapota, másik iskolai, melyben az con-
statáltatik, hogy járja az iskolát. A tanköltségeket a munka-
adó köteles viselni a gyermek munkabérének $\frac{1}{20}$ része erejéig.
Az iskolába járásért úgy a szülők, mint a munkaadók felelősek.
E *half-time* rendszer sok nehézséggel találkozott és találkozik
jelenleg is, részint az elemi iskolák elégtelensége miatt szám
és minőség tekintetében, részint a munkaadók részéről, kik
igen sok helyen egyszerűen mellőzték a *half-timer*eket s őket
idősebb munkásokkal helyettesítették, részint pedig a szülők
részéről, kik ez intézkedésben nem láttak egyebet, mint a
gyermek keresetének csökkentését — s így minden módon
igyekeztek és igyekeznek kijátszani a törvényt. Daczára mind-
ezeknek, oly gyárakban, melyekben a törvény 33 év óta alkal-

mazásba vétetett, az írni és olvasni tudó munkások száma 40°/_o-kal szaporodott. Hanem e számba vehető eredmény mellett is a gyárakról és műhelyekről szóló törvényekhez csatolt közoktatási intézkedések nem biztosítják a munkásosztály általános kiképzését, mert a már említett nehézségekhez és hiányokhoz még az is járul, hogy nagy számú munkásgyereket minden oktatás nélkül hagy, minthogy számos iparág van, melyben 13 éven alúli gyermekek nem alkalmaztatnak. A felügyelők most a kormányhoz intézett jelentéseikben két dolgot emelnek ki leginkább: hogy az állam kellő számú és minőségű elemi iskolát építsen és hogy a *half-time* rendszer terjesztésük ki a 16—18 éves korig azokra, kik még írni és olvasni nem tudnak. Ez intézkedésektől várnak csak sikeres eredményt nagyobb mértékben.

Nagy gondot fordítanak a felügyelők a törvények egészségügyi rendeleteinek végrehajtására is. E rendeletek részint balesetek, részint betegségek megelőzésére vonatkoznak. — Az előbbieket szerint a gépek elrácozandók s a törvény által védelemben részesülő személyek nem alkalmazandók oly gépeknél, melyek veszélylyel járnak. A felügyelők erélyére nagy szükség is van e tekintetben, mert 1868—69-ben a gépek által okozott balesetek száma 6000, melyek közül 145 ember halt meg, sőt e szám még emelkedett 1869—70-ben, mert e balesetek 7000-re, s ebből a halottak száma 167-re ment. Más uton, mint a gépek által, 1869-ben 10,204, — 1870-ben pedig 11,434 baleset fordult elő. A betegségek lehető megelőzését az által eszközli a törvény, hogy meghatározza hány ember lehessen együtt bizonyos nagyságu helyiségben; azon kívül magok a munkaadók is többen összeállva, orvost fizetnek, hogy ez a gyárakat megtekintse. A törvény különböző rendeleteinek megszegéseért 1870. máj. 1-től 1871. april 30-ig 370 munkaadó marasztaltatott el 13,600 fr. bírságban, mely összeg aztán iskolai célokra fordítottatott.

A munkaadók és munkások közti viszony szabályozására vonatkozó törvények között először is mellékesen megemlítvén az 1854-ki *Merchant Shipping Act*ot, mely a tengeri kereskedelemben foglalatostkodó munkások egészségéről és biztonságáról gondoskodik, főbb figyelmünket a bányamunkásokra, vonatkozó intézkedésekre fordítjuk. Ez irányban az újabb korból már 1842, — 50, — 55, — 60 és 1862-ből is találunk törvényeket, de ezek rendeleteit az 1872. aug. 10-ki törvények

már túlszárnyalták s ezért csak ezekről fogunk tüzetesebben szólni, mivel éppen a munkások mostani viszonyaira akarunk főtekintettel lenni — a multat csak másodrendű kérdésnek tartván.

Az újabb törvényhozási intézkedésekre égető szükség volt, mert 1867-ben 282,000 kőszén-bányamunkás közül, ide nem számítva a sebesülteket, 1190 öletett meg a bányákban előfordult balesetek által. 1872. aug. 10-én két nevezetes törvény lett szentesítve: a *Coal Mines Regulations Act* és a *Metalliferous Mines Regulations Act*. Az első a kőszén- a második az ércbányákra vonatkozik. Az előbbi 1873. jan. 1-én lépett életbe Angliában és Skóciában, jövő év jan. 1-én Irlandban is érvénybe fog lépni. E törvény szerint tilos a földalatti munka a nőkre és a 10 éven alúli gyermekekre. A 10—12 éves gyermekek dolgozhatnak ugyan, de csak 6 óráig naponként. Iskolába kötelesek járni legalább 20 órát hetenként, azonban úgy, hogy egy napra 3-nál több ne essék, ide nem számítva az esti vagy a külön vasárnapi iskolákat. Az ily gyermekek iskolai bizonyítványt tartoznak felmutatni s a tanköltségeket munkaadóik fizetik ki az ő munkabérökből, ennek $\frac{1}{20}$ részéig. A munkaadók és szülők egyaránt felelősek a gyermekek iskolába járásáért.

A 12—16 éves fiatal munkások azon kedvezményben részesülnek, hogy naponként legfőlebb 10, hetenként legfőlebb 54 órát kötelesek dolgozni.

A bánya felszínén azonban megengedtetik a munka nőknek úgy, mint a 10 éven alúli gyermeknek. Az emelő gépeknél csak 18 éven felül levő munkások alkalmazhatók.

Nagy biztosítékot ad a törvény céljaira a bánya-vezetőktől és igazgatóktól megkövetelt képesítvényi bizonyítvány. (Igy van a kereskedelmi hajókapitányoknál is.) Méltán követel képesítvényt a törvény azoktól, kiknek vezetésétől és tapasztalatától függ sokszor oly számos munkás élete. A vizsgáló bizottságot, mely ily bizonyítványokat ad ki, a minister nevezi ki. A bányavezetők, vagy igazgatók kötelesek mindig jelen lenni, s távollétükért az első két hétben 1250 fr. bírság alá esnek, mely minden további késedelmi napra 250 frkal emelkedik. A bizonyítványhamisítás két évi fogsággal vagy kényszermunkával büntetetik.

Az életbiztoságról és tisztaságról a törvény a legapróbb részletességegig intézkedik, melyeknek aztán háromszoros

ellenőrei vannak: a kormány által kinevezett felügyelők, a bányai igazgatóság és magok a munkások, kik minden észrevételt a magok köréből választott megbízottak által jegyzőkönyvbe ígatnak, mely az igazgatósági irodában áll. Általában a törvény végrehajtása a kormányi felügyelőkre van bízva, kik évenként jelentést tesznek a kormánynak a bányák körében felmerülő minden mozzanatról, azokról is, melyekről a törvény még nem intézkedett; minden időben megvizsgálhatják a bányákat, melyekben semmikép sem lehetnek érdekelve, kihallgatják a panaszokat és a törvény áthágóit a bíróságoknál feljelentik.

A *Metalliferous Mines Regulations-Act* már nem oly terjedelmes, mint az előbbi. Intézkedései közül kiemeljük, hogy megtiltja a nőknek és 12 éven alúli gyermekeknek a föld alatti munkát az ércbányákban, de a felszínen alkalmazott gyermekek oktatásáról nem gondoskodik.

Nem hagyhatjuk érintetlenül a munkásoknak munkabérukben való megrövidítése és a munkaadók ilyenmü visszaélései meggátlására irányzott törvényeket sem; annál kevésbé, mert e visszaélések okoztak — és méltán — legtöbb elkeseredést a munkások között. Ez irányban — főleg a *truck*-rendszer elfojtására — a XV. század óta számos törvényt alkotott, a mi azt mutatja, hogy a baj: a munkaadók lelkiismeretlen zsarolása igen régi keletű. De ez intézkedések nem bírták a bajt orvosolni. Miután mindennapi dolog volt, hogy a munkások által a bányáktól kihordott anyag mérlegelésénél, melyhez volt mérve a bér, a munkások rászédettek; s ha a targoncza történetesen nem ütötte meg a mértéket, nemcsak az aránylagos, de az érte járó egész bér levonatott, és az ily visszaélések nagy zavarokra és elégedetlenségre szolgáltatottak okot, az 1860-ki törvény (*Mines Regulations-Act*) elrendelte, hogy a kőszénbányákban a munkások, ő általok díjazott *check-weigher*, ellenőrt válasszanak, ki a mérlegelésknél ellenőrökadjék.

A főnebb említett két törvény némely záradékai is intézkednek ez irányban bár csupán a kőszén-bányákra nézve. Azt rendelik, hogy ezután a munkások, nem természetben, hanem készpénzzel fizettessenek és nem csapszékekben sem az ezekhez csatolt helyiségekben. A *check-weigher* — (kik ellen a munkaadók rendesen ellenszenvvel viseltetnek) minden irányban ellenőrzési joggal bír, hol a munkások érdeke forog fenn.

Ha közte és a bánya-ügynökök között kiegyenlíthetlen vita támad, választott bíró dönt. A *check-weigher* végre csak a sommás eljárású bíróság által mozdítható el állásából.

Ez intézkedés kétségkívül enyhít valamit azon a visszaélésen is, melyet röviden *truck-rendszernek* neveznek s mely abban áll, hogy munkások bérüket, vagy ennek tulnyomó nagyobb részét természetben kapják ki, vagy pedig bérökből egy tekintélyes részt a munkaadók visszatartanak és pedig két okból: önkényes büntetések gyanánt és a *poundage* alapján, vagyis a hosszabb időre szóló munkabéreknél a patronus munkásának előre bizonyos részt ad ki előlegül béréből, de levon aztán abból kamatul 5%-ot havonként. Hanem a szegény munkás az előleget is pátronusa csapszékében kapja. Hogy mily nagy mérvű e baj, hogy a törvények mennyire nem szüntették még meg, mutatja az az adat, hogy még jelenleg is 147,000 munkás van alkalmazva oly munkaadóknál, kik *truck-shop*-okat tartanak; azonkívül 7—8000 munkás görnyed jelenleg is a *poundage* súlyos járma alatt.

Leginkább a vas- és kőszénbánya-telepeken találkozunk e fosztogató, kizsákmányoló és épen azért átkos rendszerrel: főleg pedig Wales déli részén, Skóciában, South Straffordshireben és Birminghamben. Walesben a *Company's shop*-ok, vagyis a társulatok által alakított és a munkások kizsákmányolására célzó mérő-boltok 10%-ot jövedelmeznek a társulatoknak — a munkások rovására. Arra pedig, hogy a munkások csak ily árudákból vegyenek élelmi szert, italt, dohányt stb. az által kényszerülnek, mert csak igen hosszú időközökben: 1—2 hónapban, sőt néhol 1—2 évben kapnak egyszer munkabért. Nagy baj, hogy épen e vidékeken nem alakultak munkásszövetségek, melyek a munkást képesek volnának kimenteni sanyarú helyzetéből. Skóciában 25,000 vas- és kőszénbánya-munkás zsákmányoltatik ki a truck-rendszer által. A Mounklands társulat aczélgyárában a munkásoknak az árudák útján adott előlegezések a múlt évben 1,550,000 frankra mentek, melyből a társulat 7½% jövedelmet húzott, ezenkívül az üzletbe fektetett tőke 55%-ot hajtott be. Vannak esetek, hogy csak magok a shopok tartják fenn a munkaadók üzletét.

A *batty*-kről, melyek egy válfaját képezik a truck-rendszernek, tettünk volt említést bevezető sorainkban, itt csak azt adjuk még hozzá, hogy ezek a truck által sujtott vidéke-

ken gyakorolják leginkább fosztó hatalmukat — korcsmárosokkal szövetezve.

A dudley-i kulcs-gyárban 14,000 munkás szenved a truck nyomása alatt. A *truck-shop*okból mindent egy nyolezzaddal drágábban vesznek a piaczi áraknál. — A prescoti óragyárban 1200 munkás foglalataskodik és szenved a truck alatt. Egy munkás, ki egy hét alatt 43 fr. 75 c.-et szerez, következőleg fizettetik: 1 fr. 25 c. pénzben, 44 font liszt, melyet vagy kenyérré süttet, vagy visszaad a pátronusnak vesztességgel; 14 font czukor, melyből legfőlebb 3-at fogyaszt el, a többit ismét visszaárusítja 10 centime vesztességgel minden fonton; 3½ font vaj, melynek fontját 1 fr. 77 c.-mel számítják neki, ő meg visszaadja 1¼ frankjával.

Munkabérének többi részét szalonnában, sajtban, burgonyában, theában és kávéban kapja ki. Akár kell neki, akár nem. Ezenkívül köteleztetnek a munkások, hogy órákat is vásároljanak, melyeket szintén vesztességgel adnak el.

A woulockheadi ólombányákban a munkások csak két évenként fizettetnek. A *truck-shop*, mely mindenütt a bányák mellett van, egy-egy évre hitelez nekik. A két év letelte előtt a munkások készpénzben csak a következőket kapják: áprilban 7 fr. 50 c. kerti vetemények bevásárlására, júliusban 50 fr. tüzelő anyagra és 100 fr. husra, melyet beszöva télre eltesznek. Találkozunk még a truck-rendszerrel a vasuti munkálatoknál, a honitani, hampshirei és new-lanarki csipke-, keztyű- és fonógyárakban. Ily sorsban szenvednek végre a shetlandi szigetek lakói is, számra mintegy 30,000-en többnyire halászok s csak a halászati időszak lejártával, mikor a halak be vannak szöva, kapnak bért. Mindnyájan el vannak adósodva néhány vállalkozónak. De nem vázoljuk tovább e szomorító képet.

Végül még egy pár szót kell szólnunk azon törvényekről, melyek legújabbban is oly nagy izgatottságot és elégedetlenséget szültek a munkások között. Ilyen főleg: az 1871-ki *Criminal Law Amendment Act* és az 1855-ki *Master and Servants Act* büntető határozatai. Az előbbi nagy szabattossággal írja körül, hogy mi a *rattening* és *picketing* vagyis a fenyegetés és kegyetlenség, melyeket strickeok alkalmával elkövetni szoktak a munkások azon társaik irányában, kik munkánál maradnak s nem akarnak a munkaszünetelőkhöz csatlakozni. Mindkét vétségre többé-kevésbbé szigorú büntetések szabattnak. A

második törvény szintén szigorú büntetéssel sújtja azokat, kik a munkaadóikkal kötött szerződéseikben kikötött munkát azok lejárta előtt megtagadják vagy megszüntetik. Azonban a főnebb mondottakból is kitűnik, hogy minő feltételekre szorítják és minő körülmények között a munkaadók munkásaikat.

Épen e törvények ellen vittek végbe az összes angolországi munkásszövetségek küldöttei, mintegy 15,000-en f. év pünkösd hétfőjén egy nagyszerű tüntetést a londoni Hyde-Parkban. A delegatusokhoz még londoni és más vidéki munkások is csatlakozván, számuk 30,000-re ment. Az ez alkalommal tartott beszédek a bíróságot részrehajlónak és túlszigorúnak tüntetik fel, mint mely a munkások által elkövetett legcsekélyebb vétségeket is aránytalanul szigorú büntetésekkel sújtja és a törvények szavait azok alkalmazásánál önkényesen magyarázza. Egyhangúlag elfogadtak egy manifestumot is, melyben az említett két törvényt gyűlöletesnek, igazságtalannak és kegyetlennek mondják és a parlamenttől igazságos és méltányos törvényeket követelnek.

Ennyit az angol munkások helyzetének feltüntetésére. A legapróbb részletességekig ki nem terjeszkedhettem, mert ez igen messze vezetett és túlesett volna tanulmányom körén. Czélem egyedül az volt, hogy a mennyire ily röviden lehet, megközelítő képét adjam az angol munkások anyagi és erkölcsi helyzetének. Szükségesnek és időszerűnek tartom e tárggyal foglalkozni, mert alig telik el nap, melyben újabb és újabb mozgalmakról ne értesülnénk az angol társadalom köréből, melyeknek kútforrása épen a munkáskérdés. Ha ismerjük a helyzetet, helyesebb ítéletet fogunk magunknak alkotni a munkások törekvésének indokairól és céljairól. Nálunk — hála isten — még nincs munkáskérdés, de a munkakörök szaporodása és nagyobbodása esetére, a mi nálunk is okvetlenül be fog következni, igen jó, ha a figyelem már eleve azon nevezetes társulati tevékenység felé irányul, melynek terén az angol munkások saját erejükből, békés uton és a társadalom veszélyeztetése nélkül, önön jóllétök gyarapítására oly lélekemelő s valóban nagyszerű eredményeket tudtak eddig kivívni. A kérdés, bár csupán az angol viszonyokkal foglalkoztam e helyen, igen sokoldalú és e körülmény szolgáljon egyszersmind mentségemül, ha az olvasó úgy fogja találni, hogy nem karoltam át a kérdést minden oldalról.

SZATHMÁRY GYÓRGY.

AZ ÁLTALÁNOS MECHANIKAI ALAPELVEK- NEK FEJLŐDÉSI TÖRTÉNETE.

Első közlemény.

I.

Korunk szellemi haladásában az ismert tények gyors és sokoldalú növekedését szokták jellemzőnek tartani; ez hat ránk legközvetlenebbül, ez emlékeztet minden lépten-nyomon az emberiség sürgő tevékenységére, ez az, a mi szemünkbe ötlük és megkap. De valamint az egyes tudományok terén az új adatoknak e számbeli növekedése ki nem elégítheti a tudóst, és az adatoknak e gyűjtése és rendezése mindinkább kívánatosabbá teszi a vezénylő eszmék kutatását és elemzését: úgy időnk tevékenységének általános megbírlásában is nem sokára tekintetünk túlemelkedik az összehordott anyaghalmazon, és észrevevén azt, hogy az összehordásban bizonyos eszmék az uralkodók, nem sokára főérdekét ez eszmék körül csoportosítja. Szóval a legfeltünőbbet nem tartjuk többé a legelsőnek; a jellemző alapvonást máshol keressük; és keressük ezt a módszerek változásában.

A módszernek ily változása — különösen, ha tömegesen történik — ritkán szokott öntudatos lenni. Azt, a mit a történet bölcsésze különös előszeretettel fejteget, az ily szellemi átalakulásoknak csendes, de biztos, mintegy titkos hatalomtól vezérelt létesültét, azaz szükségkép feltűnő beálltát, itt észlelhetni leginkább. A fölfegyverkezett Minerva egy-egy gondolkodó fő szertárából pattan elé, és a nagy chorus nem lát talán ebben csodát, hanem egy köznapivá lett mondásban szokta érzületeit tolmácsolni, és mondja, hogy ez vagy ama dolog már vérében volt a kornak.

Ha e mondást szigorúbb elemzés alá vesszük, értelme csak egy lehet; bizonyos törvényeknek — melyeket nem ismerünk — sejtelve. — Így értelmezve ama mindennapias vélemény nagy jelentőségre vergődik, mert ily törvényeknek, melyeknek szellemi fejlődésünk hódolna, föltevése álláspontunknak lényeges változását követeli, szemben egy nagy és felette fontos tüneménysorozattal. Szellemi fejlődésünknek nagy fejezetei — a tudományok, a művészetek története, a műveltség keletkezésének és terjedésének ama számos része, mely a föl-sorolt fejezetek alá nem esik — megszűnnek csupa adattárák lenni; a külön érdekek, melyek a vizsgálat e terét annyira szétforgácsolták, összeforrnak; és az átolvadásnak e folyama egy új és központi helyzeténél fogva fölülte jelentékeny tudományal ajándékoz meg.

E tudomány az emberiség fejlődésének törvényeit vizsgálja, lélektani törvényeket keres nem egy élet szűk keretében, hanem az emberiség munkálkodásának időszakaiban. E tudomány a kutató észnek merész, majdnem phantasticus követelményeként tűnik föl, mert hiszen ezt — vethetnék ellene — mikép lehet törvényeket keresni, ha semmi biztosítékunk nincs, hogy e törvények léteznek?

Nehéz e ponton megtartani a határokat, melyeket e dolgozat tárgya szab, és rá nem utalni arra, hogy ily törvények föltevését tekinthetjük az egyetlen lehető morális alapkövetelménynek, a mennyiben szellemi életünk és gondolkodásunk e követelést már magának a tárgynak felvétele által megállapítja. De maradjunk korlátaink közt. És itt elég lesz a törvény fogalmát, mint az az exact tudományokban dívik, megvizsgálni, és evvel összevetni a viszonyokat, melyek kérdésünkben befoglalvák.

A vizsgálat mindjárt az első perczben arra a meggyőződésre vezet, hogy a tényállás itt ugyanaz, a mi bármelyik természettudományban. Mi kényszeríthetné itt inkább az észet, mint amott, ily törvények elismerésére? Mi más kapcsolja itt össze a megfelelő, de azért teljesen különvált tényeket, mint ugyanegy törvény kifejezéseit, ha csak nem ez az általános, de ha tudományunk körén belül maradunk, kizárólag alanyi hit a törvénynek létezésében. És e hit meggyőződése tudományos meggyőződéssé csak akkor lehet, ha a törvény felállításával egyszersmind elértük a vele kapcsolatban kitűzött célt. E cél pedig a tünemények egyszerű csoportosítása, és — ha szabad

így fejezni ki a dolgot — minél nagyobb tüneménycsoportoknak minél egyszerűbb kifejezése.

Több és több egymásra rakott epicyclus végre épen úgy kifejezhetné valamely bolygó mozgását, mint a Newton-féle nehézségi elmélet; de mindegyik bolygó számára külön-külön mozgó köröket kellvén, még pedig csakis észleletek nyomán keresni, a kutató ily bonyolult szerkesztésekben törvényt nem bír elismerni. Holott a nehézség (gravitatio) egyszerű törvénye először is a hold mozgásából vezetettvén le, tüstént mindegyik bolygóra alkalmaztatott. Aztán hasonló sikerrel vitetett át az ikercsillagok messze távolára. A lepel, mely a távolra hatás titkát fűdi, azzal ugyan átlátszóbb nem lett; de a kérdések sokaságából, melyet ama régi elmélet oldatlanul hagyott, itt csak egy maradt meg, és ez két anyagi elem kölcsönhatására vonatkozván, a kétség, a nehézség, a természettudomány legtávolabb határáig tolatott.

Annál valószínűbbnek fogunk — általánosságban is — tekinteni valamely törvényt, minél egyszerűbbé teszi a vizsgált tárgyat, és minél nagyobb tüneménycsoportot vezethetni reá vissza.

Hogy ez az alaki haszon nem egyetlenegy érdeme valamely helyesen levezetett törvénynek, azt alig szükséges fejtegetni, mert hisz a természetnek teljes megmagyarázása nem bizonyos távolban kitűzött cél, hanem épen nem jelent mást, mint a vizsgálat folytonos kiterjesztése követelményét. A természet vizsgálata egyszerűen elszigetelt tények összefűzését keresi és bárhol szakadjon meg a tények láncolata, az utolsó láncszem új vizsgálatra hív fel bennünket. Végleges megfejtésről tehát szó sem lehet, hanem az anyagi haladást is csak ily alaki törvények kiterjesztése eszközli, a melyeknek teljes jogosultságát épen e gondolatmenetből vehetni ki.

Törvényeket kell tehát keresnünk az emberi szellem történeti fejlődésében is, és a kutatásnak módszere nem más, mint az exact tudományoké. Ily exact módszerek követelésével találkozunk ma a tudománynak majdnem minden ágában, legyen ez akár inkább, akár kevésbé fejlett állapotban. De biz igen gyakran nem egyéb, mintsem fölkapott, divatos jelszó; kiváltképen ott, hol a megállapított adatok száma a föltételesen elhitt tények, jobbak hiányában elfogadott nézetek és eredetiségi ingerből felállított hamis csoportosítások tömkelegében, úgyszólva, elenyészik. Nem úgy a jelen esetben. A tu-

dományok történeteiben az adatok túlnyomó mennyisége közvetlen rendelkezésünkre áll; az ezeknek gyűjtésével járó nehézségek csak harmadrendű szerepet játszanak. Nem az előforduló tünemények észleletének módszerében, sem az észlelt tünemények számában rejlenek azok: az anyag majdnem teljesen megvan, sőt rendszeren föl is dolgozva; tehát mindössze — természetesen a kellő készültség mellett — könyvészeti vizsgálatokat követel. Míg tehát a természettudományokban az anyag megszerzése és annak általánosabb érdekek szolgálatában történendő feldolgozása két legalább is egyenjogú feladat, melyek közül gyakran, sőt talán több esetben az első, idő szerint is az é fontosabb a másodiknál; holott itt amaz első művelet egészen elesik és az összes tudományos föladat épen a meglévő anyag kellő feldolgozásában fekszik. Ennélfogva teljes joggal követelhetni az exact módszert, mint az egyetlen egyet, mely e téren új eredményekhez vezethet. Míg idejutnánk azonban, oly kézikönyveket is, melyek az egyes tudományok fejlődését csak a jelenkor színvonalán, ama mélyebbre ható, de majdnem teljesen új vizsgálatok nélkül adják elé, hálával kell fogadnunk, mert hisz a nyers anyagnak első kidolgozása sem könnyű dolog; és a buvár előtt sokkal fontosabb és sürgetőbb tudománya történetei ismerete, mintsem hogy — ki tudja, meddig? — várhatná egy eszményi és minden tekintetben tökéletes mű keletkezését.

Hisz erre még előmunkálat is alig létezik, és a létező is csak a föladat nehézségeit tudja megvilágítani. Nagyobb és összefüggő kísérlet csak egy van, u. m. Hegelnek történetbölcészete. De ez nem tényekből szerkeszti a törvényeket, nem is iparkodik e törvényeket további fejlesztés által merev alakiságukból kivetkőztetni, hanem egyszerűen a bármennyire kiélesített, de azért tartalmilag fölötte szegény dialektikát véli elégségesnek a roppant föladat megfejtésére.

Sokkal elterjedtebb és épen a legújabb időben széles körben föltétlen tekintély gyanánt tiszteltetik Buckle, ki már-már egész iskolát alapított. És bizonyára a józan kezdeményezés dicsőségét nem vonja meg senki e roppant tudományú férfitól.

Hogy ő részletes tárgyalásának anyagát nagy korszakok összes szellemi életében keresi, melyben számtalan rejtett rugó játszik össze, számtalan hatás és visszahatás egyesül majdnem oldhatatlan bonyodalomban; az kétségtelen. Nemesak különö-

sen háladatos, de bizonyára rendkívül nehéz föladat is volt, az össze-vissza kuszált fonalakból csak egy-kettőt is követni. De más kérdés, hogy a legösszetettebb föladatokkal kezdván a birkózást, lehet-e kívánt eredményekhez jutni, és ama sejtett törvények felé az utat egyengetni, melyek mindenesetre a vizgálat célpontjai.

A módszer öntudatát ki vitázhatná el Buckletől? „A bizalom a törvényszerűség fölfödözésében“ — úgymond — „minden bonyodalomban oly általános a tudósoknál, hogy a legkitünőbbeknél hitcikkelylyé lesz; és ha e bizalmat nem találhatni a történetiróknál, azt szellemi kisebbségnek, vagy tanulmányaik tárgya a társadalmi viszonyok változatosabb viszonyainak kell tulajdonítani.“ De ily általános, valóban általános törvényekre nézve, miben áll a vizsgálataiból reánk háramlott nyereség? Mindössze a nagy igazságok elterjedésében észlelt időszakosságban, mely szerint köreik lassankint növekedván, végre közbirtokká lesznek. És ez az egyetlen törvény, mely az adatokból közvetlenül leolvasható, bizonyára korábban sem volt ismeretlen.

Bucklenek, nem tekintve a nagy fontosságot, mely már a tagadásban és az újjáteremtés *követelésében* rejlik, más téren kell főkép keresni az érdemét. Ez ama tünemények vizsgálata, melyeket a csillagtanból vett hasonlatossággal zavarásoknak, perturbatióknak nevezhetni. Szigorúan tudományos a külső természet által létesített befolyások elemzése; de hisz ezek az emberiség alapeszméinek törvényszabta fejlődését nem hogy kimutatnák, hanem inkább eltakarják. Ott, hol a természeti benyomásnak terhe alatt az emberiségnek legkorábban szerzett eszméi nem mehetnek át a szükséges erjedési folyamaton, ott a történetiró érdeke fönnmarad; de az eredmény a legjobb esetben élettan helyett kórtan lehet. — És valóban Buckle munkájának legkitünőbb részei azok, hol a spanyol és skót szellem ferde útjait rajzolja.

Ily összetett feladatokkal szemben tehát alig marad más hátra, mint az, hogy azokat egyszerűebbekkel felcserélni, az emberiség fejlődési története helyett, *egyes fogalmainak* fejlődési történetét kutatni, kísértsük meg. Hogy ez mai álláspontunkon lehetséges, arról az első pillantás is meggyőz. Az első akár természeti, akár társadalmi viszonyoknak homályos benyomásától szakadatlan sorozat vezet azon élesen meghatározott és osztályozott fogalomvilághoz, mely mai szellemi birto-

kunkat teszi. A jelenkornak mindenfelé szétágazó eszmekörét történelmileg visszavezetni arra a kevés képzetre, mely nekik tényleges alapul szolgál, és így szellemi életünknek mintegy törzsfáját rajzolni, nehéz feladat ugyan, de nem visszariasztó vagy épen lehetetlen. Talán tovább üzhető hasonlatosság, mint első pillanatra gondoljuk, áll fönn ez átalakulások és a szerves élet fejlődési törvényei közt. Mély titok burkolja itt és ott az első keletkezés történetét, külbefolyások és kölcsönhatások zavaró, de egyszersmind fejlesztő fellépése; a különbségeknek és eltéréseknek majdnem a végtelenbe menő elágazása; és e mellett mégis néhány kevés alapjellegnek állandósága; különböző fejlődés különböző körülmények alatt; végre mindkét oldalon a történelemnek kegyetlen, kiméletet nem ismerő igazságszolgáltatása az életre nem való, az eltévesztettel szemben.

Ily módon tekintve, fogalomkörünknek fejlődési története hathatós világosságot terjesztenek e fogalomkörnek jelen értékére. A történelmi eredet a lélektani eredetet magyarázza; a tévedések bírálata, történelmi szükségüknek kimutatása a jelenkori módszereket tisztázza; egy bezárt korszak törekvései tanulságul szolgálnak mai iparkodásunknak. Ki képzelhetné a tudomány előrevitelét a tudomány irodalmának ismerete, hát még a tudomány sarkfogalmainak és módszereinek birtoka nélkül? Ezek pedig magyarázatukat csak származásukban lelhetik. Szóval így tárgyalva fogalmi világunk történeteit, leghatályosabb tényezője lesz fogalmi világunk tágításának.

Hogy e nagy munkának kiviteléhez azonban nemcsak előmunkálatok, de mindenek előtt a döntő álláspontok felállítása hiányzik, azt bővebben fejtegetni nem szükséges. Ezt egyes tanulmányoknak kell megelőzni, szűkre szorított és főleg élesen körvonalozható részletek kidolgozásának. Honnét kelljen ily részleteket kiszemelni, kétséges nem maradhat. Tény, hogy a társadalmi tudományok e föladatra előkészülve nincsenek; a művészet köre két nagy berekesztett korszak ismereténél, valamint a tárgyi feldolgozásra fordított szorgalomnál fogva sokkal hozzáférhetőbb anyag volna; de itt még egy előbbi és a mint a kísérletek mutatják, nem könnyű dolog van hátra; egyszerűen az, hogy majdnem teljesen hiányzik az ismerete a szép alapviszonyainak, azaz épen azon fogalmaknak, melyeknek fejlődését kellene vizsgálni.

Még csak a fogalomcsoport van hátra, mely közvetlenül a külvilágból merítve, idő szerint a legelső: melynek első csirái majdnem elválaszthatatlanok az érzet első ébredésétől. Az első képzetek, bármily homályosak legyenek is, nem olvadnak össze egymással; szóval itt, bár szintén nagyon töredékesen, már van némi ismeretünk az anyagról, melyből a szellemi szerkezet épül. Ezek azon fogalmak, melyeknek feldolgozásával foglalkozik a jelen mennyiségtan és természettudomány.

A napsugárnak első érzéki élvezetétől egészen annak tudományos elemzéseig, az ősi multtól a jelenig, — érzékiségünk alakjára és tartalmára vonatkozó néhány kevés, de általános képzet lép föl, melyeknek első fejlődését, öntudatra való ébredését, terjedését, szóval a tudomány fogalmkörébe vezető áthasonítását, követni nem nehéz. — De épen ezen okok, melyek a vizsgálatot reánk nézve megkönnyítik, épen ezek biztosítják fontosságukat az emberiség fejlődési történeteiben. E fogalmak időszerint a legelsőek lévén, egyszersmind jegezedési középpontok lesznek, melyek egészen különműeknek tetsző gondolatkörök létesülését lehetségessé teszik.

Az így vázlatosan kijelölt vizsgálatok, igaz, néha oly szint fognak öltetni, mely azokat specialis tudományok keretébe látszik szorítani, de még ekkor is e vizsgálatok fölötté érdekesekek lesznek. Minden egyes tudománynak saját terén belül, tartalma nagyobbodásával, önállóan kell fejlődnie, mely önálló fejlődés nemsokára a gondolatmenettől a kifejezőmódra is átmegy. De fontoljuk meg, hogy ezen, a kívülállótól mindig túlságos kiterjedéssel vádolt terminologia a tudomány alapfogalmainak kidolgozását az illető kornak megfelelő haladási állapotában fejezi ki; fontoljuk meg, hogy a műszavaknak bősége, ha ezeket nem kicsinykedő eredetiségi inger hozza elő, a tudomány álláspontjának schematikus rajzát nyújtja, és ezzel együtt az első útmutatót az itt kijelölt vizsgálatokban.

A rendszerben most már az első hely a tartalmilag legszegényebb, mert legátlátszóbb fogalmakat illetné; a tér és szám fogalmait. — De e vizsgálat majdnem egészen hiányzik; a legfontosabb részlet sem találta meg még történetiróját, midőn a folytonosság elvének föllépésével a természettudomány és mennyiségtan elválhatatlan kapcsolatba lépnek; hisz a folytonosság elve maga, mely új irányba vitte e tudományok pályáját, öntudatos szigorral tárgyalva alig van.

A mi a rendszerben legközelebbi, az a mozgás tüneményeiből keletkező fogalomcsoport. Erre nézve egy a kijelölt irányban törekvő munka fekszik előttünk.¹⁾ A terjedelmes kötet csak Galilei korán kezdi vizsgálatait, de a mit nyújt, az egy magasabb czélnak megfelelő tudománytörténelemnek első — és nemcsak ezért — felette becsülendő töredéke. E czikkek a munka tanulmányozása alkalmával keletkeztek, s úgy hiszem, nem követek el igaztalanságot a szerző ellen, ha annak nem csupa ismertetését írom meg, hanem a mechanika fejlődésének oly vázlatát rajzolom, mely attól sokban eltér. Az ide tartozó törekvések bírálata még nem örvendvén nagyobb terjedésnek, a különböző álláspont, valamint mindenesetre ennek kiemelése, teljesen jogosult.

Dühring, daczára annak, hogy eddigi munkáiban egészen más tért mivel, kitünő tájékozottságot és meglepő irodalmi ismereteket tanúsít ez új művében; a személyesnek látzó, hol rokon-, hol ellenszenv mult századoknak férfiai ellen, és az ezek által okozott szélsőség, mely azelőtt a szerző műveinek ártott, itt már csak sokkal gyöngébb színezettel lép föl; végre daczára a részletek nagy számának, sikerült neki itt, ezek helyes felhasználása által az egyes korszakoknak nagy vonásait kellő világításba helyezni, úgy, hogy a könyvet csak azon ohajjal lehet letenni, vajha minél több hason szakmára hasonló dolgot nyerhetnénk.

II.

„A mechanika története“ — hogy mindjárt az említett munkából vont idézettel kezdjük — „alapjában az általános tudománytörténelemnek nemcsak nélkülözhetetlen kelléke, de, a mi többet jelent, elkerülhetetlen föltétele. Közvetlenül csatlakozván a mennyiségtanéhoz, tárgya olyan, hogy vizsgálatával elhagyjuk a tisztán gondolati, csupán a szemlélet alakjára korlátozott kört, és átlépünk, — most először — az anyagi valóság

¹⁾ Dr. E. Dühring, *Kritische Geschichte der allgemeinen Principien der Mechanik*. Von der philosophischen Facultät der Universität Göttingen mit dem ersten Preise der Bencke-Stiftung gekrönte Schrift. Berlin, 1873.

terére. A mechanika mindazon tudományok közt, melyek a tisztán gondolati kört túlhaladják és a dolgok valóságába akarnak behatni, a legelvontabb és legátlátszóbb. Benne gondolkodás és kutatás legszorosabban érintkezik; meglátszik benne, mit tehet néhány kevés természeti tény alapján az észszerű kapcsolat követése és a gondolatbeli következetesség ereje. Ez értelemben a mechanikai tudomány történelmi fejlődése vizsgálata valóban általános tudományos jelentőségű feladat, melynek megoldásával oly kérdésekre is megtaláljuk a feleletet, melyeket kevésbé szilárd alapon és kevésbé világos környezetben szoktak tárgyalni, és a melyek épen ezért eddigelé nem bírtak kielégítő eredményhez juttatni minket.“

E vezéreszmék daczára, mi jogosít fel, hogy oly hosszú korszakot, mint az, mely a természeti tünemények első fogalmi rendezésétől Galilei idejéig vezet, elhanyagoljunk? Nem volna-e az ókor fényes vívmányai, aeránk első másfél ezer évének a kritikát ugyan nélkülöző, de talán nem épen üres törekvései közt, semmi, a mi e feladat keretébe tartoznék? És valóban nehéz volna erre nemmel felelni. Ha mégis helyeselni kell azt az eljárást, mely a vizsgálat tárgyát idejére nézve annyira megszorítja, szükséges lesz, legalább néhány szóval, fejtegetni a mellette szóló érveket.

Ha fogalomkörünk fejlődésére csak egy pillantást vetünk, lehetetlen észre nem venni, mikép növekedik az, tartalmának osztályozása, szétágazása, szóval a benne foglalt különműségek mindig élesebb hangsúlyozása által. Tagadhatatlan, hogy az, a ki a kőnek nehézségi törekvését az eldobására fordított saját izomerejével először egyesíté, bizonyos feltétektől függő mozgási tüneménnyel állott szemben. De nemcsak innét egészen azon fokig, hol ez megfigyelésre méltó kísérletnek tűnik föl, hanem még sokkal tovább is, míg a keresendő ismeretlen hatások és törvények kellően osztályozva nincsenek, mechanika történelméről szó nem lehet.

Az ó korban e fogalmak szétválasztása még nem történt meg. Itt a természet felfogásának történelme még egységes egész, melyet a szervezet megsértése nélkül darabokra szakítani nem lehet. — A természet egységének ez érzete bizonyos költői vonást kölcsönöz az ó kornak, de ez egység csak az érzekiség naiv felfogása, és alaki hasonlatossága daczára, legkirívóbb ellentéte annak, a mit *mi* nevezünk a természet egységének. A mi a természeti tünemények valóságát illeti, az

egység negatív értékű volt, a mennyiben azoknak magyarázatlanságán alapult; de más irányban sokkal tovább visz, ha t. i. érzékiségünk alaki alapviszonyait vizsgálja. A tér és idő, ezekben a test létezése, nyugvása, az első és legszükségesebb abstractiók; és habár így tárgyalva, szűk körön nem vihetnek túl, — mert hiányzik a tudományos fejlődés erjedési eleme, a változás fogalma, — mégis az ókori mértan- és nyugtanhoz vezetnek. Daczára e vivmányok fontosságának, bennök csakis adott viszonyoknak mondhatni új kifejezése, szóval csak más alakba átvitele található. Adhatja egy-egy meglevő tulajdonnak átidomítását, de újakat nem mindaddig, míg egy új elem hozzá nem lép, mely a vizsgálati módszert reformálja úgy, hogy nem tapad többé a feltétek változatlan csoportosulásához, nem is ugrik egy feltétől a másikhoz, hanem a különböző föltéteket mozgósítani és így egyesíteni tanulja.

Egy műszó ezt az új módszert a *folytonosság elvének* nevezi. A tudomány haladó szelleme nem csupán ott üli nagy diadalait, a hol új, megczáfolhatlan tények győző ereje dönti le a kor megmerevedett fogalomkörében fekvő akadályokat; fényesebbek még és tartósabbak azok, midőn hosszas, rendszeren meg sem figyelt munkálkodás eredményeül, nem annyira vivmányokkal, mint követelésekkel lépve elő, új elméleti elvnek jelöltetik ki hely fogalmaink rendszerében. Könnyű később ennek is elkészíteni származási fáját, csiráit keresni a régieknél; de létezik rendszeren egy szorosán meghatározható időszak, hol hatása epochalis lesz. És ez akkor, midőn az ily új elvben vagy módszerben csaknem mindig található ellenmondások többé nem rejtetnek el gondosan, hanem már-már ellenkezőleg bizonyos örömmel jelöltetnek ki; daczára annak, hogy ellenmondások megoldása inkább csak sejtetem, mintsem tudományos következtetés dolga. — A tudománynak is költői közvetlenségre van néha szüksége, mely a helyest fölkarolja, de igazolását csak az új szükséges voltában bírja.

Végre az ókornak kimerítési módszere is (*methodus exhaustionis*), mely a tapasztalatban látja, hogy a szabályos sokszög oldalainak szaporításával ez mindinkább jobban simul a kör idomához, és így annak térfogatát megközelíti, és azután más mértani idomoknál, mint a hajtalék esetében, pontos eredményekre is jut, a folytonossági elvnek bizonyos kifejezését foglalja magában. De e kifejezés elrejtteni iparkodik azt, a mi a dolog velejét teszi, a *végtelen kicsiny* fogalmát. Ez a legujabb

időig sokat zaklatott fogalom épen az, a mi az egész módszernek középponti helyzetét adja. Nem elég egy-egy eset nehézkes legyőzése; egész általánosságában szükséges a mozgás, a változás minden nemének tiszta képét alkotni; oly képet, mely végre egybefoglalni bírja a két tudomány irányát, melynek egyike a tiszta mennyiség intuitív törvényeit fejtegeti, holott a második épen a külvilágban keres matematikai törvényeket. De e mennyiségek, melyek a természeti tüneményekben föllépnek, változnak; a mennyiségtan adatai pedig merevek lévén, alkalmazásuk csak úgy sikerül, ha ezeket mozgósítani bírjuk. Ez pedig akkor fog megtörténni, midőn a véges időben vagy térben történt változást, végtelen kicsiny idő- vagy térközökre *merjük* felosztani. Merjük — mondom — mert ezzel a tudomány látszólag lelép biztos talajáról; állít, a hol nem lát; számít, a hol számok nincsenek. — Ily látszólagos ellenmondások léteznek, hanem kifejezésükben fekszik már, hogy csakis az állásponttól függnék. A mozgást nem lehet a nyugvásból, változást a megmerevedésből magyarázni; a változás, bármennyire boncsolva, változás marad; mint ilyent, arányszámmal fejezhetni ki; s így a végtelen kicsiny más, de ismét egyoldalú állásponton csak mint kényelmesebb kifejezés-mód marad meg. A tudomány nem lehet meg egyoldalúság nélkül; egyik szempont vizsgálata szükségkép háttérbe szorítja a másodikat; a kettőnek egyesítése pedig későbbi időknek új és nem legkönnyebb munkája.

Mindezen dolgok világosan, hathatós győző erővel tűnnek föl egy példában, mely annál fontosabb, minthogy Galilei tárgyalásában idő szerint is első; és ez a szabadon eső testek mozgása. — Maga ez a tárgyalás, mire még előre kívánom figyelmetten az olvasót, egyszersmind legjobb bizonyítéka lesz annak, hogy valóban új tudománygyalással állunk szemben. Hogy a folytonossági elv használata először is a mechanikában, elébb még mint a mennyiségtanban lép föl, nagyon természetes. Ott a feldolgozandó képzetek elég egyszerűek arra, hogy a földolgozás sikerüljön; de a tapasztalat által derítve, egyszerűségük daczára oly világosságnak örvendenek, melynek hiánya a mennyiségtani alapfogalmak megközelítését már sokkal nehezebbé teszi. Látni fogjuk, miképen változnak át e módszer segítségével a természet felfogásának homályos alapképzetei mindinkább tisztuló fogalmakká, és miképen fejlődik ki épen ez

által az általános természetmegfigyelés követelményeiből az újonnan alkotandó mechanika tervrajza.

Miképen történik ez az átalakulás, azt lássuk most már a fentebb említett példán, melynek vázlata, mint Dühring munkájának egyik legsikerültebb része, ebből összeállítva mutatványul álljon itt.¹⁾

„Azt a kérdést vetették föl, vajon Galilei erőműtani eredményeihez, különösen az esés törvényeihez, tapasztalati uton jutott-e, és csak azután rendezte be, ezekhez alkalmazkodva, elméleti vizsgálatait, vagy pedig először szerkeszté az elvont mozgási képleteket, mint a természet eljárásának valószínű alakját és csak azután kereste föl a megfelelő tapasztalati bizonyítékot. Erre a tudomány elvi fejlődésére nézve nagyon jelentékeny kérdésre nem oly egyszerű a felelet, mint első tekintetre látszik . . . Galilei fönmaradt munkáiból erőműtani alapnézeteinek benső gondolati fejlődésére nézve csak annyit mondhatni, hogy észleletek készítették őt, az egyenletesen sebesedő mozgás képzetét mennyiségtanilag kidolgozni, s azután a tiszta gondolat e kezdeményezésének alapján keresni a kísérlet megerősítését.“

„Azt sem szabad elfelejteni, hogy a folytonosság képzete Galileinél tisztán mennyiségteni jellemű vala, s épen ily alakban volt alkalmas, figyelmét a módra fordítani, mikép fokozza a természet egy s más esetben a gyorsaságot apródonkint gyarapítva bizonyos mennyiségre.“

„Kevéssel ezután már közelebről jellemzi ezt az egyszerű utat, és kiemeli alapgondolatát: a gyorsaságoknak a lefolyt időelemek arányában való felhalmozását . . . Az esés törvényei fölfedezője az észlelt tény kijelölésétől átmegy azonnal a tisztán gondolati kezdeményezéshez; és eljárásának fénypontja épen az, hogy mindjárt a gondolható legegyszerűbb tényso-rokat választja rendszeresítő törekvései kiinduló pontjaul. A természeti tény, a melyre támaszkodik, a gyorsaság növekedése. A gondolati eljárás mondja, hogy a növekedésnek folytonosnak kell lennie, és miután a nyugtanban is a gyorsaság képezte az erő jellegét, az eső test mozgásában is a gyors-

¹⁾ Tekintettel a mi célunkra, oly kihagyások és áthelyezések lettek szükségesek, hogy a miatt mutatványt szoroson vett idézetnek tekinteni nem lehet.

ság elemeit tekinti az erő elemi kifejezéseinek. Szerinte az egyenletesen lefolyó idő az elemek egymásutáni hozzáadásának azon alakja, melyben az erő feltűnésének kell történnie leg-egyszerűbb részeiben. Így jön azon pontra, hogy az időbeli erőhatások képét az idővel arányos gyorsaságok egymásutáni keletkezése viseli. Az egyenletesen gyorsuló mozgás meghatározása tehát csak rendszeresítés dolga. A dolog veleje már ki van emelve a gyorsaság mikénti létesülése leírásával, melyet aztán mozgási tüneménybe fordít át az az állítmány, mely szerint a megfutott út az idő négyzetéhez arányul. E felfogás behatóbb, mint az, mely a megfutott úttól indul ki közvetlenül; tudományosabb is, mert feltűnteti az egyszerűt, melynek az összetett tünemény aztán az eredménye.“

„A mit mi az esés törvényei neve alatt szoktunk összefoglalni, márcsak tisztán mennyiségtani következtetés a tárgyalat alap gondolatból. Az idővel növekedő gyorsaság folytonos hatásainak összeadása — ez az egész feladat fordulópontja, és, nem tekintve bizonyos mennyiségek abszolút meghatározását, a dinamika alapkérdésének, valamint az esés elmélete lényeges tartalmának teljes megoldását adja. És mi vezetett, mennyiségtani műveleteket illetőleg, e megoldáshoz? Semmi más, mint azon eljárás mértani közbevetése, mely szerint bizonyos mennyiségek nemcsak egyszerű hozzáadások által, hanem összetettebb arányokban nőnek. A szaporodás e módjának számbeli kifejezését keresvén, a változó mennyiség (az idő) fél négyzetét találjuk e növekmények összegének.“

„Ha nem tekintjük a számbeli kifejezés modern alakját, valamint a mértani eljárást, melyet Galilei használ, és csak a mindkét alakban alapul szolgáló gondolati tartalmat emeljük ki, az abstractio oly fokával találkozunk, melynek ezentúl az elvi kérdések megértésében, így p. a testek összeütközésekor keletkező erőhatás megítélésében, nagy hasznát vesszük. Ha egyszer jól átértjük a gyorsaság folytonos és az idővel arányos létesülésének dinamikai elvét, az esési út hossza meghatározása egyszerűen ahhoz az elvont feladathoz vezet, meghatározni, mi lesz egy mennyiségből, mely úgy nő, hogy a növekedési elemek ismét új növekmények alapjául szolgálnak.“

Hogy az itt tárgyalt példa Galilei egész gondolkodási módszerét feltűntesse, szükséges még annak második, inductív oldalára is figyelmeztetni az olvasót.

„A tisztán tényleges adat fölvétele a rendszerbe — a nehézetli állandó, az egy másodperc alatt megfutott út meghatározása — fejté csak ki az egész vizsgálatban fontos viszonyokat. A módszernek ez az oldala, mely a természetben előforduló abszolút mennyiségek jelentőségét hangsúlyozza, birta létesíteni a természetnek megfelelő dynamikát.“

„Minden abszolút mérésnek, mely a tünemények legegyszerűbb viszonyaira tekint, szintén elvi jelentősége van; ezt semmi más által nem pótolhatni, semmi másból nem nyerhetni. Ép oly elvi tények, mint a gondolkodás szükséges feltételei, s ha nincsenek úgy kitüntetve, mint az u. n. axiomák, vagy különben nem eléggé méltányoltatnak a rendszerben, ez csak bizonyos egyoldalú traditio következménye, mely egy kérdéses rendszer szükséges alapelemeinek mintáját vagy a tiszta mennyiségtanból kölcsönzi, vagy, a mi sokkal rosabb, a csak elméletileg tárgyalható tudományágak logikai alakját tekinti irányadónak. Pedig oly tudománycsoportnak, mely tapasztalati elemeket zár magában, csak úgy lehet határozott, szabályos alakja, ha a tapasztalati adatok jelleme tisztán őriztetik s a tudomány anyagának logikai rendezésében eléggé méltányoltatik.“

Átfutva az esés törvényeinek ez elvi elemzését, lehetetlen észre nem venni, sőt belátni az ujkori mechanika alapnézetei születési folyamát, és azt, hogy miként csoportosulnak és tisztulnak az új módszer befolyása alatt az alapfogalmak, melyeknek további kifejtése fogja tenni a tudomány feladatát. Még van egy második pont, melyre szükséges itt — egyszer mindenkorra — felszólítanunk a figyelmet. A vizsgálat új módszere első fellépésekor a mechanika és kísérleti természet-tan fogalmaira még együttesen irányul. E tudományok kettéválása, a szorosán vett eredményekről nem is szólva, újból tanúsítja jelentőségét. — Nagy horderővel új eszme csak akkor szolgál messzire, csak úgy rejteget nagy és fontos következményeket magában, ha nemcsak közvetlenül egyik vagy másik helyen bír használni, hanem a hozzátartozó egész fogalomkör tartalmára és felosztására derít új világosságot. Ez itt kitűnő módon történik meg. — Teljes öntudattal történik a feladat megoldása; a mit az elméleti vizsgálat elérhet, természetesen csak ily — mennyiségtanilag beszélve — egyszerű esetben, az el van érve; a mi első pillanatban pedig korlátnak látszik, az nem más, mint a kísérleti tudománycsoportnak új követelése.

Alig van eset a tudományok történetében, a hol az újjászületés munkája oly öntudatosan volna végrehajtva, mint itt; s az alapfogalmak az átalakítás után már is a további fejlődésre oly alkalmas meghatározást nyertek. Első sorban áll itt mindenek előtt az erő, vagy inkább szigorú kifejezésben az erőnyilvánulás fogalma.

Az ábrándos képzetek helyébe, melyek a hatás helyett az erők mivoltának titkát akarják föltárni, s így még a nagy Keplernél is phantasticus nagyszerűséggel, de tudományos szegénységgel lépnek föl, azok helyébe, mondjuk, sokkal szerényebb, de józanabb fogalom lép Galileinél. Ez a gyorsaság elemzésével, melylyel már megismerkedtünk, legszorosabb lánczolatban van. Hisz az erőt csakis azon gyorsaságokból ismerhetvén ki, melyeket pillanatonként a mozgó testnek kölcsönöz, időbeli egyes elemeire való szétbontásának szintoly természetesnek, eredményeiben ép oly sikeresnek kell lenni. Az erő imígy szétbontott elemeit Galilei „momentum“-oknak nevezi, mi pedig, ha nem is tudományosan, de találóan „pillanatnyi lökések“-nek mondhatjuk, hogy a mai mechanika egészen más értelmű műszavától megkülönböztessük. A Galilei momentumai valóban rendszeres összeköttetésben állnak a már említett gyorsasági elemekkel, melyeknél egy sokkal összetettebb szerkesztvényt mutatnak föl. A tisztán mennyiségtanilag szám gyanánt felfogható gyorsaságtól egy új tényező — a tömeg — behozatala a valóban elért hatás kifejezésére visz át, s így az első lépést jelzi abban a hosszú gondolatsorban, mely a mechanikai munka fogalmának megalapításával és elemzésével foglalkozik, s a következő korszakokban tudományunk fejlődésének valódi erjanyagát, s így fölötte fontos részletét teszi.

Ha a gyorsaság létesítése oly annyira jellemzi az erőhatást, úgy természetesen az egyszer létesített gyorsaságnak vég nélkül meg kell maradni, ha új erők befolyása hozzá nem járul. Hisz valamely létező erőhatásnak megsemmisítését új erőhatás fellépése nélkül nem gondolhatni. Ez a *tétlenség elve*, mely külső befolyás kizárása mellett nemesak a nyugvásnak, hanem a mozgásnak is jelenti az állandóságát, s utóbbi alkalmazásában *kitartás elvének* (Beharrungsprincip) is neveztetik. A *tétlenség* ily általános elve a mechanikának természettudományi, vagy ha úgy akarjuk, metaphysikai alapföltétele. És ez ismét Galilei érdeme. Valamint a folytonossági elv következ-

tetéseink alakját, úgy ez feladataink tartalmát határozza meg. Ezt az egyenjogúságot, mely a további fejlődésnek bizonyos dualitását állapítja meg, hangsúlyozni annál szükségesebb, miután az első mennyiségtani nehézségeinél fogva maiglan sem birta azt a közvetlenséget elérni, melynek a második már is örvend felfogásunkban.

Itt egyszersmind helye kiemelni, mily alakban lép fel az exact tudományokban az úgynevezett oksági elv. Ez csak annak tagadólagos kifejezése lehet, mint a milyen épen a tétlenségi elvben foglaltatik, s mint ilyen nem más, mint a tudományos, azaz helyes gondolkodás lehetőségének kifejezése. — Egyszerű meggondolása annak, hogy, ha tényezők bizonyos csoportosulásban egy új tényező föllépte nélkül változás állhat elé, következtetéstől nem lehet szó; mert hiszen a következtetés csakis az imént kirekesztett új tényezőt tehetné fel. Mily fontos ez, azt ki fogja mutatni a további haladás, melynek jelenlegi célpontja épen ugyanennek szorosabb meghatározásában, az erő föntartásának elvében áll.

Elannyira új, s a bennök foglalt kezdeményezés által korszakot alkotó álláspontok kijelölése mellett, a tudományos rendszer kitöltéséről, sőt többről, mint egy-egy töredék kidolgozásáról szó sem lehet. Hisz a jelentőség épen abban fekszik, hogy a bennök foglalt feladatok nemcsak egy embert, hanem századokat foglalkoztatnak. A tárgyalásnak teljes kikekerekítését ezért Galileinél csakis az esés törvényeiben s egy ehhez igen közelálló feladatban találhatni, midőn a testre nemcsak a nehézség, hanem egy eredetileg ezzel közlött gyorsaság is hat, azaz a hajító (hajtalékos) mozgás tárgyalásában, mely természetesen, ha ama közlött gyorsaság eltűnik, az előbbibe megy át.

Ha daczára annak, hogy a fejlődés e rövid vázlatában Galilei működésével aránylag hosszasan foglalkoztunk, mégis most azokra a részekre is vetünk pillantást, hol nem megoldást, hanem néha alig többet találunk a kérdések új, határozottabb feltevésénél, ez bővebb indokolásra talán alig szorúl. Az eddig elemzett két alapelvet, melynek földolgozása és kifejtése az összes mechanikának gondolati tartalmát teszi, természetesen csak a legkevesebb, legegyszerűbb esetben lehet közvetlen alkalmazni. Epen más-más oldalról fölmerülő nehézségek szoritának a bennök foglalt alaphatárokra átfordítására más-más nyelvre; tekintettel az adott viszonyokra, átala-

külásokon kell hogy átmenjenek, a melyek által kiterjedésben vesztenek, tartalomban nyernek: szóval, a folytonosság és tételesség elveiből egész sora fejlődik a mechanika alapnézeteinek és tételeinek, melyek bár alsóbb rendű általánosságuknál fogva, ha szinte a legkülönbözőbb jogcímeiken is, elveknek (principia) neveztetnek.

Ily nehézségek, melyek a nyert álláspontnak újból megvitatását követelik, mindenek előtt ott lépnek föl, hol a tárgyalandó feladat már nem tisztán és általában mozgási tünevény, hanem mint p. a lejtőn való esésben vagy pedig az inga mozgásaiban, a haladásnak bizonyos akadályai, mondhatnók nyugtani megszorításai tűnnek föl, azaz, hogy pontosabban fejezzük ki, a mozgást előidéző erők s az ezek által előidézett változó gyorsaságok nem működnek tisztán, hanem más és rendszeren ellentett irányban fellépő, s bizonyos tekintetben állandó erőhatásokkal lépnek összeköttetésbe.

Egyáltalában az eddigelé bizonyos fokig kifejlett nyugtannak az újonnan megalapított mechanikához való viszonya mindenekelőtt tisztázásra szorult. Két ága egy s ugyanazon tudománynak, melynek összetartozóságáról legkisebb kétely sem támadhat, nem támaszkodhatik különemű álláspontra, s nem is mutathat módszereiben oly lényeges ellentétet, mint ez a velejében Archimedes-féle nyugtan és Galilei mozgási elmélete közt tényleg fűnáll. Elméletileg a kettőnek azonossága bizonyos levén, azoknak a nézetek átalakultával valóban egységes egészsze kell összeolvadniok. E törekvés jelentőségét történelme fogja bizonyítani, mely d'Alembert és Lagrange neveivel, már e század kezdetébe nyul be.

Az a gondolat, hogy a nyugvás jeleneteit a mozgásból magyarázzuk, sokkal közvetlenebb, mint az eddig tárgyaltak mindnyájan; de homályos s így tudományosan jelentéktelen maradt, míg kifejezésében határozottabb kifejezést nem nyert. Ezt a gondolatmenetet, mely egyenesen a „*lehető* (virtualis) *gyorsaságok*“ *elvéhez* fog vezetni, első durványaiban már Ubaldi Guidonál (1545—1607.), sőt Leonardo da Vincinél található, mint ezt az elsőről Lagrange, a másodikról életirója Venturi állítja. Mindezeknek, valamint a Galileinél található töredékeknek önálló jelentőségök nincs, de igen érdekesek, a menyiben mutatják, mikép lép föl újra meg újra ugyanazon gondolat, míg elérkezett az idő, a melyben más alapeszmék fejlődésével maga is ki bir bontakozni.

Az egyensúly föladatai közt legegyszerűbb az emeltyű tárgyalása, melyet tárgyára nézve már Archimedes befejezett, mennyiség-tanilag kápráztató, de természet-tanilag épen ki nem elégítő, itt bővebben nem fejtegethető módszerével. Galileinél már a lehető mozgások, ismét bármily, azaz végtelen kicsiny eltérések szolgálnak maguknak a nyugtani viszonyoknak fejtegetésére és fölvilágosítására. Az ily eltérésekben az emeltyű végpontjai gyorsasága az általuk leirt utakhoz arányos levén, mint az az emeltyűnek tényleges viszonyaiból ismeretes, ebből következtethetni a sulyok oly elrendezésére, hogy annál fogva egyensúly álljon elé. Innét azonban még nagyon hosszú út vezet még az illető elv teljes kifejezéseig, melyet csak Bernoulli Jánosnál (1717-ben) lelünk először.

Fokozott mérvben tűnnek föl e nehézségek a lejtőnél és ingánál, hol ismét új alapkérdés tárgyalása lép be, az erők összetétele föladata. Ebben lép először közvetlen érintkezésbe a kiemelt két alapszám, a mennyiben két erőnek együttlétét egyszerű képletté kell átüteni, mi korántsem oly egyszerű dolog, mint ezt ma gondolhatnók, hol az erők egyenkö-zényének tétele olyannyira közbirtokká vált. Mutatja ezt az, hogy midőn Roberval a mozgások összetételét oly tüzetesen tárgyalja s azt mértani föladatokra könnyűséggel alkalmazza, az átmenetet a mozgás okainak összetételére meg sem kíséri. Ennek hiánya Galileinél is érezhető a fönt említett elméle-tekben.

Ma egyszerű synthesis segítségével a mozgások összeté-telétől fokonyként a gyorsaságok, sebesedések s végre az erők összetételéhez emelkedhetünk; de ez az út, mely mennyiség-tanilag teljesen kielégít, nem természet-tani, s azért nem is természet-tan. Az utóbbi szempontból arra a föladatra vezet, mikép legyen valamely kérdéses erő ugyanazon egy pontra ható adott erővel egyensúlyban? Mint ilyen ismét a virtualis gyorsasá-gok elvében találja megfejtését, mely így a fejlődés bizonyos pontján (Lagrangenál) az összes mechanika középpontjává lesz. Így azonban, világos az is, hogy e kérdés tárgyalása csak hosz-szabb idő után vetkőzik ki kezdeties alakjából.

Ezektől távolabb álló, az erő föntartása elvével kapcsola-tban levő fejlődéssort indit meg végre az inga elmélete. De miután Galileinek összes érdeme az első kérdés kijelölésében áll, csak Huyghensnél s részben Descartesnál lesz helye tekin-

tetbe venni az összeköttetést, mely e föladat fellépése s az összes mechanika fejlődése irányja közt létezik.

Galilei nagy kortársainak nevét eddig említeni nem volt alkalmunk. Bacon és Kepler tényleg nem is tartoznak tárgyunk keretébe. Az első, daczára nagy jelentőségének s egész reformatori föllépésének, még sokkal inkább bent áll a középkor légkörében, mintsem hogy a természettudományok iránti érdek ily szoros és az ő korában látszólag háladatlan vizsgálatokra készítette volna, melyek különben is egészen ellentétben állanak gondolkodása módjával. Hasonló esetben vagyunk Keplerrel, ki egy letűnő korszak fényes befejezését képezi. Benne a naiv természetmegfigyelés ereje sokkal túlnyomóbb, mintsem hogy a költői nagy egész helyett egynek, csaknem semmisnek tetsző részbe mélyedhetett volna; s része az új irány megerősítésében épen azon a lángelméjü egyoldalúságon alapszik, mely álláspontjáról az utolsó lehetséges következtetéseket huzza.

Igy e fejezet végén még csak Descartes-tal kell foglalkoznunk. Bölcselmi rendszerében is már, mintegy tükörben, föltünik a keletkező természetvizsgálat két döntő szempontja, a gondolkodás feltétlen bizalma önmagában egyrészt, mint bármily tudás lehetőségének alapkelléke, s más oldalról a természetünemények alaki s tartalmi egysége, mértani és mechanikai tekintetből. Ily általánosabb álláspontjánál fogva Descartes Galileinek szükséges kiegészítését képezi, nemcsak egyes, részletes feladatok tárgyalásánál, hanem leginkább a természetfelfogás általánosságának megőrzésére nézve. Daczára csillagászati nagy fölfedezéseinek az általános rendszeresítés Galileit kevésbé érdekli; ő csak a tárgyhoz szól, amelynek nehézségeivel már megmérkőzött. Evvel szemben Descartes célpontja az összes mechanikai világrendszer megismerése, s ide irányzott fáradozásai, bármennyire tévesek is, meg van az a dicsőségök, hogy velök kezdődött az ilyenmü törekvés; itt inkább, mint valahol érdem lévén a tárgy fölkarolása, mely a tudományos anyag központosítását, s evvel együtt az irányok bírálatát, az eredmények végleges igazolását tervezi.

Descartesnak legjelentékenyebb tette egyes részletes tudomány körén belül, melyet itt legalább röviden említeni szükséges, az elemző mértan teremtése, nemcsak azért, mert különbözőképen kiterjedt mennyiségeknek, milyenek a számsor s az egyenes vonal, összekapcsolása, s az így nyert új eredmények

által, nemcsak hogy minden kultüнемényekkel foglalkozó tudományt megalapító jelentőségű módszerekkel gazdagít, hanem mert ennek segítségével vezettedik át később a folytonosság elvének kifejezése tisztán alaki készletbe, melynek közvetlen alkalmazása egyes esetekre, (az u. n. differential-számítás által) többé semmi nehézséggel sem jár.

Nem tekintve egyes, külön tárgyakra vonatkozó vizsgálatait, Descartes, bár kevesebbet említve, elválaszthatatlan a mechanikai tudományok ujkori felfogásának megalapításától. Galilei nevének csillagászati fölfedezései, melyek a kor láthatárát új tények sora által gazdagítják, a közvéleményben nagyobb fényt kölcsönöznek, mintsem mechanikai vizsgálatait.

De épen ezeknek a tárgyalása mutatja, hogy ezeké az első hely, akár a kifejtett nézeteknek a tudomány fejlődésére gyakorolt döntő befolyását, akár a bennök kifejtett gondolati erőt vagy az eredményekhez vezető elemzés találó és éles voltát tekintjük. Hogy ily lenézés történhetett, annak oka azonban nemcsak a tárgy elvont irányában vagy azon körülményben fekszik, hogy csak hosszú idő működése bizonyítható be e megkezdés horderejét, hanem Galileinek szigorú, mondhatni, önzetlen gondolkodási irányában, mely óvatosan válogatja a teljes felvilágításra alkalmas fogalmakat s a legjelentékenyebb következtetést is kikerüli, ha ez a kellő szoros pontossággal nem történhetik. Ellenkezőleg az általánosabb gondolkozású Descartes a legnagyobb súlyt nem a lassú fejlesztés következetes munkájára fekteti, hanem az egyetemes jelentőségű álláspontra, melyre amannak következtében tudásunk eljuthat. Természetes, hogy ily gyors, túlságosan sietős haladási vágygallyal nem sokára elhagyja a szoros következtetések biztos talaját, s a történelmi végeredmény nem annyira új igazságok, mintsem követelések fellépésében áll. De ha e követelések a legáltalánosabb érdekű tárgyakat szemelik ki, s az azokhoz vezető, bárcsak alaki következtetés helyes, a tudománynak utat jelölnek egy időre, mint ez Descartesnál tényleg úgy van.

Láttuk, hogy a mozgás tüneményei vizsgálatára a folytonosság és tétlenség két alapelveinek öntudatos használatával oly tág tért nyert a tudomány, amelyen teljes kifejlése lehetséges lesz; hogy ezen módszer továbbá a mozgástól annak okához, az erőhöz vissza bír menni, a mennyiben úgy tekinti, hogy az erők képét az illető hatások viselik. De ha azt keressük, hogy minő világosságot derítenek a mechanikának ez

újonnan föllépő alapnézetei a legáltalánosabb kérdésekre, melyekhez a természet felfogásának és megértésének föladata elvezet, az eddigiekből az eredmény fölötte csekély lesz. Mindössze s ezt sem találhatni öntudatos kifejezésben — az, hogy az erőt is mint mennyiséget tekinthetni, melynek összes tulajdonai megvannak benne, ha az erők hatásainak is a mennyiség példájára, úgy ezeknek is összeolvadását új és hasonnemű hatásba, tehát erőbe való összeolvadását, és másodsor mind a kettőnek folytonos, azaz, végtelen kicsiny, de hasonnemű részek hozzátoldása által történő növekedését megállapítottuk. Bár ezen átmenetnek a hatástól ennek okára, az erőre, nincs közvetlen győző ereje, teljesen jogosult ez mégis s minden megtámadástól ment, miután a benne foglalt föltevés tisztán logikai, s így a természettudomány keretén belül szükségkép lép föl. Tekintve azonban az elsőrendű szerepet, melyet az erő fogalma a természettudomány megalapításában játszik, s a melyet az ó és középkori fejlődés még sokkal jobban kiemelt, a Descartesnál történő további lépés, mely az imént előadott meg gondoláson alapszik, nagyon természetesnek fog tetszeni. Ez egyszerűen az a követelés, hogy az erőt, ha egyszer mennyiségnek tekinthetni, valóban mint ilyent határozzuk meg, azaz az erőt is *mérjük*. Hogy pedig e követelés' mily fontos a tudományra nézve, azt ismét ennek tényleges fejlődése mutatja, melynek épen ez egyik leglényegesebb pontját teszi mind e mai napig.

Az erők mérésének e föladata keletkezésével egy időben már is bizonyos átalakuláson megy keresztül, mely azonban csak alaki jelentőségű s ismét csak a még megkezdendő vizsgálat irányát határozza meg szorosabban. Ha az erőt tiszta mennyiségnek szabad tekinteni, ha továbbá erő (a tétlenségi elvnel fogva) meg nem semmisülhet, hanem csak más ellentett erő fellépése által, melynek viszonya ez előbbihez nem más, mint a pozitív és negatív mennyiségé, lép ki a közvetlen tüneményből, úgy adott viszonyok közt, azaz mint mondani szoktuk, adott erők befolyása alatt, ugynevezett független rendszerben történő mozgási tünemények csoportjában, az erőknek a mennyisége mindig ugyanaz, állandó kell hogy maradjon. S megfordítva az erőnek helyes mértéke csak oly mennyiség lehet, melynel e föltétel teljesítve van. Miután pedig az erő az egyes hatási tényezőktől függ, milyenek p. a tömeg, a gyorsaság, s így mennyiségtani kifejezése ezekből leend össze-

állítva, az ily tényezőknek oly összecsoportosulása fogja az erő mértékét tenni, mely valóban állandó marad. Evvel a földadat tudományos alakra van visszavezetve, s ez az érdem tisztán Descartes-é.

S ez érdemet nem kisebbíti az, hogy midőn az állandó „actio“ — mint ő mondja — közelebbi meghatározását keresi, az egyszerűen a mozgás mennyiségében (tömeg és gyorsaság szorzata) véli találni. Ugyane kérdés ferde metaphysikai szempontok bevonása által egy hosszú haszontalan, élvezhetetlen vita tárgya lesz később, az eleven erő kérdése czimén.

Említsük meg végre, hogy Descartes elsöben sürgeti az összes külvilági tünemények visszavezetését mechanikára, és pedig nem csak a szervetlen, de a szerves világot is beleértve, oly kiterjedésben tehát, mely még ma és soká csak óhaj tárgya lehet. Hogy Descartes ily gondolkodás mellett a bolygók mozgása törvényeit egyszerűebb alakzatok által akarja kifejezni, természetesen látszik, valamint az is, hogy itt ismét nem jutott tovább egy első kísérletnél. Az aethernek a testeket magával sodró, forgó mozgása nekünk már majdnem gyermekiesnek tetszik, de az örvénymozgás (Wirbelbewegung) ezen elméletével még mint a Newton-féle nehézlet vetélytársával találkozunk.

Igy tudományunk tényleges nyeresége Descartesnál igen csekély; de ha új igazságok helyett csak új fogalmakkal és kérdésekkel találkozunk is, tekintsük azt, hogy e fogalmak elemzése, e kérdések megoldása majd egy Huyghens és Newton dicsőségét fogják sugároztatni.

KÖNIG GYULA.

D A R I E N.

(Egy lap Macaulay *Anglia történetéből.*)

Történetünknek — írja Macaulay¹⁾ — kevés érdekesebb s tanulságosabb részlete van, mint ez; de olyan is kevés, melyet szenvedély és előítélet homályosabbá tett s inkább elferdített volna. E történet magában is izgató olvasmány, s többnyire olyanok irták meg, a kiket erős nemzeti részrehajlás tett elfogultakká. Megtámadásaikat vagy sajnálkozásukat mérséklettel kell mérlegelni; s nem lehetetlen, hogy még most is, több mint egy és fél század elforgása után, nem támadnak-e a higgadt vizsgálatot kizáró érzelmek sok kebelben, a Darien név egyszerű említésére? Valóban e névhez annyi s oly borzasztó nyomor emléke fűződik, hogy csak természetesnek találhatjuk, ha még higgadt és csöndes kedélyek egyensúlyát is fölzavarja.

A ki e nyomoruságokat hozta hazájára, nem volt csupa ábrándozó, sem szándékos csaló. Ugyanaz a Paterson Vilmos volt, kinek neve dicsteljesen fűződik az angol kereskedelem és angol pénzügy egy új korszakának szerencsés kezdetéhez. Tervezetét egy nemzeti bank föllállítására, — megvizsgálva s helyeselve a parlament legkitünőbb államférfiai s a londoni tőzsde legkitünőbb kereskedői által, — kézzelfogható sikerrel léptették életbe.²⁾ Azonban ő úgy hitte, s talán méltán hitte,

1) *History of England*, a Tauchnitz-kiadás IX. kötet. 239—280. ll.

2) E fontos tárgyról, Paterson banktervéről s magáról Patersonról, műve egy előbbi helyén (VII. kötet 309. s köv. ll.) részletesen emlékezik meg Macaulay. „Paterson Vilmos, — úgymond —

hogy érdemei nem méltányoltattak kellőleg. Egyike volt ama nagy intézet első igazgatóinak, mely létrejöttét neki köszönheté. De aztán nem választatott újra. Könnyen föltehető, hogy tisztársai, nagy vagyonu s az üzlet gyakorlati részében gazdag tapasztalásu polgárok, alderman-ek, üzlettársaságok igazgatói, az egész világ minden tőzsdéjén jól ismert kereskedői czégek fejei, nem jó szemmel néztek magok közt egy idegen kalandort, kinek összes tőkéje találékony agyában s rábeszélő nyelvében állott. Némelyikök talán elég gyöngé volt, skót voltáért gyűlölni őt; némelyikök meg talán elég aljas ismereteit s tehetségeit irigyelni; s még azok is, a kik nem viseltettek iránta ellenszenvvel, talán észrevették, mihelyt vele közelebb-ről megismerkedtek, hogy minden gyors esze mellett hiányával volt a józanésznek, s hogy lelke mindig oly tervekkel és eszmékkel volt tele, melyek első tekintetre tetszetősek voltak, de szorosabban megvizsgálva gyakorlatilag kivihetetleneknek vagy veszélyeseknek bizonyultak; s hogy végre a haszon, melyet egy tőle származott szerencsés terv által nyert a közönség, nagyon drágán volna megfizetve, ha azt hitetnék el

találékony eszű, bár nem mindig higgadt itéletű üzletember volt Kora ifjúságáról keveset tudunk azonkívül, hogy skót születésű volt, s megfordult Nyugat-Indiában. Mily minőségben járt ott, erre nézve ellenkező nézetek kerengtek kortársai közt. Barátai azt állították, hogy hittérítő volt; ellenségei: hogy kalóz. A természet, úgy látszik, termékeny föltalálással, hő vérmérséklettel s nagy rábeszélő tehetséggel ruházta föl, s kóbor élete folyamában valahol nagy jártasságot szerzett az üzleti ügyekben.

Ez ember 1691-ben egy nemzeti bank tervezetét mutatta be a kormánynak; tervét államférfiak és üzletemberek egyaránt kedvezően fogadták. Azonban évek teltek és semmi sem történt, míg 1694 tavaszán elkerülhetlen szükséggé vált valami új módot találni a hadi költségek fedezésére. A szegény és hirnévtelen skót kalandor tervét végre komoly tárgyalás alá vették. "Itt nincs terünk e tervezet s elfogadása és életbe léptetése történetét részletesebben adni elé. Utaljuk az olvasót Macaulay idézett helyére; itt csak azt akaruk elérni, hogy az olvasó tudja meg, ki volt ez a Paterson, jelen közleményünk szomorú hőse, a szegény skót kalandor, — de a ki első tervezte, s teremtette úgy szólva, „a legnagyobb, kereskedelmi intézetet, melyet a világ valaha látott.“

magokkal, hogy minden terve múlhatlanul szint oly szerencsés lesz.

Elkedvetlenül kimaradása (mint mondá: az angolok hálátlansága) által, a continensre ment, abban a reményben, hogy a Hanzavárosok kereskedőt s a német birodalom fejedelméit megnyerheti terveinek. De minden siker nélkül tért vissza Londonba; s úgy látszik ekkor villant elméjébe először a gondolat, hogy honfitársai tán jobban fogják méltányolni, mint idegenek. Épen ekkor találkozott s ismerkedett meg Fletcherrel, ki történetesen Angliában volt. A két rajongó hamar benső barátságot kötött. Mind a kettőnek megvolt a maga monomániája s a két monománia pompásan összeillett. Fletcher egész lelkét beteges, féltékeny, kicsinyes hazafiság tölté el; szívéet marczangolta Skóczia szegénységének, gyöngeségének, politikai jelentéktelenségének gondolata; sebzette a méltatlanság, melyet hazájának, hatalmas és gazdag szomszédjától, kellett szenvednie. Mikor ez igaztalanságokról és sérelmekről beszélt, sötét, sovány arca vad kifejezést öltött s szokottnál setétebbre vált és szemeiből a szokottnál szilajabb láng lövellt. Másfelől Paterson erősen hitte magáról, hogy fölfedezte a módot: bármely országot, mely tanácsait követni kész, nagygyá és gazdaggá tehetni oly rövid idő alatt, mely egy ember életéhez képest sem mondható soknak, nemzetek életében pedig csak egy pillanat. Semmi legkisebb ok sincs azt hinni, hogy nem lett volna becsületes; s bizonyára sokkal nehezebben tudott volna megcsalni másokat, ha önmagát nem csalta volna meg. Hite tervei sikerében egész a vértanuságig szilárd volt s az ékesszólás, melylyel azokat magyarázta és védte, a lelkesültség és őszinteség teljes varázsával birt. Ritkán hozott örültek eszeveszett-sége vagy világcsalók gonoszsága valamely társadalomra oly nyomort, mint a minőt e két ember ábrándja, kik mindketten becsületes és tehetséges emberek voltak, hozandó vala Skóczsiára.

1695-ben a két jóbarát meglátogatta szülőföldét. A skót parlament épen akkortájt ült egybe Tweeddale elnöklete alatt, ki Fletchernek régi ismerőse s birtokszomszédja volt. Tweeddale-lel tették az első kísérletet. Ravasz, óvatos, régi politikus volt. De úgy látszik nem volt képes ellenállani ostromló ügyességének és erélyének, ámbár lehet, hogy még sem vakították el egészen. A közérzület épen akkor felettébb izgatott volt. Minden párt emberei hangosan követelték a vizsgálatot a

glencol-i mézszárlás iránt.¹⁾ Félni lehetett hogy az épen megnyitandó ülésszak nagyon viharos lesz. Ily körülmények közt a Lord High-Commissioner (királyi személynök) úgy gondolkodhatott, hogy eszélyes dolog volna a rendek ingerültségét azzal fordítani el, ha pénzvágyuk elébe ellenállhatatlan csálétek dobatnék. Ha ez volt a Tweeddale politikája, meg kell vallani, kitünően sikerült. A parlament, mely ingerülten ült egybe, a legjobb kedélybe ringattatott. A legyilkolt Macdonaldok vére hiába kiáltott boszuért. A Paterson tervei, a korona ministereinek pártolásával terjesztve elő, a törvényhozás egyértelmű szavazatával fogadtattak el.

A nagy terelő az egész nemzet bálványa lett. Az emberek mélyebb tisztelettel szóltak hozzá, mint a királyi személynökhöz. Előszobája látogatókkal volt tele, mindenik egy csöppet ohajtván az arany esőből, melyet, azt hitték, ő képes harmatoztatni. A kit vele láttak végig menni a főutczán, a ki általa egy negyedórai külön elfogadás szerencséjében részesítettett, irigység tárgya volt mindenki előtt. Minden hamis próféta szokása szerint, kik magokat s másokat csaltak, annál jobban bizott saját hazugságában, minél nagyobb hitet talált követőinél. Magatartása, hangja, mozdulatai határtalan önbizalmat tanusítottak. Nyilvános megjelenésekor Atlashoz hasonlított — ir róla egy kortársa, ki valószínűleg gyakran látta — abban a tudatban, hogy egy világot tart vállain. De minél fontosabbnak mutatta magát, annál nagyobb tiszteletet s bámulatot költött másokban is maga iránt. Magaviselete mintául tekintetett. A mely skót bölcsnek akart látszani, azon igyekezett, hogy minél inkább hasonlítson hozzá.

Tervét, bár mindeddig csak egyes töredéksugarakat engedett látni belőle, minden osztály, rang és párt, lordok, kereskedők, ügyvédek, papok, whigek és jakobiták, cameroniánok és episkopálisok, egyenlő tapsokkal kísérték. Valóban a közt a százezer szappanbuborék közt, melyeknek emlékét a történelem fentartotta, egy sem volt ügyesebben fújva a világ szemébe, egy sem szállott magasabbra s nem csillogott tarkáiban, s egy sem pattant nyomorútabban szét, mint az övé. Mind-

¹⁾ E mézszárlás, mely a királyiak által egy független skót Clan fejei — a Macdonaldok — ellen intéztetett, részletesen van leírva a VII. kötet 4—26. lapjain.

azáltal volt valami vegyülete az igazságnak e siralmas véget ért pompás nappali álomban.

Skócia ugyan nem volt megáldva szelid éghajlattal s termékeny talajjal. De a leggazdagabb helyek, melyek a világon valaha magasra emelkedtek, szint oly kevéssé voltak megáldva a természettől. Sivár kőszirten, mély tengertől övezve, emelkedtek Tyrus utczáinak szédítő magas oszlopai. E terméketlen hegygerinczen szőtték a perzsa satrapák és syciliai zsarnokok bitorát; itt készítettek ezüst serlegeket és tálakat a királyok lakomáira; s itt öntötték lydiai arany foglalványba a pomeráni borostyánkövet, ékszerűl királynők nyakára. Raktáraiba halmozták fel az egyptomi finom vásznakot és Arábia illatos mézgáját, az indiai ivort s Britannia cin-terményeit. Kikötőjében nagy hajók raja horgonyzott, melyek az Euxinus és az atlanti tenger viharaival daczoltak. A világ minden részéből hatalmas és gazdag gyarmatok néztek gyermeki tisztelettel e sziklaszigetre; s zsarnokok, kik törvényeket lábbal tapostak s az Aegeum és Hydaspes közt minden nép érzelmeit vakmerően bántalmazták, udvaroltak e munkás köpü népének. Egy későbbi korszakban, az alpi folyamok által az adriai tengerbe hordott homok terméketlen zátonyán emelkedtek Velence palotái. Annyi idő alatt, a mennyit alig tartott volna eleendőnek valaki egy durva északi báró kertjének elkészítésére, annyi kincs halmoztatott itt egybe a mennyi egy északi királyság értékét sokkal felülmúlta. A grand-canalét szegélyező magán lakások csaknem mindenikében annyi ezüst, tükrök, drágakő, szőnyegek, festvények, szobrok voltak láthatók, hogy Holyrood urának ¹⁾ irigységét méltán felkölthették. A fegyvertárban annyi lőszer, a mivel az egész ozmán birodalom ellen harczot lehetett folytatni. S mielőtt Velence nagysága lehanyatlott volna, egy másik köztársaság, a természetnek, ha lehet, még kevesebb kedvezésével, gyorsan emelkedett oly gazdagságra és hatalomra, melyet az egész mivelte világ irigységgel s bámulattal szemlélt. Kődülte s ragályt lehellő sivatag mocsáron, hol se fa se kő nem termett, se szilárd föld, se iható víz nem volt, melynek nyomorult laposát egyfelől a tenger, másfelől a Rajna árjaitól, csak nagy nehezen lehetett megvédeni, Európa leggazdagabb országa virág-

¹⁾ A skót királynak.

zott fel. Az amsterdami városház öt mértföldnyi területén felhalmozott kincsen egész Skóciát meg lehetett volna venni. S honnan van mind ez? Van-e ok azt hinni, hogy a természet a phoeniciainak, a velencezeinek, a hollandinak nagyobb tevékenység, észtehetség, előre látás és önuralom adományait adta, mint Edinburg vagy Glasgow polgárainak? Inkább el kellett ismerni, hogy mindazon tulajdonokban, melyek az életben s jelesen az üzleti életben sikerre vezetnek, a skótot egy nép sem múlta felül; talán el sem érte egy is. Csak az kellett, hogy tevékenysége kellő irányba vezettessék; e kellő irányt megadni vállalkozott Paterson.

Az ő rejtélyes terve a Kolumbusz Kristóf eredeti terve volt, kiszélesítve és módosítva. Kolumbusz azt remélte, hogy közlekedést nyithat földrészünk és India között, a nyugoti nagy oceánon át. De váratlan akadály akasztotta meg. Az amerikai szárazföld, magas északról messzi délig, hideg és lakhatatlan égaljakba nyúlva be, áthághatlan gátot látszék vetni útja elébe; s épen abban az évben, mikor ő először tette lábát ez új continensre, Gama, itt a Jöremény-fokot megkerülve, Malabárban kötött ki. A következő az lett, hogy Európa kereskedése Ázsia túlsó részével, kétszáz éven át, Afrika ropant félszigetének körülhajózásával folytatott. Paterson most a Kolumbusz első tervét elevenitette föl, s elhitette magával és másokkal, hogy ezt a tervet oly módon lehet foganatosítani, a mely által hazája a legnagyobb kereskedelmi piaczevá lesz a mi csak valaha volt a földgömbön.

E végre szükséges volt Amerikában egy oly pontot foglalni, mely állomásul szolgáljon Skócia és India között. Igaz, hogy Amerikának csaknem minden lakható része meg volt már szállva valamely európai hatalom által. Paterson mindamellet az hitte, hogy egy tartományt, valamennyi közt a legfontosabbikat, a köznapi politikusok és köznapi kereskedők rövidlátó kapzsisága nem vett észre. Az újvilág két nagy szárazát összekötő földszoros, szerinte, nem volt még elfoglalva. Nagy spanyol alkirályságok fekszenek, mondá, keletre és nyugotra attól; de Darien bércei és erdői saját szokásait követő és saját főnökeiknek engedelmeskedő vad néptörzseknek vannak hagyva. Ő járt a világ e részében, — hogy mily minőségben, az nem volt bizonyos. Némelyek azt mondták: e vad benszülöttek megtérítése végett, mások, hogy a spanyolok kirablására ment oda. De térítő- vagy kalózkép,

elég hogy bejárta Darient s onnan csupa ragyogó emlékekkel tért vissza. A kikötők, azt állítá, alkalmasok és biztosak; a tengerben csak úgy nyüzsög a tekenős béka; a vidék oly hegyes, hogy kilencz foknyira az egyenlítőtől, az ég alj a legmérsékeltőbb; s a talaj egyenetlensége az áruk tovaszállítását még sem akadályozza. Semmi sem volna könnyebb, mint oly utakat készíteni, melyeken egy öszvérfogat, vagy kerekeskocsi egy nap alatt mehetne egyik tengertől a másikig. A talaj, néhány lábnyi mélységig termékeny fekete televényföld, melyen mindenféle hasznos fű és gabona gazdagon s vadon tenyész, s melyen a tropikus ég alj valamennyi válogatott termékét csekély emberi munkával lehet dúsan természetni; s a föld buja tenyészete még sem fertőzteti meg a levegő tisztaságát. Pusztán mint lakó helyet tekintve, a földszoros valószínűségi paradicsom. A rajta telepített gyarmat mulhatlanul virágzó lesz, ha gazdagságának egyedüli forrása a földművelés volna is. Pedig a földművelés csak másodrangu tekintet volna a darieni gyarmatra nézve. Telepedjék csak erre a dicső pontra értelmes, vállalkozó, gazdálkodó faj, s néhány év alatt az India és Európa közti összes kereskedés mulhatlanul arra a pontra lesz vonva. Az Afrika körüli hosszadalmas és veszélyes úttal csakhamar felhagynak. A kalmár nem fogja többé a délsarki óceán hánykódó hullámainak s szeszélyes viharainak tenni ki szállítványait. Az út nagyobb része Európától Darienig, s az egész út Darientől Ázsia leggazdagabb birodalmaiig, gyors és könnyű lebbenés lesz, kedvező szelektől hajtva kék és ragyogó tengeren. A visszaút a csöndes óceánon át, Japán szélességi irányában, szintoly gyors és könnyű lesz. Idő, munka, pénz mind kimélve lesz. A küldemények gyorsabban lesznek kicserélve. Kevesebb kéz kell a hajózásra. Ritka eset lesz, hogy vagy egy hajó odaveszzen. Az üzlet gyorsan fog emelkedni. Rövid idő alatt megkétszereződik, s mind Darienen megy át. A ki a tenger e kapuját, a világ e kulcsát bírja — ily nagyzó képes szólásmódokkal szeretett élni Paterson — az fog törvényt szabni a föld mindkét fél-gömbjének; s békés úton, egyetlen csepp vérontás nélkül oly fényes birodalmat állítand mint Cyrusé vagy Nagy Sándoré volt. Európa országai közt mindeddig Skóczia volt a legszegényebb s legmegvetettebb. De foglalja csak el Darient, nyerjen ott nagy szabad kikötőt, nyisson tágas raktárt a kincseknek, melyeket Darien földje termend számára s a még sokkal dúsabbaknak, melyek Kan-

tonból és Siamból, Ceylonból és a Molukkákról, a Ganges torkolataitól és a Cambayi öbölből fognak özönleni Daríenbe: s azonnal az első helyet foglalja el a nemzetek között. Egy sem fog vele versenyezhetni sem a nyugat-, sem a kelet-indiai kereskedésben. A koldus ország, a mint melegebb és termékenyebb tájak lakói gúnyosan nevezték, nagy piacza leend a válogatott termények- s fényüzési czikkekeknek: czukornak, rumnak, kávénak, csokoládnak, dohánynak, khina teája- és porcellánjának, a dakkai muszlinnak és kashmeri shálóknak, a golkondai gyémántnak, karraki gyöngyöknek, a nikobári felséges madárfészkeknek, fahéjnak és a borsnak, elefántesontnak és szandalfának. Skócióziából fogja kapni a világ a legszebb ékszereket, a legfinomabb selymeket, miket a st. jamesi és versaillesi udvari bálók delnöi viselnek. Skócióziából mind azt a salétromot, mely a hadviselő hatalmak seregeit és hajóhadait a háborúviselésre képesítendi. S mind e roppant kincsek után, melyek a kis királyságra szakadatlanul átfolyanak, vám fog fizettetni, a mi ott hátramarad. Oly jóllét és gazdagság fog ebből származni, a mi a mesével határos, a miből minden skót, a főrangútól a piaczi kofáig, megkapja a maga osztalékát. A Forth és Clyde most pusztá partjain csakhamar egymást fogják érni a mulató kertek és kéjlakok, oly sűrűn, mint a hollandi partokon. Edinburg Londonnal és Páriszal fog versenyezni; s a glasgowi és dundee-i polgármesternek ép oly pompásan felszerelt palotája s oly nagyszerű képcsarnoka lesz, mint az amsterdaminak.

E ragyogó terv először csak részletenként lőn a közönség szemei elé tárva. Gyarmatot fognak telepíteni: nagyszerű kereskedést nyitnak Skóciózia és a két India közt: de a Daríen nevet csak suttogva ejtették ki Paterson s legbizalmasabb barátjai. De ennyi is elég volt a határtalan remények és vágyak fölköltésére. Mennyire tudta Paterson saját nézeteit másokba is átültetni, eléggé bizonyítja az emlékezetes törvény, melyre a Lord High Commissioner 1695. június 26-dikán adta a királyi szentesítést. E törvény által néhány megnevezett egyén, s azok kik még hozzájok fognak csatlakozni, testületül lőnek elismerve, mely „az Afrika- és Indiával kereskedő Skót Társaság“ neve alatt alakult meg. Az üzleti töke nem volt meghatározva a törvény által; de az meg, hogy a részvényeknek legalább fele Skócióziában lakó skót hazafiak birtokában legyen, s átszállítható is csak Skócióziában lakó skótokra legyen ismét.

Az Azsia-, Afrika- és Amerikával való kereskedés kizárólagos szabadalma harmincz évre biztosított a társaságnak. A társaság által behozott mindenféle árucikk huszonegy évig vámmentesnek nyilvánított, csak az idegen czukort és dohányt véve ki. De a társaság saját ültetvényeiben termelt czukor és dohány is vámmentes. A társaság minden tagja és hivatalnok a biztosítva volt elfogatás s bebörtönöztetés ellen; s ha mégis, e szabadalom ellenére, valamelyik elfogatnék vagy bebörtönöztetnék: a társaság felhatalmaztatott kiszabadítására, s e végből minden polgári és katonai segély igénybe vételére. Felhatalmaztatott a társaság Ázsia, Afrika és Amerika bármely részében még el nem foglalt területek elfoglalására s arra, hogy azokon gyarmatokat telepítsen, városokat és erődöket építsen, adókat vessen ki, raktárakat állítson fegyverek és löszerek számára, hadat szedjen, háborút üzenjen s békét kössön; s a királylyal megígértették, hogy ha valamely idegen hatalmasság a társaság e jogait megsértené: közbe fog lépni s közköltségen szerez kárpótlást vagy elégtételt. Végre kimondatott, hogy e rendkívüli engedmények nagyobb biztosítékául s ünnepélyesebbé tételére, az erről szóló törvényes okmány királyi szabadalom alakjában állíttassék ki s a kancellár utasított, hogy arra haladéktalanul nyomja reá a nagy pecsétet.

A levél kiállított; a nagy pecsét ráfüggeszett; az aláírási könyvek megnyittattak; a részvények megsabattak és pedig egy-egy száz font sterlingre határozottatott; s Pentland-negyedtől Solway-negyedig, a kinek csak száz fontja volt, alig várta, hogy egy részvényt aláírhasson. Kétszázhusz ezer font körül tényleg befizettetett. Első tekintetre ez nem látszik valami nagy összegnek azok előtt, kik az 1825- és 1845-diki szédelgésekre visszaemlékeznek, s bizonyára nem is lett volna elég egy Spanyolország elleni háború három hónapi költségei fedezésére. Még is bámulatosnak kell vallanunk ez erőfeszítést, ha meggondoljuk, s ezt bizvást állíthatjuk, hogy a skót nép, összes értékének nagyobb arányú részét adta önkéntesen a Darien gyarmatosítására, mint a mennyit bármely más nép valaha, ugyanennyi idő alatt, bármely kereskedelmi vállalatra önként fordított. Skótország nagy része akkor épen oly szegény és sivár volt, mint most Izland. Öt vagy hat kerülete volt, melyekben összevéve nem volt annyi guinea és koronás arany, a mennyit a Lombard-utcza egyetlen ötvöse egy nap

forgalomba hozott. Még a nemesek is kevés készpénzzel rendelkeztek. Jövedelmeik nagy részét rendszeren terményekben vették, s így voltak képesek, saját uradalmaikon, bőségben és vendégszeretetet gyakorolva élni. De Kentben és Somersetshireben nem egy közbirtokos volt, ki haszonbérleltől több aranyat és ezüstöt kapott, mint egy Gordon herceg vagy Atholl marquis húzott terjedelmes uradalmaiból. A papság pénzfizetése szánalomra indította volna a legszegényebb káplánt is, kinek kiváltsága volt valamely angol úri kastély konyhájában inni meg a maga kupa sörét s színi ki mindennapi pipáját. Az ország legtermékenyebb részében is voltak egyházközségek, melyeknek lelkére évenként négy, legfőlebb nyolcz font sterlinget kapott készpénzben. Az országos főtörvényszék lord-elnökének hivatali fizetése ötszáz font volt évenként, a törvényszék fő-titkárának csak négyszáz. Az egész királyság földadója, nehány évvel utóbb, az unio-törvény által kevéssel állapított meg többre, mint az egy Norfolk grófság földadójának fele. Négyszázezer font akkoriban valószínűleg oly arányát képezte Skóczia összes értékének, mint most negyven millió.

A Darien-társaság tagjainak névsora is megérdemli, hogy szemügyre vétessék. A részvényesek száma ezernégyszáz körül volt. Az egynévre irt részvények legnagyobb összege háromezer fontot tett. Három főnemes család fejei irtak egyenként három-háromezer fontot alá: Hamilton herceg, Queensbury herceg és Belhaven lord, egy eszes, szellemdús és hazafias ember, ki nem kisebb lelkesedéssel karolta föl a vállalatot mint maga Fletcher. Argyle herceg ezeröttszáz fontot irt alá. Dalnymple János, kit Mr. Stair néven ismertek, épen akkor örökölte apja czimét és birtokát, s lön Viscount Stairré; ő ezer font alá írta a nevét. A skót peerek száma, kik aláírtak, harmincz és negyven között volt. Edinburg városa, mint testület, három ezer fontra vett részvényeket; Glasgow szintén három ezerre; Perth városa két ezerre. De az aláírók túlnyomó száma csak egy vagy két száz font erejéig vásárolt részvényeket. Lelkészek közül csak igen kevesen, a fő- vagy más nagy városiak, voltak képesek részvényeket vásárolni. Szomorú látni a névsorban nem egy kisebb hivatalnokot, kit apai gondoskodása rábirt, hogy valószínűleg összes addigi szerzeményét a vállalatba fektesse, csakhogy gyermekei mindenikének egy száz fontos részvényt vehessen. Igaz, hogy ha Paterson jóslatai valósulnak, egy ily részvény, — a kor és az ország

viszonyaihoz képest, — szép hozományt képezett volna egy sebész vagy egy irlók leányának.

Hogy a skót nép kitűnően értelmes, elővigyázó, elszánt és önuralomra képes, arról a legfelületesebb szemlélet is meggyőző mindenkit. Hogy a szenvedély veszélyes rohamainak s a képzelődés csalódásainak is nagy mértékben alávetett nép: az kevésbé köztudomású, de azért szint oly igaz. Az egész ország mintha eszét veszette volna. Paterson oly befolyásra vergődött, mely inkább valamely új vallásalapítóéhoz, egy Mahomet- vagy Smith Józseféhez, mint egy kereskedelmi tervelőéhez hasonlított. Vallásos vakhit, vallásos vakbuzgóság, sokkal közönségesebb dolgok, mintsem bámulást kelthetnének. De ily hit és buzgóság felettébb helyenkivülinek tűnik föl a pénzpiac üzleteire irányulva. Igaz, hogy mi a bekövetkezett vég után itélünk. De annak bekövetkezése előtt is volt elég anyag a józan ítélet ejtésére mindenki keze ügyében, a ki csak fel akarta volna használni. Szinte hihetetlennek látszik, hogy józanésszel bíró emberek, kiknek Paterson terveiről csak felületes és határozatlan tudomásuk volt, ily tervekre mindenöket kockáztathatták. Még hihetlenebbnek látszik, hogy oly emberek, kik e tervek részleteibe is beavattattak, nem vetettek egy pillantást valamely közkézen forgó földrajzi vagy történelmi könyvbe, melyben Darienről kellő felvilágosítást találhattak volna; s nem tették föl magokban az egyszerű kérdést: vajon Spanyolország hajlandó lesz-e megtérni egy skót gyarmat keletkezését saját tengerentúli birodalmának kellő közepén? Köztudomású volt, hogy az isthmus fölötti uralmat, tetszetős sőt alapos okokon, magának követelte. A darieni partok első fölfedezője spanyol ember volt. Spanyol ember épített várost és állított kormányzóságot ama partokon. Spanyol ember volt az, a ki nagy munkával és veszélylyel megmászta a gerinczes hegyhátat s első látta lábai alatt hőmpolygeni a nagy Csüendes óceánt, melyre európai szem addig soha sem nézett alá; és szállott le, karddal kezében, övig a hullámokba, s ott a tengert és a partot a spanyol korona nevében, ünnepélyesen birtokba vette. Igaz, hogy a Paterson által paradicsomnak festett tájéket az első spanyol megszállók a nyomor és halál völgyének találták. A mérgezett lég, melyet a buja növényzet s tespedő mocsárok leheltek, arra birta őket, hogy a szomszéd panamai kikötőbe vonúljanak, s a vörös indiánokat a dögvészes égájjban magok módja szerint hagyják

élni. De Spanyolország e darab földet azért sajátjának tekintette s tekinthette is méltán, sok tartományban voltak terjedelmes mocsárok, hegységek, erdők, hol az illető kormányok nem tartották érdemesnek a rend fentartására költekezni s elnézték, hogy a vad törzsek némi függetlenségben éljenek. Az Afrikával és Indiákkal kereskedő skót társaságnak nem kellett messzemenni ily példákért. Némely felföldi területben, alig száz mértföldnyire Edinburgtól, törzsek éltek, melyek a király, parlament, kormány és főtörvényszék tekintélyét semmivel sem vették többbe, mint Darien benszülött őslakói a spanyol alkirályok- és hatóságokét. Mindazáltal a nemzetközi jog kihívó megsértésének tekintetett volna, ha a spanyol király Appin vagy Lochaber elfoglalását tűzte volna ki célul magának. S vajon kevésbé kihívó megsértése lett volna-e a nemzetközi jognak, skót részről, ha az ő birtokainak közepéből akartak volna elfoglalni egy tartományt, az alatt az ürügy alatt, hogy e tartomány oly állapotban van, a minőben Appin és Lochaber századok óta voltak?

Ily durván jogtalan volt a Paterson terve; s még is kevésbé volt jogtalan, mint eszélytelen. Bármily bémult vala Spanyolország, egy pontra nézve folyvást rendkívül érzékeny maradt. A legkisebb támadás, melyet akármelyik más európai hatalom az ő amerikai birtokainak legszélsőbb határvonalai ellen is intézett, elég volt fölrázni nyugalmasából s felvillanyozni bémult idegeit. Azt képzelni, hogy szeliden fogná tűrni, hogy az óvilág egyik legjelentéktelenebb államából való kalandorok az ő birodalmának kellő közepébe telepedjenek be, egy napi hajózásonyira egyfelől Portobellótól, másfelől Karthagénától, merő képtelenség volt. Ép oly valószínű lett volna, hogy az Eskuriált engedje elfoglalniok. Világos volt ennél fogva, hogy mielőtt az új társaság csak meg is kezdhetne volna kereskedelmi műveleteit, először háborút kelle folytatni Spanyolországgal s tökéletesen le kelle győzni Spanyolországot. S minő eszközei voltak a társaságnak, hogy ily háborút merhessen s minő kilátása, hogy ily győzelmet vívhasson ki? Skócia rendszer évi jövedelme, béke idején, hatvan és hetvenezer font között volt. A rendkívüli segély, mit az ország a francia háború alatt megszavazott a koronának, körülbelül még egyannyira ment. Igaz, hogy Spanyolország sem volt már a Paviánál és Lepantonál győztes egykori Spanyolország. De még hanyatlásában is oly segélyforrásokkal rendelkezett Európában, me-

lyek harminczszorosan felülmúlták a Skóciaiéit; s Amerikában, hol a küzdelem színhelye leendett, még nagyobb volt az aránytalanság. A spanyol hajóhad és fegyvertárak, kétségkívül, rongált állapotban voltak. De azért volt spanyol hajóhad s voltak spanyol fegyvertárak. A gályák, melyek Sevillából évenként eveztek a Darien szomszédságába s Darien közeléből vissza Sevillába, tűrhető állapotban voltak s magokban is tekintélyes haderőt alkottak. Skótországnak pedig egyetlenegy sorhajója sem volt s egyetlenegy tengeri hajógyára sem, a hol ilyfajta hajókat építhetett volna. Azt a hajóhadat, mely Spanyolországot legyőzze, nem fölszerelni és fölfegyverzeni, hanem még teremteni kellett. Öt ezer tengeri mértföldre kellett volna küldeni annyi fegyveres erőt, a mennyi az isthmust a mexicói és perui alkirályságok összes hadserege ellen meg bírja oltalmazni. Körülbelől mennyire menendett egy ily tengeri vállalat költsége? Cromwell, az előbbi nemzedék idétte, egy nyugatindiai szigetet kicsikart a spanyolok kezéből; de hogy ezt tehesse, Olivér, a ki tökéletesen értette a hadviselés dolgát, a ki semmit sem pazarolt, a kit a mellett a legjobban szolgáltak, kénytelen volt még is, egy év alatt, csupán hajóhadára, tíz annyit költeni, mint Skótország összes rendes jövedelmei; s a hadviselés azóta is folyvást költségesebbé lett.

Világos volt, hogy Skócia nem lesz képes egymaga szembeszállani azzal az ellenséggel, melyet Paterson kihivni készült. S minő segítségre számíthatott kívülről? Tagadhatatlan, hogy Spanyolország roppant nagy gyarmati birodalmát s ép oly szűkkeblű gyarmati politikáját nem egy nagy tengeri hatalom nézte rosz szemmel. De a nagy tengeri hatalmak közt egy sem volt, mely az Atlanti és a Csendes tenger közötti földszorost ne látta volna szivesebben a spanyolok, mint a darieni társaság kezében. Lajos előtt semmi sem lehetett félelmesebb, mint az, a mi egy Vilmos uralkodása alatt álló ország hatalmát növelhette. Hollandiának a keletindiai kereskedés volt a szemefénye; ő nyert legtöbbet a Gáma fölfedezései által; s várható volt, hogy készebb mindent elkövetni, csellel s ha kell erőszakkal is, mintsem bármely vetélytársat megtűrjön, mely azzá válhatnék neki, a mi ő volt Velencének. Hátra volt még Anglia. S Paterson mert azzal hizelegni magának, hogy Angliát rá lehet majd birni, hogy hatalmas segélyét kölcsönözze a társaságnak. Lord Belhavennel Londonba sietett, hivatalt nyitott Clement's Lane-ben, s igazgató-tanácsot szervezett az Edin-

burgban székelő központi igazgató-tanács fiókjául, és felszólította a királyi tőzsde tőkepénzeseit, a Skóciában lakó skótok számára fenn nem tartott részvények aláírására. Nehány pénzes-ember bele is harapott a maszlagba. De a City kiáltása hangos és fenyegető volt, s a cityből a méltatlankodás érzete gyorsan elhatott az egész országra. Tagadhatatlan, hogy e méltatlanságba nem csekély igaztalanság is vegyült. Némely kedélyekben nemzeti, másokban vallásos ellenszenv működött. De tagadhatatlan az is, hogy a Paterson tervei által a sziget déli felében felköltött harag, lényegében igazságos és méltó volt. Bár még nem vala köztudomásu, hogy épen mely ponton akarja megtelepíteni az új gyarmatot, az iránt alig foroghatott fenn kétség, hogy Amerika valamely részét akarja elfoglalni; s szintoly kevéssé, hogy e foglalás nem fog megadni ellenállás nélkül. Tengeri háború fog bekövetkezni, ily háborút viselni pedig Skóciának nincs módjában. Pénzügyi helyzete olyan, hogy egyetlen közepszerű hajórajt sem fog tengerre bocsáthatni. A küzdelem nem tarthat három hónapig, hogy pénzből és hiteléből is ki ne fogyjon. Mind ezt a legfelületesb kávéházi politikus is előre látta; hogyan kerülhetne volna hát ki oly eszes és jólértesült emberek figyelmét, a minők többen ültek az edinburgi államtanácsban és parlamentben? Csak egy úton volt a tervezők eljárása kimagyarázható: lúddá akarták tenni a délieket. A két britt királyság oly szoros összeköttetésben állt, természeti mint politikai tekintetben, hogy egyik alig maradhatott békében oly külhatalommal, melylyel a másik háborút folytatott. Ha a skótok Vilmos királyt háborúba bonyolítják: Anglia, saját tekintélyéért, mely az övével össze volt kötve, kénytelen volna támogatni őt abban. Így véres és költséges háborúba keverednék, melynek szerencsés kimeneteleiből magának semmi haszna; sőt oly háborúba, melynek végén a győzelem nagyobb kárára volna, mint a vereség. Kincseit s tengerészei életét csak azért kellene pazarolnia, hogy néhány ravasz külföldi oly kiváltságra tegyen szert, mely épen neki volna legnagyobb kárára. Tartományokat kellene hódítania s megoltalmaznia a skót társaság számára; s jutalma érette az lenne: hogy saját kereskedőit megbuktatná, vevőit elhorgászná, kincstárát koldussá tennék. Akkor vége lenne a régi keletindiai társaság és az új keletindiai társaság közötti pörpatvarnak, mert mind a két társaság egyaránt tönkre jutna. A nemzeti jövedelem mindkét nagy kútfeje egyszerre száradna

ki. Mivé lenne a vám, mivé a fogyasztási adó jövedelme, ha ezukor, rum, dohány, kávé, csokolád, tea, fűszer, selyem, csipkeszövet, mind vámmentesen, óriási raktárakban halmozódhatnék a Forth és a Clyde öbleiben, s az Esk és a Tweed torkolatai között elnyuló partok hosszában? Minő hadsereg, minő hajóhad védhetné meg a kormány és a becsületes kereskedés érdekeit, ha az egész skót királyság egy nagy dugárus-intézménynyé válnék? Paterson egész célja az volt: hogy Anglia fordítson először milliókat az ő Darien-társaságának megalapítására és védelmére, s azután fosztassék ki még kétannyi millióig ugyanazon társaság üzletei által.

A kereskedő világ és a nemzet kiáltásait nemsokára a törvényhozás is visszahangozta. Mikor az 1695-diki általános választások után a parlament először jött össze, Rochester a lordok figyelmét az új társaság alakulására és céljaira hívta föl. Számos tanu idéztetett a sorompók elé s vallomásaik nagy hatást tettek a házra. „Ha ezek a skótok céljokat érhetik“ mondá egyik lord, „én kiköltözöm és skót földön telepszem le s nem maradok itt, hogy koldússá tegyenek.“ A lordok elhatározták, hogy erélyes előterjesztést tesznek a királynak a me-renylet ellen: oly vállalat támogatására hívni föl Anglia segé-lyét, mely, ha sikerül, az ország kereskedelmét és pénzügyeit tönkre juttatja. Az előterjesztés megiratott, s közöltetett az alsóházzal. Az alsóház teljes készséggel járult hozzá, s üdvözölte a peereket, gyorsaságukért, melylyel lordságaik, ez alkalommal, a közérdek oltalmára siettek. A két ház együtt ment Kensingtonba a felirattal. Vilmos épen Namur falai alatt volt, a mikor a társaság bezikkelyezésére Edinburgban az ő kirá-lyi pecsétjét nyomták és semmit sem tudott a dologról, míg angol alattvalói kiáltása figyelmét rá nem fordítá. Most világos szavakban kimondá, hogy Skócziában visszaéltek nevével, de módját fogja találni, hogy a tudomására jutott bajt megorvo-solhassa. A királyi személynök Lord Tweeddale és Johnstone államtitkár azonnal elbocsáttattak. De a hivatalos eljárásuk alatt létre jött okmány nem szűnt meg törvényerővel bírni Skócziában; s uroknak sem állt hatalmában megsemmisíteni a mit ők létre hoztak.

Az alsóház nem elégedett meg a királyhoz intézett föl-irattal. Vizsgálatot rendelt el a skót társaság londoni üzelvei ellen. Belhaven saját hazájába menekült s ott ment volt az angol rendőrség üldözésétől. De Paterson s nehány szövetsé-

gese szigorú vizsgálat alá vonatott. Csakhamar kiűnt, hogy a Clementis Laneben székelő igazgatóság több rendbeli ildomtalan s talán törvénytelen dolgot követett el. A szabadalom-levél fölhatalmazta az igazgatóságot, hogy hivatalnokaitól hűség- esküt követeljen; de ez okmány érvénytelen volt a Tweed déli partján. Mind a mellett az igazgatók, London Cityjének közepette, hasonló esküt tétettek embereikkel, s azt állították, hogy a skót törvényhozás által rájuk ruházott hatalom Angliába is átkísérte őket. Ezért kimondatott rájuk, hogy felségárulást s visszaélést követtek el s perbe fogatásuk elhatároztatott. Bizottság küldetett ki a vádpontok kidolgozására; de ez nem volt könnyű munka. Jobbnak látták abba hagyni az üldözést; de csak akkor, mikor az a néhány angol tőkepezes is, kik először jól fogadták a Paterson terveit, ijedtében visszavonúlt s megszakította vele összeköttetését.

Ha előbb nem, most mindenesetre átláthatta volna Paterson, hogy terve nem hozhat rá egyebet gyaláztatnál s követőire romlásnál. Kezdetől fogva világos volt, hogy csak Anglia védhetné meg a társaságot Spanyolország ellenségeskedése ellen; most már világos lett, hogy Spanyolország még kevésbé féltelmes ellenség lesz, mint Anglia. Terve nem gerjeszthetett nagyobb méltatlankodást az indiai tanácsban Madridban, vagy a kereskedelmi palotában Sevillában, mint a mekkorát Londonban gerjesztett. Szerencsétlenségére, erős csalódásban élt; s az elvakult sokaság mohón követte vak vezérért. A kiket bolonddát tett: épen az bolondította el, a mi ki kellett volna hogy jöznitsa. A Westminsterben ülő parlament eljárása, e lényegileg jogos és indokolt, de kétségkívül durva és bántó modorú eljárás, a boszú szenvedélyét költé föl a számban s anyagi erőben gyöngé, de rendkívül büszke és érzékeny nemzetben. A közmondásos skót büszkeség, felingerlé szint oly közmondásos indulatosságukat. Az angol alsó- és felsőház határozatait nyílt megvetéssel fogadták. Az edinburgi nép Rochester képét megégette. S a pénz jobban özönlött, mint valaha a társaság pénztárába. Milne-Square-en, akkor Edinburg legdívatosb s legelőkelőbb részében, pompás házat vettek s azt hivatali helyiségül s egyszersmind árúraktárul szerelték föl. Hadi és kereskedőhajókra volt szükség; de Skócia nem volt képes azokat előállítani, a sziget déli részében pedig egyik hajógyár sem mert oly szerződésbe bocsátkozni, melyért az alsóház talán perbe fogatást rendelhetne el. Kénytelenek voltak tehát az amster-

dámi és hamburgi hajógyárakhoz fordulni. Ötvenezer fonton egynehány hajócskát szereztek be, melyek közt a legnagyobbik alig lehetett volna hatodrangú az angol hajóhadban; s e tengeri erővel, mely nem lett volna elegendő egy csapat tengeri rablót megzabolázni, a társaság oda dobá a keztyűt a világ összes tengeri hatalmainak!

A földgömb arcját megváltoztatni hivatott vállalatra csak 1698 tavaszán lett készen minden. A tengerészek és letelepítendők összes száma, kik Leithnél hajóra szálltak, ezerkétszáz volt. A letelepítendők közt számosan voltak előkelő családok kisebb fiai vagy a békekötés után elbocsátott tisztek. Lehetetlen volt a hajókra befogadni mindazokat, kik a kivándorlásra jelentkeztek. Mondják, hogy többen, kik hiába kérték felvétetésüket, elrejtöztek a hajók körül valami búvó helyre s fölfedeztetvén, nem akartak tágúlni, belekapaszkodtak a hajókötelekbe, s végre is erőszakkal kellett őket a parton visszatartani. E makacs elvakultság annál meglepőbb, mert a kalandorok legnagyobb része azt sem tudta: hova mennek tulajdonkép? Mindössze annyit tudtak bizonyosan, hogy valahol egy gyarmatot akarnak alapítani, melyet Caledoniának fognak elnevezni. A legközönségesb nézet az volt, hogy a hajóraj Amerika partjainak valamely pontjára törekszik. De e hiedelem sem volt általános. A saint-james-squarei holland követség-nél az a szorongató gyanú kapott lábra, hogy az Új-Caledonia ama keleti füszer-szigetek egyikén akar létrejönni, melyekkel eddig Amsterdám folytatott oly nyereséges kereskedést.

Az utazás főintézése egy kéttagú tanácsra bízott. Két presbyterián pap s egy énekvezér is volt a hajókon. A felmálházott podgyász egy része sok nevetségre adott anyagot később a társaság ellenségeinek: számtalan papucs; négyezer minden alakú paróka, a legegyszerűbb nyírott kerek hajtól kezdve ama pompás alkotmányokig, melyek a fejtetön magasan tornyosultak s könyökig lecsüngöttek, így viselte akkor a férfidivatvilág; roppant végekkel a skót gyapju-szövetek, melyeket a forró őv alatt senki sem viselhetett; sok száz példány angol biblia, melyeket se spanyolok, se indiánok nem tudtak olvasni. Paterson, tele büszkeséggel és reménnyel, nem csak részt vett az utazásban, de magával vitte nejét is, egy kecses nőt, kinek szívet Londonban hódítá meg, hol mint leány, a királyi tőzsde körüli nagy kávéházak egyikének elnöki székén trónolt. Végre, július 25-kén, a forthi kikötőből kiindultak a

hajók, kísérve könyező szemektől, s hiú imákban ajánlva az ég oltalmába.

Az utazás sokkal tovább tartott mint most tartana ellenlábásainkhoz; s a kalandorok sokat szenvedtek. Az élelem szűk adagokban volt kimérve; s mind a kenyér, mind az ételek ellen sok panasz volt. S mire a kis hajóhad az Orkney szigeteket és Irlandot megkerülve Madeirához ért, az előkelőbb utasok, kiknek szebb ruháik is voltak a podgyászbán, örültek, ha paszomántos felöltöikben s csipkés mellényeiken eleséget s bort cserélhettek. Madeirától az utasok átvitorlázták az Atlanti tenger síkját, s egy lakatlan szigeten kötöttek ki Porto-Rico és Szent Tamás szigete között, a társaság nevében birtokukba vették ez elhagyott puszta területet, sátort vontak rajta s felhúzták arra a Szent András fehér keresztjét. De csakhamar egy tiszt jött át Szent Tamásról s megintette őket, hogy a dán király területén bitorlást követnek el. Tovább folytatták hát útjokat, egy öreg kalózt vevén fel kalaúznak, a ki jól ismerte a közép-amerikai partok minden zegezúgát. Ennek vezetése alatt, november elsején, szorosban a darieni földszoros mellett vetettek horgonyt. A tartomány legfőbb fejedelmeinek egyike mindjárt hozzájuk ment a fedélzetre. Udvaronczaik, a kik kísérték, merős mezeitelen voltak, de ő maga veres kabátot viselt, s gyapjú nadrágot és egy ócska kalapot. Spanyol neve volt, beszélt spanyolul s egy spanyol don méltóságos magatartását negélyezte. A skótok András urat (így nevezte magát) egy arany paszomántos uj kalappal ajándékozták meg, s bizonyították affelől, hogy ha szövetségre akar lépni velök, ők jobban fognak bánni vele, mint a castiliaiak.

Néhány órával ezután a vállalat főnökei partra szállottak, ünnepélyesen birtokukba vették a tartományt, s elnevezték Caledoniának. Gyönyörrel szemlélték a körülbelől három mértöld hosszú s félmérföld széles félszigetet, s elhatározták, hogy azon fogják felépíteni Új-Edinburgot, mely — mint remélték — arra lesz hivatva, hogy a két-indiai kereskedés főpiaczává váljék. A félsziget egy körülbelől harmincz holdnyi magaslatban végződött, melyet egy árok húzása által könnyen szigetté lehetett tenni. Az árkot meg is ásták s a száraztól így elvágott földcskén erődöt emeltek, a falakra ötven darab ágyút szegeztek ki, s közép terére hirtelenében házakat építettek, melyeket pálmalevelekkel fődtek be.

A szomszéd törzseket kormányzó főnökökkel alkudozásokba ereszkedtek. E vad parancsnokokban oly kielégíthetelen bírvágy, oly éber féltékenykedés s oly kicsinyes gög volt, mint akár azokban a hatalmakban, melyeknek versengései a ryswicki kongresszust végtelenre nyújtották. Egyik fejedelem azért gyűlölte a spanyolokat, mert a portobellói kormányzó egy finom puskát azon ürügy alatt vett el tőle, hogy igen jó fegyver az egy vörös embernek. A másik meg azért szerette a spanyolokat, mert egy ezüsttel kivert botot ajándékoztak neki. Mindent összevéve, az új jövevényeknek sikerült jó barátaikká tenni a benszülötteket. Egy hatalmas fejedelem, a földszoros Nagy Lajosa, ki fehér sáslevélből készült, vörös selyemmel beszegett és strucztollal ékített fővegét kevélyen hordá fején, nagy hajlamot tanúsított az idegenek iránt s vendégszeretőleg fogadta őket a nádból épült és királypálma-levelekkel fődött palotájában, s jól tartotta tök-korsókból, valami sörfélével, mely indiai gabonából és krumpliból volt főzve. Egy másik főnök véd- és dacz-szövetséget kötött az új gyarmattal s pecsétét nyomta a szerződés-levelekre. A harmadik a társaság hübéresévé lett, s az erről szóló, aranyfonállal s virágos pántlikával átkötött kinevezési okmányt nagy örömmel fogadva, nagyokat ivott a pálinkából, melylyel megkínálták, új gazdái egészségére.

E közben az új gyarmat belkormányzatát is szervezték, az edinburgi igazgató-tanács által megállapított módon. A települők 50—60-ával csoportokba osztattak; minden csoport egy képviselőt választott; az ezekből alakult gyűlés a magasztos „parliament“ nevet vette magára. Ez a parlament csakhamar furcsa törvénykönyvet szerkesztett. Az első cikk azt rendelte: hogy a Szent Írásban foglalt elvek, tanítások, példák, parancsok és tilalmak teljes törvény erejével birjanak Uj-Caledoniában; a mi arra mutat, hogy a kik ezt törvénybe írták vagy azt nem tudták, mi foglaltatik a szent írásban, vagy arról nem volt fogalmuk, mire valók a törvények. Egy másik intézkedésök szint oly világosan mutatja, mily távol állottak ezek a törvényhozók a törvényhozás alapelveinek ismeretétől. „A vett jótéteményt vagy jó szolgálatot köteles mindenki hálásan és nemeslelkűen viszonzni, akár volt rá előleges egyesség, akár nem; s ha ellenkezőleg történnék, és a jöltevő kénytelen volna igazságos panaszt emelni a hálátlanság miatt, ez esetben a hálátlan legalább is háromszoros kárpótlást vagy elégtételt tar-

tozzék adni.“ A kised parlamentnek sokkal inkább becsületére szolgáló, s oly államban, mely valószínűleg örökös harczban fog élni, sokkal is szükségesebb az a czikkely, mely a nőfogyok megszeplősítését halálbüntetés terhe alatt tiltja.

Ez alatt az Awillák s a mexicói öböl partjai valódi forrongásban voltak. Az új gyarmat általános gyűlölet tárgya lön. A spanyolok fegyverkezni kezdettek. A nyugatindiai francia telepek főnökei siettek segélyeket ajánlani a spanyoloknak. Az angol telepek kormányzói kiáltványokat bocsátottak ki, melyekben minden közösséget elhárítottak magoktól e kalózzúggal. Épen akkor a skót társaság Dolphin nevű tizennégy ágyús hajóját egy vihar a Karthagéna falai alatt partra dobta. A hajó, terhével együtt, elkoboztatott, népe elfogatott s vasra veretett. A legénység egy részével úgy bántak, mint rabszolgákkal, s utczasöprésre és sánczmunkára kényszerítették. A többit, köztök a kapitányt is, Sevillába küldötték, hogy ott, mint tengeri rablók fogassanak vizsgálat alá. Nem sokára, béke-lobogó alatt, küldött érkezett Karthagénába s Caledonia tanácsa nevében a foglyok szabadonbocsátását követelte. A hatóságnak levelet nyújtott át, mely Nagy-Britannia királyának boszujával fenyegetőzött s azzal együtt a társaságot megalapító parlamenti végzés másolatát. A castiliai kormányzó, a ki valószínűleg tudta, hogy Vilmos mint angol király nem akarja s mint skót király nem lesz képes megvédeni a darieni települőket, mind a levelet, mind a parlamenti czikkelyt megvetéssel dobta félre, az őrséget hívatta, s csak nehezen volt rábírható, hogy a hírnököt tömlöczbe ne vesse. A caledoniai tanács, e fölötti méltatlankodásában, visszatorlási rendeleteket adott ki a spanyol hajók ellen. A mit minden józaneszű ember előre láthatott: bekövetkezett. Alig lengett a skót zászló egynehány hónap óta Új-Edinburg falain, s már kitört a háború, melyet Skóczia, Anglia segélye nélkül, tökéletesen képtelen volt kitartani.

Ezalatt Európába is megérkezett a hír, hogy a Forthban útra kelt rejtélyes kalandorok Darienbe értek. A katolikus király követe megjelent Kensingtonban, s keservesen panasolta Vilmosnak a nemzetközi jog e vakmerő megsértését. A spanyol kikötőkben előkészületek tétettek a betolakodók elleni indulásra; s egy spanyol kikötőben sem óhajtották jobban e készültek sikerét, mint London és Bristol városaiban. Skócziában ellenben határtalan volt a diadalmámor. A templo-

mokban országsszerte a papok hálaimákat mondtak istennek, hogy eddig segítette és oltalmazta a csecsemő-gyarmatot. Némely helytt külön napot szenteltek az e fölötti hála-isteni tiszteletnek. Minden városban zúgtak a harangok; ünnepi tüzek gyújtattak; s este az ablakokat kivilágították. Nehány hónapig minden hír, a mi a tengeren túlról érkezett, új örömet és reményt gerjesztett a sziget északi felében, s boszuságot és irigységet a déliben. Beszélték, hogy a települők gazdag aranybányákra akadtak, melyekben e becses érc sokkal bővebben és sokkal tisztább minőségben találtatott, mint Guinea partjain. Eleség bőségben; az esős évszak nem bizonyult egészségtelennek; a telep jól meg van erősítve. Hatvan ágyú van felvonva a falakra. Indiai gabonából roppant aratás várható. A benszült törzsek barátságosak. Minden oldalról kivándorlók érkeznek. Caledonia népessége tizenkét százról már tizezerre gyarapodott. A tartomány gazdagsága — ezek egy akkori hírlap szavai, — minden képzeletet felülmúl. Skóciában e hírekre tetőpontra hágott a rajongás. Hadi szerek és földművelési eszközök nagy mennyiségben rendeltettek meg. S egész tömegek alig várhatták, hogy az ígéret földére vándorolhassanak.

1699. augusztusban a társaság négy hajót indított, ezerháromszáz emberrel, Caledoniába. E kivándorlók lelki gondozása néhány skót egyházi lelkészre volt bízva. Ezek egyike volt az a Shields Sándor, kinek *Szabadon bocsátott szolgálja* mutatja, hogy a Covenant iránti túlbuzgóságában megfelekedett az evangéliomról. Egy másiknak, Borland Jánosnak, köszönhetjük ez utazásnak maig fennmaradt legjobb leírását. A közgyűlés e lelkészeket utasította, hogy a gyarmat összes népét gyülekezetekre oszszák fel, azoknak kormányzó véneket tegyenek, presbyteriumot alakítsanak s működjenek az isteni igazság terjesztésén a darieni pogány lakosság között. E második csapat is, mint az első, az egész Skócia örömköltésai és áldásai között indult meg. September első felében az egész nemzet a szerencse és dicsőség gyönyör-álmát álmodozta; s némi kaján kárörömmel szemlélte az angolok boszankodását. De még a hónap el sem telt, mikor hire kezdett szállingózni Lombard-street és Cheapside körül, hogy Jamaikából különös tudósítások érkeztek. A gyarmat, melytől annyit reméltek s rettegetek, nincs többé. Eltűnt a föld színéről. A hír átszárnyalt Edinburgba is; de ott haragos hitetlenséggel fogadták. Szemtelen hazugság, mondák, melyet angolok koholtak,

kik nem türhetik, hogy az angol parlament végzéseinek és az angol gyarmatok kormányzóinak kiáltványai daczára, Caledonia erőssé és gazdaggá fejlődik. Még a mese feltalálóját is meg tudták nevezni. Teljesen bizonyosnak állították, hogy Vernon államtitkár költötte az egészet. Október 4-dikén a hírek heves meghazudtolását tették közzé. De 5-dikén köztudomásra jutott az igazság. Levelek érkeztek New-Yorkból, hírül hozván, hogy annak a gyarmatnak, mely az egész világ kertjévé, áru-csarnokává és piaczává volt leendő, maradék foszlányai, egy maroknyi nyomorúlt ember, bőrük a csontjaikhoz aszva, szemeikből emészto láz és éhség kandikálva ki, Hudsonba érkezett.

Könnyü elgondolni azok bánatát, levertségét és dühét, kik kevés órával azelőtt még mind a két India gazdagsága urainak képzelték magokat. Az igazgatók, dühökben, elveszték minden önuralmukat s hivatalos leveleikben szidalmazták Skócczia árulóit, a gyáva szökevényeket. Pedig a kik e kemény szavakat használták, sokkal inkább megérdemelték a kárhoztatást, mint azok a nyomorúltak, kiket ők küldöttek a romlásba s kiket most azért kárhoztattak, hogy nem akarák bevárni teljes megsemmisülésöket. Semmi sem történt, a mit előre ne lehetett volna látni. A társaság, egy rajongó tervelö szavára helyezett gyermeki vakbizalommal, s Európában minden tanult ember által ismert tények megvetésével, elhitte azt, hogy a sarki övtöl tíz fok távolságban született s nevededett emberek a legjobb egészségben fognak élni tíz fok távolságban az egyenlítötöl. Söt államférfiak és tudósok engedték magokat abba a csalódásba ringattatni, hogy egy tartomány, mely — mint Hakluyt vagy Purchas közkézen forgó könyveiböl megolvashatták volna, — még a forró-övi országok között is a legegésztelenebbnek tartatott, melyet a spanyolok épen egésztelen volta miatt hagytak oda, — valóságos Montpellier lesz! Paterson félrevezetettjei közül egyiknek sem jutott eszébe, hogy fifei vagy lothiani kivándorlók, kik soha nem érezték egy alkalmatlan nyári nap höségét, hogyan fognak új gyöpöt törni fel s terheket czipelni a függöleges napsugarak égö nyilai alatt! Meg kellett volna gondolni, hogy ezek a kivándorlók magok lesznek kénytelenek végezni azokat a munkákat, melyeket az angol, franczia, hollandi és spanyol gyarmatosok négerekkel vagy indiánokkal végeztetnek. Valóban ritka dolog volt, hogy martiniquei vagy barbadoesi, guianai vagy panamai szabad fejer ember súlyo-

sabb testi munkát végezzen. De a Darienben letelepült skótok rabszolgák nélkül voltak, s annál fogva magoknak kellett városuk körül a sánczot ásniok, házaikat építeniök, földjeiket mivelníök, fát vágniok, vizet hordaniok, saját kezeikkel. Ily munkákat, ily éghajlat alatt el nem birhattak. Az élelmi szerek, melyeket magokkal hoztak, rossz minőségűek voltak, s az idő teltével és az égalj változtával bizonyosan nem lettek jobbakká. Az yamgyökér és pisangliszt nem volt a jó zabdarához szokott gyomroknak való eledel. A vadállatok húsa s teknőnczök zöld kövére, ez akkoriban még Európában ismeretlen nyencz-eledel, nem igen kellett nekik. Idegen gyarmatokból sem várhattak segílyt e részben. A hűvös hónapok alatt mindazáltal, melyek a földszorosra kiszállásukat követték, kevés volt a halálozás. De a napj-egyenlőség közeledtével a betegség iszonyu pusztitást kezdett tenni a kis telepben. A halálozás fokonként emelkedett tízre, tizenkettőre naponként. Mind a két lelkész, kik a kivándorlókkal jöttek, meghalt. Paterson is eltemette nejét, abba a földbe, melyről azt állította hiszékeny honfitársainak, hogy erőt és egészséget lehell. Magát is váltóláz szegzé fekhelyére. Még sem akarta elismerni, hogy ígéret földének rossz a levegője, „képzelní sem lehet jobb levegőt. Ezt csak az a változás okozza, a mi egy országból a másba költöző embereknél kimaradhatatlan. Novemberben ismét jól lesz minden.“ A kik ágyba nem estek is, sárgák, véznák, gyöngék voltak s alig bírták ápolní a betegetek s eltemetni a halottakat; annál kevésbbé bírták volna visszaverní a spanyolok várható megtámadását. Az egész község azt kiáltotta, hogy körülvette őket a halál s hogy, a míg horgonyt vetni s egy kötelet kifeszíteni elég erősek, valamely más, kevésbbé halálos vidékre kell menekülníök. Embert és élelmet egyenlően három hajóra osztottak el, a Caledonia-, Unicorn- és szent András-hajókra. Paterson, bár még mindig oly gyöngé volt, hogy a tanácsban részt nem vehetett, kérte a többieket, hagyják őt húsz vagy harminczad magával hátra, hogy a birtoklás színét fentarthassák s bevárthassák a hazuról újabban érkezendöket. Ily kevesen, mondá, könnyen megélhetnék halás teknőncz-fogásból. De kívánságát nem teljesítették. Magával tehetetlenül a Szent-András földézetére vitték s a három hajó tengerre szállt.

Az utazás borzasztó volt. Talán soha guineai rabszolgahajónak nem volt ily szerencsétlen útja az egyenlítön át. A

Szent-Andráson levő kétszázötven ember közül százötven táplálta az atlanti tenger czápáit, mielőtt Sandy Hookhoz értek volna. Az Unicorn csaknem minden tisztjét s azonkívül 140 emberét elvesztette. A Caledonia, a három közt a legegészségesebbik, mintegy száz halottat dobott a tengerbe. Az életben maradt nyomorultak mintha nyomorúk nem volna még elég, egymás ellen fenekedtek dühösen. Képtelenség, kegyetlenség, durva szemtelenség vádjait szórták egymásra, ordították előre, hátra. A rideg presbyteriánok a gyarmat szerencsétlenségét a jakobiták, prelatisták, szombat-török és istentagadók gonzságának tulajdonították, kik gyűlölik másban az isten ama képét, mely magokban nincs meg. A vádlott gonoszok viszont a versengő fanatikusok és szenteskedők szemtelensége ellen fakadtak keserű panaszokra. Patersont is dühösen szidalmazták s ő nem volt képes védni magát. Testi és lelki szenvedés tökéletesen leverte. Olyan volt, mint egy csontváz. Szive meg volt törve. Feltaláló esze s tetszetős ékesszólása nem volt többé. Olyan volt mintha második gyermekségbe süllyedt volna.

E közben a kivándorlók második szállitmánya úton volt. Mintegy négy hónappal azután ért Darienbe, hogy az első onnan eltávozott. Az új jövevények azt hitték: virágzó fiatal várost, biztos erődöket, megművelt földeket s szives fogadtatást találnak ott. Vadont találtak. Új-Edinburg vára romban hevert. A kunyhók leégve. A tizennyolczadik század Tyrusa, Velenczéje, Amsterdámjává lenni ígérkezett büszke főváros helyét cserjés bozót nőtte be, melyben csak lajhár és pavián tanyázott. A kalandorok szívét csüggedés lepte meg. Mert ők nem azért jöttek, hogy gyarmatot alapítsanak, hanem hogy egy már megalapított s virágzónak vélt gyarmatot megnépesítsenek. Annál fogva kevésbbé is voltak az életre szükségesekekkel ellátva mint megelőzőik. Tettek még is némi gyöngye kísérletet annak, a mi elveszett, helyrehozására. A régi helyen új erődöt építettek, s annak falai közé falut raktak, mely nyolczvan vagy kilenczven kunyhóból állott, tiz láb szélesek- és tizenkét láb hosszakból. De a munka lassan haladt. A reményszülte gyorsaság, az összetartásszülte erő, egyaránt hiányzott a kis községben. A tanácstagoktól az utolsó gyarmatosig mindenki elégtelen s széthúzó volt. Az élelem is szükön volt. A kezelők elsikkasztották nagyobb részét. Az adagok kiesnyek voltak; s nem sokára zúgolódás támadt, hogy igazságtalan a kiosztás. Pártok keletkeztek. Összeesküvések történtek. Az elé-

güetlenek közül egy szájasabb felakasztatott. A skótok nagyobbára, akkor is mint most, vallásosak voltak; azt lehetett volna tehát várni, hogy a lelkészek hatása, kikre a gyarmat lelki gondja bízva volt, sikeresen lesz felhasználható, a rend helyreállítására s a rossz szenvedélyek lecsillapítására. Úgy látszik azonban, fájdalom, hogy e lelkészek a társaság többi részével a legnagyobb viszályban éltek. Társaikat úgy irták le mint a legelvetemültebb embereket s nyilvánították, hogy lehetetlen köztök, a közgyűlés határozatához képest, presbyteriumot alakítani; mert oly egyéneket, kik alkalmasak legyének egy keresztyén egyház kormányzó vénei lenni, e tizenkét vagy tizenhárom száz ember közt nem találhatni. Kiben volt a hiba, most már lehetetlen volna eldönteni. A mit bizonyossággal mondhatunk, csak annyi: hogy vagy e lelkészek voltak túlságosan és szeretetlenül szigorúak, vagy a népség volt a legrosszabb söpredéke annak a nemzetnek s osztálynak, a melyből való volt.

Tegyük hozzá, hogy a közgyűlés gondoskodása a gyarmat lelki szükségeiről, ép oly hiányos volt mint igazgató tanács gondoskodása a testiekről. A második szállítmánynyal útra kelt kivándorlóknak csaknem egyharmadrésze felvidékiekből állott, kik egy szót sem értettek angolul; a négy lelkész közül pedig egy sem beszélt güelül egy szót sem. A lelkipásztor csak tolmácsok által beszélhetett a rábizott keresztyén nyáj egy nagy részével. S még tolmácsok segélyével sem adhatott vallásos oktatást e pogány törzseknek, kiket a skót egyház ünnepélyesen gondjára bízott. Valóban a gyarmat semmi nyomát nem hagyta hátra annak, hogy keresztyén emberek jártak Darienben, kivéve néhány angolszász káromkodást, melyeket (gyakrabban s nagyobb erélyvel ismételvén, mint anyanyelvök egyéb szavait) az isthmus benszülötteinek füle jobban megragadott s emlékezete jobban megőrzött.

Az ujonnan jötték megérkezését követő hónapok az év leghűvösebb s legegészségesebb szakát képezték. De még e hónapok alatt is érezhető volt a buján tenyésző fekete vizi cserjék által benőtt mocsárokra sütő forró-övi nap átkos hatása. A halandóság nagy volt. S látni lehetett, hogy mielőtt a nyár eltelnék, a második gyarmatnak is halál és szökés közt kellend választania, mint az elsőnek. De a kikerülhetlen feloszlás halálküzdelmét erőszak rövidítette meg. Tizenegy hajóból álló hajóraj, Castilia zászlója alatt, vetett horgonyt Új-

Edinburg előtt. Ugyanakkor egy spanyolok-, creolok-, néger-, mulattok-, és indiánokból álló rendetlen hadsereg közelgett Panama felől, a földszoros hosszában. Az erődöt vízről és szárazról egyszerre vették ostrom alá.

Nem sokára egy dobos érkezett követségül az ostromlótól; de a követségből az ostromlottak egy szót sem értettek. Még azok után is, a miket a társaság igazgatóinak példátlan lelkiismeretlenségéről eddig tudunk, meglepőnek kell mondanunk, hogy gyarmatot küldenek a föld másik oldalára, oly pontra, hol előre láthatólag folytonos, akár barátságos akár ellenséges, érintkezésben kell lenni a spanyolokkal, s arra sincs gondjuk, hogy az egész gyarmatban bár egy lélek legyen, a ki valamicskét tudjon spanyolul.

Nagy nehezen, annyi franczia és latin nyelvismerettel a mennyi mind a két részről kitelt, némi értekezésbe bocsátkozhattak. Márczius vége előtt szerződést irtak alá, melyben a skótok kötelezték magokat, hogy két hét alatt kiüritik Darient; s april 11-dikén el is utaztak, jóval kevesebben, mint a mennyin jöttek volt. Kevéssel több mint négy hónap alatt, bár az esztendő legegészségesebb szakában, a tizenhárom százból háromszázat söpört el a kór. Az élve maradtakból is nagyon kevesen érthették meg, hogy hazájokat vizontlássák. Hajóik közül kettő a tengeren veszett el. A kalandorok közül sokan, kik gyors meggazdagodás reményével hagyták volt el hazájukat, örültek, hogy jamaikai ültetvényesek szolgálatába szegődhettek, s e száműzetés földén teheték le fáradt csontjaikat. Shield is ott halt meg, kimerülten s tört szívvel. A lelkészek közül egyedül Borland tért vissza. Sajátságos és érdekes elbeszélésében, azon iskola szokása szerint, melyben növekedett, ótestamentomi képek- és szólamok s tömérdek zsidó szó vegyülékével fejezi ki érzelmeit s benyomásait. Megérkezésekor, ugymond, Ziklagnak találta Új-Edinburgot. Azután kénytelen volt a Kedar sátraiban lakozni. Egyszer, ott lakása alatt, egy Beer-lahairoi-val is találkozott, s felépíté a maga Ebenézerjét; de általan véve Darien neki Magor-Missabib és Kibrothat-tavak. Szomorú elbeszélését azokkal a szavakkal nyitja meg, melyekkel egykor a gonosz hatalmába adott öreg Jób patriarchának gyermekei halálát s vagyona elvesztét adták volt hirül: „Én egyedül maradtam, hogy ezeket neked hirül hozzam.“

SZÁSZ KÁROLY.

E L M E R Ü L Ö K . . .

(1849.)

Elmerülök bánatomban
S bús szivemen harag lobban :
Búsulok, bánkódom
Szép hazám, miattad
S haragszom, hogy értted
Szózatom egy népet,
Vagy egy boszús tengert
Harczra nem riaszthat.

Kevés volt az isten átka,
Mely utadat rég bevágta,
Kevés volt egy zsarnok
Felusztott serge ;
Mikor letiporva
Sujtanád a porba,
Új fegyveres zápor
Zúdul a fejedre.

Remeg a föld, borul az ég,
Ilyen harczot nem látta még :
Csupán egy csillag vív
A nagy éjszakával,
Magyarország maga,
Kelet szép csillaga,
Száz ellenség között
Éjszak zsarnokával.

Alszanak körülünk mélyen,
Mi vagyunk fegyverrel ébren . . .

Áldozatra szólít
 Az utolsó próba :
 Előre, honvédek !
 A mit most ti védtek,
 Ébredni fog attól
 Egész Európa.

LÉVAY JÓZSEF.

A H A L Á S Z.

(Göthe balladája.)

A víz dagad, a víz zubog,
 És rajt' ül a halász,
 Oly hiús a szíve, oly nyugodt,
 Horgára néz, vigyáz.
 És a mint ül s a mint figyel,
 Hab kétfelé omol,
 S egy hablány, nedves fürtivel,
 Kél a hullám alól.

És ajka szól és ajka dall :
 Ne csald ki gyermekim'
 Gonosz szíved ármányival,
 Hogy elveszd idekinn.
 Tudnád csak : mily jó dolga van
 Kis halnak ott alatt,
 Te is leszállnál és vigan
 Élnéd világodat !

Üdülni nem száll-é a nap,
 S a hold, tengerbe le?
 S hullámtól frissen, viderabb
 Szebb fényben nem kel-e?
 Nem hív-e mélylő kéekkel a
 Mosolygó láthatár?
 Nem csábít tenképeddel, ah,
 Ez örök harmat-ár?

A víz zubog s a víz dagad,
Locsolja lábait;
S érez szivén hő vágyakat,
Mint a kedves ha int.
S a hableány szól, énekel,
S az ifju már oda!
És vonva, s önként sülyed el,
Nem is látták soha!

SZÁSZ KÁROLY.

BÉCS ÉS A VILÁGTÁRLAT 1873-BAN.

I.

ÁLTALÁNOS BENYOMÁSOK.

Minden esetre nagy és bizonyos tekintetben a vállalkozóra nézve veszélyes vállalat, ily későre, úgy szólván utólagosan irni olyasmiről, a miről már oly roppant sokat irtak ügyesenél ügyesebb tollak akkor, a mikor a dolog érdekes voltához az ujdonság ingere is járult; a mit annyian saját szemökkel láttak; a mit nézve, olvasva és hallgatva, a közönség legnagyobb része, ha nem is undorig, de bizonyosan a meglelégedésig jól lakott vele.

Mit fog mondani érdekést azoknak, a kik már mindenről olvastak; mit fog mondani újat azoknak, a kik magok láttak mindent?

Bocsánat! kegyes olvasó! Nem voltál-e még abban a helyzetben, hogy nyomtatásban olvastál egy eseményről, a melynek szemmel látott tanúja, a melynek tán kiválóan szereplő tényezője voltál? Az író jó hiszemben olyanok számára írta, a kikiről feltette, hogy nem tudják, nem látták; mégis érdekekkel olvastad. Miért?

Ritka olvasó olvassa ki valamely munkából csak azt, a mi benne van. Maga az olvasmány csak alkalmat nyújt neki, hogy gondolkozzék a tárgyról, okoskodjék felőle; s akár az lesz okoskodásának eredménye, hogy egy nézetben fogja magát találni az íróval, akár pedig az, hogy eltérő, sőt ellenkező következtetésekre fog jutni, mind a két esetben tiszta a nyereség. Jól esik meggyőződni saját nézete helyes voltáról, abból, hogy más becsületes ember is azon nézetben van: még

jobban esik az az önérzet, hogy az ember a maga erején önálló ítéletet tudott hozni, a melyet más indokolt véleményével szemben is fen tud tartani.

Úgy tekintsd tehát, kegyes olvasó, e sorokat, mint gondolkozásra szólító és serkentő figyeltetőket. Én elmondom, mit láttam, mit tapasztaltam, mit gondoltam hozzá. Ha te is úgy láttad, épen azt gondoltad, mindketten örvendeni fogunk, hogy szellemünk iránya egy; ha nem: az eltérés és ellentét, a mely mindig új eszmék szülő anyja, nálad is meg fogja teremni gyümölcsét. Minden esetre tisztulni fognak az emlékek, talán igazodni is a következtetések.

Mondjam hát el legelőbb is, mily benyomást tett rám általában Bécs és a világtárlat.

Hogy Bécs ma nem az, a mi volt a negyvenes években, nem újság; hiszen annyi év alatt változásnak kellett történni. Rendesen azt szokták mondani, hogy óriásilag haladott, lakói száma szaporodott, az új építkezések által a város szépült; a nép gazdagodott, mívelődött; kereskedés, ipar, művészet rop-pant mérvben gyarapodott; szóval, Bécs most már igazán nagy város.

Ám de mindezek csak külső jelenségek. A valódi jellemét a változásnak mélyebben kell keresni. Bécs főleg azért nem a régi többé, mivel nagyobb részét nem bécsiek, hanem idegenek lakják. A valódi, sajátképi bécsi elem visszavonult egynehány távol és félre fekvő külvárosba, és ott ma is a régi. Az a része a városnak, a melyet az idegen legtöbbit lát, a hol leginkább megfordúl, többnyire a bel- és külföld legkülönbözőbb vidékeiről betelepedett, vegyes idegen elem lakhelye, a mely elem se nyelvvel, se szokásaival, se szellemével nem hasonlít a valódi bécsihez. A bécsinek főjellemvonása levén az a bizonyos kedélyes könnyelműség, a mely leginkább a könnyen szerzett jó mód gondtalan élvezetében nyilatkozik, és épen oly távol van a zsugori fukarságtól, mint az esztelen tékozlástól; épen abban különbözik attól az idegen elemtől, a mely vagy szűkmarkú takarékossgal igyekszik vagyont szerezni, vagy szédelgő üzérkedéssel könnyen és gyorsan nyert nagy gazdagságát pazar fényüzéssel fitogtatja vagy esztelen élvezethajhászással szertelenül prédálja. Továbbá vele született és beléje nevelt szerénységével a bécsi rendesen némi gyermekded elfogulatlansággal szereti túlbecsülni az idegen, főleg az észak-német elem felsőbbségét, és ennek, a mely sokszor,

mondhatni, elbizakodással határos önbecsérzettel lép fel, könnyen átengedi a tért. Így lebeg Bécs folytonosan azon a határvonalon, a hol a vidéki nagy város végződik, és a világváros kezdődik. A régi Bécs nem volt egyéb, nem is akart egyéb lenni, mint Ausztria fővárosa, vagy a mint a bécsi különösen szerette nevezni szülővárosát: „a császárváros“ (die Kaiserstadt), és ezt a szerepet tökélyesen be is töltötte; a mai Bécs a világváros szerepére vágyik, de még ma se ereje, se képessége nem minősíti e szerepre.

Az új építkezések nagyobbították, szépítették a várost. Sok szűk sötét utcza tűnt el, a belvárost övedzett bástyák lebomlottak, szabadabban lélekzel ez az ezelőtt zárt hely; ellenben a glacis beépítése által sok tágas helyet vesztett, és mint-hogy a város mint község nem gyarapodott vagyoniilag abban az arányban, a melyben mint házak és utcák összege nőtt, hanyatlott a hajdan híres bécsi tisztság, ennek következtében a közegészségi állapotok is szenvedtek. Az új utcák szélesebbek ugyan mint a régiek, de még sem elég tágasak, hogy a roppant mértékben meggyarapodott közlekedésnek kényelmes medrei lehessenek; ez azonban tán csak addig fog tartani, a míg a világtárlat okozta nagyobb mozgás tart. A kövezet rossz, a macadammal burkolt utcák sokszor hüvelyknyi mély sár alatt állanak, mert nem győzik takarítani; szóval, nagyon kényelmesnek nem mondhatja az idegen látogató a Bécsben való időzést; a bécsi maga előljárósága szidásában vagy egy-egy darabos gúnyszóban keres és lel elégtételt a romlott állapotok miatti boszankodásának.

Kiválóan jellemző az a sajátságos befolyás, a melylyel a világtárlat volt a városra. A mikor 1865-ben Párisban az a vállalat létesült, a mely az 1867-ki világtárlatot tervezte, a párisi ember megijedt. Hallották, hogy egy merőben pusztá térségre oly építkezéseket és beruházásokat terveznek, a melyek sok millióba fognak kerülni, és a melyeket mégis egy-néhány hónapi használat után egészen el fognak bontani és hordani; kiszámították, hogy ha Páris élmezése már amúgy is elég gondjába és fejtörésébe kerül a kormánynak, mi lesz még, ha az idegenek rendkívül számos rajai egyszerre meg fogják lepni a várost; természetesnek találták, hogy mind-ennek más következése nem lehet, mint a vállalat megbukása, és roppant megdrágulása szállásnak, élelemnek és általában a mindennapi szükségeknek. A különben is üzleti dolgokban józanon számító

franciát ez aggodalmak még óvatosabban számítóvá tették. Mindenek előtt hallgató egyetértéssel elhatározták, hogy semminek az árát előre fel nem verik, hanem a majd összetululó idegenségre bízzák, hogy maga magát hágtassa. Miért is drágították volna az életet magok magoknak, csak azért, hogy másnak is drágítsák. És mi lett az eredmény? Az idegenség látván, hogy Párisban a tárlat tartama alatt is olcsóbban él, mint otthon, minden reményt felülhaladó mennyiségben tódult Párisba, és a nélkül, hogy valami különös erőlködésbe került volna, mind a mellett, hogy a Hauszman-féle szabályozás következtében egész hosszú utcák romban heverték, ez a roppant idegenség kényelmesen elfért a városban, olcsón és bőségben élt, minden mulató helyhez, színházhoz a rendes áron hozzáfért; se bérkocsi, se más közlekedési eszköz nem hiányzott, egyik sem változtatta se árszabályát, se szolgálati rendszerét; sőt a hol ezelőtt rendőri vagy más tekintetek nehezítették a hozzáférhetést, az idegenek kedvéért e megszorító rendszabályokat megszüntették — és Páris a tárlati vállalattal együtt fényes üzletet csinált.

Bécs a világtárlat létesülésének hírére ujongott örömeiben. Láta ugyan, hogy a tervezett építkezések és beruházások sokkal többre fognak kerülni, mint a párisiak, de avval biztatta magát, hogy annyival nagyobb szerű is lesz, és annál jobban fogja vonzani az idegeneket. Vette ugyan észre, hogy ha annyi idegen jő, a hányra ő számít, rendkívüli erőfeszítés nélkül se szállást, se élelmet nem tud neki adni: de hát mit tett, hogy e bajnak elejét vegye? Egyfelől igen helyesen járt el, a midőn egy rakás szállodát részint újonnan épített, részint már fenálló épületekből átalakított; de minthogy, úgy látszik, ez előgondoskodás teljes sikerébe nem bízott, egy más eljárással ellensúlyozta aggodalmát. A nélkül, hogy bevárta volna a remélt látogató sereg megérkezését, jó előre roppant drágaságot idézett elő, hogy addig is, a míg majd az idegenek fogják megtéríteni az elfogadásukra tett készülékekre elköltött összegeket, fizesse meg előre az otthon maradt jó bécsi — mert hát ha azok a várva várt idegen juhok el sem is találnak jőni a nyírásra? Az a könnyelműség, a mely az együgyűen kedélyes bécsit oly szeretetre méltóan rokonszenvenné teszi, követvén őt az üzérkedés terére, a különben sem nagyon számító népséget tökélyes káprázatba hozta, úgy hogy maga sem tudta, mit mivel. A bérkocsik felmondták a szolgálatot. Miért?

Mivel a remélhető nagyobb forgalmat magasabb árakkal akarták kizsákmányolni. A közúti vaspályák megszüntették az egyik vonatról a másikra átszállásra jogosító jegyeket. A vendéglősök a szobák és az étkek árát hihetetlen magasságra szabták. Az eredmény meg is felelt az intézkedésnek. A várva várt idegenek szépen otthon maradtak; a kik már el nem kerülhették a Bécsbe jövetelt, az uralkodó drágaságot és a járványnya vált zsebmetszést még ijesztőbb nagyítással kürtölték a világba, és a mikor a káron okulva a bécsiek kezdték átlátni tévedésüket és hozzá kezdték a megtéréshez, részint nem hittek nekik, részint eltelt volt a tárlati időszak egy harmada; és ma már egész bizonyossággal meg lehet jósolni, hogy Bécs épen úgy, mint a vállalkozók tetemesen belé fognak vesztetni a nagyszerű és tárgyilagosan tekintve mégis meglehetősen sikerült vállalatba. A tárlat szégyenítően bebizonyította, hogy Bécs csak tartományi nagy város, de nem világváros; a tárlat legalább ideiglenesen azzá kellett volna, hogy tegye, de magát nem bírta a kellő magaslatra emelni.

Ha Bécs a tárlatnak köszöni a gomba módjára keletkezett szállodákat, a melyek nagy része rendes viszonyok beálltával vagy üresen fog állani, vagy átváltozni közönséges bérházakká; ha neki köszöni a roppant drágaságot; másfelől maga a tárlat is érezte Bécs befolyását, a mennyiben a város rásütötte saját jellemének bélyegét. Egy kissé távolabbról kell kezdenem, hogy kifejthessem, miként értem e nyilatkozatomat.

Nem tudom, feltűnt-e másnak is, de reám mindig sajátos benyomást tesz az emberi gyarlóság tán egyik legkivívőbb jelenségének a szemlélése; azt a jelenséget értem, a mely mindennap mutatja, hogy az ember a szó teljes értelmében nem bír saját munkájával, hogy emberi ész és erő nem tud létesíteni olyat, a mi előbb-utóbb nyakára nem nő, kényurává nem lesz, épen ellenkezőjét ne mivelje annak, a mire eredetileg tervezve, szánva volt.

Kezdjük meg a valláson és egyházon, a melynek célja az összes emberiség boldogítása, és a mely erőszakos felekezettességgé fajulva, szeretet helyett gyűlöletet és kölcsönös üldözést, általános béke helyett elkeseredett és vérengző világháborúkat szült; folytassuk az államon, a mely eredetileg mint eszköz létesült egy bizonyos cél elérésére, és a mely ma mint legfőbb cél tolakodik előtérbe, a melynek létele és virágzása minden egyébnek feláldozását követeli; szálljunk le egészen

az egyszerű család háztartásáig, a melyet a családapa a maga és övéi kényelmére állít be, és a melynek ő és övéi azonnal rabjaivá válnak . . . mindenütt ugyanazt a fonákságot fogjuk észlelni, hogy semmi sem teszi meg azt a szolgálatot, a mire eredetileg rendelve volt, hanem rabjává teszi saját teremtményét, az embert. Tökélyesen ugyanazt lehet észlelni a tárlatokon is.

Kérdezzük meg, hogy ilyen tárlatnak mi a rendeltetése és célja, azt fogják felelni:

A tárlatban a gazdaság, ipar és művészet minden ága bemutatja azokat a czikkeket, a melyeknek előállításával rendszeren foglalkozik, még pedig oly célból, hogy a hasonfajú czikkeket egymással összehasonlítva, ki lehessen tudni, hogy melyik állít elő jobb minőségű czikket jutányosabb áron, és ennek alapján

a) a fogyasztó közönségnek, vagy az e között és a termelő közt közbenjáró kereskedőnek lehessen módja tájékozni magát az iránt, hogy szükségleteit honnan fogja legczélszerűbben fedezni;

b) az iparosok és termelők járhassanak végére, hogy melyik miféle anyag felhasználása, miféle módok és fogások alkalmazása, miféle gépek és eszközök beszerzése útján jut hozzá, hogy készítményei szebbek, jobbak és mégis jutányosabbak;

c) a művészek kiállított művein észlelhetvén egymás jelességeit és hibáit, tökélyesbüljenek, és hova tovább mind inkább megközelítsék a művészeti tökély eszményképét.

És mit látunk a valóságban?

A gazdasági és ipartárlatban nagyon ritkán, mondhatni csak kivételképen bukkanunk oly kiállítmányra, a mely a kiállítónál rendszeren és minden időben ily minőségben kapható. Mindenik csak azt mutatja be, hogy mit tudna esetleg előállítani, ha egy-egy darabra különös gondot és rendkívüli szorgalmat fordítva, azt legalább is három annyiba kerítené, mint a mennyibe rendszeren kerülnie szabad, hogy az illető körök kár és alkalmatlanság nélkül használhassák. Ehhez járul még az is, hogy miután a mindennapi szükségek fedezésére való czikkek nem igen alkalmasok arra, hogy a tátongó nézőség értetlen szemét kápráztató rendkívüli ügyességet lehetne rajtok bemutatni, az iparosok kiállítmányainak nagyobb része a szó teljes értelmében fényűzés tárgyai, a melyek, mint ilyenek, minőség és ár tekintetében szabálynak nincsenek alávetve,

határt nem ismernek, mértékadó arány alá nem jöhetnek; minden a mit tőlök követelnek, izletes idomok, tetszetős arányok, ügyesen alkalmazott fény és díszítés, szóval külsőség; a hasznavehetőség, czélszerűség, tartósság nagyon alárendelt, másodrendű kérdések; hiszen a kérdéses tárgyak nem is arra valók, hogy használják, hanem csak, hogy nézzék. Még azok a gyárak is, a melyek rendesen a mindennapi szükség czikkei előállításával foglalkoznak, nem azokat a rendes készítményeket állítják ki, hanem rendkívüli, külön a tárlat számára készített darabokat. Az egész tárlat ez által szemfényvesztéssé válik, és épen e szemfényvesztés az, a mely a kiállítóknak okozza azokat a túlságos költségeket, a melyektől megkímélhetné magát, ha a tárlatok hívek maradtak volna az eredeti célhoz. Ma a tárlaton való részvét az egyes kiállítóknak sokkal több áldozatába kerül, hogy sem remélhetné a tett költség megtérését a tárlaton szerzendő nagyobb kelendőség által; mert hiszen előfordul esetben tömegesebb megrendelések abban az árban és minőségben, a melyet kiállítmánya tüntet ki, rendesen nem is volna képes megfelelni. A kiállított egyes tárgyak oly drágák, hogy ritkán akad vevője; mégis azt mondja a kiállító az elkelt tárgyról, hogy másodsor azon az áron nem tudná előállítani. A mi nem kél el a tárlaton, azt még inkább kénytelen aztán aránylag potom áron elvesztegetni, és még úgy is megcsalja vele a könnyelmű vevőt, a ki az aránylag jutányos ártól elcsábítva, mégis tehetségén felül költ oly fényűzési czikkre, a melyre vagy nem volt semmi szüksége, vagy a mely nem felelt meg úgy az érzett szükségnek, a mint kellett volna, vagy végre, a legjobb esetben, semmi tekintetben sem talált a vásárló háztartásának aránylag szerény viszonyaihoz. Mert csakugyan fonákabb dolog a drága szőnyeg silány padozatra egyszerű butorzat alá, vagy egy egyszerű mennyezetes ágy egy bérbe fogadott szállás törpe szobájába, a melyben a járó-kelő feje bele ütközik az oda nem illő fényes csilárba, s ezer meg ezer hasonló példa, mint a külső fényt nélkülöző, de a kényelemnek megfelelő, a hurczolást és viselést kiálló, egyszerű, szilárd házbéli. A termelők és készítőik ily tárlaton leginkább csak azt tanulják el egymástól, hogy miként lehet csengő hirdetésekkel, kétértelmű dicsekvésekkel és sokat mutató kirakatokkal a fogyasztó közönséget csábítani és ámítani. Nem az a versenykérdés, hogy ki tud jobbat, szelebbet, olcsóbbat előállítani; hanem ki tudja a maga külsőleg fel-

cziczomázott, valójában pedig a legjobb esetben csak közönséges minőségű árúját, mentől czifrább czím alatt, mentől drágábban a közönségre tukmálni.

A fogyasztó közönség az ily tárlatból épen semmit se tanul, csak tátogni, bámulni megyen, és el van ragadtatva, hogy oly sok szép holmit egy helyt együtt lát. Egy-egy nábob vagy uralkodó meg is veszen egy-egy kiváló tárgyat, és jól jár vele, mert tárlaton kívül ilyet nem kap. Tolong a népség az ékszerárusok, fényüzési butorok, divatárúk és drága szőnyegek fényes kiállítványai körül; de ha eltéved az ember azokba az osztályokba — mert meg kell vallani, hogy van olyan is — a hol a komoly ipar állította ki a maga keveset mutató, de annál fontosabb czikkeit, azok oly borzasztó üresek, mint ha nem is volnának abban az iparpalotában, a mely minden nap sok ezer kíváncsi vándorlásának czélpontja.

Ezt a jellemet azonban némileg már a londoni és párisi tárlatok is mutatták, és mindaddig, a míg egy általános kijózanodás más fordulatot nem fog adni az ügynek, a tárlatok nem lesznek egyebek, mint ámító kaleidoscopok, a melyek oly ipart mutatnak, a milyen valósággal nincsen; a melyek az egyes kiállítóknak a remélhető haszonhoz semmi arányban sem álló óriási pénzökbe és idejükbe kerülnek, és daczára annak, hogy roppant nép viszi oda mint látogató a maga keservesen gyűjtött pénzét, hová tovább mind több áldozatot fognak követelni a vállalkozóktól és a tárlatok székhelyeiül kiszemelt városoktól; mert hiába az ily dolgok fokról-fokra hágnak, és az utódnak mindig nagyobbnak és nagyobbyszerűnek kell lenni, mint a milyen volt elődje.

De a mi a bécsi tárlatot különösen jellemzi, az az a sajátosság, hogy a tárlat és helyisége első sorban a bécsinek, de azután az idegennek is épen úgy mindenek előtt mulató hely, és csak azután és mellékesen tudvág kielégítésének tárgya. Már maga az a körülmény, hogy a helyiség a praterben van, mulatóhelylyé teszi; oda menet, bármely oldalról közeledik az ember hozzá, vendéglők és mulatóhelyek sora előtt halad el, a melyekből már négy órakor délután mindenünnen megzendülnek a vigabbnál vigabb zenék; benn a tárlat helyiségében két-három helyt zene, zongora-hangversenyek; minden lépten-nyomon étkező helyek, ivó-csarnokok, borkostolók, czukrászatok, a melyek vagy izletes vagy szokatlan élvezetekre csábítják a vándort, némelykor még egyébbel is fűszerezvén a kínálkozó jó

dolgokat. Érzik is ezt a bécsi mulató helyek, és még jobban meg fogja érezni Bécs a tárlat bezárulta után, hogy legnagyobb-szerű mulató helye nincs többé.

Mert hogy nagyszerű volt, az tagadhatatlan. Az az óriási kiterjedése az épületeknek, az a merész felemelkedése a fedett üregeknek, az a bódító sokasága a csaknem várost alkotó külön épületeknek, a melyek közt való tájékozhatás külön tanulmányt vett igénybe, az a zsvivaj, a melyet a leggyöngébb napokon is sok ezerre menő látogatósereg okozott, különösen első látogatáskor szédítő hatással volt a látogatóra. Nem képezek embert, a ki az első látogatás alkalmával egy pár óráig ki tudott volna ocsudni a csodálkozó bámulásból.

És ez mind, kegyes olvasó, ma, a mikor ezt olvasod, nincs többé.

Mi, a kik utófájdalmait legfőlebb annyiban érezzük, hogy a tárlat látogatására tett költséget — mert Magyarország nagyon tetemes részét küldé a látogatóknak — ezen a télen helyrekoplaljuk, igen könnyen tehetjük, hogy a látottakat most még egyszer eljártassuk emlékünk szeme előtt, és ha neked, k. o., nem leszek unalmadra, szívesen állok be vezérnek. Elmegyünk együtt végig az iparpatán és a gépcsarnokon, betekintünk a köztök és körülöttök állott külön pavillonokba, megszemléljük a műcsarnokot és a régiségkedvelők tárlatát.

Miért kínálkozom én vezérnek?

Mert nem vagyok se iparos, se gazda, se művész; mindenikből értek valamit, láttam sokat. Így meg fogjuk érteni egymást.

FINÁLY HENRIK.

NEMZETI SZINHÁZ.

(Szigligeti és újabb színművei.)

A nemzeti színház, sőt általában a magyar színházak műsora husz-huszonöt év óta sokat változott. Hugo, Dumas és Scribe helyett Feuillet és Sardou jöttek divatba; Shakspeare és Molière gyakoribb vendégeink, mint régen; egy pár rég elfeledett spanyol színmű újabb diadalait ünnepli; Kisfaludy Károly és Vörösmarty majdnem feledésbe sülyedtek; Czakó nem tetszik többé; Nagy Ignác, Obernyik, Degré, Dobsa színműveit újabbak váltották föl, de aligha tartósabb szerencsével. Csak Szigligeti nem szenvedett csorbát. Termékenységevel, sikereivel folyvást uralkodik a magyar színpadon s műveit most is annyiszor vagy még többször játszzák, mint ezelőtt huszonöt évvel. Leszorúlt műveit újakkal pótolta, bukásait sikereivel feledtette. Innen-onnan negyven éve, hogy a drámaírói pályára lépett. Csakhamar a közönség kedvenczévé vált s háttérbe szorította legnépszerűbb elődét, Kisfaludy Károlyt. Azóta folyvást megtartotta helyét. Az utána föllépő drámaírók egész napjainkig mintegy ostromolni látszottak őt, de nem tudták legyőzni. Szigligeti túlélte mindnyájokat s most hatvanadik évében is bátran elfogadja a versenyt a színpad és akadémia küzdő homokján egyaránt.

Valóban Szigligeti pályája nem egy tekintetben sajátos és figyelemre méltó. Költészetének fény- és árnyoldalai sokkal szorosb kapcsolatban vannak élete körülményeivel s azzal az állással, a melyet a színháznál elfoglal, mint a kor irodalmi és politikai viszonyaival. Mint színész írta első drámáját 1834-ben s mint a nemzeti színház titkára, rendezője, dramaturgja szakadatlanul drámairással foglalkozott. A lyrai és az elbeszélő költészet terén alig tett kísérletet; nem volt

szerkesztő, sem hírlapíró. Kizáróan a drámai költészetnek szentelte életét s a mit azon kívül irt, néhány színészettörténelmi rajzot, dramaturgiai értekezést, szintén e körbe vonhatni. E körülmény egyik fő oka termékenységének. A ki a költészetnek csak egy nemére szorítkozik, sokkal biztosabban megleli az illető forma fölötti uralmat s könnyebben kap új kedvet újabb tárgyhoz, bár ki van téve annak, hogy gyakran ismételve magát s formai készségénél fogva könnyű dolgozásra ragadtassék. Szigligeti sem került ki ez örvényt. De neki a drámairás egyszersmind életmód volt. Részint ez, részint az eredeti műsor szegénysége szakadatlan és gyors munkásságra ösztönözték. Ritkán érlelhette meg gondolatjait és telhetett el tárgyával: egy szóval gyors és könnyű dolgozáshoz szokott s művei benső értéke nem volt arányban termékenységével. Azonban ne higye senki, mintha Szigligetiben hiányzott volna a valódi költői becsvágy. Ha eleget tett a napi szükség kényszerűségének, örömet elmélyedt s kereste a tisztább lelkesülés óráit, kivált ha akadémiai pályázatra készült. De az írók nem irhatnak másképp, mint a hogy körülményeiknél és hajlamaiknál fogva szoktatták magokat. Aztán valamely költői műnek sikere ritkán függ az akarattól és készültségtől; okai, bár esetlegeseknek látszanak, bensőbb természetűek, mintsem könnyen kideríthetők volnának. Midőn Szigligeti bizonyos önbizalommal és követeléssel fogott *Bajusz* című vígjátékához, aligha sejtette, hogy sokkal csekélyebb becsű művet ír a *Liliomfi* címűnél, a melyet amúgy könnyedén mintegy csak oda vetett.

Az is jellemző a Szigligeti fejlődésére nézve, hogy őt nem az irodalom adta a színpadnak, mint elődeit, hanem a színpad az irodalomnak. A színpad volt dajkája s a színészek pártfogói. Nem tartozott az irodalmi pártok egyikéhez sem, a politikában pedig épen nem vett részt. Az irodalmi és politikai lapok se rokon-, se ellenszenvvel nem viseltettek iránta, de folyvást bíralták minden tekintet nélkül. Egyetlen egy magyar költőt sem bíraltak meg annyiszor, mint őt. Ha a hasonló termékenységű Jósika és Jókai annyi bírálatnak lettek volna kitéve, a magyar közönség kevésbbé hinne regényírói nagyságukba. Ide járult még később az is, hogy a fiatalabb drámaírók, Szigligeti versenytársai, koronként egész hadjáratot indítottak ellene. Majd minden lapnak megvolt a maga drámaíró barátja, a kit borúra derűre emelni igyekezett; néha magok

a drámaírók váltak szinkritikusokká és feltűnő szenvedélyességgel bíralták szerencsésebb versenytársukat. Szigligeti soha sem volt egykedvű a kritika nyilatkozatai iránt, de ahhoz képest majd mindig elég nyugodtan tűrte úgy az igazságos, mint az igazságtalan bírálatokat. Tulajdonkép nem igen hitt az elméletbe s egész az újabb időig nem is foglalkozott ilyesmivel. Annál többet adott tapasztalataira, annál nagyobb buzgalommal tanulta a szinpadot, színészeket és közönséget. Minden nap tapasztalta, mint színész, rendező és drámaíró, hogy nem a szép nyelv, lyrai ömledezés, mélyre ható reflexiók, elmés párbeszéddek hatnak leginkább a közönségre, hanem a cselekvény. Tapasztalta, hogy ha az expositió világos, a bonyodalom fokozatosan emelkedik és gyors kifejlést ér, a hatás nem igen szokott elmaradni. Tapasztalta, hogy a színészek a legjobb drámát is tönkre tehetik, ha a szerepek nem természetök- és tehetségökhez valóok, ellenkező esetben a gyöngébbnek is sikeret vívnak ki s a mely szerepet megkedvelnek, azt javítani is tudják s általában sok gyakorlati jó tanácscsal szolgálnak. Tapasztalta, hogy a közönségnek megvannak a maga divatos eszméi, előítéletei, rokon- és ellenszenvei, melyeket nem lehet figyelem nélkül hagyni, s gyakran némely külsőség sem téveszti el hatását.

Szóval Szigligeti folyvást oly tapasztalatokkal gazdagodott, melyeket elődei részint elhanyagoltak, részint alkalom hiánya miatt meg nem szerezhettek. Mindez elhatározó befolyással volt pályájára. Egész erejét a cselekvényre, a bonyodalomra fordította, főleg a színészeknek irt szerepeket, s nem egy eszményi, hanem a nemzeti színház közönségét tartotta szeme előtt, természetesen a tapsra leghajlandóbb részt. Fejlődését ez irányban nagyon elősegítette először is nem mindennapi leleményessége, mely, ha koronként kimerülni látszott is, újabb erővel buzgott fel; továbbá a bonyodalmas és gyors menetű franczia drámák hatása, melyek épen föllépése idejében kezdették leszorítani szinpadunkról a nehézkes német drámákat és végre a siker, melyet bajos lett volna tőle elvitatni. Már első műveiben a cselekvény feltűnően erősb oldala, mint a szenvedély és jellem rajza. Nem volt szenvedélyes lélek, világ- és emberismereté szűk körre szorítkozott, s nem igen igyekezett mélyebben felfogni a multat és jelent: a történelmet és társadalmat. Ritkán irt belső szükségből, áthatva tárgyától, a mi fölemeli a lelket és kifejti rejtett erejét. A törté-

nelem és élet eseményei hamar fellobbantották képzelődését, leleményessége könnyen szőtt belőlök érdekesnél érdekesebb bonyodalmakat, de a drámai összeütközéseket ritkán tudta egyszersmind tragikaiakká emelni és hőseinek megadni a fenséget. A komikumban már szerencsésebb volt, de inkább az alsóbb, mint a felsőbb komikum terén. Azonban a jellemrajz biztossága és elevevése se itt, se ott nem tartott lépést a bonyodalom leleményességével s a sikert majd mindig ez utóbbinak köszönhette.

Mint nem egy költő, ő is saját szükségei szerint, ereje szempontjából alkotta meg dramaturgiai elméletét. Szemben a költői hatás elvével, a melylyel védeni szokták akkor tájt a szépen irt, de gyöngé alkotásu drámákat, nem a drámai hatást vitatta, mint egyedül jogost, hanem a szinpadit, a mely legalább is kétes becsű, sőt a mint a gyakorlat értelmezte, veszélyes is. Ezt hirdette beköszöntő értekezésében a Kisfaludy-társaság szószékén, ezt később hírlapi polemiáiban is. Harmincz év óta ez elv védelmével és ostromával foglalkozik dramaturgiánk. A legtöbb drámairó a szinpadi hatás elvét pártolta, sőt a kritikusok egy része is ide szegődött. Majdnem hitté kezdett válni, kivált a színházaknál, hogy minden oly mű jó, a mely a szinpadon egy párszor tetszést arat, és mindaz rossz, a mely nem részesül ily szerencsében, mintha a tetszés és nem tetszésnek nem lehetnének esetleges okai, a melyeknek kevés közük a drámai művészettel; mintha a szinpadon nem hathatna sok olyan, a mi nem valóban drámai, ennek csak külsősége, álorczája vagy épen szinpadi csiny; mintha a közönség zajosabb és kevésbé mivelt részének változékony hangulata döntő ítélet lehetne a művészet legfontosabb kérdéseiben; mintha a drámairódalom történelmében nem volna elég példa arra, hogy hidegen fogadott művek később nagy tetszést vívtak ki s az eleinte zajosan megtapsoltak csak hamar minden hatásukat elvesztették. Egyébiránt abban, a mit Szigligeti a szinpadi hatás elvénel fogva hirdetett, sok jó tanács is volt a dráma technikájára nézve. De hibás volt kiinduló pontja, a mennyiben a tragikai és komikai alapot egészen mellőzte, a cselekvény és jellemrajz szoros kapcsolatát kevésbe vette s mintegy a közönség és szinpad tanulmányát látszott ajánlani az élet és történelem helyett.

Nincs ok kicsinyleni vagy épen hibáztatni a cselekvényre fordított gondot, mert épen az egységes, gyors és erős össze-

ütközések között fejlődő cselekvény a drámai költészet főjelmvonása s ez értelemben mondja Aristoteles, hogy cselekvény nélkül nincs tragédia. De hathat-e reánk mélyebben bármily bonyodalmas cselekvény, ha nem a szenvedély és jellem rajzából szívja éltető nedvét? Ringathat-e bennünket illusióba a fordulatok és helyzetek bármily változatossága, ha untalan érezzük, hogy mind ebben kevés a lélektani s még kevesebb a költői igazság? S emberek helyett bármily ügyesen mozgatott bábok kielégíthetik-e az emberi szívet, mely örömei és fájdalmai, erényei és gyarlóságai, szenvedélyei és tévedései rajzát keresi a költészetben? Régi vita tárgya és sok egyoldalúsággal vitatták a mi irodalmunkban is, hogy melyik főbb a drámai költészetben: a jellemrajz vagy cselekvény? Úgy hiszszük, egyik félnek sincs igaza. Mennél nyomosabb okok hozatnak fel akár a jellemrajz, akár a cselekvény védelmére, annál inkább meggyőződünk annak igazságáról, hogy a cselekvény és jellemrajz egymásra hatása és összhangja alkotja a valódi drámát: a jellemrajz e hatás alatt válik drámaivá, a cselekvénynek e hatás adja meg benső szervezetét és ez összhang alsóbb vagy felsőbb fokától függ valamely drámai mű csekélyebb vagy nagyobb értéke. A színpad tanulmányát sem lehet hibáztatni. A dráma földje a színpad, s az nem épen a véletlen szüleménye, hogy az új kor legnagyobb drámaköltői: Shakspeare és Molière színészek voltak. A ki tanulta a színpad természetét s különböző osztályokból egy nagy tömegbe gyűlt hallgatóság hajlamait, az tulajdonkép a drámai forma titkait tanulta. A valódi dráma színpadon és olvasva egyaránt hat s épen úgy megragadja a nagy tömeget, mint kielégíti a mélyebben gondolkozót, ha nem is mindig ugyanazon okból. Bizonyára, ha a drámairó minél több dráma közvetlen hatását vizsgálja, saját művészete hatásának annál több eszközét ismeri. De mindez nagy részt csak a forma tanulmánya. A tartalmat nem a színpad, hanem az élet tanulmánya nyújtja. S ha a költő mellőzve e tanulmányt, főleg a színpadtól vesz tárgyat és lelkesülést, csak a színpadot fogja rajzolni a színpadnak s nem a színpadnak az életet. A színpad és élet tanulmányának összeolvadása épen oly befolyással van a dráma valódi sikerére, mint a cselekvény és jellemrajz összhangja. Tulajdonkép egymást szülik és táplálják, de meghasonolva szintén egymást emészti.

Szigligeti színműveiben többé-kevésbé megtaláljuk e meghasonlást, s hol összhang van is, az nem fensőbb foku.

Érezzük, hogy a költő inkább a mi kedvünkért ír, mint a maga jó kedvéből s nem annyira valamely eszme, tény vagy szenvedély által felköltött lelkesülés ragadja, mint a lelemény ösztöne, a bonyodalom ingere. Érti a szövevény logikai folyamatosságot, az érdek fokozását, de nem követi nyomról nyomra a szenvedély fejlődését, nem leplezi föl a szív mélyebb örvényeit, a jellem legbensőbb mivoltát. Ritkán ír saját élményeiből vagy az élet és történelem közvetlen hatásai alatt, önkénytelen a színpad emlékei lepik meg képzelődését s a szereplő színészek állanak előtte, mint szobrász előtt az élő minták. Pályája kezdetétől mostanig megismerhetni darabjain, hogy kikre gondolt mint játszókra. Valóban jellemrajzai akarva nem akarva a színészekhez vannak mérve. Legerősb a genrealakokban; midőn magasb, eszményibb körbe emelkedik, gyöngülni kezd, épen mint színészeink. Nem küzd nagy feladatokkal, új eszmékkal, de nem esik az ál-lángeszűség hóbortjaiba sem; nem lobog lelkében az erkölcsi és társadalmi érdekek erős cultusa, a mely mélyen érzi s másba is át tudja lehelni az emberi dolgokban nyilatkozó nemesis szent félelmét, de majd mindig megőríz bizonyos erkölcsi érzéket, jó tapintatot, józan ítéletet, melyek óvják az élet sivár vagy épen léha felfogásától. E tulajdonok Szigligeti jobb műveinek mindig sikert biztosítanak, de ha az ujság ingere enyészni kezd, lassanként mind kevesebb érdeket találunk bennök, kivált tragédiaiban. Ismervén a eselekvény fordulatait, majdnem ismerjük az egészet. A szenvedély rajza erőtlenebb, mintsem felindulhatnánk rajta, a jellemeiben kevés olyas nyilatkozik, a mi tartósabban foglalkoztatná az elmét, a párbeszéddek tartalmilag, sőt gyakran alakilag sem eléggé vonzó, a nyelvnek nincs oly bűbája, a mely lekösse a figyelmet, aztán a színészek sem a régiek, a kiknek oly jól illett ez vagy ama szerep. A régi hatás elpárolgott; a bűvész fogásait nagyon is észre vettük. Ez okból Szigligeti műveinek sokat árt az idő; a régiebbek mind inkább veszítik hatásukat s újakkal kell fentartani uralmát. De bár hogyan ítéljük Szigligeti művei aesthetikai értékéről, egy nagy érdemét senki sem hozhatja kétségbe s ezt még inkább el fogja ismerni az irodalom történetírója, mint a mi korunk. Összes munkássága mindig nevezetes mozzanata marad a magyar színészet és dráma fejlődésének. Negyven év óta főtámasza a fővárosi és vidéki színházaknak, az eredeti műsor nagy részt műveiből telik ki, s nagyobb közönséget vonzott a

színházba, mint elődei. Több-kevesebb sikerrel művelte a drámai költészet minden fajtát, sőt nemzeti irányban új válfajnak tört utat, ha tévedések árán is, kivívta a nálunk addig elhanyagolt cselekvény jogait s fensőbb fokra emelte a magyar dráma technikáját.

Először is tragédiákkal lépett föl s egy jó darabig leginkább történelmi tragédiákat írt. Követte Kisfaludy Károlyt és Vörösmartyt, a kik egész epikai lelkesedéssel fordultak a multhoz. Nyelvet is tőlök tanult, előbb prózát, majd verset. De már fölléptekor nyilatkoztak lényegesen különböző sajátosságai. Nyelve és verselése messze maradt elődeitől, kivált Vörösmartytól, s e tekintetben, ha évek folytán erősödött is Szigligeti, máig sem eléggé erős. Szabatosan és folyékonyan ír, nem kelem nélkül, de kevés bájjal és erővel. Drámaibb Kisfaludy és Vörösmartynál; kerüli a lyrai áradozást, de gyakran, kivált ha prózában ír, csak a legszükségesebbek száraz elmondására szoritkozik. Általában ritkán emelkedik a szenvedély magasztalára, ily nemű törekvésén majd mindig erőltetés érzik; hasonlatai nem meglepők, találóak s a legtöbbször bizonyos bágyadság jellemzi pathoszáit. Mindez lyrai ere csekély voltát bizonyítja. Igaz, hogy az erős lyrai alanyiség árt a drámaírónak, de bizonyos lyrai erő és hév nélkül meg nem születetik a drámai pathosz, a mely legtöbbször nem egyéb, mint a jellem és helyzetek szerint a legfensőbb fokra emelt ódák és dithyrambok töredéke. Igazolják ez állítást, hogy csak a legnagyobb példákra hivatkozzunk, épen úgy Sophocles és Shakspeare, mint Corneille, Racine és Schiller, sőt nálunk is Katona. Szigligeti magán- és párbeszédeiben sehol se hallszik a szenvedélyes elragadtatás, küzdelem és kétségbeesés oly kifejezése, mely megragadja lelkünket és emlékünkben maradjon. Egyetlen verssora sem került a közönség ajkára, hogy idézetté váljék. Nincsenek nyelvtani rögeszméi, stilbeli különösségei, de keveset ad a drámai stil fensőbb művészetére is. Nem tud kevéssben sokat mondani s nem látszik kedvelni a szenvedély inversiót, szaggatott nyelvét s egyenetlen változatosságát. Színészeink jó szinpadi nyelvnek tartják Szigligeti nyelvét, mert könnyen lehet megtanulni és elmondani. De vajon megelégedjünk-e ezzel s az úgynevezett jó szinpadi nyelv maradjon-e a magyar drámai nyelv példánya?

Sokkal lényegesebb és méltánylandóbb az a különbség, a mely Szigligeti első tragédiáit cselekvény tekintetében jellemzi.

Itt elődei maradnak messze tőle, kiket a történelmi tragédia terén Shakspeare példája épen úgy félre vezetett, mint a német költők nagy részét. Kétség kívül Shakespeare a történelmi dráma terén is örök becsű műveket hagyott hátra. *Coriolan* és *Julius Caesar* a történelmi tragédia felül nem múlt példányai az összes drámai költészetben. De ha római tárgyú tragédiáitól az angol történelemből irt drámáihoz fordulunk, egyetkettőt kivéve, csak történelmi rajzok állanak előttünk, melyekben erőteljes korrajz, bámulatos egyénítés, s részben gazdag drámai élet nyilatkozik ugyan, de egészben véve sem drámák, sem tragédiák. Hajlanak az eposz felé s cyclusos bevégzettségökben drámai formában irt epopeiának tűnnek föl, melyekben az egyes drámák mint megannyi rhapsodiák. Maga Shakspeare *Chronikled histories* néven nevezi e drámáit, melyek kedvencz darabjai voltak korának, midőn minden műnem és faj mintegy a drámába olvadt. Mily különbség a római tárgyú tragédiái s az angol történelemből vett drámáinak legtöbbje között! Amazokban a cselekvény kerek, egész, egységes: emezekben alig találhatni meg az alapeszme egységét is s csak a személy egysége tartja össze a cselekvény szálait. Amott egymásból foly a cselekvény, a fő hős fejlődő szenvedélyével a legszorosb kapcsolatban, a hatás és visszahatás drámai fokozatain: emitt nagy részt egymás után vagy mellett fűződnek az események s kapcsolatuk a dráma hőisével meglehetősen külsőleges vagy laza. Szóval amazok valóban történelmi drámák, míg ezek csak dramatizált életrajzok vagy krónikák. A németek között előbb Goethe *Götz von Berlichingen*ével, majd a romanticusok indultak e nyomon s a német kritika igazolásukra a történelmi dráma oly elméletét állította fel, mely lényeges pontokban tér el a drámáétól. E hatást a magyar irodalom is érezte. Vörösmarty történelmi drámáin, sőt Kisfaludy Károly *Csák Máté* töredékén is észre vehetni a német romanticusok szellemét, a kik szerint a történelmi dráma ikertestvére az epopeiának.

Szigligeti nem követte ez irányt, sőt mintegy tiltakozott ellene. Első tragédiái *Dienes*, *Gyászvitézek*, *Vazul*, *Aba* épen drámai cselekvényök által vonták magokra a figyelmet s érdemök csak is ebben áll. Vörösmarty, a másik irány képviselője, a ki azt, legalább elméletben, elhagyini készült, méltán üdvözölte e műveket, mint olyanokat, melyekben a cselekvény ügyesen bonyolított, az elrendezés jó, tisztán drámai gazdaságos; s méltán róttá meg a jellemekek ürességét, az érzelmekek

és indulatok erőtlen rajzát.¹⁾ Szigligeti tragédiáinak e két sajátsága végig vonúl egész pályáján. A cselekvény bonyolításában még több ügyességre tett szert, jellemrajzai tartalmasabbakká váltak, de egy valóban nagyobb szerű tragédiával annyi küzdelem díjában sem ajándékozhatta meg nemzetét. Pályája második és harmadik évtizedében inkább a népszínművekhez és vígjátékokhoz fordult nagyobb előszeretettel, de folyvást irt tragédiákat is. Ezek nagy részt leszorultak a színpadról és feledésbe süllyedtek, de a melyek fennmaradtak is, mint *Gritti*, *Béldi Pál*, a *Fény árnyai*, nem nagy becsűek. Hiányzik bennök a tragikai fenség; vagy a cselekvényben, vagy a hősből nincs meg a nagyság, hogy egymást emelni bírják. *Gritti*ben egy pár jó jelenetet találunk, de a hősből, e nagy gonoszban, nincs se nagy ész, se hősiség. A híres olasz oly ügyetlen, hogy a jámbor Czibakot sem tudja elszédíteni s alig tesz többet, mint hogy orgyilkosokat bérel ellene. *Béldinek* mind tévedésében, mind erényében van valami gyámoltalanság. A *Fény árnyaiban* a főszemély, Charlotte, átalakulása nem eléggé drámai, jellemének alkatrészei nem olvadnak össze egy határozott szenvedélyllyé, a mi aztán a katasztrófát inkább csak színpadi hatásúvá teszi, mint egyszersmind valóban tragikaivá.

Szigligeti újabb tragédiái közül (1868—1873) csak három került színre és jelent meg nyomtatásban: A *Trónkereső*, *Török János*, *Struensee*.²⁾ Az első nemcsak társai, hanem általában Szigligeti összes tragédiái között is legjobb, sőt évtizedek óta a legsikerültebb tragédia irodalmunkban. A közönség a gyöngye előadás mellett is tetszéssel fogadta, azonban a hírlapok épen azt támadták meg benne, a mi legjobb, a tragikai alapot. Elmondották, hogy a főszemély nem tragikai hős, a kit a szabad akarat sodor örvénybe, hanem csak báb, a kívül az események játszanak s bukásában nem az erkölcsi világrénd kényszerűsége nyilatkozik, hanem a sors szeszélye. Súlyos vád,

¹⁾ *Vörösmarty minden munkái*. Pest, 1864. XI. k. 324 l. XII. k. 87. 104. 164. l.

²⁾ A *trónkereső*. Eredeti szomorújáték 5 felv. Pest, 1868. A nemzeti színház könyvtára. Első füzet. *Török János*. Eredeti dráma 5 felv. Pest, 1871. Huszonnegyedik füzet. *Struensee*. Eredeti tragédia 5 felv. Pest, 1871.

de mivel nem igaz, nem nyom többet ama dicséreteknél, melyekkel hírlapjaink némely új drámát oly méltatlanul elhalmoznak. Mind maga a kérdés, mind pedig a tragédia megérdemelnek egy kis bővebb fejtegetést.

A mű hőse Borics, a ki nem tudja, hogy törvénytelen született, mert kolostorba vonult anyja folyvást rejti előtte születése titkát. Nem örökölhette a magyar trónt, de mint Halics fejedelme boldogan él. Szeretett férj és uralkodó. Midőn egyszer anyjánál van látogatóban, megjelennek előtte Magyarországól az elégedetlenek követei, s felszólítják, hogy mentse meg az országot a zsarnokságtól s foglalja el a trónt, mely jog szerint őt illeti. Borics nemes szive föllángol e fölhívásra; nemcsak trónját foglalhatja vissza, hanem nemzetének is szabadítója lehet. Anyja Predzlava, a ki tudja, hogy fia nem törvényes született, tartóztatná, de nem meri bevallani bűnét. Borics lengyel segítséggel betör Magyarországra. Csalódásai egymást érik. A helyett, hogy az ország fölkelne, csak némely érdekeikben sértett főurak és kóbor vitézek gyűlnek táborába. A két tábor szemben áll egymással. Magyarország királya részéről megjelen a nádor és felmutatja a Borics törvénytelen születéséről szóló ítélet okiratát, melyet még azok a főurak is aláírtak volt, a kik őt most behívták. Borics nem hisz az okiratnak, mert hiszen anyja megvallotta volna neki, hogy nem törvényes született. Most már nemcsak jogáért, hanem anyja becsületéért is vívni akar, és megveszti a csatát. Anyja ez alatt a lelkiismeret furdalásainak martaléka s érzi végelgyöngülését. Egy papnak meggyónja bűnét s Borics nejének, Juditnak, fia számára egy lepecsételt iratot ad át, melyben neki is bevallja törvénytelen születtségét s egyszersmind megesketi Juditot, hogy iratát bontatlan szolgáltatja fia kezébe. Judit sejti a titkos irat tartalmát; fél férje, maga és gyermekei meggyaláztatásától s hajlandó eltitkolni férje előtt a végzetes iratot. A csatát vesztett Borics haza érkezik, keresi anyját, hogy születése titkát megtudja. De épen akkor kondúl meg a halálharang: anyja meghalt. Judit látva férje kétségbeesését, hogy új életet, hitet öntsön belé, eltitkolja előtte az iratot, elhiteti vele, hogy anyja rá bízta búcsuját, végakarátát; minden rágalom, a mit beszélnek, anyja végszava szerint ő törvényes született.

Boricsot nemes szive s jogának hite sodorta a küzdelembe, majd anyja becsülete is bele vegyült a játékba; most, mert le-

győzetett győzni, mert megalázott uralkodni, mert sértett bosszulni akar. Mindinkább süllyed, de mind erélyesebbé válik és kész mindent kockáztatni. Mint keresztes vitéz ismét Magyarországba jő és összeesküvést szervez. Bodomér, Kúnország száműzött fejedelme és leánya, Rózsa, hűtársai vállalataiban. A harczos kún leány szereti őt s már az első veszített csatában megmentette életét, a mi Judit szívébe a féltékenység fulánkját ütötte. Borics nem veszi észre se Rózsa szerelmét, se neje leplezett féltékenységét; csak trónkereső tervei foglalják el. Azonban neje mindenütt nyomában, s midőn a kún leány másodszer is megmenti Boricsnak veszélyben forgó életét, a két nő összeszólalkozik; Judit megerősödik gyanújában s férjét, bár alaptalanul, hűtelennek hiszi. A másodszer is megszabadult Borics Kúnországba menekül, hol Bodomér visszanyerte ősei trónját és szövetséggel kínálja Boricsot egy Magyarország elleni hádjáratra. Borics elfogadja a szövetséget; kigúnyolt joga, földig aláztatása, boszúja újabb küzdelemre sarkalják s már a tábor indulandó, midőn föllép féltékeny neje s boszúból átadván anyja iratát, születése titkát fölfedi előtte. Borics lesujtva áll anyja becsülete, családi boldogsága romjain; képzelt jogaiért elkövetett tettei miatt lelki furdulások kinozzák. Fölbrednek nemes érzelmei; többé nem vezet sereget Magyarország ellen. Kihívóan lép a kún tábor elébe, fölbontja a csak előbb megkötött szövetséget; fölingerli maga ellen a lázadó népet, a mely aztán leszúrja.

E vázlatból is könnyen kivehetni a hasonlóságot Szigligeti tragédiája és Schiller *Demetrius* című tragédia-terve és töredéke között. Mind ketten a viszonyok démoni hatását akarják rajzolni egy nemes jellem küzdelmére és megrontására. Demetrius sem törvényes szülött, de jó hiszemben küzd trónjáért s midőn megtudja, hogy hite tévedésen alapszik, nem lép vissza; tévedése új bűnökre s a bukás örvényébe sodorja. A főkülönbség köztök az, hogy Demetrius a tragédia közepén tudja meg törvénytelen születését, Borics a végén; amaz új bűnre ragadtatik, ennek nemes érzelmei ébrednek föl; amazt a titok fölleplezése rontja meg erkölcsileg, ezt a föl nem leplezés és tetteinek visszahatása. De épen e főkülönbség a baj, mondák hírlapjaink, ez emeli tragikai hőssé Demetriust és súlyeszi ártatlan szenvedővé Boricsot. Demetriusnak módjában lett volna visszalépni, midőn megtudta, hogy nincs joga a koronához, de nem lépett vissza, követte szenvedélyét s így

szabad akarata határozott jövőjéről. Borics egész a tragédia végéig jó hiszemben küzd, csalódásban él s így tettei nem eshetnek erkölcsi beszámítás alá. De szemben ez ellenvetésekkel nem méltán kérhető-e: vajon Boricsnak, mint Halics fejedelmének, nem volt-e módjában tovább is nyugodtan és boldogan élni? Anyja kolostorba vonulása, mély bánatja, marasztása nem kelthetett-e benne gyanút? Borics bizalmas, hívó és könnyen lelkesülő természet, a ki nem tud megnyugodni sorsában. Nemcsak trónjáért küzd, hanem Magyarország szabadítója is akar lenni. Vakon hisz az elégtelen magyar főuraknak. Ime hogyan ragadja a szenvedély, mennyi ballépést követ el, melyek még akkor is bukáshoz vezethetik, ha csakugyan törvényes szülött. Csalódásai és megveretése gyűlöletet és bosszút keltenek szívében, egész odáig süllyed, hogy hazája ellen idegenekkel szövetezik s azt nekik zsákmányul igéri. Szenvedélyét hol akaratlanul, hol akarva mennyire táplálják anyja és neje, e két nő kímélete és ragaszkodása. Igaz ugyan, hogy Borics pályájára nagy befolyással vannak a már meglevő viszonyok, anyja végzetes bűne, de nem csak e viszonyok démoni hatása ragadja őt, hanem szenvedélye is, mely nélkül egészen más fejlődés állhatna elő. Hamlet is oly viszonyok között lép föl, melyeknek nem maga az oka, hanem anyja bűne, de hogy azok hogy fejlődjenek tovább, nagy részt tőle függ. Othello is csalódásban él, őt is altatja Jago gonosz indulatból, mint Boricsot anyja és neje szeretetből, de vajon azért ártatlan szenvedővé süllyedt-e? Mind az életben, mind a tragédiában két elem játszik főszerepet: a viszonyok és szenvedély végzetessége; néha amazok szülik emezt, néha emez amazokat, néha pedig a legszorosban összeolvadnak. Mindez nem zárja ki a szabad akaratot, mely tulajdonkép nem egyéb, mint a viszonyokból fejlődő és a viszonyokra ható szenvedély. És épen abban áll a tragikai hatás félelmetes és rejtélyes volta, hogy a nemesis fejlődése egyenetlen és aránytalan. A büntetés ritkán áll arányban a bűnnel, tévedéseink, sőt erényeink is, ha nem voltunk elég okosak, nagyobb vést hozhatnak reánk, mint bűneink. A fődolog, hogy küzdő és erős szenvedély fejlődjék ki, mert ez az emberi szabad akarat, és szoros kapcsolatban legyen a katasztróffal, a melyet földézett.

Valóban mi nem hibáztatjuk, sőt védjük és dicsérjük e mű tragikai alapját. A *Trónkereső* Szigligeti legnagyobbszerű tragikai conceptiója. Cselekvénye is sikerültebb, mint a minőt

régibb műveiben találunk. Van ugyan benne némi mesterkedés, de általában az egymásra ható szenvedélyek szövök és lélektani indokok tartják össze bonyodalalmát. A személyekben sok a részvétre gerjesztő, nemes szívek tévedéseit látják mindenütt, a melyek egymást rontják meg, a viszonyok és szenvedélyek nemesítésének hatását érezzük, nemcsak a főhősben, hanem környezetében is. A mű gyöngye oldala egészen másutt rejlik. Itt is nyilatkoznak, ha nem is nagy mértékben, mind azon sajátságok, a melyek Szigligeti tragédiáit nem igen szokták emelni. A cselekvény inkább kombinálva van jól, mint megalkotva; a szenvedély kevésbé bágyadt ugyan, de nem erős, a jellemrajz nagy részt szabatos, de itt-ott jelentékenyen hibás és sehol sem eléggé eleven.

Legfeltünőbb ez Judit és Rózsa rajzában. Szigligetinek a cselekvény fejlődése szempontjából szüksége volt arra, hogy Judit, mint Borics neje, vágyják a magyar trónra, szeresse férjét és féltse a kún leánytól, a ki részt vesz harczaiban és kétszer menti meg életét. Ez indokok jól vannak kombinálva, de magában a jellemben nincsenek jól összeolvasztva és elevenen rajzolva. Judit mindjárt az első jelenetekben fájlalja, hogy bitorlás győzte le a jogot, hogy férje, a ki oly nemes, vitéz és bölcs s egy világot boldogíthatna, Halicsra, egy talpalatnyi földre van szorítva, de midőn férjét az elégületlenek a magyar trón elfoglalására szólítják fel s anyja lebeszélni igyekszik, hallgat, teljes szenvedőlegesen viseli magát, pedig biztatása, buzdítása jelleméből folyna, drámaibbá tenné a jelenetet s erősb indokul szolgálna később arra nézve, hogy anyja végzetes iratát férjének ne adja át. A mi féltékenységét illeti, annak okai megvannak a viszonyokban, de nincsenek meg természetében. A költő minden felvonásban mondat vele valami olyast, a mi féltékenységét sejteti s elég fokozatosan egész a kitörésig, de nem rajzolja úgy, hogy azt természetesnek találjuk, elhigyük s ne lássuk mesterkedő fogásnak. Ez általában egyik főhibája Szigligeti jellemzési módjának. Az alapúl vett indokok a viszonyokból folynak ugyan, de nincsenek teljes összhangzásban a személyek belső természetével. Ez az oka aztán Szigligeti gyakori panaszainak, hogy kritikusan félre értik vagy nem találják meg jellemei indokait, pedig elég világosan megírta ez vagy ama sorokban. De nem egyes mondatok határozzák meg a jellem lényegét, hanem az egész rajz szabatosága és elevenisége.

Rózsa egészen elhibázott jellem. Szükséges személy a műben, de szavai és tettei között nincs meg a szükséges öszhangzat, sőt tele a legkirívóbb ellenmondásokkal. Harcos, vad, egészen amazon s mégis oly szelíd érzelmekben áradoz, mintha a modern lyra legérzelgősb termékeivel táplálkoznék. Nem keresztyén, a házasság szentségét nem ismeri el, a szenvedély jogát állítja ellenében s mégis oly keresztyén, lemondó érzelmű, a minő egy sincs az egész műben. Valóban a többi személyek inkább hordják magokon a kor bélyegét s jellemzőbb vonásokkal emelkednek ki. De legkitünőbb a két főszemély: Predzlava és Borics, kivált ez utóbbi, a kinek fokenkénti fejlődése lélektani és drámai egyszersmind, bár hiányozni látszik benne valami arra nézve, hogy a tragikai nagyság erősb benyomását tehesse a lélekre. Miben rejlik e hiány, mert nem merjük hibának mondani? Szigligeti költészete sajátosságában, a mely ki tudja ugyan fejezni a szenvedély természetét, fordulatait, de nem erejét, változatosságát, aránytalan hullámozásait és megdöbbenő fönségét. Innen hőseiben nincs elég kedélygazdagság, lelki emelkedettség, gondolatbeli mélység és valódi pathosz. Borics általában gonddal dolgozott jellem, szenvedélye rajzában sem hiányzik bizonyos hév, de fejlődése majd minden lépcsőjén lágyabb, egyhangúabb, mintsem a keblében dülő szenvedély megengedné, s legválságosb perceiben sem emelkedik helyzete és lelki állapota magaslatára. El-elbágyad s néha oly felkiáltásokban tör ki, a melyek inkább az idegesség, mint a szenvedély hangjai, inkább köznapias panasz, mint egy hősi lélek fájdalma.

A más két műről kevés a mondani valónk. Szigligetinek talán nincs műve, a melyben oly kevés öszhangzat volna a cselekvény és jellemrajz között, mint *Török Jánosban*, pedig kiválóan a szenvedély, a féltékenység rajza akarna lenni. A cselekvény fordulatai mesterkéltségek mellett is elősegíthetnék e szenvedély fejlődését, de a személyek épen nem valók e célra. Az a körülmény, hogy Borbála kényszerítve ment nőül Törökhöz, bár később becsülni és szeretni tanulta őt s a dráma kezdetén egész szerelemmel és szenvedélylyel csüng rajta, nem elég arra, hogy a féltékenység belső indokául szolgáljon, midőn a Török jellemében nincs semmi, a mi táplálója, fejlesztője lehetne, például: az önbizalom hiánya nagyon hívő vagy nagyon gyanakvó természettel egyesülve. Neje sem ártatlan kaczér vagy gondolatlanul bizalmas, sőt okos, belátó

asszony, a ki csakhamar felfogja helyzete veszélyes voltát s igyekszik felvilágosítani férjét. A mi pedig Jago helyettesét, Balassa Menyhértet, illeti, ez iránt oly kevés rokonszenvet tanúsít Török, sőt annyira lenézi, hogy épen nem alkalmas gyanúja féltékenysége táplálására. Általában Török sokkal józanabbnak van feltüntetve, mintsem észre ne vehetné, hogy ha a fenforgó körülmények között valaki gyanú alá jöhet, az nem az ő neje, hanem a Menyhérté, Judit. A féltékenység árapálya, a kutatás, vallatások aprólékos, majdnem vigjátéki vonásokkal tárgyaltatnak. Nagy szenvedély nem fejlődhetik ki, s a cselekvény folyvást meghasonlásban áll a jellemekkel.

Struensee sem sikerült mű, bár tárgyánál fogva is gazdag drámái mozzanatokban és felfogása is tragikai. *Struensee* erőszakos reformer, ki nagy czélokért lelkesülve jól kiszámított ármánynyal kezébe ragadja a főhatalmat s azt épen oly módon veszi el, a mint megnyerte; mindent tesz a népért, de a nép nem érti s veszni hagyja szabadítóját; nagy czéljaiért küzdve lankadni kezd, a nagyravagyás mellett a szerelem szenvedélye is fölébred benne, tévútra s vészbe sodorja azzal együtt, a kit szeretett. Azonban a felfogás e valóban tragikai érdeke a cselekvény folyamában lassanként elpárolog s tragédia helyett egy cselszövényes melodrama kerekedik ki belőle. Lehet, hogy ennek egyik oka az indokok gazdagsága és össze nem olvadása, a külső tényeknek a belső küzdelemmel nem elég összhangzása is. De a legfőbb mégis az erős és határozott szenvedély hiánya, az érzések bizonyos bágyadtsága. Különösen *Struensee* szerelme nem tud elég részvétet kelteni. Alig veszi észre ébredését, fejlődését s midőn már erős viszonyná válik is, egyetlen nagyobb hullámot sem vet, a mely szívünket magával ragadhatná. Azt sem vehetni ki tisztán, hogy e szerelem mennyiben idézi elő *Struensee* bukását. Midőn a testőrök ügyében enged a királynénak és szerelemből tovább is minster marad, bár nagy czélját elérni többé nem reméli, ez bukásának csirája lehetne, ha a fejlődés ez irányban haladna. Ha felhagyva czéljával szerelmének élne, s a főhatalmat csak ezért kívánná megtartani; ha ellenségei a multért ki nem békülnének, barátai a jelenért ellene fordulnának; ha titkos szerelmének kitörése a gyanúnak erősb alapot kölcsönözne s felköltené a király gyanúját: mindinkább érthetőbbé, drámaibbá és tragikaibbá válnék a fordulat. Mind ebből keveset vagy épen semmit sem látunk. *Struenseet* leginkább cselszövény és erőszak

buktatják meg, melynek sikerét öntudatlan maga nem segíti elő. A negyedik felvonásban ezért a gyors haladás és fordulat mellett is kevés a drámai bensőbb érdek s azt egyedül Ranzau tétovázása tartja fenn. Az ötödik felvonás e tekintetben már gazdagabb, de melodramai hatása s abban, hogy Ranzau csak Struenseehez megy Schach ármányai kijátszása végett s nem egyszersmind a királynéhoz, kit inkább féltethet, feltűnő mesterkéltség nyilatkozik. Szigligeti kelleténél több indokot és tényít ölelt fel s a cselekvény menetének nem adott határozott irányt. Úgy látszik, a mellékdolgok csábították el, melyektől több hatást remélt s mintegy megújult ifjúkori hibája, midőn a hatásnak nem egyszer épen a szerföletti hatni akarással ártott.

Szigligeti épen oly szaporán termékeny, szívósan kitartó volt a vigjáték terén, mint a komoly drámáén. Különösen az ötvenes és hatvanas években tűnt ki vigjátékaival. Előszere-tete a mennél bonyolultabb cselekvény iránt inkább is vonzhatta a vigjáték, mint a tragédia felé. Valóban nem egyszer használt komoly drámában oly indokot és szövevényt, a melyek inkább vigjátékba valók. A tragédiának majd mindig használ az egyszerű cselekvény, ha erős, ellenben a vigjáték bizonyos fajában a főérdek épen a cselekvény bonyolult voltából szokott kifejlődni. Egyébiránt Szigligeti a vigjáték mindenik fajában tett kísérletet. Tárgyát hol a múltból, hol a jelen életből vette; érinteni törekedett a fensőbb komikumot és le-leszállott az alsóhoz. Irt prózában és versben, sőt a magyar vigjátékot először szólaltatta meg rimes jambusokban.

E téren is a cselekvényben van főereje, de jellemrajza elevenebb, mint drámáiban és szorosb kapcsolatban áll a cselekvénynyel. Nem mélyebb vizsgálója se a társadalomnak, se az emberi szívnek, de az élet benyomásai itt inkább áthatják szinpadi emlékeit. Nem szokása valamely nagyobb gyarlóságot, rögeszmét, divatos lelki betegséget vagy épen bünt jellemzően kidolgozott typusban vagy egyénben tenni vigjátéka központjával, de a kisebb gyöngeség és gyarlóság egy-egy felötlő vonása hamar megtermékenyíti leleményességét, s alakul át cselekvénynyé, habár a fordulatok ritkán hű kifejezői az eszme lényegének. Nem tűzte feladatúl a magyar élet rajzát, a viszonyok, eszmék, osztályok, törekvések komikai oldala feltüntetését a családi, társadalmi és közelet körében, az időszakintit általános érdekűvé emelve, de azért vigjátékaiban nem hiányzik bizonyos magyar élet, noha az időszakinti és általános

érdek összeolvadása nem emelkedik fensőbb fokra. Leginkább a családi élet rajzát kedveli; kedvencz tárgyai az összezőrdülő és kibékülő házaspár, az uralkodni vágyó anyós, a papucs-kormány ellen küzdő férj, a jó parti fejében fényüzésbe merülő anya és leány. Legalább jobb vigjátékai: *Házassági három parancs*, *Fenn az ernyő nincsen kas*, *Mama*, *Nőuralom*, nagy részt mind e körben forognak. Népszínművei sokkal inkább tükrei a magyar társadalomnak, mint vigjátékai, sőt amazok komikai genre-alakjai gyakran sikerültebbek emezek főszemélyeinél. Sokkal inkább emlékünke nyomulnak s egy-egy ötletökből könnyen válik közmondás. Nem habozunk azt is kimondani, hogy Szigligeti népszínművei között van egy bohózat, *Liliomfi*, mely többet ér közép és fensőbb fajú vigjátékai bármelyikénél. Komikai ere sehol sem nyilatkozik több erővel és eredetiséggel, mint itt. A mű leleménye épen oly önkénytelen, mint gazdag, mintegy a jó kedv szüli, s a friseség ragadja. Alakjai elevenek s a cselekvény legszeszéyesebb fordulatait is követni, magyarázni és emelni tudják. Valóban sajnálnunk kell, hogy Szigligeti az alsó komikai fajokat nem művelte szorgalmasabban. Úgy látszik nem becsülte eléggé az e fajta vigjátékokat. Pedig soha sem a műfajtól függ a becs, hanem magától a műtől s mi részünkről többre becsüljük a *Szentiván-éji álmot*, sőt a *Tévedések vigjátékát* is, mint Shakespeare némely fensőbb fajú vigjátékait.

Szigligeti, ha fensőbb vigjáték felé törekszik, könnyen válik igen is czélzatos moralistává, ha pedig csak mulattatni akar, a kelleténél keveset gondol az eszmei tartalommal. Vigjátékai nagy részt e két szélsőség között hanykódnak, sőt stíljében is van valami ilyes: ha versben ír, kissé bőbeszédű, keresett és cziczomás, ha prózához fog, kevés szavú, száraz, köznapi. De nem egyszer meglábolja ez örvényeket, s ha nem is emelkedik a szellemes könnyedség, az élezett fordulatosság s a gazdag árnyalatu finomság fensőbb fokára, általán véve drámaibb, természetesebb és könnyedebb, mint elődei és kortársai s e tekintetben is emelte a magyar vigjátékot. Nagyobb baj az, hogy naiv komikai vagy nem egészen komikai személyeiben igen kevés a szellem, s az erényt és ártatlanságot unalmasan rajzolja. Példa rá a *Fenn az ernyő nincsen kas* czimű vigjátékban előforduló Várfoki és Etelka. Amaz igen becsületes és okos ifju, ez nemes szívü és házias leány. De csak így bizonyára nem arra valók, hogy a költészet eszményei legyenek.

Szigligeti kedveli s gyakran föllépteti őket vigjátékai-, sőt drámáiban is. Vigjátékíróink mintegy örökölték tőle e nemes szívü párt, kivált az okos és erényes leánykát. Tóth Kálmán, Bereczik és Toldy vigjátékaiban is ott találjuk őket különböző változatban. Nagy baj az, a mikor a szinpad kevés igazsággal és bájjal tudja rajzolni az erényt s mintegy meguntja a közönséggel. Jól tudjuk, hogy a vigjáték nem az erények visszatükrözése, hanem épen a gyarlóságoké, de ha ellentétül vagy más okból szükséges az erények feltüntetése is, ne tegyük tönkre aesthetikai értéköket, mert ártunk vele az erkölcsinek is. Vigjátékíróink, úgy látszik, azt hiszik, hogy az erény már magában is hat. De a költészetben semmi sem hat költészet nélkül. Molière épen oly gondot fordított okos és erényes személyeire, mint a gyarlók- és hóbortosakra. Kivált női kitünők Elmira, Marianna, Henriette, mily nemes és költői alakok! Marianna és Valér összezőrdülése a legszebb naiv komikai jelenet, melyet valaha költő irt. Molière tanulmányát e szempontból sem ajánlhatni eléggé vigjátékíróinknak.

A közelebbi évek alatt Szigligetinek négy új vigjátéka adatott: *A bajusz*, *Ne fújd a mi nem éget*, *Kedv és hivatás*, *Az udvari bolond*. Ez utóbbi megjelent nyomtatásban is. ¹⁾ Közöttök a legjobbakat sem mondhatni sikerült vagy épen becses műnek. Az első a mult század közepén játszik, Bécs németesítő törekvéseit rajzolja a társadalmi téren, házasság útján. Egy gazdag magyar nemes, Koltay, egy előkelő német családból származott leányt vesz nőül. A nő szereti férjét, boldogul él vele falun, de meglepi a honvágy s telelni Bécsbe költöznek. Koltay itt is magyar marad, még ruhában is, sőt bajuszát sem vágja le, a mi megbotránkoztatja a német köröket s a nő kellemetlen helyzetbe hozza. Kettőjük között áll Koltay húga, Erzsi, egy derék magyar leány, szeretve és támogatva mindkettőt. Koltaynének van egy nagynénje is, Thurmdreyspitz Thusnelda grófné, nagy világi nő, a ki eddig Párisban élt és pazarolt, most Bécsbe jó, elfoglalja Koltay házát s őt németesíteni akarja. Elősegíti Thusnelda e czélját egyik régi imádója, Hugolini gróf, de a kit egészen más érdek vezérel, tudniillik bele szeret Kaltaynéba, s őt a világba sodorva, el akarná

¹⁾ A nemzeti színház könyvtára. Tizenhetedik füz. *Az udvari bolond*. Vigjáték három felvonásban. Pest, 1871. Pfeiffer.

csábítani. Közös erővel felköltik Koltayban a hiúságot, hogy Bécshez köthessék. Kamarási és grófi rangot ígérnek neki, csak jelenjék meg az udvarnál, vegyüljön a társaságba, de hogy ezt tehesse, német ruhát kell öltenie, sőt levágnia bajuszát. Magyar ruhájából még kivetkőznék, de a bajusz levágása ellen tiltakozik magyar érzése. E közben Erzsi mátkája, gr. Várkövi, egy kis ármányt szőnek Thusnelda és Hugolini ellen, a kik aztán megszégyenülve oda hagyják Koltay házat s így a feleség is, bajusz is megmarad.

E műben inkább csak a kiinduló pont az, a mi Mária Terézia korára emlékeztet. Az egész cselekvény nem igen hangzik össze a korrallal. Ha a németesedés oly erős ellentállásra talált volna a magyar előkelő nemességben, a mint a szerző rajzolja, nem értük volna meg fensőbb osztályaink elnémetesedését. Sokkal hübb lett volna a korhoz az, ha Koltay mind bajuszát, mind feleségét elveszti. De más tekintetben sem korrajz e vigjáték. A személyek meglehetősen újkoriak, még a Thusnelda név is, mert a múlt században az ős német neveket nem igen elevenítették föl. Különbben Thusnelda legjobb az egészben, érdekesen lép föl, s van benne egy pár jellemző vonás is. A többi személyről nem mondhatni ezt. E mellett a cselszövény is durva, s a társalgási hang sem finom. Általában Szigligeti kevés szerencsével rajzolja a fensőbb köröket, s e tekintetben nem sokat tanult a francziáktól. Szigligeti éretnyes típusaival, az unalmas derék ifjuval és leánynyal itt is találkozunk. Várkövi és Erzsi nem mások, mint a *Fenn az ernyő nincsen kas* Várfokija és Etelkája. Az elsőnek még neve is hasonló.

A *Ne féj, a mi nem éget*, címűben egy öreg úr akarja kigyógyítani szintén öreg barátját, a ki egy fiatal nőbe szerelmes, de gyógyítás közben maga is belé szeret s így barátja versenytársa lesz. Mindkettőt egymás által kijátszsa és kigyógyítja egy fiatal unokaöcs, részint hogy maga nyerje meg az özvegyet, részint, hogy egyik öreg úr leányát, a kit atyja épen neki szánt, kedvese karjába segítse. Az alapeszme komikai, a helyzetek is azok, de a bonyodalomban kevés a lelemény s a jellemrajz is nagyon gyöngé. Szigligetin nem csak az esik meg, hogy jellemrajza és cselekvénye meghasonlanak, hanem az is, hogy vagy a jó komikai alapeszméhez nem tud cselekvényt találni vagy cselekvényét nem lelkesíti, vezet valamilyen eszme ereje. Ez utóbbi bajban szenved *Kedv és hivatás* című

vigjátéka. Ebben egy csoport genreképet veszünk, a melyeket nem olvaszt össze uralkodó eszme. Tulajdonkép két hőse van. Egyik Szövési Boldizsár, egy jó indulatú ember, a kit csendes házi életre teremtett isten, de nem akar másodsor házasodni, mert első házassága szerencsétlenül ütött ki, hanem a helyett lopatja magát gazdasszonyával, unalmában philosoph lesz, és titkos író, a ki a dicsőségnek szeretne élni. Unokaöcsse Szövési Dezső, könnyelmű fiatal ember, a kinek nagy tehetsége van a festészetre, de erőnek erejével költő akar lenni. Nem szeret tanulni, dolgozni, de mégis szeretne valami állást nyerni, hogy elvehesse Darvai gyáros leányát s épen azért egy laphoz segédszerkesztőnek szegődik. A vigjáték úgy indul, hogy hősei egészen egyebek akarnak lenni, mint a mire valók, a miből természetesen annak kellene következni, hogy egyik se érje el célját, mindenik pórul járjon s úgy térjen vissza hivatásához. E felfogás komikai, de a cselekvény menete nem felel meg a célnak. Czecezillia egy kissé éltes, de különben derék s nem kellem nélküli kisasszony alakjában leginkább a gondviselés működik s ez vonja más felé s teszi boldoggá a nagybátyát és unokaöcsöt. Az ember azt várja, hogy Szövésit philosophiája, írói viszketege egy csoport kellemetlenségbe bonyolítja, a melyek aztán kigyógyítják. Mindebből keveset látunk s épen nem elhatározó befolyással. Szövési kigyógyul, mert észre veszi, hogy Czecezillia iránta titkos hajlammal, valódi szerelemmel viseltetik, miért aztán nőül is veszi. Szövési Dezső is kigyógyul poetaságából, nem azért, mert nevetségessé vált s ez uton semmire sem mehet, hanem mert Czecezillia jó indulatú eselszövényei következtében a műtárlatban képei elkelték, s mert nagybátyja házassága vagyonhoz juttatja, s így kedvese atyja is beleegyezik a házasságba. E gyöngye cselekvény gyöngye jellemrajzzal párosul. Czecezillia kisasszony még legeredetibb s legsikerültebb az egész vigjátékban. Szigligeti egy éltes kisasszonyt rajzol, a ki a maga módja szerint csendes-titkosan szerelmes egy szintén éltes emberbe; e mellett némi anyai érzelemmel és örökös gonddal viseltetik az egész Szövési család iránt. Úgy rajzolja, hogy nem válik komikaivá, még sem visszatetsző, sőt rokonszenvet kelt. Ha Czecezillia leány helyett özvegy asszony, e körülmény még inkább emelte volna a hatást. Egyébiránt az ily jellemeket könnyebb regényben rajzolni, mint színműben; a humoros elbeszélő inkább kiegyenlítheti az ellentéteket, mint a drámairó.

Legsikerültebb a négy között az *Udvári bolond*, mert legalább van benne lelemény. Történelmi vigjáték akarna lenni, de igen is bohózatos. Általában az a baja, a mi történelmi vagy úgynevezett udvari vigjátékainknak, hogy akaratlanul is bohózatokká válnak. A költő nem akar bohózatot írni, de csakhamar bele esik a bohózatos hangulatba, ki is akarna belőle emelkedni, de ez csak félig-meddig sikerül s így mind a cselekvény, mind a jellemrajz valami határozatlan, indokra és stíltre nézve egyaránt. A mű a XIV-dik század elején játszik, III-dik Endre özvegyének udvarában. Az ifju Brebir gróf álruhában belopózik az udvarba, hogy az udvari hölgyek egyikének, Jusztinnak, a kit szeret, s a ki viszont szerette, szerelméről újabban meggyőződjkék. Az ifju cseh Venczel, választott magyar király is álruhában jó az udvarhoz, hogy megnyerje Erzsébet királyleány szerelmét és kezét, de Jusztinba szeret s épen az ál-Brebir grófra bizza Jusztinhoz irt szerelmes levele átadását. Brebir gróf kijátszsza a királyt, de ez is visszaadja neki a kölesönt, mert a midón mint Erzsébet leendő vőlegénye, felfödi kilétét, az ál-Brebir grófot udvari bolondjává nevezi ki. Ez megtartja a csörgő sipkát, hogy ellenőrizhesse kedvesét s kijátszhassa a királyt. S csakugyan meg is nyeri bizalmát s elhíheti vele, hogy Jusztin légyottra hívja. Arra is ráveszi, hogy a gyanú elkerülése végett az ő udvari bolond ruháját öltse fel a légyottra. A légyotton Jusztin helyett Deodata, egy vén udvari hölgy, jelen meg, majd az egész udvar föllép s az ifju cseh Venczel csúffá téve, elesik Erzsébet kezétől, Brebir gróf pedig megnyeri a Jusztinét.

A cselekvényben sok a lelemény, de maga az alap nem igen erős. Nekünk úgy tetszik, hogy Brebir grófnak teljességgel nincs szüksége annyi furfangra, hogy megnyerje kedvese kezét. Házasságukat semmi sem akadályozza, legfeljebb az, a mit Brebir gróf mindjárt az expositióban megemlít, hogy őt Jusztin mint iródiákot szerette meg s tudni akarná: vajjon hűe még most is hozzá. De erről mindjárt az első felvonásban meggyőződhetett s ha fölfedve rangját, mint kérő állana elébe, aligha vége nem szakadna az egész vigjátéknak. Az sem valószínű, hogy Venczel egy ismeretlen ifjuban mindjárt az első találkozáskor annyira megbízik. Igaz, Venczel nagyon együgyűnek látszik, csak az a baj, hogy néhol mégis oly ügyes és találékony, mintha helyette maga a költő szerepelne. Mindamelllett a cselekvény bonyodalma méltánylatot érdemel.

Folyvást új meg új fordulattal emelkedik s érdeket keltő egész a kifejlésig. A jellemrajz már csekélyebb becsű. A szinpad ismert s meglehetősen elkoptatott alakjaival találkozunk minduntalan, a minők Hancsik, Deodata, sőt Venczel, Brebir gróf, Jusztin is inkább csak külső, mint benső érdeket tudnak kelteni. Kevés bennök az élet melege, elevensége; a jelmez kirívó piperéjében csillognak, s igen is érzik rajtok a szinpadi festék szaga.

Szigligeti munkássága harmadik ágában, a népszinműben sem volt terméketlen az utóbbi évek alatt. Két népszinművet irt: *A strikeot* és *Az amerikaiit*,¹⁾ a melyek folyvást adatnak, sőt a népszinmű oly divatosná lön, mint ezelőtt húszhuszonöt évvel, a mennyiben ismét rendes népszinmű-énekesünk és énekesnőnk van, a régibb népszinművek fölelevenítették és vasárnaponként a műsor rendes és kedvencz darabjai. Ez újabb mozgalom nem szült újabb fejlődést s a kritika is, a mely gyakrabban kezd foglalkozni a népszinművel, nem épen a legjobb tanácsokat adja a költőknek, mert inkább zavarja, mint tisztázza a fogalmakat. Minden nap olvassuk, hogy a népszinmű tárgyában és alakjaiban valami ethnographiainak kell lenni, a költőnek népszokásokat s mennél kevésbbé ismert népsajátságokat kell feldolgozni; a népszinmű csak a jelenben játszhatik, de nem lehet vigjáték, tragikai és komikai vegyületűnek kell lennie; csak a népnek szabad benne szerepelni más osztályok kizárásával, még a nagy városi népnek sem, csak a falusinak, hiszen maga a népszinmű elnevezés eléggé kimagyarázza a válfaj e sajátságait. De a név nem sokat magyaráz, mert ha a népdal, népmese, népballada neveket tekintjük, a melyek analogiájára neveztetett el a népszinmű, egészen más magyarázatot nyerünk. A népdal, népmese, népballada oly költemények, a melyeket a nép maga teremt, s a melyeket ha utánoz a műköltészet, azt szint' oly népi vagyis naiv felfogással igyekszik tenni. Vajon a népszinművet a nép teremti-e? Ellenkezőleg, a népnek, vagy színházi nyelven szólva, a nagy közönségnek írják, s a költő álláspontja nem épen a népi naivság. A népmese, népballada nemcsak az alsó osztályokkal

¹⁾ Nemzeti színház könyvtára. Huszonhatodik füzet. *A strike*. Népszinmű három szakaszban. Pest, 1871. Ötvenegyedik füzet. *Az amerikai*. Népszinmű három szakaszban. Pest, 1872. Pfeiffer.

foglalkozik, sőt hősei gyakran királyok, várurak, mert a népiesség nem annyira a tárgyban van, mint a felfogásban. De a népszínmű nem egy határozott faj neve, mint a tragédia vagy komédia, hanem több válfajé, a melyeket más nemzetek más névvel neveznek, noha a németek is használják a *Volksstück*, *Volksdrama* kifejezést. Épen azért jobb a népszínműnek neve helyett fejlődését venni szemügyre s magából a lényegből magyarázni jellemét s jelölni ki aesthetikailag jogos határait.

A magyar népszínmű a negyvenes évek elején született s fejlődése első stádiumán se vigjáték, se bohózat, se dráma, se tragédia nem volt, de mindebből valami, bizonyos közép faj, vegyes tartalommal, társadalmi iránynyal, segédül véve a népdalt és zenét is. A magyar színiköltészetben már volt némi előzménye, külföldi mintái sem hiányoztak, de legnagyobb hatással volt reá úgy az európai, mint a magyar politikai, társadalmi és irodalmi viszonyok democratiai és nemzeti szellemű fejlődése. A tragikomikai elem többé-kevésbé mindig meg volt a keresztyén drámában s az úgynevezett középfajú drámának mintegy alapul szolgált, bár a tárgy szerint, hol az egyik, hol a másik elem túlsúlyával, most a tragédiához, majd a vigjátékhoz közeledve. A spanyol, angol, francia színiköltészetben, és később a németben is mindig volt egy csoport válfaj, melyek az idő szelleme szerint különböző változásokon mentek át. Mi mások Shakspeare közép fajú drámái, mint a XVIII-dik századéi, és ezek mennyire különböznek a jelen század úgynevezett melodramáitól és komoly vaudevilleitől. A regény mindig nagy befolyással volt az e fajú drámára s van még ma is, úgy szólva ez amabból táplálkozik. A harminczas években a francia középfajú dráma társadalmi irányt vett, épen mint a regény. A párisi boulevard-színházak darabjai többé-kevésbé váddal léptek föl a társadalom ellen, a socialismus érdekében s kirívó színekkel festették az alsóbb osztályok szenvedéseit. A magyar népszínmű is előszeretettel rajzolta politikai és társadalmi intézményeink hiányait s a nép szószólója kívánt lenni. Politikai vezérczikkeink fejtegetéseit a jobbagység eltörlésétől a börtön-rendszer javításáig örömet fogadta alapeszméül s általában ott is, hol nem vett fel valamely specialis kérdést, részvétet igyekezett kelteni a társadalom alsóbb osztályai iránt és sokszor igen is kirívóan a felsőbb osztályok rovására. Politikai életünk democratiai mozgalmainak egyik hatásaként tünt fel a népszínmű színpadunkon.

Ez volt az egyik forrás, melyből merített, a másikat az irodalom nyújtotta, hol szintén hasonló forrongás mutatkozott. A fejlődő nemzeti költészet örömet fordult a népies felé, részint demokratiai ösztönből, részint művészi czélből; szorosab kapcsolatba jött a magyar élettél s nem vetette meg többé a genererajzot. A magyar dalokat nemcsak jambusok- és trochaeusokban írták már s költői rhythmusunk ismét összeolvadt zenénkkel.

Mindez elősegítette a népszinmű fejlődését. Szigligeti drámái formába öntötte mindazt, a mi politikai és irodalmi mozgalmainkban czéljára szolgált. Elődei nyomdokain új utat tört, nem elégedett meg Kisfaludy komikai genreképeivel, s a mit Munkácsy és Gaal csak félnéken kísértettek meg, a magyar népdal felhasználását drámái czélokra, egész bátorsággal érvényre emelte. Eddig csak egy pár víg népdalt hallottunk a *Garabonciás diák*- és *Peleskei nótárius*ban, most a víg mellett az érzelmes egész csoportja zendült meg, mint a drámái mozzanatok kifejezője vagy kísézője. Szigligeti népszinművei egész 1848-ig nagy részt középfajú drámák, a melyekben tragikai és komikai elemek vegyülnek. Köztök a *Szökött katona* és *A csikós* vívtak ki legnagyobb tetszést és méltán, mert mind cselekvény, mind jellemrajz tekintetében legkitünőbbek. Azonban a népszinmű sem kerülhette ki a közép fajú drámák örvényeit. Gyakran erősb tragikai összeütközéseket használt, mintsem kiegyenlíthetők lettek volna, a tragikai és komikai elemeket ritkán vegyítette a tárgy természete és hangulata szerint. Mindig fölvette a komoly és víg részt, de arra nem igen volt gondja, hogy ezek egymásnak árthatnak is, gátolhatják egymás fejlődését s minthogy a víg rész inkább sikerült, a legtöbbször háttérbe szorította a komolyt. Nem a tragikai és komikai vegyületet hibáztatjuk, hanem annak a módját. Shakspeare tragédiaiba is vegyít némi komikai elemet, de csak egy pár népjelenetben és csak annyit és úgy, hogy semmi sem zavarja meg a mű stíljét. Közép fajú drámáiban már sokkal több van, de nagy részt az alapeszme, tárgy természetéhez és hangulatához alkalmazkodik. A magyar népszinműben e két elem inkább egymás mellett van, mint egymásért, inkább rontja egymást, mint elősegíti, és együttvéve ritkán aesthetikai hatású.

Ide járult még az is, hogy az énekes rész aránylag nagy tért foglalt el s nem igen olvadt be a mű szervezetébe.

A népszínmű-énekesnő szerepe, egyénisége miatt, ritkán lehetett drámai, néha nem is volt fontos, de megrontotta a fontosabb szerepeket. A népszínmű komoly része majdnem oly nemű vázlat volt, mint az opera-szövegé, s így alig lehetett szó drámai cselekvényről és jellemrajzról. Az énekes és komikai részek egészen nyakára nőttek a komoly részeknek, s a hatásból az oroszlánrész mindig őket illette. Látni való volt, hogy e részint össze nem olvadt, részint ily alakban össze sem olvadható részeknek a fejlődés bizonyos folyamán kell átmenniök: vagy összeolvadniok, vagy elválniok. Az énekrészek nagyobb kiterjedése majd kifejleszti a magyar operettet, a komikai részek túlsulya a magyar bohózatot, a komoly rész polgári vagy népdramává emelkedik és eldobja a népdalt, vagy ha megtartja is, mérsékli s egészen céljához alkalmazza, mint a komolyabb francia vaudeville. Csak ez lett volna természetes és helyes útja a magyar népszínmű fejlődésének, hogy nyerjen tartalomban és aesthetikai becsben. S egy darabig úgy is látszott, mintha ez úton akarna fejlődni. A forradalom után a viszonyok miatt elvesztvén irányszerűségét, inkább a komikai conceptio felé hajlott, sőt a népdalt is inkább alkalmazta tárgyához, s igyekezett szervezetébe olvasztani. Valóban *Liliomfi* és *Dalos Pista* a legsikerültebb magyar bohózatok, kivált az első, a melyet fennebb is kiemeltünk. S nemcsak Szigligeti indult ez úton, hanem Szigeti is. A magyar polgári vagy népdrama felé való törekvés sem hiányzott, sőt a magyar operette terén is tettek kísérletet. Ilyen magyar népdrama Szigligeti *Lelencze*, ilyen magyar operette a *Debreczeni bíró*, csakugyan Szigligetitől. De úgy látszik, hogy mindez a körülmények kényszerűségéből folyt s nem a fejlődés belső ösztönéből. A *Lelenczet*, e legjobb népszínművet, a komoly nemben a népszínmű-énekesnő hiánya szülte, a *Debreczeni bíró*t pedig alkalmasint a zeneszerző nőgatása. Ezzel aztán annyiban maradt minden s most, midőn a népszínmű új életre kezd ébredni, nem látunk egyebet, mint a fejlődés első stadiumának ismétlését, csekélyebb tartalommal, erővel, frissességgel.

A *Strike* és *Amerikai* annyiban egészen a régi népszínművekre emlékeztetnek, a mennyiben a komikai és tragikai elemet nem jól vegyítik s az énekes részek háttérbe szorítják a cselekvény és jellemrajz drámai fejlődését. Inkább tárgyukban van valami új, mert a cselekvény főbb mozzanataí a gyári

munkás és kézműves életviszonyain sarkallanak, a melyekhez Szigligeti eddig nem igen nyult. Némely lap ezt hibáztatta, mintha csikósok és szegény legények nélkül nem is lehetne népszínmű. A népszínmű nem szoritkozhatik csak a pusztai vagy falusi élet rajzára, sőt a fensőbb osztályokat sem zárhatja ki. Hiszen akkor mellőzné a legérdekesebb összeütközéseket, melyek a különböző osztályok és egyének viszonyaiból és szenvedélyeiből keletkeznek. A népszínművet tárgya választásában nem korlátozhatják holmi önkényes szabályok. Ezt maga a műforma természete szabja meg, épen mint a tragédia- és komédiában. De az már csakugyan hibája mind két műnek, hogy oly viszonyokat tárgyal tragikai felfogással, a melyek nálunk erre még nem elég alkalmasok, mert a mi társadalmunkban se a munkás kérdés, se az amerikai párba j nincs előtérben.

Mindamellet ezen könnyen túltehetnök magunkat, ha más tekintetben nyerhetnénk kárpótlást. De a legjobb akarat mellett is, meg kell vallanunk, hogy leginkább csak az énekes és komikai részleteket élvezhetni bennök. Mindkettő leleménye szegény, jellemrajza vázlatos és bágyadt, s a cselekvénynek alig van más érdeme, hogy gyors. A *Strike*ban Szikráné, a ki csak mellékszemély s nélküle megtörténhetnék az egész népszínmű, inkább kiemelkedik, mint István gazda, a mű hőse. Az *Amerikában* Csupri bohózatos alakja legjobban sikerült, a többi kopott vagy elmosódott. Megvan bennök a régibb népszínművek minden árnyoldala, de a fényoldal csak a szerkezet ügyességében, a technikai készségben nyilatkozik, a mely ritkán szokta elhagyni Szigligetit.

Egy szóval e két új népszínmű nem jelöl fejlődést a népszínműben, sőt a régiekhez mérve is a kevésbbé értékesek között foglal helyet. Nem is hiszszük, hogy a népszínmű fejlődése a nemzeti színházban nagyobb lendület vehessen. Itt nincs erre se elég tere, se elég alkalma, se valódi közönsége. Erre népszínház volna szükséges, hol hamarabb és biztosabban átesnék azon a fejlődési folyamaton, a melyet fennebb érintünk, s a melyet maga Szigligeti is megindított. De fejlődjék vagy ne fejlődjék, Szigligeti drámairói pályájának mindig fénypontja marad. Drámai költészetünket nemzeti alapon egy új válfajjal gazdagította, a mely nemesak közönséget vonzott a színházba, hanem egyszersmind elősegítette politikai és irodalmi átalakulásunk diadalmas harczeit. Azonban

miért mondanánk le a jövő reményéről is? Előbb-utóbb gyökeret kell verni Pesten egy valódi népszínháznak, s fejlődnie mindazon válfajoknak, a melyeket most népszínműveknek nevezünk. E fejlődésnek Szigligeti vetette meg alapját, jelölte ki irányát s egy pár műve még akkor is élni fog, midőn talán nagyobb tehetségek a magyar népszínművet a fejlődés és aesthetikai becs magasabb színvonalára emelik, a mit adjon isten!

GYULAI PÁL.

THIERRY POSTHUMUS MŰVE.

Thierry Amadé, kinek Attila történelmét köszönhetjük, éltének végső napjaiban Gallia történetének első korszakával foglalkozott és főleg a IV-ik század latin irodalmát tette tanulmányá tárgyává. A haldokló hátra hagyott töredékének javításával foglalkozott még halálos deliriumában is. E töredék nemcsak azért becses, mert a nagy tudós posthumus műve, hanem azért is, mert egészen önálló, szerves kutatások eredménye, melyben Thierry egészen eredeti irodalmi álláspontot foglal el és a mellett, mint történet-író és történetnyomozó is, erős oldalairól: lelkiösmeretes, és minden oldalról tanulmányozott kutatásokban mutatja be magát.

A latin irodalom történetében soha sem méltányoltatott kellőleg az a befolyás, melylyel a nyelv-képződésre, irodalmi szellemre, irány- és irányra, sőt annak tartalmára is volt azon írók nemzetisége, kik a nagy római birodalom különböző részeiben egyenlően művelték ugyan a latin nyelvet, de abba nagyon különböző nemzeti sajátságokat és felfogást ültettek át. Sőt maga az egész latin irodalom koronként más-más központokat választ magának, az írók és tudósok befolyása a nagy birodalom más-más részét teszi az irodalom székhelyévé és e változásokon rajta van a nemzeti sajátság bélyege. Így ki lehet mutatni, hogyan megy át Italiából az irodalmi központ előbb Spanyolországba, azután Afrikába és Afrikából Galliába.

Italia irodalmi viszonyai ismeretesek. A nagy és fényes irodalmi korszak a köztársasággal végződött. Ekkor az iberiai

írók alapítottak iskolát, kik a nyelvre és irodalomra egészen felismerhető, sajátos nemzeti szint nyomtak. Ez iskola fejei: Seneca, Pomponius Mela, Quintilianus, Lucanus, Silius Italicus és Martialis. Kezök alatt a latin nyelv összetömörül, elevenebb, szabatosabb, festőiebb lesz; a költészet merészességéhez ismeretlen színgazdagság járul. Gyakran szárnyal a fenséges felé, olykor tele van szabálytalansággal ugyan, de még többször erővel és melegséggel. Úgy, hogy a római latin mervség-, hidegség-, szintelenségnek az iberiai fejlődés szükséges következménye- és kiegészítőjeképen tűnik fel. Úgy, hogy a spanyol Seneca és Lucanus bizonyára hálásan fizették vissza a római Ciceronak és Virgilnek ajándékait.

Ezután a harmadik korszakban az irodalmi felsőbbség Afrikába megy át. Az iberiai ékesszólásra következett a *numidiai impetuositas*. Libya homokja megtermékenyül: szókok, költők, bölcsészek foglalják el Carthagót, teszik irodalmi központtá és a pun város pazarolja rájuk a kitüntetést, ajándékot, emlékszobrokat a köztérekén. „Te vagy a mi égi műzsánk, kiált fel a város előtt egyik dicsőített, te sugalmazod a tógát viselő fajt.” A többi afrikai város is utánozta Carthagót, valóságos afrikai szenvedélyvel miveltek mindenikben a szemléleti tudományok. Cornelius Fronto, Marc Aurel rhetor barátja, kit Cicero vetélytársának tartanak és főleg Apuleius a szellemes elbeszélő, ki a legafrikaibb fő — voltak az iskola fejei. A pun szellem a latin nyelvnek bizonyos erős és velős alakulatot adott, melynek olykor vad hangja és színezete van. De az afrikai korszak mulandó és gyorsan elenyésző fellobbanás volt, melynek kialvásával a negyedik század kezdetén valóságos irodalmi sötétség volt az egész római birodalomban. Ekkor egy új feltámadás következik be — Galliában. Gallia vad népe, termi az „urbanitás” mestereit és a *tumultus gallicus* hangzik újra, nem a csatában, hanem az — ékesszólásban.

Galliának volt nemzeti költészeté már régen: a dalmokot mindig szívesen hallgatták és himnuszait vallásos áhitattal énekelték. Sőt a bárdok dalára a gyilkos fegyver is gyakran kiesik a kézből. „Ilyenek a magicusok is, írja egy görög író, midőn incantatiojuk által sikerül nekik némely vadállatot elbájolni.” De e vadon irodalom a római író előtt megvetés tárgya volt. „Túlzásokból és színészkedésből áll” ezt mondja rá sicíliai Diodorus. De már a második században a narbonn tartományokba hatoló rómaiak három százados görög civilisatio

nyomaira akadtak. A phoceai Massalia (Marseille) már oly írókat állított elé, kikerül Tacitus azt mondá, hogy a görög nyelv elegantiáját a vidéki erkölcsök kedves vegyülékével egyesíték. A latin oratorok pedig a Provenceba hozták be a forum nyelvét. Narbonne, Crassus oratortól alapítva, örökölte ékesszólását, ügyvédei és jogászaí híresek voltak, e város sokáig megőrzé a régi törvényszéki eljárás és műnyelv hagyományait. Ezek, Cicero merész kifejezése szerint, a barbarság oceanján elszort szigetek voltak.

De csak Caesar hódítása után, mint a meghódítás egyik fegyvere, jött be Galliába a rendszeres latin tanítás és irodalmi működés. Cél volt: a druida és bard helyét rhetor és grammaticus által elfoglalni. Ezért Augustus a régi Bibractet Augustodunum (Autun) névvel valóságos tudományos központtá tette, északi Gallia számára. Vienne, Arles, Toulouse, Lyon, Bordeaux, Poitiers, Angoulême, Besançon, Trèves és még több város nyer e fejedelemtől és utódaitól gymnasiumot és latin törvénykezést. A gall nemesség levetteki nemzetiségét, siet a latin iskolába. Már Tiberius korában megveti apái barbar szokásait és hagyományait, hazája lesz Róma és szégyenli, hogy csak *félig* van meghódítva. Él ugyan itt-ott a nemzeti aspiratio és kitör Sacrovir, Civilis és Classicus lázadásáiban, de már ezek is erőszakhoz voltak kénytelenek folyamodni, hogy a gall fiatalság felhívásuknak engedjen. Brennus utódainak más gondjuk volt, mintsem hogy a druida fanatismusára és a régi haza emlékeire gondoljanak. Hisz, íme: Lyonban számukra külön költői verseny van rendezve! És e mellett a palladiai városban: Toulouseban, Augustus városában, Autunben a latin rhetorok és grammaticusok hallgatásával vannak elfoglalva!

A gall-latin irodalom fejlődésnek indult. A latin urbanitást és finom játszíságot, melyeket Cicero megsíratott, a gyors gördülékenység, a melegség, könnyedség és festőiség váltá fel. Midőn később a kritikusok jellemezni akarták a gall-latin irodalmat a régi rómaival szemben, annak bőségét és fényét, ennek komolyságát ismerték el. „Szeretem a gallus ékesszólást, mondá Symmachus, én, ki abban neveltetem egy öreg rhetor által, ki Garonne gyermeke volt;“ és szent Jeromos is azt mondja: „Tanuljuk megegyeztetni a római stylus komolyságával a gallus stylus bőségét és fényét.“ Ki ismerte volna fel akkor Arborius exodusaiban és Ausonius beszédeiben, a virá-

gos boritékban, a bohócosnak és színészesnek gúnyolt gall szellemet! Pedig a leszármazás közvetlen volt: úgy hogy a druida fia lett római rhetor!

A római császárok kiváltságokkal és bő adományokkal, sőt birodalmi kitüntetésekkel mozdították elő a latin irodalom és tudományosság művelésének terjedését Galliában. Főleg Constantius Chlorus tett sokat, ki a rhetorokat és grammatikusokat adómentessé, katonakötelezettségtől mentekké tette; továbbá gondoskodott, hogy kellő díjazásban részesüljenek. Arboriust a császár Constantinápolyba hívta, fia nevelőjévé és consullá tette.

A negyedik században Galliában főleg két iskola tünt fel: egyik Trêvesben, a másik Autunben. A császár a trêvesi latin grammaticusnak 20 ratiót és a görögnek 12 ratiót fizetett; a rhetor harminczat kapott. Nagy könyvtár is volt a császári palotában. Autun még hiresebb volt, nem annyira gazdagsága, mint a benne művelt „grandieloquentiáról“. Főleg Eumenes ékesszólása emelte azt első iskolává. De a legmaradandóbb emléket, mint rhetor, Ausonius hagyott maga után és ő Bordeaux növendéke volt. Művei közül nagy becsűeknek tartattak a *Rózsa*, *A hármas szám*; de főleg *Cupido keresztre feszítése*. Nem mint rhetor és mint tanító a császári palotában, hanem midőn a Moselle folyót költőileg festi le, akkor valóban gallus. „Üdv neked folyam — így énekel egy helyen — melynek partjait illatos szőlő övedzi; fűszőnyeg szegélyezi martjaidat; hajózható vagy mint egy tenger, gyors mint egy zuhatag, tiszta mint egy tó kristály mélységedben; mormolásod harmonikus mint egy kedves pataké, frisebb vagy mint a jeges kút.“ Természetes, hogy később udvari költő lesz belőle és consullá tételét háladatos verszetekben éneкли meg, leírva az ünnepély részleteit és végül felkiált urához: „A római nép, a Mars mező, lovagrend, szószerk, korlát, senatus, curia, mindez érted van Gratian!“ Ez bizony sem költészet, sem gallus szellem!

De Ausonius később visszatér hazájába és öregségének félszkeit szépitgette, mint három kék lakát nevezé a gazdag költő, a hol valóságos irodalmi központot teremtett maga körül. Nála szavalt Drepanius Placatus, éles accentusával, transalpani durva kiejtésével, ki Theodosius udvarának egyik panegyricusa volt; Gregorius Tetradius nála olvasta fel első satyrikus kísérleteit, „kit az öreg költő hízlegőleg Lucillusnak

nevezett. Ott volt Afranius Syagius Lyonból, a tekintélyes kormányférfi és több költő Maecenas, Axius Paulus költő és zenész, Pontius Paulinus, Palladius és Marcellus, az empiricus, ki orvos létére nem hitt az orvosi tudományokban.

De egy dolog zavarta az irodalmi kört — és ez a keresztyénség terjedése. Különös, hogy a költők és tudósok, kik már elveszték a régi hitet, nem bírták felfogni a keresztyénség erejét; de dacolni sem mertek vele. Úgy, hogy midőn közöttük is hódításokat tett, midőn Ausonius környezetéből egyszer csak kimaradt Pontius Paulinus, megvetve azt, a mit addig imádott, megtagadva a műzsákat és cultusokat, és siratva nagy bűnét, hogy nagyon szerette Homert és Virgilt, bűnbánásból arra kárhoztatva magát, hogy csak barbar latin-sággal ir ezentúl — Ausonius csak búslakodott, sóhajtozott az elpártolás miatt. „Miért változtatott erkölcsöket Paulinus? Miféle hálátlanság vagy bolondság változtatta át e finom lelket egy vadállattá, egy másik Bellerophonná?” Ezt kérdé ő és a többi — de a keresztyénségre egyik sem tudott választ vagy czáfolatot mondani.

A pogány Róma utolsó rhetorai- és grammaticusainak volt tehetségük arra, hogy belássák a pogány társadalom felozlását; de sokkal inkább hívei voltak Virgilnek vagy Ciceronak, hogysen az ó civilisatiótól elpártoljanak. Ezért egy sajátságos határozatlan bizarr vallást alkottak magoknak régi formulákból és új szokásokból. Sokan közülök, mint pl. Ausonius is, egyszerre dicsőítették a régi isteneket és az újat. Hisz ő énekel az olympi istenekről ép úgy, mint a Kristusról, ki „megváltó, minden dolgok atyja, ki uralkodik a földön, vizen és a Tartaruson.” Sokan csak skepticismusban és sarcasmusban törtek ki minden vallás ellen, mint pl. a *Querolus* című vígjáték szerzője, ki a papokat madár alakokban lépteti el nézői előtt, káromva, csiripolva.

De ezek felett mégis volt valami általános vallás tárgya és ez: Róma volt. Valóságos cultussal és mythossal veszik körül e várost az utolsó latin költők, az általános istenség kifolyásává lesz az előttük. „A világ lelke, ezer csatorna által öntve életet az anyagi és szellemi természetbe, társadalmi lénynyé lön — mondák — Róma által, mely a mívelt társadalmak kútforrása, az emberi nem törvényhozója és a nemzetek feje.”

Rutilius Numantius, a gall költő, utoljára látta Rómát, mint praefectus akkor, midőn a góthok azt elpusztíták. Kétségbeesetten hagyta oda a közügyeket és Rómát 418-ban és visszament Galliába. Nagy útat tett végig a pusztuló Italián és a tengeren és ezt énekelte meg *Itinerarium*ában. Látja barátait futni a barbarok elől, kik koldusokká lettek, miután dús gazdagok voltak. És a mi reá nézve még fájdalmasabb: látja azt is, hogy a fiatal gazdag római mint hagyja el mindenét, tagadja meg családját, vagyonát és lesz keresztyénné. Élő halottnak nevezi őt — de nem téríti meg, keserűséggel fordul el tőle.

Rómától érzékenyen vesz búcsút. Így énekel:

„Könyeket ejtve imádkoztam s adtam vala hálát,
Mennyiben a zokogás engede szólanom így:
Hallgass meg, legszebb fejedelme a föld kerekének,
Róma, kit elfogadott társúl a csillagos ég!
Hallgass meg, kérlek, te halandók s istenek anyja,
Nincs tőlünk távol templomaidban a menny.“¹⁾

Útjának leírása költői, elmondja minden egyes hely történelmi emlékeit. De a korviszonyokra és az író gondolkodásának sajátjára nézve legjellemzőbb az, mikor Capraria szigeten szerzeteseket lát és azokról így énekel:

„Napkerülő férfik töltik e bús szigetet.
Ők magokat görögül nevezik monachusai rendnek,
Élni akarván csak félre vonúlva külön.
Félnek a sors áldásaitól, átkát szeretik csak,
Mind önkényt nyomorog, hogy nyomorúlt ne legyen.
Nemde bolond düh-e az felfordúlt emberi agyban:
Félni a rosztól s nem birni kiállni a jót?
Vagy börtönbeli rabként kell bűnhödniök itt így.
Vagy zord keblökben sárepe duzzadozik.
Így meggyült epekórból származtatja Homér is
Bellerophonnál a szívbeli háborodást:
Mert, mondják, szenvedt sérelme miatti bújában
Embereket gyűlölő vála belőle utóbb.“

¹⁾ Fábíán G. fordítása *A Kisfaludy-társaság évkönyvei* VIII. köt. Pest, 1873.

Valóban találó, bölcsész-i higgadtsággal mondott, jellemző szavak! Egy római bölcsész beszél a vallásos rajongás túlzásairól!

Az Elba szigeténél bajba kerül egy zsidóval, ki az állami tavak bérlője és szemére hányá, hogy halait elzavarja azzal, hogy a part fűvét tapossa és nézegeti a víztartóban a halakat. Erre kitör a *római* költőből a harag, megátkozza a zsidó fajt:

„Ostoba nép! A hideg szombat foglalja szivét el;
De vallásánál a szíve még hidegebb.
Rút henyeségbe foly ennél el minden hetedik nap,
Fáradt isteninek léha alakja gyanánt.
Többi bolondságát e hazug vallásos akolnak
Gondolom, a gyermek sem hiszi mindenik el.
Bár Judaea ne is lett volna igazva le inkább.
Pompejus harezi s Titus uralma alatt.
E ragadós pestis messzebb harapózik azóta
Most már győzőit nyomja legyőzve a nép.

Örömet szerezhetett volna a latin költőnek az, hogy Stilicho meggyőzte a góthokat, de ő keresztyén volt és megégeté a Sibylla könyveit. Ezért Rutillius a Tartarusba küldi őt. Versében így fejezi ki ezt:

„És im ez áruló nem dúlt pusztán geta vassal,
Még a sibyllai szent könyvet is égni hagyá,
Althacát kiki gyűlöli üszkéért, hogy elégett,
Mondjak most madarak sírnak a Scylla bűnén;
De Stilicho az örök Rómának végzetes őret
Kiváná Párkák által emészteni el.
Szünjék Nerónak meg minden kinja pokolban
E *szörnyebb* árnyon égjen a Styx tüze el.
Hathatlant sértett ez, amaz csak pusztá halandót,
Ő a világ anyját ölte, az ön szülejét.“

Hiába minden. Consummatum est! Vajha Thierry töredéke tovább terjedne, mert valóban meglepő híven és drámai erővel van rajzolva abban egy kihaló társadalom végvonaglása.

A RÉGI ZSIDÓ VILÁG ÉS AZ EGYÉNI SZABADSÁG ESZMÉJE.¹⁾

Bármily ellentétesek is a vélemények korunk szellemi munkásságának értékéről: annyi bizonyos, hogy az sokkal erősebb a multból öröklött tévhitek lerontásában, mint új igazságok megállapításában. A jelenkor összes tudományos működését, a mindenek kétkedő, és mindenek okát fürkésző kritika szelleme hatotta át, nyílt kérdésnek tekint mindent, a társadalom alapját alkotó tulajdon fogalmától, a vallásnak nem is az értelemben gyökerező eszméig, s a kétely által sarkalva történeti tényezők és okozatok láncolatát keresi ott, hol hosszú századok nem láttak, s nem kerestek az istenség működése és kijelentésénél egyebet. Ez áramlat elhatott magára a theológiára is, s elhagyatta véle a dogmatikának természetlen álláspontját. A mai theologia, az évenként megjelenő könyvek legnagyobb jutalékát szolgáltatva, hatalmas részt vesz a kor szellemi tusáiban, s a történetnyomozás egész apparatusával fürkészi a keresztyénség első csiráit az alexandriai iskola s a hanyatló görög philosophia mysticus rajongásaiban, főleg pedig ama sokat türt és szenvedett nép történetében, melynek kebelében élt, tanított és meghalt, az emberiség által megváltókép imádott vallásalapító genius. Azonban mind e kutatás nagyrészt meddő maradt. Mi csak a keresztyénség nagy művét látjuk, mint egy terepélyes fát, melynek ágaira ezer szálaival kapaszkodik az európai civilizatió, de nem látjuk se a fa gyökerének ágazatait, se a rétegeket, melyekből az még mint gyenge csemete első élet nedveit szedte. Irodalmunk az ez irányban folytatott vizsgálódások iránt mindezideig szenvedőlegesen viselte magát, s az egész áramlatból hozzánk, egykét nagyobb zajt csapott mű vázlatos ismertetésénél, vagy fordításánál, alig hatott el egyéb. Annál nagyobb volt meglepetésünk, midőn a mult év folyamában egy eredeti mű jelent meg irodalmunkban, homlokán politikai czímmel, de tartalmában oly vallástörténeti, és theologiai természetű vizsgálódásokkal, melyek egészen azon téren mozognak, melyen korunk kritikai

¹⁾ *Szabadság.* Irta Asbóth János. Kiadta Ráth Mór. Pest 1872.

szelleme most küzdi végtusáját, az orthodox theológiával. Ez a könyv a *Szabadság* Asbóth Jánostól.

Művének elején a szerző „a szabadság fejlődését, a történet minden szakán át az emberi természetből folyó törvény- és szükségszerű, egységes mozgalomnak“ igéri kimutatni, de ez ígéréthez könyvének folyamán hűtelen lesz, s annak legnagyobb részében a Krisztuskori zsidóság történetét és állapotát s Krisztus tanainak a zsidósághoz való viszonyát tárgyalva minden igyekezetét arra fordítja, hogy az egyéni szabadság eszméjének a zsidóságtól való származását kimutassa. Ámde midőn Asbóth ez irányba vezette vizsgálódásait, jól meg kellett volna gondolnia, hogy oly térre lépett, melyen nehéz a tájékozás, és hol az elkeseredett küzdelmek folytán felhányt romok között, csak alapos tanulmány és gondos kritika képesek végig vezetni a nélkül, hogy el ne botoljunk. Azonban ezen Asbóth könnyen akart segíteni; először sajnós könyvtári viszonyainkról panaszkodik, majd kijelenti, hogy művének tényszerű anyagában újat nem ad, könyvét olvasva pedig meggyőződünk, hogy annak ide vonatkozó része Strauss és Leckyből vett egy-két lap kivételével nem egyéb, mint Hausrath új szövetségi története első kötetének kivonata. Csakhogy Hausrath a zsidóság állapotait nem szépíti, árnyoldalait nem takarja, nem keresi egy politikai eszme fejlődését ott, hol az ettől merőben különböző vallásos fejlődés volt a főtényező, s Krisztus tanainak magyarázatát nagyrészt csak Krisztus egyéniségében találja; művének időközben megjelent második kötetében pedig, a túlnyomólag zsidó viszonyokkal foglalkozó első részt, a görög philosophia fejlődésének tárgyalásával egészíti ki, s világosan kimutatja annak a keresztyénség megállapítása körül viselt döntő szerepét. Míg ellenben Asbóth, Hausrath ezen korra vonatkozó vizsgálódásainak csak a zsidóság viszonyait illető felére támaszkodva, oly következtetéseket von le, minőket se a szerzővel hasonló hurokat pengető Salvador, se a zsidóság multjáért lelkesülő Ewald, se a saját népének világtörténeti fontosságát legjobban kiemelő híres rabbinus, Geiger Ábrahám, nem mertek felállítani.

A mint már mondtuk, Asbóth könyvének tulajdonképi alapeszméjét az egyéni szabadság modern eszméjének a zsidóságtól való leszármaztatása alkotja. „A XIX. század mozgó eszméinek csiráit, különösen a szabadságiakéit — mondja egy helyen a szerző — a zsidóságban kell keresnünk“, mert a sza-

badság előfeltételét, az egyéniségi eszmét, az fejlesztette ki, szemben az antik világnak a „salus reipublicae suprema lex esto“ elvén alakult, s az egyént ép ezért elnyomó államaival. Szerinte az „egyéniségi eszme“ annyira benső sajáttsága a zsidóságnak, hogy fejlődése stádinmait, csak ezen eszme fejlesztése alkotja, s nála a keresztyénség sem egyéb, a zsidóságban élt „egyéniségi eszmének organicus, szükségszerűségű tovább fejlődésénél.“ Ez állítások bebizonyítására Asbóth, irodalmunkban eddig páratlan részletességgel tárgyalja a Krisztus előtti zsidóság viszonyait. Galilaea, Judaea, Samaria fejlődésének különféleségében, a pharisaeusok és sadducaeusok torzsalkodásában, az essaeusok ascetismusában, a zsidó haramiak portyázásaiban, a bukásnak indult főpapi hatalom helyébe lépett rabbinismus tendentiában, s az „egyén tiszteletét“ lehelő erkölcsi törvényekben, ő csak az egyéniségi eszme nyilvánulását látja, s feleli, hogy minde tünemények összekötő kapesát nem egy politikai eszme, hanem a múltban gyökerező vallásos képzetek alkotják. Mert a zsidóság összes fejlődése kizárólag vallásos volt. A nemzet egész története minden szálával Izrael és a Jehova közt létezett szövetségi viszonyhoz volt fűzve. Azonban ezen viszony nem az egyén benső érzelmeinek volt kifolyása, hanem egy *külső*, történeti esetlegességű tényen, Izraelnek, Egyiptomból Jehova által lett megszabadításán alapult. S ez a felfogás volt oka a zsidó vallásos képzetek szűkkörűségének. A megszabadított nép a megszabadító Jehova tulajdonának tekintetett, vallásos törvényei, nem az egyén benső világának felemelését, hanem a nép *külső* életének istennek tetsző rendezését vették kiinduló ponttúl, s a mint a görög-római világban csak mint az állam atomja, úgy itt csak mint a választott nép tagja jött figyelembe az egyes. Igaz, hogy e felfogás szűkkörűségén maga a zsidó szellem igyekezett tágítani. A nagy próféták, Jesaias, Jeremiás, s különösen a „babyloni nagy névtelen“ (Jesaiás prófétiajának 40—66. része) átszellemítették s az ember benső világára visszavezették a Jehova és Izrael közti viszonyt, s prófétiaik a választott nép szűkkörű álláspontjáról az emberiség nagy eszméjének magaslatára emelkednek, úgy hogy innen Krisztus tanaiig már csak egy lépés volt hátra. Csakhogy „a zsidók világtörténeti jelentőségét“ méltányolni akaró Asbóth alig szól a zsidó szellem ez örökdicő lapjairól valamit, s helyette annak „valódi alakulását“ a fogság utáni idők dicstelen vergődésében keresi. Pedig a ki csak futólag tanulmányozta is a zsidó-

ság szellemi fejlődésének nagy tanulságú jelenségeit, ilyet állítani sohasem fog. A fogság utáni félezredévben a zsidó szellem a próféták magasztos álláspontjáról csakhamar visszahanyatlott az eredeti külszerű vallásos felfogás korlátai közé. Az ezen kori zsidóság összes eszmeköre nem az egyéni élet fejlesztésében, hanem minden egyéni különfejlődés minél teljesebb elnyomásában kereste fenmaradásának biztosítékát. A próféták fenkölt szelleme helyébe a rabbinismus szörszálhasogatása lépett, a törvény az egyén külselekvényeit legparányibb részeiben is szabályozó casuistikává súlyedt, s minél betűszerintibb, szolgálabb teljesítése volt az egyetlen törekvés; a törvény ilyen teljesítése pedig nem az egyén erkölcsi világának tisztázása végett, hanem mint a messiás eszméjének megvalósulására szükséges beruházás, követeltetett. Ily viszonyok kizárják minden egyéni fejlődés lehetőségét. A Krisztus előtti zsidóság történetében mi már csak ez irány végső fejleményeit látjuk. A zsidó szellem élethalál-harczát vívja a kornak változásokra intő szellemével, s a törvény mind szűkebb és szűkebb bástyái mögé menekszik, de azért körömszakadtáig küzd, mert biztatólag int felé a próféták által ígért messiás eszméje, s vakbuzgó rajongással várja minden perczen megvalósulását. De a kép, melyet Asbóth könyvében e korról előnkbe tár, nem hü, hiányzik róla a vénség redőinek árnyalata, s helyette az egyéniség eszméjének férfias alapvonása van oda rajzolva, mely viszont nincs meg az eredetiben. Az egyéniség eszméjének öntudatára nem a zsidó világ jutott először, hanem az Asbóth által annyi lenézéssel tárgyalt görög-római világ philosophiája.

Az antik világnézetet, mely az egyén központját csak az államban kereste, már a sophisták megingatták az által, hogy az egyest vették minden dolog mértékének, Socrates pedig fenekestül felforgatta. Az „ismerd meg magadat“ elvének, az egyén belső világának a külsőtől megkülönböztetése, s az egyes súlypontjának e belvilágban keresése lön első következménye. Ép ezért midőn Rómában a republikával a közélet, s a görög szellem feloszlató befolyása alatt a vallásos érzet is hanyatlásnak indult, s a bennök addigi központjait vesztett egyéniség önmagában kezdte keresni fejlődési alapját: a Socrates bölcsészetén sarkaló iskolák lönnek a kor szellemi fejlődésének vezérei, s az egyesnek mint egyénnek függetlenítése és boldogítása, a philosophia kizárólagos problémája. A stoicismus, epicuracismus és skepticismus csak külön módjai e

probléma megoldásának, s mindannyian megegyeznek abban, hogy a megoldás eszközét az egyénben önmagában keresik. Csakhogy az egységes harmoniát, s az ebből folyó megnyugvást, mely ösztönszerű alapja minden emberi gondolkodásnak, egyikök sem tudta elérni. Se a stoicusok által tanított összhangzásban élés a természet szellemével, se az epicuraeusok élvhajhászata, se a külvilág behatásainak vagyis az objectiv tudásnak a scepticusok általi tagadása nem tudta biztosítani az egyén bensőjének nyugalalmát. A bölcs által tanított önuralmat lépten nyomon meghazudtolták és szüntelen megzavarták az élet ezerféle bajai, s végre is az emberi természet gyarlóságának beismerése lón a sikertelen törekvések eredménye. Ez azon pont, melyen Plato dualismusa cselekvőleg nyúlt be a kor szellemi vájudásaiba. Az emberi gyarlóság okának a már Plato által „a lélek börtönének“ nevezett testet vádolták el, a világi roszhoz ez kötüzi, s azok részesévé ez teszi az ember nemesebb eredetű lelkét, s e baj ellen nincs más mentőszer, mint a két ellentétes elemet elválasztó halál. A test a léleknek bilincse, mely azt a világi bajokhoz kötüzi — írja egyik levelében Seneca — s e bilincstől nincs más szabadító, mint az ereket gyorsan felhasító tör, az örvényző tenger felett kimeredő szirt, vagy a szédítő mélységbe lenező hegyorom. E kétségbeesett világfájdalom a problémáját megoldani nem tudott philosophia jajkiáltása. A hanyatló görög philosophia e pontban találkozik a zsidó világnézettel, ő is csak bűnök tengerének és „siralom völgyének“ nézi az életet. De a további fejlődésre ez döntő kihatással volt. A philosophia az által, hogy az egyénnek, a külvilág behatásai legyőzése által elérni szándékolt nyugalalmát csak a halálban vagyis az egyén megsemmisülésében tudta elérni, s hogy az embernek a világi roszban, eredeti gyarlósága általi részességét elismerte, szükségszerűleg vallásos természetű problémák megoldása felé terelte a gondolkodást, s az egyén belnyugalmanak biztosítása helyett, az egyénnek az ezt lehetetlenítő világi rosztól megszabadítása lón az ezutáni speculatiók központja. A vallásos érzékét még egészen vissza nem nyert kor, először ugyan még a tényleges világon belül kereste a szabadítót. A mult nagy férfainak mint hü barát- és tanácsadónak a szívbe befogadásában s példáik követésében hitte a szabadulás útját feltalálni, s a kor vájudásaiban élénk részt vett Plutarch ez áramlat behatása alatt megírja halhatatlan arczképeit, de az ember és a kor törpe volt azok követésére,

s a külvilág ellen küzdeni gyöngé egyénnek nem volt más hátra, mint visszatérni a túlvilág és az istenség eszméihez, melyet büszkén elvetett akkor, midőn még elég erősnek hitte önmagát saját nyugalmanak biztosítására. A stoicuskok felfogásától ez úgy sem esett messze, s csak egy lépés kellett, hogy a természet szelleme helyett, az anyagi világot mozgató szellemmel, s az istennel való egyetértésben, vagyis az ennek való engedelmisségben keresse az egyén a philosophia által megadni nem tudott nyugalmaát. Az egyéniség fogalmából kiindult philosophia ezzel vallásos speculatióvá változott, a philosoph pedig magussá és hierophanttá fajult, kinek tanaiban sötét mysticismus foglalja az isteni kijelentés helyét.

Azonban a megnyugvást kereső szellem még ekkor sem ért céljához. Az innen- és túlvilág, a test és szellem nem folyt össze egy magasabb egységbe, hanem különválva állott egymással szemben, mint egymást merően kizáró két elem, s a nagy űr, melyet Plato dualismusa e két elem közé állított, még mindig nem volt legyőzve. Az emberi szellem pedig ösztönszerűleg egységet és harmóniát keres mindenben, s ezen törekvés ép úgy vezeti vallásos eszméiben mint bölcsészeti rendszereiben. A gondolkodó ész ennél fogva nem maradhatott meg a dualismus öszhangtalan álláspontján, s összekötő kapcsolatot keresett az innen- és túlvilág, az ember és isten között. Már Plató is érezte ennek szükségét s a nemzeti istenekre ruházta e szerepet, de a nemzet s a nemzeti istenek eszméjét a kor már meghaladta, s az űrt Plutarch daemonjaival, a neoplatonismus aeonjaival, Philo pedig az isten és ember között közbenjáró logos eszméjével töltötte be. Ez volt a görög philosophia fejlődésének utolsó stádiuma. De ez utolsó alakulásában is messze kiható befolyással volt az emberiségre. Megalkotta a jövő vallásának eszmekörét és keretét, elismerte, hogy az ember csak az istennel egyetértésben lelheti fel belvilágának öszhangját és nyugalmaát, a nemzeti istenek fogalmát lehetetlenné tette, s a vallást nemzeti institutióból az egyén és isten közti viszonyná emelte. A Pál apostol által hirdetett keresztyénység ez eszmekörön belül foglalt állást; a dualistikus felfogás kibékítője, az isten és ember közötti közbenjáró Krisztus lön, s a keresztfán elfolyt vére, az innen- és túlvilág kiengesztelődésének pecsétje.

Ime az Asbóth által mellözött antik világ szerepe az egyéniségi eszme vallásos érvényesítésében. De ettől az egyéniségi

eszme politikai nyilvánulása lényegesen különbözik. Asbóth a kettő között nem tesz semmi megkülönböztetést, s a keresztyénség megalapításában az egyéniségi eszme nyilvánulását, a keresztyénség hatásában pedig az egyéni szabadság felébresztését keresi. Mi e részbeli állításaival nem vitatkozunk: bár Strauss igen alaposan jegyezte meg, hogy Jézus tanaiban még a fölélv is hiányzik, melyre az egyén politikai jogát alapíthatnók; Mill pedig élesen támadta meg a keresztyén morale részbeli árnyoldalait; sőt a keresztyénség egyik legbuzgóbb védője maga Guizot is kénytelenül vallja be, hogy a keresztyén egyház rossz hatással volt az egyéni szabadság fejlődésére, s ennek első csiráit a germán államok hűbérrendszerében s az egyének durva alakban nyilvánult ellentállási jogában keresi. Asbóth pedig ezek ellenében, csak a keresztyénségnek senki által kétségbe nem vett erkölcsi hatását hozza fel állításai támogatására, s nagykönnyen odaveti azon phrasisszerű következtetést, hogy az egyéniségi eszmét a keresztyénség ébresztette fel, és fejlesztette tovább addig a pontig, melytől kezdve „az egyéni szabadság fejlődése csak az intellectualis fejlődés kérdésévé válik.“ Pedig az egyén csak sokkal ezután jut politikai öntudatra, s csak ezután kezdi meg harcát az állam és egyház mindenhatósága ellen. „Az emberiségnek szolgálatot tenni akart“ szerző mindenestre hálára kötelezett volna bennünket, ha a „szabadság fejlődésének szükségszerűségét“ ezen még folyton tartó küzdelemben mutatja ki, melynek végeredményét Tocqueville s utána Mill, sőt némi tekintetben Eötvös is oly sötét színekkel festette előnkbe. Azonban a szerző mind ezen csak futólagosan halad végig, s egy szóval sem érinti a keresztyénségnek az államra gyakorolt befolyását, sem a középkori állameszme alakulását. De a mű ezen hiányainak fessegetése már nem tartozik szemlénk keretébe. Ép úgy nem szólunk a könyv azon részeiről sem, melyekben Asbóth egészen a theologia terére lépve fejtegeti Krisztusnak a zsidósághoz való viszonyát s tanainak jelentőségét, mert mi nem akarunk itélni oly kérdésben, mely felett az európai tudományosság ma sincsen tisztában.

Mi csak a könyv alapeszméjének téves voltát és hiányait igyekeztünk kimutatni, s ha kelletténél tovább foglalkoztunk a művel, azt csak azért tettük, mert oly kérdések megoldását kísérti meg, melyek ily terjedelemben aligha tárgyaltattak irodalmunkban. Leginkább ebben áll a műnek érdeme.

Alapeszméje elhibázott, következtetései sokkal inkább merészek mint alaposak, tényszerű anyaga pedig egyoldalúlag összeszedett, s a megmagyarázni akart jelenségek teljes átértésére elégtelen. De azért a szerző jó akarata teljes méltánylatunkat érdemli, s ha a lelkesedés, mely művének egyes lapjain lángol, nem pusztá alpáthos, biztosan hiszszük, hogy a szerző behatóbb tanulmányokra buzdulva, majd alaposabb művel is gazdagítja irodalmunkat. De hogy ez megtörténhessék, szükség hogy Asbóth be tudja látni, mikép egy tudományilag számbavehető mű megírásához jóval több tanulmány kell, mint a mennyivel jelen művéhez fogott.

FREISINGER LAJOS.

ÉRTESITŐ.

Die leitenden Ideen und der Fortschritt in Deutschland von 1860 bis 1870, von Hermann Michael Richter. Nördlingen. Druck und Verlag der C. H. Beck'schen Buchhandlung. 1873. Nagy 8-adrét XIV és 318 lap.

Néha-néha jól esik a német viszonyokról oly német könyvet is olvasnunk, melyben a nemzeti mámor és illusio helyét a józanság és való foglalja el. Nem azért mondjuk ezt, mintha nem tudnók, hogy épen a mámor, az illusio, a fictio szokott létoka lenni a fényes állami, társadalmi és művészeti eredményeknek; nem mintha a német nemzet csodálatos sikereit el akar-nók vitatni magasztos rajongásuktól s egészen a véletlennek, a körülmények sajátságos találkozásának tulajdonítani, hisz ép nekünk magyaroknak van legtöbb köszönni valónk, melylyel ez idealismusnak tartozunk; mi tudjuk, hogy az a rajongás, melylyel nemzetiségünk eszközeiért lelkesültünk, meggátolt minden törekvést, mely állami és nemzeti létünket egy idegen állam és nemzet léteben akarta felolvasztani; mi tudjuk, hogy irodalmunk minden ága, a költészet egyes nemei, az eposz, a lyra és a dráma, sőt tudományos mozgalmaink is e csodálatos enthusiasmusnak köszönhetik születésüket: hanem rendkívül meguntuk a sok öndicsőítést, a nemzeti önimádást,

a kimaradhatatlan gögös dicsekvést, melyet a német irodalmi termékek, tudományos művek s a ponyva áruí, majd minden sorukban pengettek. Végre náluk is jelennek meg munkák, melyek az igazságot ép úgy kiszolgáltatják a francziának és angolnak, olasznak és amerikainak, mint az igazi történetírás követeli. Hiába, a mámor ama dicső korszakát, milyent a hatvanas évek elején még átéltünk, szeretjük egy ideig látni; de végre is igazságérzetünk felszólal ellene. A német rajongás félszedségei csak oly izetlenek, mint a mi kék gatyás és pengő sarkantyus viseletünk volt s ha ezek letűntek, le kelle tűnni a nemzetiségi eszme német túlságainak is, s visszatérnünk a jogosult eszmék azon harmoniájához, mely egyedül képesít az igazság komoly vizsgálatára.

A mult évtizedek vezéreszméi hazánkban a nemzetiség és az egység voltak, melyekhez újabb időben az államiságé csatlakozik. A nemzetiség eszméje szerezte vissza nyelvünk jogait, terjesztette műveltségünket, az egységé adta vissza Erdélyt, hozta létre az 1867-dik évi kiegyezést s az államiságé alkot egy erőteljes és egységes kormányzást. De ugyanezen eszmék számos hibát, az igazság apró elferdítéseit, a való meghamisítását is szülték. A ki panorámában nézi a tengert és tekinti a művelt világ nagy városait, a tündéri fény miatt nem látja a valót. Ugyanazon nemzetiségi eszme vezetett bennünket számos politikai tévutra, hamisította meg történetírásunkat, csusztatott be művészetünkbe izléstelen dolgokat, tanított szük s egyoldalú nyelvészkedésre, adott nekünk „egyezményes“ bölcsészetet; ugyanazon egység eszméje okozta politikai botlásaink némelyikét s az államiságé fogja gyöngíteni a vármegyéket, kellő korlátok közé szorítani a felekezetek autonómiáját, akadályozni a katolikusok testületté alakulását s aláásni a mostani parlamenti pártok talaját.

E processust találjuk többé-kevésbé a német földön is. Az ő Kazinczy-ünnepök Schiller születésének százéves fordulója volt, melyet mindenütt megültek, a hol csak német szó cseng; mint nálunk gazdasági és más egyletek, casinók támadtak, úgy náluk torna- és daláregyletek, a mi társulataink politikai szerepét az ő tudós társulataik is fölvevették. De minek folytatnunk ez összehasonlítást? Lássuk inkább ez eszmék befolyását szellemi életök egy-két fensőbb jelenségeiben, a történetírás és költészet terén.

Már a harminczas években elkezdte Rotteck, utóbb Schlosser a pragmaticus történetírást művelni és a bölcsészetet kiszorítani. A nemzeti szempont mind uralkodóbbá vált, mig nem lassanként az egész német történetírás az egység eszméjéből indult ki s tudományos fensőségéből lerántva tisztán pártzélóknak áldozott. Sybel csábitólag rajzolta, mily káros volt a német császárok politikája, kik a birodalmat szétforgácsolták, míg a poroszok lassankint hódítva és nagy politikát nem üzve egységes országot hoztak létre. Ha csak a katholizáló Hurter, Klopp Onno irtak volna így, hagyján; de még a külföld és az ő világ történetírása is ily szempontból indult ki. Gregorovius és Mommsen kitünő művei e szellemből nagyon sokat szíttak be; így írta meg Reuchlin Italia történelmét s ez egyoldalúság oly általános lett, hogy alig vették észre a modern történetírás legünnepelebb jelenségét, Buckle korszakalkotó munkáját. Nem akarunk dicsbeszédet tartani e munka felett, melynek bár sok igazat adunk, de sehogysem fogadhatjuk el túlságait, melyek az emberi szabadságot zérusra szállítják le; az azonban mégis megrovásra méltó, hogy a németek a könyv új eszméit ignorálva, mindig csak a francia forradalom történetíróit és Macaulayt, majd Schlossert és Ranket tarták szem előtt. Csak a nemzetgazda Roscher és a vegyész Liebig választák vezérökül a nagy nevű angolt s írták műveiket az ő szellemében.

A nemzetiségi eszme befolyásának következménye „a történeti tudományok bizottsága“ Münchenben. II. Miksa bajor király talán minden fejedelem között legjobban érezte a német nemzeti élet ziláltságát s azért örömmel karolta fel egyik német történetíró ama gondolatát, hogy a tudományok németföldi történetének megírása és kiadására a müncheni akadémia egyes tagjaiból történelmi bizottság alakuljon. A fejedelem nagylelkűsége bőkezűen fedezte a költségeket, a legtöbb tudomány németországi története megíratott, mi az öndicsőítésre a nélkül is hajlandó szomszédinkat még mélyebb álmomba ringatta.

Nem csoda, ha ezután attól sem ijedt vissza a történetírás, hogy a despotismusnak szolgáljon. Itt, igaz, a francia példa ment elől. III. Napoleon nagyon helyesen fogta fel, hogy népszerűségének biztosítására az anyagi eszközökön kívül a szellemieket, főleg a történetírást kell meghódítania. Maga fogott a nagy Caesar történetének megírásához, s barátjai,

tisztelői azt mondják e munkájáról, hogy csupán uralkodói állása szolgált akadályul, hogy még tartósabb hatást ne száljon. Főleg ekkor jöttek divatba a történelmi rehabilitatók, a historiai *Rettung*-ok, Tiberius és Nero visszahelyeztetései; a történelmi monographiák írói mint Carlyle s mások *heroworshipper*-ek lettek, kik ellen a szép lelkű Montalembert oly erőlyesen szólalt fel Anglia jövőjéről irt czélzatos munkájában. A németek főleg a harmincz éves háboru és a jelen század történeti alakjainak rajzára veték magukat. Majd egész Európában megindult a memoire-ok és levelezések kiadása, melyek közül eszmegazdagságban, fontosságban és a nyelv mesteri kezelésében I. Napoleoné tünt ki s csak Guizot memoirejai versenyeztek vele.

A német történetírás öndicsőítése magával hozta a külföldiek, kivált a francziák örökös gúnyolását. A német lapok párisi levelezői nem is tudtak másról írni, mint a francia szellem törpüléséről, az ifjuság nyegleségéről és tudatlanságáról, a köznépnél uralkodó „Zwei Kinder-System“-ról. S ha e sülyedés okát keresték, hol találhatták másutt, mint épen a francia forradalomban, az újabb kor e bámulatos vivmájában, melyet soha sem mulasztottak el róni, szidni és lealacsonyítani. Ily időben jól esik egy komoly gondolkozóval, Straussszal, találkoznunk, ki Voltaire fölött tartott felolvasásaiban igazat adott a francia szellem sikereinek. Csakhogy persze a mű hatása csekély vagy semmi sem volt, mert az általános bizalmatlanság, a német nemzet örökös ellensége iránti gyűlölet sokkal mélyebben gyökerezett, minthogy azt egy-két német és franczia munka kiirhatta volna. Annyit azonban meg kell engednünk, hogy a sok elfogult történeti mű daczára maga a történet eszméje mélyebbre hatott, mint az előbbi időkbén, mit részint a philosophiai, részint a műveltségtörténet felszínre jutása mindjárt elárul. A diplomacia okmányai és a csaták rajzai megszűntek a történelem kizáró részei lenni, mélyebbre kezdtek tekinteni és oly tényezőket is felkarolni, melyek eddig figyelmen kívül hagyattak. A történelem ugyanis nem önző lények czéltalan játéka, hanem természetes fejlődés, némelyek szerint csak oly termék, mint a fa és virág. Hartmann Ede, a *Philosophie des Unbewussten* híres írója mondja: „A természet és a történelem, vagyis a szervek támadása és az emberi nem fejlődése két párhuzamos problema“; Freytag Gusztáv pedig a *Bilder aus der deutschen Vergangenheit* műve előszavában

irja: „A néperő nagy alkotásai, a religio, az erkölcsök, a jog, az államképződés oly fensőbb élet organicus szüleményei, mely mindenkor csak az egyén által jön napvilágra és az egyének szellemi társadalmát mindenkor egy hatatalmas egészszé foglalja össze Azért, a nélkül hogy valami mysticust értenénk alatta, lehet a nép lelkéről beszélnünk“ Később „az öserő homályos kényszeréről“ szól, majd meg azt mondja, hogy a néperő szellemi alkotásai „néha feltűnően hasonlítanak a csendben működő természet alakulási processusához, mely a magból szarat, leveleket és virágot hajt.“ Ebből magyarázhatni meg a statistika talányos fölfedezéseit, melyek pontosan közlik, hogy eme vagy ama korban a lakosok hány százaléka nő-sül és hal meg; mely hónapban hányan hálnak el, hány gyermeket hagynak maguk után, kik életpályájokat ugyanazon föltételek alatt végzik be, melyek alatt szüloik tevék. A történelem egyes ágainak e természetrajzi fejlődését már régibb idő óta ismerték, mégis az egyéni önkény teremtésének tartották a történelmet. E szempontból irták, hogy ezek ezek forradalmat csináltak, az államot e vagy az a nagy ember alkotta, ki a néptömeget mint valami tésztát kénye-kedve szerint gyurta össze; az emberiség egész fejlődése néhány emberfő mulatsága, vagy tréfájának vagy legalább önző törekvéseik eredményének látszott. De minél mélyebben hatottak a történelem szellemébe, annál világosabban kitűnt az események szigorú következetessége.

Annyi bizonyos, hogy a történelem e felfogása tudományosabb, mint a régi; de ismét nagyon messze jutnánk, ha az emberi szabadság teljes kizárásával írnök történeteinket, mint például Taine tevé „angol irodalom-történelmében“, vagy a Buckle-iskola számos tagja teszi napjainkban, kik az egyéni szabadságot a népmesék birodalmába, Kukoricza Jancsi Tündérországa utasítják. A józan történetíró épen az által éri el a történetíró nevét, ha művében az eseményeket a természet, vagyis a rend és az egyéni akarat, vagyis a szabadság szüleményeiként tünteti föl; ha a történelmet mint pusztán az egyéni akarat, vagy csupán a természet merev törvényeinek eredményét állítja elének, hibát követ el. Egyébiránt egyidőre jogosultnak látszik a történelem jelen materialistikus iránya, mert kijózanít a történetírás idealistikus ábrándjaiból s megtanít bennünket az emberi mindenhatóságba vetett hit alábbzállítására. Csak azután ne ölje ki a jogos reformtörekvést és

ne tekintse az uralkodó hatalmat megdönthetetlennek, ne osszassa el boldogító hitünket az emberi nem szabad fejlődésében, s épen a túlzás által ne essék a nagy szellemek zsarnoki akaratának imádásába, és így ne legyen az anarchia vagy a tyranismus önkénytelen védője.

A nemzetiség és szabadság eszméjének uralma a történetírás után a phantasia világára is kiterjesztetett. Nem csoda, hisz a képzelet földjén mindjárt otthonos lehetett. A költészet azonnal meg is hódolt neki, pedig a németeknél a szép örök példányait, Goethe, Schiller és Herder műveit kelle egyidőre félretenni. Ezek az ó kor költészetének és philosophiájának forrásából merítve, az angolok és a latin fajok példáján tanulva, a német nép szellemét úgy egyesíték a többi nemzetekével, hogy műveik az új világ szellemét fejezik ki. Nemzeti költők voltak ők is, mert hisz nemzeti egyéniségök ezer meg ezer utat talált arra, hogy ki legyen fejezve költészetökben. Azért németek maradtak a szó magasztosabb értelmében, ha nem is érzett rajtok a tyroli alpesek vagy az Érczhegység provincialismusa és nem hordák örökké ajkaikon a haza szent nevét. Hanem bölcsen párosíták a nemzetit az egyetemessel s bölcsészetök főjellemévé az universalismust tevék. Heine és Börne voltak ez iskola utolsó képviselői, kiket a romantikusok már izetleneknek és hazafiatlanoknak vélték, mert az általános emberi költészet helyébe a kizáróan nemzeti lépett; a nemzet szellemi láthatára összébb szorult; a közfigyelem a középkori német irodalom tanulását karolta fel, a Grimm testvérek nyelv és népeleti kutatásai érdekelték a közönséget, Riehl műveltség-történeti novellákban dolgozta fel a mult századokat, a müncheni történelmi bizottság Wolfram von Eschenbachnak emléket állított, a régi műnsterék, várak és kastélyok kijavítottak stb.

A nemzeti mult iránti lelkesülés ad létet az epicus irodalomnak, azért nem csoda, ha a német középkor iránti buzgalom közepett a lyra, mely különben csupa hazafias érzelmet énekelt, bizonyos epicus vonást öltött fel. E vonás látható a nemzet összes életén, ez szakította le a philosophia és tiszta költészet legszebb hajtásait, ez viszi a legjobb erőket a történetírás, a politika, a gyakorlati élet s a természettudományi empiria terére. Ugyanazon eszme volt ez, mely a népet államiságának megalkotására buzdította. Olvassuk a német lyricusok jelesbjeit, Geibelt, Lingget, Fischert, Hamerlinget, kik a hat-

vanás évek elején még adtak egyes, valóban költői műveket, de később teljesen kizárván az universalismust, termékeikben hiányzott a költészet igaz szelleme. Azért a minduntalan halott panasz a költészet hanyatlásáról sok igazat mondott, s a kevésbbé szigorú Gottschall Rudolf aligha tévedett, mikor így nyilatkozott: A mostani szabálytalanságot, mely az epos és dráma terén grassál, irodalmunk hanyatlási és visszaesési jelének vehetjük.

A dráma ugyan sokszor fordult a classikus történelem alakjaihoz, így például Agis királyt, a Fabiusokat, Eudoxia császárnét hozta a színpadra, de mint a kritika találóan megjegyzi, a rómaiak és görögök németre fordítottak. Egyébiránt hazai tárgy sem hiányzott. *Oraniai Vilmos* Putlitztól, *Bajor Lajos* Heyse Páltól, *Der Zunftmeister von Nürnberg* Redwitztól stb., mind a nemzeti szellem ápolására törekedtek. *Lingg Catilinája*, *Lindner Brutus és Collatinusa* s a később megjelent sikerültebb drámákon is érzik a politikai tendentia. A francia általánosan emberi drámák egészen kiszorítottak, csak a vígjáték maradt azon tér, hol a német nemzet örökös ellensége a germán földön is uralkodott.

Nem lévén szándékunk német irodalomtörténetet írni, hanem csak a germán szellem termékeinek irányát jelezni, térjünk át a modern eposz legkedveltebb jelenségére, a regényre. Ha valahol uralkodott a tendentia és kiszorult a költészet, az itt volt. *Don Quixot*, *Gil Blas*, az *Uj Heloise*, *Wakefieldi lelkész*, *Wilhelm Meister* gyönyörű és nagy jelentőségű munkák e korban nem igen tetszettek, mert nincs bennök nemzeti élet, politikai érdek. Az új regények felkarolták ugyan az egész világot, a tudományos, az erkölcsi, a politikai stb. világot, de csak azért, hogy a germán szellemet öntsék bele. Ez alapeszme mögött még egy másik is rejlett, a tekintély és szabadság harcza, mi a regényt főleg a társadalmi és történeti térre sodorta. Hans Ibelesnek a menekültek életéből vett rajzaitól fogva Hahn-Hahn Ida grófné katolikus és Auerbach *Auf der Höhe* udvari rajzáig mind a szabadság és tekintély küzdelmét nyújtják a nemzeti élet száz meg száz ágában, míg Mühlbach Luiza és Rau Heribert és mások a kevésbbé művelteket vették pártfogásuk alá, hogy a germán szellemre tanítsák, ébreszszék őket. Ha mégis a sikerültebb műveket nézzük, csakhamar észreveszszük, hogy a szabadság konkrét életét nem tudták kellő fényben s gyakorlati példában nyújtani. Szabadság-szerető

rajzaik platói képek, míg a tekintély harczosai könnyebben mozognak az általok védett téren. Világosan mutatják ezt a *Zauberer von Rom* képei. Gutzkow e regényében a kath. egyház és a német állam küzdenek egymással, e küzdelemből gyarapszik azután a szabadság, a nélkül, hogy vagy Róma, vagy a német állam képviselné azt. Kedvencz themájok, hogy „előbb-utóbb üt az óra, melyben eldől, vajon a szlávoké, a celtorománoké, vagy a germánoké lesz-e a világ.” Ezzel különben is negyvenes években is szívesen foglalkoztak s mint Baur, azt jövendőlék, hogy idáig a románoké volt az uralom, ezután a germánoké s csak azután lesz a szlávoké. De higgadtabb gondolkodók a multa építve, kétségbe vonják e jóslat helyességét. „Vagy semmit sem jelentene az, hogy a világbíró rómaiak, ha egy időre győztek is a Rajnánál, vagy a Dunánál, a haza zordabb éjszakai részén soha sem tudtak tartós uralomra szert tenni? És az sem jelentene semmit, hogy a germánok, miután a római birodalmat megsemmisítették, egész Európát keresztül-kasul járták, egyidőre Észak-Afrikát is meghódították, világrészünk minden melegebb tájáról eltűntek, sőt Afrikában alig egy századig tarthatták magukat? És az is kétségbevonhatatlan, hogy Franciaország és Anglia csak a két faj teljes összeolvadása után nyerte el világhódító jelentőségét.”

Igaz, jelennek meg egyes kitűnő regények, sőt maga az idő is különösen kedvezett a regénynek, úgy hogy, mint nálunk is szokás, egy regénylapot is alapítottak; ezek azonban legnagyobb részt vizenyősek és a philister egyoldalúság termékei. A szépirodalmi lapokban csak olyan elbeszélés jelenhetett meg, a mi ugyanazon chablon szerint készült, a mi a napi kérdések bélyegét hordozta magán. Ekként a regény mindinkább elidegenedett kitűnő és igazán polgárosító céljától, hogy az összes nemzeti, sőt az emberi élet képét nyujtsa. Természetesen itt is ugyanaz történt, a mi a költői termelés más terén. Mindenkit a német nemzeti fejlődés eszméje ragadott magával, melynek legfőbb célja nem a tiszta szép, hanem a német állam megalapítása volt. Ezért lett a lantos költőből epicus, a dramaticusból hírlapíró s a regényíróból történész; ez uton csábított Freytag Gusztáv a történetírás terére, hol *Bilder aus der deutschen Vergangenheit* műve által megérdemlett dicsőséget aratott.

A történet és politika birodalmán kívül még egy másik nagy kérdést is felkarolt a regény. Időnk csodálatos kérdése, melynek megoldása minden gondolkodó főt igénybe vesz. A vallásos írók csak úgy foglalkoznak vele, mint a politikusok, a diplomata csak úgy mint a philosophia és nemzetgazdaság. E kérdés a socialis kérdés. A tőke és munka közötti aránynak leomlása, iszonyú kincsek összehalmozása egy részről, napról-napra élés millió és millió embernél más részről, rendkívüli küzdelmet, a tőke és az ember küzdelmét okozták, melyet a francia-porosz háború iszonyú hadi zsákmánya a német földön csak nagyobbított. A porosz kormány leginkább a szegény földművest vette pártfogása alá, hogy vagyoni állapotjának a háború által megzavart egyensúlyát helyre állítsa; a szegény munkások száz meg százezrei pénz nélkül maradtak. Egyébiránt a zsákmány erkölcsi és nemzetgazdasági okokból is veszélyes lett, mint ezt Roscher a föld legnagyobb népének történelméből oly helyesen kimutatta. Mert e zsákmány bevitelének pillanatnyi és szükséges következménye: a csereeszköz, a pénz becsének sülyedése vagyis az élelmi szerek árának emelkedése s ennek következtében a vagyontalan polgár és a napi dijra szorult munkás insége. E drágaság persze nem nyom annyira, míg az üzlet élénksége pénzt hoz a szegény ember kezébe; de a legkisebb fenakadás ezer bajt szül, s e fenakadás annál hamarabb bekövetkezik, minél ingadozóbb lett a nemzeti közvagyon egyensúlya a tömérdek kincs behozatala által, s minél jobban összehalmozó a pénzt a bank és börzeszedelgés néhány vakmerő ember kezébe. Ennek azután elmaradhatatlan következménye az osztályok küzdelme. S valóban alig múlik el egy hónap vagy egy hét, mely e harc jeléül egy nagyobb könyvet vagy kisebb röpiratot ne hozna a socialis kérdésről. Úton-útfélen vitatják társadalmi életünk e kényes pontját s ily izgatottságban némán maradhatott-e a regény? Nem. A legkitünőbb erők próbálkoztak a socialis regényirodalom terén, a fényes tehetségű Spielhagentől kezdve a falusi történetek kedvelt írójáig, Auerbach Bertholdig, a legvadabb internationalistától a legszélsőbb ultramontánig; de bármily művészileg alkották is műveiket, kinos benyomással olvassuk azokat, s különösen Auerbach regényénél sajnáljuk, hogy a falusi élet költészetének ideális magaslatáról a modern társadalom érdekharcának festésére szállott le, mit csak oly realismussal tehetett, mely szükségképen a rúba megy át.

Mily egészen mások az amerikaiak, az angolok társadalmi regényei. Az angol-amerikai *Queechy*, *A széles, széles világ*, *A lámpatisztító* stb. szintén socialis regények, a társadalmi élet cselszövényeit, piszkait és duló szenvedélyeit festik; de az általok rajzolt küzdelem végre is kiemeli az embert nyomorúságából, és az istenhez, az emberiséghez vezet vissza. Ez a természettel való küzdelem. Például a *Mabel Vaughan* irónője ugyanazon örült nyargalást festi elénk a kincsek után, melynek tanúi vagyunk Európában, az ember nemesebb sajátosságai szintén kivesznek regénye alakjaiból, kiket azután a vadonba vezet. Ott nem játszanak többé a börtönben, nem óhajtanak gazdagok lenni, nem kívánnak fényleni, irigységet kelteni s másokat csalni; hanem egész erővel azon vannak, hogy a makacs természetet kitartó munka által fékezze s jövedelmezővé tegyék. E harcban mindegyik megjavul, a leány, az unoka, a részeges fiú becsületes ember lesz; csak az apa nem hajlik, benne már rögzöttebb a bűn, mint hogy kiirtható volna. Neki csak kincs és vagyon kell munka nélkül, s valóban a nagy vasut, melyre oly igen számított, kiépül s érték nélküli pusztái egyszerre jövedelmezőkké válnak; ő azonban már nem élvezheti, időközben elhal s utódjai kapják, kik nem óhajtják, mert míg a vagyon eltörpítette és szerencsétlenekké s megvetésre méltókká tette őket, most a szegénységben újra boldogok lettek. A német regények között csak Freytag Gusztav *Soll und Habenje*, melyet magyar fordításban is olvashatunk, közelíti meg e rajzot és leginkább erkölcsi jelentőségének köszöni fényes sikerét.

B. Zs.

A kereskedelem története. A pesti kereskedelmi akadémia megbízásából írta dr. Matlekovics Sándor, egyetemi magántanár és a kereskedelmi ministeriumban titkár. 1873. Pesti könyvnyomda-részvény-társulat. 8-adrét, 416 lap.

E munka érezhető hézagot pótol nemcsak tankönyveink közt, hanem általános irodalmunkban is. Más országokban a nemzetgazdasági művelődést már-már az általános műveltség nélkülözhetlen feltételévé teszik, — s ennél fogva a nevelés

minden stádiumában gondoskodnak arról, hogy már a növekvő nemzedék lehető szabatos felfogással bírjon a társadalom alkotó elemeiről s főbb mozzanatairól: nálunk pedig mondhatni, semmi sem történik ez irányban. A nevelés minden stádiumán, mintegy rendszeresen kihagyjuk a nemzetgazdaságot, a minek ferde következménye az, hogy erről csaknem minden ember külön, sok esetben helytelen fogalmat alkot.

Hova tovább emelkedik a nemzetgazdaság általános becse, és szélesül az a kör, a melyre kihat: annál inkább érezhető e hiány. Irodalmunk itt is hű tükre állapotainknak. Nemzetgazdasági vezérkönyveink kizárólag az egyetemi, vagy legalább is jogakadémiai ifjuság számára vannak írva, Mudrony Soma kis művén kívül, melyet az ipariskolák számára csak a legutóbbi években irt az iparegyesület egyenes megbizásából, ép úgy, mint a hogy Matlekovics e munkája sem igen látott volna napvilágot a kereskedelmi akadémia megbizása nélkül.

És ha testületeink ily irányban is igyekeznek munkásságot fejteni ki, nagyon helyesen van. A jövő nemzedék szakszerűbb készültiségének biztosítéka ez. Az előttünk fekvő könyv is annál általánosabb szükségét pótol, mert nemcsak hogy eddig ilyenmü magyar munka nem létezett, hanem a külföld ilyes termékei is alig lettek volna használhatók, mert ezek többnyire oly terjedelmesek, hogy átültetésök nem felelt volna meg a feladatnak, még akkor sem, ha szerző a magyar kereskedelem történetére nem akart volna nagyobb súlyt fektetni, — a mi felette elismerésre méltó dolog. Büsch, Anderson, Scheerer, Beer, Boccardo, Engelman általános kereskedelmi történeteín kívül Franciaországra vonatkozólag Levasseur és Vogel, Nagybritanniára nézve pedig a nagybecsü hivatalos kiadványokon kívül Leone Levinek klasszikus műve: *Az angol kereskedés története* (History of the British Commerce) a források, melyeket Matlekovics felhasznált; Magyarországra nézve Horváth Mihály adatdús művén kívül Kautz pályakoszorús munkáját; végül egész sorát azon kisebb terjedelmü és becsü tanulmányoknak, a melyek e tárgyról már megjelentek.

„A munka átvállalásánál — mondja az előszóban, — kettős czélt tűztem magamnak. Egyrészt a kereskedelem általános fejlődését, a kereskedelemnek az egyes korszakokban és nemzeteknél mutatkozott állapotát, hanyatlását vagy emelkedését, az erre ható politikai, társadalmi és közgazdasági viszonyokat, a kereskedésnek és a köz-

gazdaságnak kölcsönös egybefüggését kívántam előadni, hogy így a kereskedelmi fejlődés képe, a kereskedelem jelenlegi állapota, valamint a kereskedelmi politika hullámzásai világosan s kellően okadatulva tűnjenek fel. De másrészt lehetőleg tömötten s oly terjedelemben ohajtottam a roppant tárgyanyagot összeállítani, hogy a munka olvasása nem szakegyénre nézve is fárasztó ne legyen, és felsőbb tanintézet, vagy a középiskolák, jelesül a kereskedelmi és ipariskolák felső osztályában a kereskedelmi történet tanításánál vezérfonalul is szolgálhasson.

„Ezen kettős cél tette egyszersmind szükségessé, hogy a mű beosztásánál a fontosabb s főkép a kereskedelem jelenlegi helyzetének felderítésére vonatkozó viszonyokat bővebben merítsem ki, holott a kevésbé fontosokat, s főkép azokat, melyek az egyetemes világtörténetben ugyis fölsoroltnak, csak vázlatilag érintsem. Míg tehát a legújabb kort a francia forradalomtól kezdve rendkívüli érdekességénél fogva lehetőleg bőven tárgyaltam, a kereskedelmi intézeteket (bankokat, közlekedési vállalatokat stb.) s a kereskedelemre nagy hatással volt eseményeket (a keresztes háborúkat, felfedezéseket, feltalálásokat, hanzákat stb.) az új korban, sőt a középkorban is tüzetesen feltűnttettem: az ó kort s népeit, valamint a középi és új kor több eseményeit csak röviden és oly módon sorolom fel, hogy legalább a kép kiegészítésére és a rendszer teljességére meglegyenek.“

Ime, ezek a vezérelvek, a melyeket tényleg is követ a mű.

Lehetetlen nem sajnálni, hogy az ó kor oly aránylagosan kis terjedelemben (mindössze 24 lapra) szorúlt, de az indok eléggé kimentí. Szerző, ki a francia forradalmat elég fontosságúnak tartja egy legújabb kor megkülönböztetésére: e legújabb kor kereskedelmi történetét tárgyalja műve $\frac{2}{3}$ -adában, országok szerint, mindenütt előlegesen tárgyalván „általános jelleg“ alatt az általános vezérelveket, a melyek az illető korban felszínen voltak.

Több szó férne azon másik elvhez, mely szerint Matkovics a kereskedelmet a közgazdasághoz való viszonyának minden stádiumában fel akarja tüntetni, s így kénytelen kiterjeszkedni a közgazdasági élet minden mozzanatára, a mennyiben ez csakugyan minden stádiumán felette nagy hatást gyakorol a kereskedelemre. Úgy hiszem, a tételt nem kell sokáig bizonyítani. Napjainkban a termelés aránytalanul nagyobb mérvének, — s a munkafelosztás emelkedésével ezen arány még jobban elötérbe fog lépni, — szülő oka a csere: a keres-

kedés. S így a javak termelése, elosztása minden mellékkörülményeivel, oly tágas mezőt állít mindazon író rendelkezésére, ki a kereskedelem történetét a nemzetgazdasági eszmékkel kapcsolatban akarja tárgyalni, hogy a biztos tájékozás felette kényes természetű, mondhatni lehetetlen.

Viszont más oldalról készségesen elismerjük mi is, hogy a nemzetgazdasági élet oly szerves egésznek képez, a melynek még legalsóbb rendű momentumai sem tárgyalhatók teljesen kiszakítva; annál kevésbé pedig a kereskedelem, mely a magasabb momentumok közé soroztatik. Sőt azok szerint, kik a közgazdaságot általában csak a forgalom elméletének (Theory of the exchange) nevezik, fő és uralkodó eszme is. E visszahatásnak természetesen megvannak határai, hanem épen az a baj, hogy e határokat kiszabni felette nehéz. Matlekovics bizonyára elmondhatott volna akár még hatszor annyit is a bankokról, vagy a munkás-kérdésről, a vasutakról, vagy az állami pénzügyről, a nélkül, hogy tárgyától messzebb távozott volna el, mint a hogy tényleg tette. S ép ezért vagy minden momentumra egyenlő súlyt kell rendszeresen fektetni, vagy minden momentumot elhagyva, csupán a kereskedelmi tényeket magokra sorolni fel.

Elismerjük mindkét eljárás hátrányait, hogy egyik esetben túlságos terjedelmet nyerne a mellékes anyagok által a kereskedelem története; második esetben pedig nem volna több bece, mint az egyszerű regisztrálásé. S ép ezért a közép-mód már elvileg is legjobbnak bizonyúl: azon specificus célhoz képest, mi a munka írásánál vezérelvül szolgál, specificus álláspontra helyezkedni.

Ha szerző tanulók használatára írta művét, legalább is nagy könnyebbités van mellette abban, hogy a szerves összefüggést akarta felmutatni a kereskedelem történetében, a melynél fogva minden egyes adat az élet egyik oldalaként, s nem magánálló darabként jelentkezik. Ez annál inkább jogosult, mert mint fentebb említettük, nálunk, — s fájdalom nemcsak tanulóknál, — felette közös hiba a nemzetgazdasági jelenségeket nem e szerves összefüggés tükrén át vizsgálni.

Minden szerves élet megfigyelésénél ott van azonban a baj, a mit Matlekovics sem kerülhetett ki. Ez az, hogy az egyes tünetmények annyira szövevényes természetűek, mikép felette nehéz, sőt meg sem lehet állapítani, melyik ok minő mérvben van behatással az okozatra. Legtöbb esetben az író

egyik vagy másik irányban való elfogultsága szeli ketté Nagy Sándor-módra a gordiusi csomót; más esetben látszat után indulunk; némely esetben felette fontos okok teljesen kimaradnak, s majd mindig hiányos s tisztán subjectiv okok alapján esetleges az okadás.

Az elfogultság alatt tisztán tudományos elfogultságot értek, mely oly önkénytelen, hogy a legkitünőbb elméknek sem adatott azzal szemben teljes tárgyilagosságra emelkedni. Mondani sem kell, hogy midőn Matlekovics a kereskedelmet, nem mint egyes tüneményt, hanem mint egy organikus egész egyoldalú nyilvánulását, viszonyban igyekszik folyvást feltüntetni magával az egészszel: először fölötte helyesen cselekedett azon czélra nézve, mit maga elé tűzött, de másodsor, már csupán e miatt sem kerülhetette el azon hibákat, a melyektől majdnem lehetetlen szabadúlni.

Természetesen felette nehéz ez állítást, — bármily engedékenyen állítottatott fel, — bebizonyítani. Egyes specialis eseteket felesleges is felhozni. A miket szerző mond a francia forradalom által elismert elveknek hatásáról a közgazdaságra; a közgazdaság tudományáról; a gépek és közlekedési eszközök által előidézett változásáról; a társadalmi kérdésről: mind oly dolgok, a melyek legalább is megengedik minden egyes árnyalatnál azt, hogy majd felette soknak, majd felette kevésnek mondhatók.

Ezt Matlekovics maga sem fogja eltagadhatni, mint mi sem akarnók elvitatni azt, hogy egyes kérdéseknél ő mondja majd soknak, majd kevésnek azt, a mit mi óhajtanánk felvéve látni munkájában.

Ismételjük: ez oly kiváncsolom, a mit „damus, petimusque vicissim“; a mi függ specificæ magától a legközelebbi czéltól, a melynek czéljából a mű iratott. Csupán érinteni akartuk a nehézségeket, a melyek a kérdés természetéből magából folynak, s a melyekben Matlekovics munkája is szenved. Az egyes részletekre nézve több megjegyzést tehetnénk, de a melyek nagyobbára meglelik magyarázatukat abban, a mit fentebb állítánk. Csak egy pár példát.

Ugy látszik Matlekovics nem tulajdonít a Cobden és Peel-féle szabad kereskedelmi mozgalmaknak oly jelentőséget, mint a minőt az megérdemel épen egy kereskedelmi történetben. Mi nem tehetünk róla, de az *Anti-Corn-Law-League* működését sokkal fontosabbnak tartjuk egy *ilyen* műben, mint

a francia forradalom phrásisait. Mi nem tehetünk róla továbbá, ha a vasúti vállalatok megjelenésének és a tarifa kérdésnek egyáltalában nagyobb jelentőséget szeretnénk tulajdonítani, mint itt van, s mint a minő Dudley Baxter kitűnő műve óta általánosan tulajdonítatik nekik stb. Ha Matlekovics ellenkezőt vél: ez csak egy bizonyítékkal több arra, hogy fenntebbi állításainkban igazunk volt.

Talán egyes adatokra is lehetnének megjegyzéseink, mint szintén arra is, hogy az egyes kérdésekről (szabad kereskedés, munkásügy stb.) sokkal inkább kifejtí Matlekovics nézeteit, mint egy tankönyvben szükséges volna; azonban mind ezek mellett készségesen elismerjük, hogy Matlekovicsnak e műve irodalmunkban nemcsak egyetlen a maga nemében, hanem magában is becses. A magyar viszonyok beleillesztése az eszmék áramlatába pedig éppen sikerült rész.

A stíl erőtlensége kétségkívül itt is hátrányos az általános becsre nézve: hanem ezt ellensúlyozza az a tapintatos beosztás s azon objectiv egymás mellé sorolás, a mi Matlekovics műveinek egyik legelőnyösebb oldalát képezi. Az egyes hiányok pedig, — ha még oly számosak lennének is, — nem képesek az általános kedvező benyomást elnyomni, melylyel e valóban hézagot pótló művet letettük kezünkől.

Gy. E.

*Frischauf J. Absolute Raumlehre nach Joh. Bólyai bearbeitet.
Leipzig, 1873.*

E munka, mely kizárólag egy magyar tudós kutatásainak fejtegetésével foglalkozik, és daczára annak, hogy teljesen kielégítőnek éppen nem nevezhető, egy év alatt annyira elterjedt, hogy második kiadása van kilátásban, mindenesetre örvendetes jelenség reánk nézve. Szolgáljon ez egyszersmind alkalmúl, a Bólyaiak működéséről néhány szóval megemlékezni, mely tisztán mennyiségtani lévén, nagy jelentőségének daczára, a szigorúan tudományos körön túl nem igen lett ismeretes. A két Bólyai (atya és fiú) tudományos működése nem birta magára vonni a közfigyelmet, a minék oka egyrészt akkori magyar viszonyaink elszigeteltségében van, de nem egyedül; buvárlatainknak iránya és módszere akkor még éppen

oly elszigetelt volt, mint lakhelyük. Még azon időkre vihető az vissza, mikor Bólyai Farkas — a mult század végén — Göttingában Gausszal szoros baráti viszonyba lépett, mely viszony későbbi maros-vásárhelyi nehéz napjaiban gyakran vi-gasztalója volt.

Azon elvont mértani speculatiók első eredete, melyekkel összeköttetésben Bólyai János neve most annyit említettik, e göttingai szép időkre vezet vissza. Gauss, ki a teremtésben több örömet talált, mint a közlésben, és így alak és tartalom tekintetében csak teljesen mintaszerű dolgozatokat bocsátott ki, e tárgyról életében nem adott ki semmit, de sokat foglalkozott vele, mint ezt munkáinak IV. kötete bizonyítja, melynek kiadásával Schering most foglalkozik, és mely hátrahagyott irataiból számos, az u. n. nem-euclidesi vagy abszolút mértanra vonatkozó dolgot közöl. Gaussnak példáját Dirichlet és Riemann is követték. Mindkettő vonakodott, ezen kényes dolgokkal a nyilvánosság elé lépni, de magán körben határozottan fejlesztették az új elméleteket, melyek a mennyiség-tan és lélektan határán látszanak helyt foglalni. Csak az utolsó-nak halála után 1867-ben jelent meg azon értekezése, mely-lyel magántanárságát a göttingai egyetemen elfoglalta. Ez, mely-nek czíme: *Ueber die Hypothesen, welche der Geometrie zu Grunde liegen*, és a melyet Helmholtz-nak hason irányú dolgozata azonnal követett, végre megindította a tudományos vizsgálatok folyamát, úgy hogy e tárgynak azóta már egész irodalma keletkezett. Evvel egyszersmind az általános figyelem azon dolgozatokra is ráfordult, melyek e tárgyat ez előtt már bővebben fejtegették. Ilyen volt pedig: Bólyai Jánosnak *Scientia spatii absolute vera*, rendesen mint *Appendix* idézett munkája, (mert mint B. Farkas *Tentamenjének* függeléke jelent meg), és Lobatschewsky, kasani tanárnak, többféle átdolgozásban közzé tett, azonos tárgyú vizsgálatai. — Az érdek, mely most a Bólyaiak élete és működése felé fordult, Schmidt F. építészből buzgó képviselőre talált. A mennyire még lehetséges volt, összegyűjté az atya és fiú életére vonatkozó életrajzi adatokat, melyek az említett *Appendixszel* együtt akadémiai kiadásokban valamint külön kiadásokban, francia, német és olasz nyelven, megjelentek. Több évi sikertelen működés után végre Bólyai János hátrahagyott iratai is megkerültek, ezek között még B. Farkastól is néhány töredék, és a magyar tud. akadémia birtokába mentek át. Az akadémia-

nak III. osztálya ezeknek előleges megvizsgálására egy bizottságot küldött ki, melynek feladata nem volt a legkönnyebb. Az iratoknak nagy tömegéből remélt tartalombőség csalódásnak bizonyult. A bizarr írásmód, mely nem csak a mennyiségtani, de még a közönséges írásjelek helyett is újakat használ, ugyanazon papírnak több időszakbeli használata, és végre minden papírsipetke teleírása nem igen könnyű vagy kellemes munkává tették az átnézést. A bizottság végre azon meggyőződésre jutott, hogy csak átdolgozás és újjászervezés lehet belőle valamit kiadni. Ily értelemben jelentést tevén az akadémiának, ez mult február hóban e munkával dr. König Gyulát bizta meg. A dolog mostani állása szerint e kiadásban csakis a Bolyai János által művelt szakokból vett részletes vizsgálatok remélhetők. Ehhez járul majd még talán a Gauss és Bolyai Farkas közt folyt, különben nem igen bő levelezés, mely jelenleg a göttingai tudományos társaság birtokában van, és melynek fölhasználására nézve lépések tétettek.

Talán helyén volna, néhány szóval e vizsgálatok tárgyáról és jelentőségéről is megemlékeznünk. Ha a népszerűsítés más tárgyaknál is sok nehézséggel jár, itt, az exact tudományok legelvontabb részében, majdnem lehetetlenné válik és azért, ha már megkisértjük, a legáltalánosabb irányeszmék körvonalozására kell szorítkoznunk.

Ismeretes, hogy a mértannak épen legegyszerűbb alapelvei nincsenek bebizonyítva, és hogy e bizonyítékok hiánya nem hanyagságból származik, hanem daczára a legnagyobb erőmegfeszítésnek az ür kitöltése lehetetlen maradt. Például, hogy a legfontosabbat említsem, azon tétel, hogy minden vonalhoz egy bizonyos ponton keresztül csak egy párhuzamost lehet húzni; vagy például az evvel összeköttetésben álló, hogy a háromszögben a belszögek összege egyenlő két derékszöggel. Kérdés támad most már: vajon e tételek bebizonyítása egyáltalában lehetetlen-e vagy nem; vagy más szóval, vajon szükségképen igazak-e? E kérdés első tekintetre nagyon merésznek látszik; a miért is azt valamivel másképp kell fogalmaznunk. Hogy ama tételek igazak, azt mutatja a mértan összefüggése a természettudománynyal; de ezen igazság kétféle lehet. Lélektani — aprioristicus, a mint azt Kant épen e kérdésre vonatkozólag nevezé — úgy hogy másképp nem is gondolható, vagy pedig természettani, a mikor amaz összeg — 180 fok — csak is egy állandó szerepét játszsza, mely a térben ezen értékkel bír, a

mennyire méréseink pontossága azt megítélni bírja; de a melyben minden más — állandó vagy változó — érték ugyanazon lehetőséggel bírhatna. De a tér mennyiségtanilag beszélve, nem más, mint egy több irányban kiterjedt, azonos elemekből álló sokaság (Mannigfaltigkeit) és ha mi ilyenekről ama tételek gondolatbeli szükségét bebizonyítani nem tudjuk, úgy ez valószínűen annak a jele, hogy e szükség nem is létezik. A valószínűből bizonyos lesz, ha mi e tételektől eltérő alaptulajdonnal bíró elemi sokaságok vizsgálatában ellenmondásokra nem akadunk. Az ily vizsgálat elsőségének dicsősége e specialis esetben az egymástól függetlenül dolgozó Bolyait és Lobatschewskyt illeti. Oly mértant állítanak föl, melyben a jobb és bal felé húzott párhuzamos vonalok nem esnek össze, s a melyben ennek következtében a háromszögben a belszögek összege változó, de mindig kisebb két derékszögnél. Ez nem azon mértan, mely a mi természettudományunk alapját képezi, vagy ha az is, a legtávolabb csillagászati mérésekből vett adatok azon megnyugtatást szolgáltatják, hogy a két rendszer közti különbség az eddig tárgyalt természettudományi kérdéseket illetőleg, elenyésző kicsiny.

Mind a mellett e vizsgálatok fontossága igen nagy. Mert mindenek előtt a tudomány alapfogalmainak körét minden eddig föllépett új eszme közt, legmesszebb s leghathatósban tágitják; pedig csak ily tágitás képes belátásunkat mélyebb s élesebbé tenni. Ott, a hol több lehetőség nincsen, ítélet sincsen. Végre, mint Riemann mondja, ily, a legáltalánosabb fogalmakból kiinduló vizsgálatok, arra is szolgálnak, hogy a nyert térbeli s természettani adatok átdolgozása meg ne akadályoztasék a fogalmak korlátoltsága által, valamint hogy a dolgok összefüggésének fölismerésében a haladást örökölt előítéletek vissza ne tartsák.“

Magáról a czimben fölemlített munkáról részletesebb bírálatot adni, nem a *Szemle* föladata. Föltétlen dicséretet mondani róla, több kellemetlen gyarlósága tiltja. De mindenesetre megfelel azért föladatának, mely nem más, mint az olvasót a legkönnyebb úton ez bevezetni elvont, de fölötte érdekes vizsgálatokba. E czélra Bolyainak eredeti munkája maga, melyet csak a haladottabb matematikus élvezhet, nem lenne ajánlható.

Családi olcsó könyvtár. Pest 1871—73. Kiadja Ráth Mór.

E vállalat mind az irodalom, mind a közönség részéről kevesebb méltánylatban részesül, mint a mennyit fontossága nem egy tekintetben megérdemel. Jó és olcsó könyvek vállalata ez, a mely a magyar irodalmat szélesebb körben s jobban a közönség szükségéhez mérve öleli föl, mint az eddigi hasonló vállalatok. Se pusztán a magyar remekírók gyűjteménye nem akar lenni, se pedig úgy nevezett népszerű könyvtár. A kiadó, úgy látszik, azt tűzte ki céljául, hogy vállalata oly eredeti és fordított műveket foglaljon magában, melyek mivelő és nemesítő olvasmányul szolgálhatnak a magyar családi köröknek.

Az eddig megjelent kötetek legalább azt tanusítják. Már is oly kitünő vagy jeles költői, történelmi munkák, úti rajzok, emlékiratok váltakoznak itt, melyeknek az olcsóbb ár mellett nem volna szabad hiányozniok a kevésbbé vagyonos magyar családok könyvtárában. Vörösmarty és Arany *Minden munkái* és Eötvös *Karthausija* nyitották meg e vállalatot; ezeket Horváth Mihály *Magyarország függetlenségi harcának története*, Frater Györgye, II-ik Rákóczy Ferencz *Emlékiratai* követték. Újabban megjelentek: Kazinczy Ferencz *Utazásai*, Eötvös *Magyarország 1514-ben*, Keleti Károly *Hazánk és népe*, Petőfi *Hóhér kötele*. Ez utóbbi elmaradhatott volna, mert inkább Petőfi összes művei között van helye, mint így külön kiadásban. A mint a hirdetésekben olvassuk, sajtó alatt vannak: Kölcsey Ferencz *Válogott prózai munkái*, Szemere Bertalan *Keleti utazása, levelei, szépirodalmi dolgozatai*, Mészáros *Emlékiratai*, Cserei Mihály *Historiája*, Csengery Antal *Jellemrajzai*. A külföldi munkák is kitünők s nagy részt igen jó fordításban: *Páris Amerikában* Laboulayetől, *Anglia története* Macaulay után Csengerytől, *Washington élete* Sparks után Czuczortól, *Twist Olivér* Boz után Gondoltól, Göthe *Faustja* Dóczitól, Cooper *Utolsó Mohikánja* Gondoltól, Feuillet *Egy szegény ifju története* és *Kis grófnője*, Scott Walter *Lammermoori menyasszonya*, De Foë *Robinsona*, Manzoniól *A jegyesek* és Szász Károly *Kisebb műfordításai*.

Nagyon sajnós volna, ha e derék vállalat a közönség részvétlensége miatt idő előtt megszűnnék, különösen akkor, a midőn külföldi rosz regények még roszabb fordításban és drága áron nagy keletnek örvendenek, s a botrány-hajhászó irodalom jövedelmes üzletté kezd emelkedni.

Nyomatott Bécsben, Holzhausen Adolfnál.

Gróf Erdődy Sándor.

3. k.

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

5. SZÁM.

1873 SEPTEMBER — OCTOBER.

BUDAPEST, 1873.

K I A D J A R Á T H M Ó R.

 A BUDAPESTI SZEMLE minden egyes száma 2 frton megszerezhető.
Előfizetési ára egy évre 12 frt., félévre 6 frt.

TARTALOM.

- I. A GANZUL ROMÁNCZ-KÖR. — Győry Vilmostól.
II. MARCO POLO ÉS KÖNYVE. — Sámi Lajostól.
III. A CHOLERÁRÓL. — Imre Józseftől.
IV. A KISEBBSÉGEK KÉPVISELETE. — Schiller Zsigmondtól.
V. BRET HARTE BESZÉLYEI. I. *Idyll Vörös Odvon.* II. *Az Ordító tanya szerencséje.* III. *A ferblíházi száműzöttek.* — Belényesi Gábortól.
VI. KÖLTEMÉNYEK. *Akkor és most.* Gyulai Páltól. *Milton Elvesztett paradicsomából.* Jánosi Gusztávtól.
VII. AZ 1626-IKI POZSONYI BÉKE UTÁN. — Garádytól.
VIII. SARDOU ÉS FEUILLET. — Etienne után y.—t.
IX. ÉRTESETŐ. — Dàpsy L. *A geologia alapvonalai.* St. F. — Somogyi A.: *Régi magyar énekek.*
-

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szak-tudomány és mivel közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelen meg, de nem az Akadémia, hanem Ráth Mór kiadványa s a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Megjelen évenként hatszor, kéthavi kötetekben, 14—16 ivnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 12 frt., félévre 6 frt.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Előfizetéseket minden könyváros elfogad. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. A „Budapesti szemle“ minden száma 2 frton külön is megszerezhető.

 Leszállított árú művek.

A () között levő számok a bolti, a sorok végén levő számok pedig a most érvényes árakat jelentik.

- Dapsy L.** A talajkimerülés befolyása az államok életére, különös tekintettel Magyarországra jövőjére. (1.60) 80 kr.
- Disraely.** Lothair. Regény. Angolból. 2 kötet (5.—) ft. 3.50
- Ein Blick auf den anonymen Rückblick.** Von einem Ungarn. (Gróf Széchenyi István utolsó műve Döblingben és gyászos halálának okozója.) 3. Auflage. London, 1861. (8.—) ft. 2.—
- Erdélyi János.** Egyetemes irodalom története I., Ókor. (2.40) ft. 1.20
- Goldsmith.** A Wakefieldi pap. (1.25) 50 kr.
- Janus.** (A híres Döllinger.) A pápa és az egyetemes zsinat. (2.—) 80 kr.
- Jókai Mór.** Politikai divatok. 4 kötet (4.—) ft. 2.50
- Jósika Miklós.** Egy magyar család a forradalom alatt. 10 kötet (10.—) ft. 7.50
 — A szegény ember dolga csupa komédia. 4 kötet (4.—) ft. 2.—
 — A magyar-kényurak. Regény az Anjou-királyok korából. 4 köt. (4.—) ft. 3.—
 — Klára és Klári. Regény az Anjou-királyok korából. 2 kötet. (2.—) ft. 1.60
 — Várt leány — várat nyer. 3 kötet. (3.—) ft. 2.50
- Juste Tivadar.** Mária magyar királyné. II. Lajos özvegye. Ford. Szász Károly. (1.50) ft. 1.—
- Egy képviselő** (Szász Károly) napló-jegyzetei az 1865. dec. 10-én megnyilt országgyűlés alatt. 3 füzet (2.70) ft. 1.—
- Kézai Simon** mester magyar krónikája. Fordította Szabó Károly (1.—) 80 kr.
- Laboulaye.** Lengyelország első felosztása 1772-ben. (—80) 40 kr.
- Macaulay J. B.** Lord Clive. Warren Hastings. Az angol Keletindia meghódításának története. Hampden János. Pitt. Chatam gróf. Négy politikai életrajz. Ford. Szász Károly. (4.—) ft. 2.40
- Nagy Iván.** Magyarországi és Erdélyi bujdosó fejedelem Késmárki Thököli Imre secretáriusának Komáromi Jánosnak törökországi diáriumja s experientiája. (1.—) 60 kr.

Ráth Mór könyvkereskedése.

Leszállított árú művek.

A () között levő számok a bolti, a sorok végén levő számok pedig a most érvényes árakat jelentik.

- Nemzetgyűlés**, a pesti magyar, 1848-ban, közli Pap Dénes. 2 kötet. Az első kepviseleti országgyűlés részletes naplókönyve ez, ülésről ülésre, a kisebb érdekű vitatkozások rövidebb, a nagyobb érdekűek teljes följegyzésével. (6.50)
ft. 2.—
- Nibelung-ének**, fordította Szász Károly, Karolsfeldi Schnorr Gyula rajzaival. Pompás Album-kiadás. Füzve (9.40) ft. 7.—
Pompás gőtizlésű diszkötésben (12.—) ft. 9.—
- Palgrave Reginald**. Képek az angol alsóház történetéből és működéséből (1.—)
60 kr.
- Prescott**. V. Károly császár lemondása és végnapjai a st. justi kolostorban. Ford. P. Szathmáry K. (1.—) 70 kr.
- Renan Ernő**. Az apostolok, francziából fordította Molnár Aladár. (2.40)
ft. 1.—
- Szabó Károly**. Emlékiratok a magyar kereszténység első századából. 2. jutányos kiadás. (1.—) 60 kr.
- Szophokles** színművei. Fordította Finkey József. (2.10) ft. 1.—
- Thackeray W. M.** A négy György. korrajzi képek az angol udvari és városi életből. Angolból fordította Szász Béla (1.40) ft. 1.—
- Thaly Kálmán**. Bottyán János II. Rákóczy F. fejedelem vezérlő tábornoka. Történeti életrajz a kuruczvilág hadjárataival. 2-ik jutányos kiadás. (3.60) ft. 2.20
- Thiers Adolf**. I. Napoleon első trónlemondása. Elba sziget. Visszatérés. Waterloo. Francz. fordítva (4.—) ft. 2.40
— I. Napoleon Szent-Ilona szigetén. (1.20) ft. 1.—
- Turgenev J.** Füst. Regény, oroszból ford. Finciczky M. (1.60) ft. 1.20
- Uchard M.** Jean de Chazol. Regény, francziából fordította Huszár Imre. 2 kötet (2.40) ft. 1.50
- Vadnai Károly**. Eladó leányok. Társadalmi regény. 4 kötet. (3.50) ft. 2.—
- Vas Gereben**. Tekintetes urak. Társadalmi regény. 2 kötet (2.—) ft. 1.—
— Garasos arisztokraczia. 2 kötet (2.—) ft. 1.—
— Jurátusélet. Korrajz. 3 kötet (3.—) ft. 1.50
- Verne Gyula**. Utazás a föld központja felé. Regény, fordította Beöthy Leo. 2 kötet (1.25) 60 kr.
- Gróf Wass S.** Kilencz év egy száműzött életéből. Szárazai és tengeri utazások. 2 kötet (3.20) ft. 1.20

8/2135

Sp

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

6. SZÁM.

1873 NOVEMBER — DECZEMBER.

BUDAPEST, 1873.

K I A D J A R Á T H M Ó R.

TARTALOM.

- I. WALTER SCOTT. — Carlyle után Baráth Ferencztől.
 - II. BISTICCI VESPASIANO JANUS PANNONIUSRÓL ÉS GYÖRGY KALOCSAI ÉRSEKRŐL. — Pulszky Ferencztől.
 - III. AZ ANGOL MUNKÁS OSZTÁLY HELYZETE. — Szathmáry Györgytől.
 - IV. AZ ÁLTALÁNOS MECHANIKAI ALAPELVEKNEK FEJLŐDÉSI TÖRTÉNETE. I. — König Gyulától.
 - V. DARIEN. — *Egy lap Anglia történetéből.* Macaulay után Szász Károlytól.
 - VI. KÖLTEMÉNYEK. — *Elmerülök.* Lévy Józseftől. *A halász.* Göthe balladája. Szász Károlytól.
 - VII. BÉCS ÉS A VILÁGTÁRLAT 1873-BAN. I. — Finály Henriktől.
 - VIII. NEMZETI SZINHÁZ. *Szigligeti és újabb színművei.* Gyulai Páltól.
 - IX. THIERRY POSTHUMUS MŰVE. A *Revue des deux Mondes* után H. S.
 - X. A RÉGI ZSIDÓ VILÁG ÉS AZ EGYÉNI SZABADSÁG ESZMÉJE. — Freisinger Lajostól.
 - XI. ÉRTESÍTŐ. — Richter H. M.: *Die leitenden Ideen und der Fortschritt in Deutschland von 1860 bis 1870.* B. Zs. — Matlekovicz Sándor: *A kereskedelem története.* Gy. — E. Frischauf: *Absolute Raumlehre nach Joh. Bólyai bearbeitet.* — a. — *Családi olcsó könyvtár.*
-

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és mivel közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelen meg, de nem az Akadémia, hanem Ráth Mór kiadványa s a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Megjelen évenként hatszor, kéthavi kötetekben, 14—16 ivnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 12 frt., félévre 6 frt.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. A reklamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. A „Budapesti szemle“ minden száma 2 frton külön is megszerezhető.

Ráth Mór legújabb kiadásai:

- Toldy Ferencz.** Irodalmi arcképek és szakaszok. Ára füzve 2 frt. 60 kr.
Angol kötésben 3 frt. 40 kr.
- B. Eötvös J.** Magyarország 1514-ben. Történeti regény. 2-ik kiadás. 2 kötet,
ára füzve 5 frt. Angol kötésben 6 frt. 60 kr.
- B. Eötvös J.** Gondolatok. Második, a hátrahagyott kéziratokból tetemesen
bővített emlékkiadás. Sárga dupla velin-papíron, vörös szegélylyel, ára
füzve 5 frt. Pompás diszkötésben 8 frt.
- Hunfalvy Pál** tanulmányai. Ára füzve 2 frt. 40 kr. Angol kötésben 3 frt.
- Ipolyi Arnold.** Kisebb és vegyes munkái. 2 kötet. A szerző arcképével,
ára füzve 4 frt. 40 kr. Angol kötésben 6 frt.
- Szabó Károly.** Kisebb történelmi munkái. 2 kötet. Ára füzve 5 frt. Angol
kötésben 6 frt. 60 kr.
- Curtius Ernő.** A görögök története. A m. t. akademia megbizásából for-
ditja Huszár Imre. Első füzet, ára 1 frt.
- Duncker Miksa.** Az ókor története. A m. t. akad. megbizásából fordítja
Jónás János. Első füzet, ára 1 frt.
- Lewes L.** Göthe élete. A m. tud. akademia megbizásából fordítja Szász
Károly. Első füzet, ára 1 frt.
- Müller Miksa.** Fölolvasásai a nyelvtudományról. A m. tud. akad. meg-
bizásából fordítja Steiner Zsigmond. Első füzet, ára 1 frt.
- Mill John Stuart.** Logika. A m. tud. akademia megbizásából fordítja Szász
Béla. Első füzet, ára 1 frt.
- Kölcsey Ferencz.** Válogatott prózai munkái. 2 kötet. (Családi könyvtár.)
Ára füzve 2 frt. 80 kr. Angol kötésben 3 frt. 60 kr.
- Keleti Károly.** Hazánk és népe. A közgazdaság és társadalmi statisztika
szempontjából. A m. tud. akademia nagy jutalmával kitüntetett mű. 2-ik
átdolgozott (családi könyvtár) kiadás. Ára füzve 2 frt. 80 kr. Angol kötésben
3 frt. 60 kr. (Az első kiadás ára kötve 7 frt. volt.)
- Szász Károly.** Kisebb műfordításai német, francia, angol és vegyes kül-
tökből (Családi könyvtár.) Ára füzve 1 frt. 20 kr. Angol kötésben 2 frt.
- Arany János.** Kisebb költeményei. Jutányos családi könyvtár-kiadás, ára
füzve 2 frt. Angol kötésben 2 frt. 80 kr.
- Nagyobb költeményei. Jutányos családi könyvtár-kiadás (Tartalom: Toldi,
Toldi estéje, Murány ostroma, Buda halála.) Ára füzve 2 frt. Angol kötésben
2 frt. 80 kr.
- Furcsa és vegyes költeményei. Jutányos családi könyvtár-kiadás, ára
füzve 2 frt. Angol kötésben 2 frt. 80 kr.
- Szemere Bertalan.** Utazás keleten a világosi napok után. Új családi
könyvtár-kiadás. 2 kötet. Ára füzve 2 frt. Angol kötésben 3 frt. 60 kr.
- Szemere Bertalan** levelei, szépirodalmi dolgozatai és szónoklatai
a forradalom előtt és után. Új, családi könyvtár-kiadás. Ára füzve 2 frt.
Angol kötésben 3 frt. 60 kr.
- Horváth Mihály.** Szabad egyház a szabad államban. Williams Roger, a sza-
bad egyház a szabad államban elv megteremtője és megtestesítője. Életrajzi
vázlat. 2-ik kiadás. 80 kr.
- Boz Dickens.** Barnaby Rudge. Történeti regény. Angolból fordította Ber-
czik Á. 2-ik, jutányos, családi könyvtár-kiadás. 3 rész egy kötetben. Ára
füzve 2 frt. Angol kötésben 2 frt. 80 kr.

Ráth Mór legújabb kiadásai:

- Szász Károly.** Heine, Moore, Burns költeményeiből. Hölgykönyvtár diszkiadás. Füzve 2 frt. Pompás diszkötésben 3 frt. 20 kr.
- **Byron, Hugo Victor, Béranger** költeményeiből. Hölgykönyvtár diszkiadás. Füzve 2 frt. Pompás diszkötésben 3 frt. 20 kr.
- Hevesi Lajos.** Budapest és környéke. A fővárosi hatóság megbízásából. A közmunka tanács adatai után készült legújabb térképpel, betürendes utc Zamutatóval és számos fametszettel, ára kötvé 1 frt. 80 kr. Diszkötésben 2 frt.
- Budapest legújabb térképe.** A közmunkatanács adatai után, betürendes utc Zamutatóval. Kötvé ára 80 kr.
- Dr. Neubauer. C.** A bor vegytana. A m. k. földmiv. miniszterium megbízásából fordította Tuba L., a kolozs-monostori gazd. tanintézet vegytanára. Ára 1 frt.
- Kodolányi Antal** Gazdasági haszonbéri mintaszerződés. Dr. Drechsler G. göttingai igazgató koszorúzott pályamunkája után. Függetlek: A magyar államjavak és közalapítványi jószágokról kötött haszonbéri szerződések mintája. Ára 2 frt. 80 kr.
- Tormay.** Gazdasági lótenyésztés. Jutalmat nyert pályamű. Ára 1 frt.
- Perlaky.** Népszerű borászat. Jutalmazott pályamű. Ára 50 kr.
- Bulyovszky Károly,** (honvédernagy, a Lud. akadémia rendes tanára.) Fegyvertan, számos a szövegbe nyomott ábrával. Ára 3 frt.
- Brunner Mór,** (hadmérnökari százados). A várharcz. Fordította Reviczky Károly, m. k. honvédszázados. A m. k. honvédelmi miniszterium által elfogadott tankönyv, 6 könyomatu táblával. Ára 1 frt. 50 kr.
- Zaffauk József,** (százados, a műszaki akadémia tanára.) Népszerű utmutatás a tervrajz és térképolvasáshoz és tereptan. A fennálló szabványok alapján a helyszínrajzi kulcs és az ujonnan behozott terepábrázolási módra való tekintettel. A 3-ik kiadás után a m. kir. honvéd. miniszterium rendeletéből fordítva és tankönyvül elfogadva. Fametszvényekkel és rajzjegyekulccsal a tervrajz és térképolvasáshoz. Ára 1 frt. 60 kr.
- Herezegh Mihály,** (egyetemi tanár) A m. k. curiának, mint semmitő és legfőbb ítélőszéknek határozatai. A polgári törvénykezési rendtartás §§-ai szerint. 1871. és 1872. évi második folyam. Ára 2 frt. 80 kr.
- 1873-ik évi országgyűlési törvényezikkek.** 8-adrét nagybetűs kiadás 1 frt. 40 kr. Olcsó kiadás községek számára 90 kr. Diszes zsebkiadás 1 frt. 60 kr., német kiadás 1 frt. 30 kr.
- 1873-ik évi miniszteri rendeletek gyűjteménye.** 1. és 2. 3. 4. 5. 6. füzet. Ára 1 frt. 70 kr. Előfizetési ára 50 ivnek 3 frt. Postán bérmentve 3 frt. 80 kr.
- A telepítvényesekről szóló törvényezikk.** Ára 20 kr., 50 példány 6 frt. 25 példány 4 frt.
- Az 1873. évi új adó- és bélyegtörvények.** Ára 20 kr. A pénzügyminiszteri utasításokkal. Ára 40 kr.
- A földadó szabályozása.** Törvényjavaslat, indokolás és a földadó-katasteri műveletek folyamának és időtartamának előtűtetése. Ára 80 kr.
- Az 1865—72-iki országgyűlési törvényezikkek betürendes tárgymutatója.** Nyolczadrét-, vagy zsebkiadás. Füzve 80 kr. Angol kötésben, jelvényekkel 1 frt. 60 kr.